

TARİH VE EDEBİYAT

BİLİMLERİ ALANINDA AKADEMİK
ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

Ekim 2025

EDİTÖRLER

PROF. DR. GÖKAY DURMUŞ

DOÇ. DR. ARZU BOY

Genel Yayın Yönetmeni / Editor in Chief • C. Cansın Selin Temana

Kapak & İç Tasarım / Cover & Interior Design • Serüven Yayınevi

Birinci Basım / First Edition • © Ekim 2025

ISBN • 978-625-5749-30-7

© copyright

Bu kitabın yayın hakkı Serüven Yayınevi'ne aittir.

Kaynak gösterilmeden alıntı yapılamaz, izin almadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

The right to publish this book belongs to Serüven Publishing. Citation can not be shown without the source, reproduced in any way without permission.

Serüven Yayınevi / Serüven Publishing

Türkiye Adres / Turkey Address: Kızılay Mah. Fevzi Çakmak 1. Sokak

Ümit Apt No: 22/A Çankaya/ANKARA

Telefon / Phone: 05437675765

web: www.seruvenyayinevi.com

e-mail: seruvenyayinevi@gmail.com

Baskı & Cilt / Printing & Volume

Sertifika / Certificate No: 47083

TARİH VE EDEBİYAT

**BİLİMLERİ ALANINDA AKADEMİK
ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER**

EKİM 2025

EDİTÖRLER
PROF. DR. GÖKAY DURMUŞ
DOÇ. DR. ARZU BOY

İÇİNDEKİLER

TARİH BİLİMİ ALANINDA AKADEMİK ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

BÖLÜM 1

LONDRA-İSTANBUL HATTINDA ŞEKER KAYNAKLI BİR GÜMRÜK VAKASI.....	1
<i>Jülide AKYÜZ ORAT</i>	1

BÖLÜM 2

ALTINCI VE YEDİNCİ SINIF RUSYA TARİH DERS KİTAPLARINDA SAVAŞLARIN ELE ALINIŞI	13
<i>Özgür AKTAŞ</i>	13

BÖLÜM 3

19 MAYIS GENÇLİK VE SPOR BAYRAMININ ULUSAL VE YEREL BASINA YANSIMALARI	33
<i>Arzu BOY</i>	33

BÖLÜM 4

EFEMERALARIN TARİH EĞİTİMİNDEKİ YERİ VE KULLANIMINA YÖNELİK GÖRÜŞ ÖNERİSİ	55
<i>Birol KESKİN</i>	55
<i>Hasan ASLAN</i>	55

BÖLÜM 5

LOZAN ANTLAŞMASI'NIN DAVETÇİ DEVLETLER (İTALYA- İNGİLTERE-FRANSA) TARAFINDAN ONAY SÜRECİ	71
<i>Mehtap BAŞARIR</i>	71

BÖLÜM 6

LOZAN ANTLAŞMASI SONRASINDA YAŞANAN MÜLKİYET TARTIŞMALARI: BELÇİKA MENŞELİ DEMİR YOLU MALZEMELERİ ÖRNEĞİ.....	99
<i>Mehtap BAŞARIR</i>	99

BÖLÜM 7

OSMANLI DEVLETİ RÜŞDİYE MEKTEPLERİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ: COĞRAFYA RİSALESİ ADLI DERS KİTABI.....	125
<i>Ülkü YANCI</i>	125

BÖLÜM 8

SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜFUS SAYIMLARI: SİVAS İLİ HAFİK KAZASI 1834 TARİHLİ GAYRİMÜSLİM NÜFUS DEFTERİ ÖRNEĞİ.....	147
<i>Ülkü YANCI</i>	147

EDEBİYAT BİLİMİ ALANINDA AKADEMİK ARAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRMELER

BÖLÜM 1

İKİ EDEBİ METİNDE SİMGE OLARAK KULLANILAN VAPURLAR VE HİKÂYELERİ	171
<i>Gökay DURMUŞ</i>	171

BÖLÜM 2

MEMORİA'NIN TARİHE BAKIŞI	187
<i>Berna SİZGEN</i>	187

BÖLÜM 3

DİL-COĞRAFYA BİRLİKTELİĞİNİN PARÇALANIŞINDAN DOĞAN İÇSEL BİR YALNIZLIĞIN ÖYKÜSÜ: ESKİCİ	229
<i>Bilginç EYAN</i>	229

BÖLÜM 4

TARİHSEL ROMAN ÖRNEĞİ OLAN KALENDERİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME.....	241
<i>Afet DOĞAN</i>	241

BÖLÜM 5

EDEBİYATIN GEREKLİLİĞİ	257
<i>Handan GÜRBÜZ YENİ</i>	257

ÖN SÖZ

İnsanoğlunun duygu ve düşüncelerini etkili biçimde dile getirmesi şeklindeki en genel tanımına göre edebiyat, özde bir iletişim aracıdır. Kurgulayan/yazan ile okuyan/dinleyen arasındaki bu iletişim eylemi, ilk çağlardan bu yana, aynı zamanda insanın sanat ve estetik ihtiyacını gideren temel vasıtalarındandır. Dolayısıyla edebiyat bir boyutuyla iletişim, bir boyutuyla zevk duyma ihtiyacının dışavurumudur. Hangi cepheden bakılırsa bakılsın edebiyat; kendini aşmak, bireysel yaşamının sınırlılığından koparak daha anlamlı bir dünyaya varmak isteyen insanoğlunun kullandığı en önemli araçlardan birisidir. İnsanoğlu, edebiyat ile benliğinden ötedeki dış dünya ile bütünleşir, çoğalır ve en kadim yeteneklerinden biri olan *toplumsallaşma* yeteneğini geliştirir. Toplumsallaşma olgusu ise bizi, modern dünyanın üzerinde en çok konuşulan argümanlarından biri ile karşı karşıya bırakır ve geleneksel noktada edebiyatın, aynı zamanda bir bilim dalı olarak da kabul edilmesi gerektiği anlaşılır.

İnsanın toplumsallığı zorunlu bir durum olduğuna göre; toplumun belirleyicilerini, kurumsal çerçevelerini ve paradigmalarını anlamlandırmak gerekir. Çünkü hem bireysel hem kolektif kimliklerimiz, içine doğduğumuz veya sonradan dahil olduğumuz toplumsal ve tarihsel süreç üzerine inşa edilmektedir. Sosyal bilimlerin iki önemli dalı olan edebiyat ve tarihin kesiştiği nokta, bireyin toplumsallaşma süreç ve yöntemlerinin tahlili konusundaki katkılarıdır. Edebiyat gibi tarih de insanoğlunun kendisine ilişkin sorularına cevap arayan bir olgudur. Tarih bilmek, kişilerin kendi potansiyellerini bilmelerini veya fark etmelerini sağlar. Böylece hem kendi toplumunun potansiyelini bilen hem diğer toplumlardan farkını gören kişilerin sayısı artar ve tarih, modern yaşama önemli ipuçları sunmaya başlar. Tarihini bilen birey insanlara, devletlere ve coğrafi mekânlara nasıl bir bakış açısı getireceğini de bilir. Bu bağlamda kişinin tarih alanındaki potansiyeli geleceğe yönelik daha doğru bir bakış açısı getirmesini sağlar. Tarihe ilgi duyarak, tarihi bilerek başlayan süreçte bu ipuçları, kişilerin ve toplumların bugünde veya gelecekte karşılaşabileceği sorunların çözümünde kullanılır. Kısacası durağan bir varlık olmayan insanoğlunun, kendi iç dinamiklerini harekete geçirmek için yararlandığı en önemli kaynaklardan olan edebiyat ve tarih, zorunlu ve evrensel ilgi alanları olmaları bakımından sezgisel ve estetik unsurlar içerirler. Bu unsurların realite olan bağı, estetik kaygının yerini, bilimselliğin gerektirdiği mutlak ve somutu bulmaya yönelik rasyonel kaygıların almasına yol açar. İşbu çalışma, söz konusu rasyonel kaygıların ürünü bir çalışmadır.

Çalışmamızın edebiyat boyutunda Gökay Durmuş, “İki Edebi Metinde Simge Olarak Kullanılan Vapurlar ve Hikâyeleri” başlıklı yazısı ile farklı türdeki iki edebi metnin kullandığı ortak bir simgeye yönelik tahlillerini paylaşmaktadır. Berna Sizgen, kapsamlı bir romanın kapsamlı tahlilini yaptığı, “*Memoria’nın Tarihe Bakışı*” başlıklı yazısı ile tarihin derinliklerinde bir kazı yapma çabası gütmektedir. Bilginç Eyan, “*Dil-Coğrafya Birlikteliğinin Parçalanışından Doğan İçsel Bir yalnızlığın Öyküsü: Eskici*” başlıklı yazısı ile kişinin ontolojik yalnızlığının; mekân, dil ve kültürle olan ilişkisini çözümlemektedir. Afet Doğan, “*Tarihsel Roman Örneği Olan Kalendarîye Üzerine Bir İnceleme*” başlıklı yazısında, tarihsel olguların kişilerin bakış açılarıyla estetize edilme biçimlerine yönelik tahliller yapmaktadır. Dr. Handan Gürbüz Yeni, “*Edebiyatın Gerekliliği*” başlıklı yazısında insanoğlu açısından edebiyatın anlam ve önemi üzerinde durmaktadır.

Çalışmamızın tarih boyutunda ise Jülide Akyüz Orat, “*Londra-İstanbul Hattında Şeker Kaynaklı bir Gümrük Vakası*” başlıklı yazısı ile İngiltere’den Osmanlı Devletine ithal edilen şekerin gümrüğe takılması ve yaşanan gelişmeleri kaleme almaktadır. Özgür Aktaş, “*Altıncı ve Yedinci Sınıf Rusya Tarih Ders Kitaplarında Savaşların Ele Alınışı*” yazısı ile geçmişte yaşanan savaşların Rusya Tarih ders kitaplarındaki anlatımı üzerinde durmaktadır. Arzu Boy, “*19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramının Ulusal ve Yerel Basına Yansımaları*” başlıklı yazısında 19 Mayıs’ın anlam ve öneminin basına yansımalarının değerlendirilmesini, aynı zamanda 19 Mayıs ve Gençlik Spor Bayramı kutlamalarının basına yansımalarını ve değerlendirilmelerini yapmaktadır. Birol Keskin ve Hasan Aslan’ın birlikte kaleme aldıkları “*Efemeraların Tarih Eğitimindeki Yeri ve Kullanımına Yönelik Görüş Önerisi*” başlıklı yazılarında, efemeraların tarih eğitiminde kullanımı ve faydaları kapsamlı olarak ele alınmaktadır. Mehtap Başarır, “*Lozan Antlaşması’nın Davetçi Devletler (İtalya-İngiltere-Fransa) Tarafından Onay Süreci*” başlıklı yazısında Lozan Antlaşmasının davetçi devletler tarafından onaylanması sürecinde yaşanan gelişmeleri detay vererek anlatmaktadır. Mehtap Başarır, “*Lozan Antlaşması Sonrasında Yaşanan Mülkiyet Tartışmaları: Belçika Menşeli Demir Yolu Malzemeleri Örneği*” başlıklı ikinci yazısında Belçika menşeli demir yolu malzemelerinin hukuku durumunu, ortak komisyon kurulmasını, alınan kararlar ve karma komisyon tarafından değerlendirilmesini ele almaktadır. Ülkü Yancı, “*Osmanlı Devleti Rüştîye Mekteplerinde Coğrafya Eğitimi: Coğrafya Risalesi Adlı Ders Kitabı*” başlıklı yazısında Osmanlı Eğitiminde Rüştîye mektepleri, bu mekteplerde Coğrafya dersinin durumundan bahsettikten sonra Coğrafya Risalesi adlı eserin fiziksel özellikleri ve eserin içerik değerlendirmesini yapmaktadır. Ülkü Yancı, “*Son Dönem Osmanlı Devleti’nde Nüfus Sayımları: Sivas İli Hafik Kazası 1834 Tarihli Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği*” başlıklı ikinci yazısında 2314 numaralı deftere göre Hafik Kazasının demografik özellikleri, Hafik Kazasından elde edilen cizye vergisini (kimlerden ne miktarda alındığı vs.) anlatmaktadır.

Tarih ve Edebiyat alanında güncel olan konulara farklı bakış açısı sunma ve bilinmeyi ortaya çıkarma amacıyla hazırlanan bu eser ele aldığı her konuda bilimselliği yakalama amacı taşımaktadır. Toplam 13 bölümden oluşan çalışma başta akademisyenler, öğretmenler, öğrenciler ve eserdeki konulara ilgisi olan herkes için kaynak kitap özelliği taşımaktadır. Alanında uzman ve deneyimli akademisyenler tarafından hazırlanan bu eserin ortaya çıkmasında büyük bir itina gösteren tüm bölüm yazarlarına, kitabın basılmasına yardımcı olan Serüven Yayıncılığın kıymetli ekibine teşekkür ederiz. Büyük bir özveri ile hazırlanan bu eserin Tarih ve Edebiyat alanına katkı sağlaması temennisiyle...

Editörler

Prof. Dr. Gökay DURMUş

Doç. Dr. Arzu BOY

KARS

Ekim, 2025

LONDRA-İSTANBUL HATTINDA ŞEKER KAYNAKLI BİR GÜMRÜK VAKASI

“=====”

Jülide AKYÜZ ORAT¹

¹ * Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. julakyuz@gmail.com.

Giriş

Osmanlı Devleti 19. Yüzyılda büyük bir pazar haline geldi. Ülkede ithal ürünler çokça rağbet görüyordu. Bu ürünlerden biri kullanımı gittikçe artan şeker ve türevleri olup, Osmanlı ülkesinde de geniş bir tüketim yelpazesine sahipti. Kullanımı gittikçe artan bu değerli metayı Osmanlı ülkesine ithal etmek tüketime yönelik bir çözüm ve ülkeye getirmek de elbette bir süreçti. Bu sürecin bir parçası olarak İngiltere'den ithal edilmiş, fakat gümrüğe takılmış ithal şeker ve türevi şekerleme mevzuu İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında bir krize dönüşmüştür. İstanbul-Londra hattında krize dönüşen bu mevzu çalışmanın ana eksenidir. İthal bu emtianın anlatısı hakkında Osmanlı bürokrasisinin ürettiği evrak çalışmamıza yön ve şekil vermiştir.

Osmanlı ülkesinde şeker dışı bağımlı kalınan bir maddedir. Şeker ihtiyacını ilk önce Mısır ve Suriye'den karşılayan devlet, Kıbrıs'ın alınmasıyla buraya yönelmiştir. (Bkz. Erdoğan, 2010, 71-82.) Şeker, 19. yüzyıldan itibaren gerek tüketim gerekse endüstriyel bir meta olarak uluslararası ticarete daha da değerlendirildi. Hele ki Osmanlı Devleti gibi şeker fabrikası olmayan ülkelerde bu ihtiyacın ithalat yoluyla giderilmesi artık elzemdi. Osmanlı Devleti döneminde şeker fabrikası açılması çeşitli defalar gündeme gelmişse de bu atılım Türkiye'de 1926'da Uşak'ta ilk pancar şeker fabrikasının kurulmasıyla gerçekleşmiştir. (Karayaman, 2010.)

Osmanlı Devleti döneminde şekerin kullanımına dair bazı bilgiler mevcuttur. Örneğin; 1524 yılında Veziriazam İbrahim Paşa ile Hatice Sultan'ın evliliği merasiminde At Meydanı'nda kutlamalar yapılmış, yeniçeriler saraydan çıkarılan şekerleri "yağmalamış", ayrıca şekerli şerbetler dağıtılmıştı. Yine orduda askere verilen tayinat arasında pilavın yanında şekerle tatlandırılmış "hoşab" da çok makbuldü. (Karademir, 2015, 213.) Şeker, devletin imzaladığı antlaşma maddelerinde, resmi atamalarda, kutlamalarda yerini almıştı. Safevilerle yapılan Serav Antlaşması'nda kendine yer bulmuştu, Sadrazam Mere Hüseyin Paşa göreve geldiğinde Ağa Kapısı'na yüklü miktarda şeker hediye olarak sunmuştu. (Karademir, 2015, 209.)

Mutfaklarda, sofralarda, soğuk, sıcak içeceklerde şeker ve şekerimsi tatlar hep vardı. Fakat, şekerin tüketimi süreç içinde sosyo-kültürel bir değer arz etti. Özellikle saray çevresinde 16. yüzyıldan itibaren giderek tatlı çeşitleri etrafında yeni bir sosyalleşme biçimi görülmeye başlandı, şeker ile kahvenin tüketimi yaygınlaştı, bu ikili ahenk oluşturdular. İlâveten bu ikili -şeker ve kahve- yeme sürecine eklendi, kendi mekanını yarattı, tüketim kültürü anlamında vaz geçilmez bir hal aldı. (Artan, 2020, 241.) İngiliz Elçiliği doktoru ve rahibi James Dallaway, Osmanlı ülkesinde iken 1797'de Beyhan Sultan'ı Arnavutköydeki Sarayı'nda ziyaret etmiş, kendisine ikram edilen kahvenin, şekerlemenin hem tadını hem de sunumunu bir kompozisyon olarak betimlemiştir. (Artan, 2020, 241-242.) İlâveten özellikle Ramazan/Şeker Bayramı gibi özel günlerde şeker

tüketimi belirgin biçimde arttığı gibi çocukların mübtela olması da ayrı bir husustu.¹

Aynı ham maddeden çeşitli türde imalat yapılması, şekerli şeylerin tüketiminin daha cazip, leziz olması içecekten-tatlıdan tutun, pilava kadar hemen her şeye lezzet katması bu metayı ve türevlerini belirgin biçimde cazip kıldı.

İthal Şeker Bilgileri

Osmanlı Devleti'nde şeker ve şekerleme üretimi sarayın helvahane-i hassa kısmında, piyasada ise akide-şekerci, şerbetçi ve attar esnafları tarafından yapılmıştır. Sarayın şeker ve şekerleme ihtiyacı başlangıçta sadece helvahane-i hassa ocağı tarafından karşılanmakta iken zamanla akide-şekerci ve şerbetçi esnafı da bu hizmeti vermeye başlamıştır. İstanbul'da Balat vs. yerlerde bulunan koltukcu Yahudiler de şekerleme üretimi yapmışlarsa da zamanla üretim yapmayacaklarına dair şerbetçi esnafı lehine bir karar alındığı görülmektedir. (Özlu, 2011, 171.)

Konumuz itibarıyla şeker ve şekerleme ithal edenler kimlerdi, şeker nereden ithal edildi, miktarı ne idi gibi soruların cevabını vermek mümkündür. Yukarıda belirtildiği üzere frengi emtia olarak şeker ve türevleri yurt dışından ithale konu ürünlerin başında geliyordu. Bu ithalatı kim ya da kimler yapıyordu? sorusunun cevabı meselenin yazışmalarından tespit edilmiştir. Şeker ithal edenler hakkında bazı belgelerde “Londra’dan bazı tüccar namına”,² bazılarında ise “Şekerci Ali Faik”³ namına ifadelerinin yer aldığı görülmektedir. Ali Faik dışındakilerin hem isimleri yoktur hem de Ali Faik “şekerci”dir, diğerleri ise tüccar. Ali Faik’in bir nevi mesleğine yönelik atıf, bahsi geçen diğer tüccarla birlikte şeker üretmekten ziyade bu metayı satmaya yönelik bir ticaret yaptıklarına dalalettir.

İthal şeker İngiltere’den gelmiştir. Şekeri getirmek isteyenlerden, Ali Faik’ten bahseden yazışmalarda “İngiltere’de kiler ve bicar fabrikalarından vürud eden” ibaresi hem ülkeyi hem de üretim yapılan yeri nitelemektedir.⁴ Bu konuyla ilgili diğer tüccar içinse “bazı tüccar namına Londra’dan” ifadesi yer almaktadır.⁵ Metanın geldiği yerden sonra “mevzu bahs şeker ne kadardı?” sorusunun cevabı Eylül-Aralık 1904 tarihli yazışmada; iki partide gelen 18 sandıkta toplam 1454 kıyye şeker⁶ olarak zikredilmektedir.

1 BEO D: 1992 G: 149381.; “...ale'l-husus eyyam-ı mübareke ve mahsusada çocuklar tarafından fazla miktarda ekl idilmekde olduğu nazar-ı dikkate alındığı...”

2 BEO D: 1837 G: 137726.

3 BEO D: 1992 G: 149381.

4 BEO D: 1678 G: 125779.

5 BEO D: 1837 G: 137726.

6 BEO D: 2408 G: 180539.

Gümrüğe Takılmak

Avrupa'da yaşanan Sanayi Devrimi hem Avrupa'da hem dünyada bir çığır açmış, çığ gibi de yayılmış çok önemli bir atılımdır. Bu devrimden Osmanlı Devleti de kendi payına düşeni almıştır. İlk olarak Osmanlı ülkesi bir açık pazara dönüşmüştür. Hem ham madde alınan, hem de alınan bu ham maddenin işlenmiş halinin satıldığı bir pazar haline gelmiştir. İlerleyen süreçte 18. yüzyıl, Avrupa için tüketim tarihi açısından önemli bir sosyal olgunun başlangıcı olarak kabul edilir. Osmanlı Devleti'nde de ithal edilen ürünler üzerinden frengi zevklere düşkünlük arttığı, bunun gösterişçi tüketim emareleri şeklinde değerlendirilmesinin söz konusu olduğu belirtilmektedir. (Artan, 2020, 142.)

Osmanlı Devleti'nin 1535'te Fransa'ya vererek başlattığı imtiyaz süreci özellikle 19. Yüzyılda Devlet için tam bir çıkmaza girmişti. 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması ile Osmanlı Devleti ülkeye giriş gümrük vergisini %5 nispetinde kabul etmiş ve bu oran ülkenin ticari bir pazara dönüşmesinde çok önemli olmuştu. Fransa ile de 1861'de bir ticaret anlaşması imzalanmış, bu anlaşma ile 1838 anlaşmasında % 5 olarak düşük tesbit edilmiş olan giriş gümrük vergisi % 8 olarak arttırılırken, % 12 olarak yüksek bulunmuş, ihracatı olumsuz yönde etkileyen çıkış gümrük vergisi % 8'e indirilmiştir. (Kara, 1988, 260-261.)

İngiltere'den Osmanlı ülkesine ithal edilmiş şekerin neden gümrüğe takıldığı meselenin özüdür. Bu meselede basit şekerden ziyade şekerleme türü, yani işlenmiş şeker türünün ithali daha sorunlu gibi durmaktadır. Şöyle ki şekerlemenin tadı, lezzeti, rengi gibi pek çok bileşen ve farklılık metanın tüketimini arttıran unsurlar olmakla birlikte cazibeyi arttıran bu nitelikler, bu bileşenler metanın gümrüğe takılmasındaki zahir sebeplerdendi. İstanbul gümrüklerine gelen şeker ve şekerlemeler, simya maddeleri ile boyalı olduğu iddiası üzerine Rüşumat Emaneti'nce tevkif edilmişti.⁷ Rüşumat Emaneti'nin tevkifiyle birlikte ithal şekerin yazımıza konu olan hikâyesi başlamıştır artık.

Gıda maddelerinin ithalatında izlenecek prosedür nizamnamelerle belirlenmiştir. İthal edilen gıda ürünleri öncelikle gümrüklerdeki kimyahanelerde; gümrüklerde kimyager bulunmuyor ise belediyelerde istihdam edilen kimyagerler tarafından tahlil edilirdi. Belediyelerde kimyageri bulunmayan bölgelerde veya tahlil edilen ancak tahlil sonuçları ihtilafa sebep olan durumlarda ise numuneler İstanbul'a Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'deki kimyahaneye gönderilirdi. 1844'te kurulan Mekteb-i Tıbbiye kimyahanesi o dönemin en güvenilir laboratuvarlarından Paris Belediyesi Kimyahanesine denk sonuçlar elde edebilecek kapasite ve yetkinliğe sahipti. (Bay, 2025, 38.)

İngiltere'den uzun bir yolculuk sonrası İstanbul gümrüğüne gelen şekerin iç piyasaya sürülmemesi Rüşumat Emaneti'nin tedbirine istinadendir. Takip edilebildiği kadar Rüşumat Emaneti, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve İngiliz

⁷ BEO D: 1837 G: 137726.

Sefareti olmak üzere üç komisyon tahlil yapmış, bu üç komisyonun da farklı değil benzer nitelikte rapor hazırlamaları önemli bulunmuştur. İthal madde İngiltere'den geldiği için İngiliz Sefareti bu meseleyi yakından takip etmiştir. Oluşturulan tahlil heyetinde İngiliz Sefareti tarafından memur kılınan kimyager Mösyö Rebul'un yanı sıra tercüman da yerini almıştır.⁸ Osmanlı devlet adamları tahlil heyetinde sadece İngiliz görevlilerin olmasını kabul etmemiş, kendi görevlileri tarafından da görüş almak istemiştir.

Söz konusu şeker ve şekerlemeler önce gümrükte tahlil edilmiş ve sakıncalı bulunmuştur. Gümrükte yapılan bu muayeneye ithal şeker sahibinin "adem-i kanaati" yani emtianın gümrükten geçmesi gerektiği düşüncesi üzerine istinafen Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane kimyahanesinde tahlil edilmiştir. 1900 tarihli kayıtlardan hem gümrük emanetinin hem de tıbbiye mektebinin yaptığı tahlillerin İngiltere elçiliği tarafından kabul görmediği ve sefaretin ısrarı neticesinde mecburen ikinci bir muayene yapılması kararı söz konusu olmuştur. Osmanlı heyetinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimlerinden Hayreddin Paşa ile Hamidiye Etfal Hastanesi kimyageri binbaşı Ali Rıza, kimyager Hadi ve Fehmi efendiler yer almıştır.⁹

Osmanlı gümrüğü ve tıbbiye mektebi tarafından hazırlanan raporlarda her iki kurum da emtianın boyalı maddeler içerdiğini, nizamnameye göre gümrükten geçmemesi gerektiğini ve aslında bu görüşü emtia sahibinin de doğruladığını beyan etmektedir. Fakat ilaveten raporlarda şekerlemeler boyalı olsa dahi katkı maddelerinin pek cüz'i ve zarar içermediği mealinde İstanbul'da Şirani Efendi ve Londra'da iki kimyager tarafından tanzim edilmiş üç rapor ile birlikte İngiltere Sefaretinin iltiması ayrıca dile getirilmiştir.

Tüm bu gelişmelere istinaden durum yeniden tıbbiye mektebi tarafından tetkik olunmuş, Şirani efendinin raporunda da maden kömürü katranından yapılmış maddelerle boyandığı tasdik edilmiştir. Fakat katkı maddelerinin azlığı nedeniyle sıhhata zararlı olmadığı açıklanmışsa da nihayetinde mektebin bu husustaki raporunda birtakım çekinceler de ifade olunmuştur. Bunlardan bir tanesi mülevven, aluzin (alizarin) kırmızısı, naftol sarısı ve liyon ma'isi gibi renkleri haiz oldukça renkli ve cezbedici, gayet parlak renkli şekerlemelerin özellikle çocuklar için büyük tehlike arz ettiğidir. Tabii bu raporlara İngiliz sefaretinin pek olumlu bakmadığı ve ısrarcı olduğu anlaşılmaktadır. Sefaret tercümanı ve tabibi Mösyö Kalemad bir başka rapor tanzim etmiştir.¹⁰

Ülkeye girişi sorunlu hale gelen emtia nedeniyle başka prosedürlere başvurulması yolu açılmıştır. Mesele artık umumi sıhhati ilgilendirdiği için tahlili gereken yiyecek, içecek ve ilacın diğer ülkelerde geçerli usul ve nizamı hakkında sefaretlerden malumat alınması istenmiştir. Sefaretlerden gelen cevaplar ve diğer ülkelerde uygulanan nizamlardan "tahlil heyetinin kararlarını diğer

8 BEO D: 1963 G: 147170.

9 BEO D: 1890 G: 141741.

10 BEO D: 1992 G: 149381.

taraf kabul etmezse o kararlar bir başka heyet tarafından tekrar tetkik olunur” şeklinde bir durum söz konusu olmuştur.¹¹

Bir sene sonra meselenin bir çözüme kavuşamadığı anlaşılmaktadır. Çünkü; Haziran-Temmuz 1902 tarih aralığındaki yazışmalarda Londra’dan gelen ve simya maddeleri ile renklendirilmiş olduğu için gümrük tarafından el konulan şeker ve şekerlemelerin yeniden muayenesinin istendiği belirtilmiştir. Kurulan komisyonda İngiliz sefaretı adına Mösyö Rebul’un yanı sıra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane muallimlerinden Mirliya Hayreddin Paşa ile birlikte birkaç kişi mektepteki toplantıya katılacaklardır. İngiltere tarafından oluşturulan komisyonda yer alan kimyager Mösyö Rebul ile sefaret tercümanı; bu şekerlerdeki boyanın azlığı nedeniyle sıhata zarar vermeyeceğini defaatle dile getirmişlerdir.

İngiliz heyetinin bu görüşü doğrultusunda ikinci bir muayene yapılması isteği hasıl olmuştur. Aslında daha önce kaleme alınan tezkirede ikinci bir muayeneye gerek kalmamakla birlikte İngiltere’nin bu tesbite olumlu bakmayacağı ve ısrarcı olacağı kaydedilmiştir. Tüm bu gelişmeler üzerine Osmanlı Devleti sadece bir gümrük meselesi olmaktan çıkıp umumi sağlığı ilgilendiren mevzuada diğer ülkelerde yapılan uygulamalara atıfta bulunmuştur. Bunun için sefaretlerden diğer ülkelerde uygulanan prosedürü sormuş, malumat almak istemiştir. Sefaretlerden gelen cevaplardan bazılarında tahlil heyetinin kararını karşı taraf kabul etmezse başka bir heyetin görüşüne başvurulduğu anlaşılmıştır. Bu bilgilere istinaden şekerin içinde bulunan analisis maddesinin tıbbi oranı geçip zararlı olup olmadığını ve şeker üreten başka ülkelerde bu miktarın yasak olmadığını belirlemek üzere bir başka heyet oluşturulması kararlaştırılmıştır.¹²

Osmanlı Devleti tıbbi meselelerde Fransa’da yürürlükte olan mevzuata atıf yapmaktadır. Fransa’da şeker, şekerleme, pastacılıkta kullanılan nuhas (bakır), usrub (kurşun), zebık (civa) vb maddeler ile renklendiricilerin 1881 senesinde üretimde yasaklandığı, 1890 senesinden itibaren de naftol sarısı gibi kuvvetli renk veren maddelerin şatafatına rağmen don olduğu, Fransa’da bu gibi şeker ve şekerlemelerin kullanımının pek sınırlı olmakla birlikte nizamnamenin tadil edildiği belirtilmiştir. Fakat burada asıl vurgulanan nizamnamede yer alan bir süsün çoğu zararlı ve azı tesirsiz gibi bir fıkra ilavesinin maddesinin ileride nizamnamenin “ikide bir tebdiline” yol açacağı, sonrasında ise daha etkili ve boyalı maddelere de tatbik olunabileceği, bitkilerde zararlı olmayan renkli maddelerin bulunduğu dairdir.¹³

11 BEO D: 1837 G: 137726.

12 BEO D: 1837 G: 137726., “mevadd-ı şekeriyenin içinde bulunan analisis maddesi nisbet-i tibbiyesini geçüb müsemmem hale gelüb gelmediğini ve bunun derecesinde analisi havi şeker yapan başka memleketlerde memnu’ olmadığını tayin etmek üzere evvelki mahaller haricinde bir heyet-i tahliliye teşkiliyle...”

13 BEO D: 1871 G: 140298.; “...Fransada bu gibi şeker ve şekerlemelerin kullanılması pek mahdud bulunmağla istisna olmak üzere tadil idilmiş ise de bir nizamnamede bir cismin daha doğrusu bir süsün çoğu muzırr ve azı tesirsiz gibi bir fıkra ilavesiyle bir maddenin tadili ilerüde ikide birde nizamnamenin tebdiline çığır açacağı ve bil’ahire daha müesser ve simdar

Osmanlı ülkesinde yürürlükteki nizamnamenin Fransa'da olduğu şekilde tadil edilmediği anlaşılmıştır. Mekatib-i Askeriye-i Şahane'den çekilen ve mecliste okunan tezkirede; söz konusu şeker ve şekerlemelerin her bir kilogramında üç miligram zararlı madde tespit edildiği kimyahaneden bildirilmiş, bu miktarın hayata bir etkisi olmayacağı mektebin raporunda yer almıştır. Tıbbiye Mektebi'nin yürürlükteki nizamnamenin 17. ve 20. maddelerine dair açıklamayı emsal gösterdiği anlaşılmakla birlikte bu maddelerin tadil edilmesinin lüzumu da ortaya çıkmıştır. 17. madde yiyecek, içecek, renkli şeker ve şekerlemelerin içindekiler sıhhat zararlı ise geldiği yere iade edilir şeklindedir. 20. madde ise oyuncak, yiyecek sarılı kağıtların, zarfların simya ile renklendirilmiş olanlarının ithal edilmemesi hakkındadır.¹⁴

Bu nedenlerle şeker ve şekerlemelerin gümrükten geçmesi engellenmiştir. Fransa'da bu konudaki nizamname tadil edilmiştir ve buna göre gereken yapılmalıdır. Bir kilogram şeker ve şekerlemelerdeki boyanın hayata etki etmeyeceği mektebin raporundan anlaşılmış, bu maddeler memlekette satıldığından, ithalinin şikayete konu olduğu, bu konudaki ihtilafa son vermek için söz konusu ithalata izin verilmemesi, nizamnamenin on yedinci ve yirminci maddelerinin de tadilinin yapılması gerektiği ifade olunmuştur.¹⁵

Buraya kadar yapılan izahattan, tüm bu yazışmalardan en dikkat çekici tarafın "hayata su-i tesiri" meselesi olduğu görülmektedir. Şekerci Ali Faik efendinin ve diğerlerinin İngiltere'den ithal ederek Osmanlı ülkesine pazarlamak istedikleri şeker ve türevleri sadece bir gümrük meselesi değildir. Gümrük Emaneti ve Tıbbiye mektebi üzerine düşeni yapmış, tahliller neticesinde emtianın ülkeye girişini sakıncalı bulmuştur. Fakat, hem tacirin hem de İngiliz sefaretinin yoğun baskısı nedeniyle birkaç kere daha emtia tahlil edilmiş, içindeki katkı maddelerinin azlığı öne sürülerek halk sağlığına zararlı olmadığı yönünde yeni/zorlama raporlar sunulmuştur. İngiliz sefaretinin bu konudaki ısrarcı tavrı dikkatten kaçmamalıdır.

Osmanlı ülkesinde şekerin nasıl ve nerelerde kullanıldığı hakkında ilk kısımlarda bilgi verilmişti. Şekerleme, reçel, şurup, helva gibi mamul ürünlere rağbet yoğundu. İngiltere'den ithal şeker emtiası tüm bu yukarıdaki problemler haricinde ilave sorunları da gündeme getirdi. Çünkü şeker Osmanlı ülkesinde de üretiliyordu, bununla geçinen bir esnaf grubu mevcuttu. Dışarıdan ithaline müsaade edilen metayı ülkedeki şekerci esnafının imal etmesinde sakınca görülemeyeceğidir. Yani iç üretim konusunda bir sınırlamaya gidilemeyeceği

maddelere de tatbik olunmağa kalkışılacağı ve nebati ve muzırrattan 'ari pek çok mevadd-ı mülevvene bulunduğu."

14 BEO D: 1963 G: 147170.; "17. maddesinde; me'kulat ve meşrubat ve mülevven şeker ve şekerlemeler mevadd-ı gıda'ye-i sa'ireden muzırr-ı sıhhat olanları geldiği mahalle i'ade kılınur, yirminci maddesinde ise oyuncaklarla me'kulat sarılan kağıd ve zuruf-ı sa'ireden kurşun ve krom ve cıva ve bakır ve aniton ve arsenik mürekkebatıyla ma'den kömürü katranından i'mal olunanlar ile sa'ir mevadd-ı simya ile mülevven bulunanlar idhal idilmeyecekdir."

15 BEO D: 1963 G: 147170.

ve haksız bir rekabet olacağı düşüncesidir.¹⁶

Bir diğer husus nizamnamenin tadilatına daırdır. Nizamname maddeleri tadil edildiği takdirde bu işi yapan, yani şeker üreten ancak bu donanımdan yoksun şekerçi esnafının bu müsamahadan istifade etmeleri noktasındadır. Çünkü ithal şekerlemeler fabrikada üretilmekte, içine kimyasal katkı maddeleri ilave edilmektedir. Osmanlı şekerçi esnafı henüz bu anlamda teçhizatlı olmadığı için bu üretimi yapamayacak olsa bile başka yollara başvurusu-merdiven altı imalatı- ihtimal dahilindedir.¹⁷

Bu endişe neticesinde İstanbul'da imal edilen ve çokça kullanılan şeker, şekerleme, reçel, şurup, pandispanya benzeri yiyecek ve içeceğin renklendirilmesinde kullanılan boyaların zararlı karışımlarının sıhhat ve hayata zararının tespiti için bir komisyon oluşturulmuş ve komisyon bu neticeye varmıştır. Bunu önlemek için bu karışımlara dair bir cetvel hazırlanıp şekerçi esnafına dağıtılması ve bu üretimin cetveldeki maddeler ile renklendirilmesi, aksi davranışların cezaya muhatab kalacağı bildirilmiştir. Avrupa'dan ithal edilen ve imalatı yasaklanmış maddelerle renkli metanın da gümrükten geçmemesi konusunda tebliğ ve ikazlar ilgililere iletilmek üzere karara bağlanmıştır.¹⁸

Emsal Sorunlar:

Araştırmamızı yaparken bu konuda, yani ithal ürünlerle ilgili başka durumların da olduğu anlaşılmıştı. Bunlara dair yaklaşımlar benzerlik arz ediyor mu?, devletin tutumu ne oldu? gibi sorular da akla gelmekte. Bu başlık altında birkaç örnek vermek elzemdi.

Osmanlı Devleti'nin halk sağlığı alanında yeterli tedbiri düşündüğü ve ihtimam gösterdiği anlaşılmaktadır. Devletin bu konuda gösterdiği ihtimama dair bir başka örnekte; 1892 Eylül'üne ait bir yazışmada şeker ve kibrit ile ilgili bir değerlendirme söz konusudur. Şöyle ki ülkeye gelen kibritlerin şeker türevi olduğu, şekerlerin kibrit şekil ve tarzında yapıldığı belirtilmiştir. İlâveten şekerî özellikle çocuklar alıp yedikleri için bu tarz kibritleri şeker zannederek yemeleri gibi olumsuz bir durumla karşılaşmak için bir başka boyutu olduğu için gümrüğe gelmesi yasaklandığı gibi ilâveten satılmakta olanların dahi satışının durdurulması tedbirine başvurulmuştur.¹⁹

1892 tarihli bir başka belgede yine gümrüğe takılmış emtia söz konusudur. Dolaylı olarak şekerle ilgili belgeden; Marsilya'dan Kerç gümrüğü kapısına

16 BEO D: 1963 G: 147170.; "haricden idhaline müsa'ade olunan bir şey'i dahilen şekerçi esnafının i'mal itmelerinin be'is görülemeyeceği..."

17 BEO D: 1963 G: 147170.; "mezkur fıkara'nın ta'dili halinde şehrimizde icra-yı san'at iden ve her guna vesa'it ve ma'lumat-ı fenniyeden mahrum bulunan şekerçi esnafının da bu müsamahadan istifade edeceklerinden..."

18 DH. MKT D: 2239 G: 30., BEO D: 1963 G: 147170.; "bunlar makbul olan dereceyi mütecaviz mevadd isti'mal iderler ise zaten esnafın sıhhat-ı 'umumiyye muzırr mevadd satmaları tenfisat-ı mütemadiye ile men' idildiğinden"

19 DH. MKT D: 1998 G: 88.

gelen on dört paket içine şeker sarılmağa yarayan bir tür kağıdın geçişi sorun olmuştur. Bu konu hakkında alınan numuneler rüsumat emaneti tarafından tahlile gönderilmiş ve ileride bir zararın ortaya çıkıp çıkmayacağı meselesi gündeme gelmiştir.²⁰

Daha geç tarihli fakat hem şekerini hem de Fransa'yı ilgilendiren başka bir sorun Ocak 1902 tarihli'dir. Fransa tebaasından bazı tacirlerin 30 sandık şekerlemesi içindeki boya maddesinden dolayı gümrükten geçememiştir. Belgenin tarihinden yaklaşık bir ay kadar önce durum nezarete bildirilmiş, ancak bir netice alınamamıştır. Fransa sefareti müdahalede bulunduktan sonra şikayetle birlikte emtia sahiplerinin zararı endişesi gündeme gelmiştir. Tüm bu değerlendirmelerden sonra tahlillerin derhal yapılması ve bu konuda mal sahiplerine bilgi verilmesinde sakınca olmadığı ifade edilmiştir.²¹

Osmanlı Devleti'nin dışarıda yaşanan sağlık ile ilgili mevzulardaki tutumu dikkat çekicidir. Aslında devletin dış dünyada yaşanan gelişmelerden bir şekilde haberi olduğu, bilgilendirildiği anlaşılmaktadır. Temmuz 1896 tarihli yazışma bunu doğrular minvaldedir. Belçika Hükümetinin himayesinde 1894 senesi 4-11 Ağustos arasında Brüksel'de bir "Fenn-i tatbikat-ı kimya" kongresi toplanmış, ikinci kongre yönetimi Fransa'da mevcut şeker ve müskirat fabrikaları kimyagerleri tarafından olmak üzere Paris'te gerçekleştirilmesi kararı alınmıştır. Paristeki kongre 27 Temmuz 15 Ağustos arasında olup Fransa sefareti bunun için bilgilendirmede bulunarak Osmanlı Devleti'ne de isterse katılımcı gönderebileceğini bildirmiştir. Fakat devlet bu davete icab etmeyi; kongrede şeker ve müskirat fabrikalarının gelişimine dair konular ele alınacağı, Osmanlı ülkesinde henüz bu tür fabrikalar olmadığı gerekçesiyle reddetmiştir.²²

Netice Ne Oldu?

Hakkında bu kadar ihtilaf ve yazışma olan şeker mevzusunda ne oldu sonuçta? Osmanlı tarafı mı yoksa İngiltere tarafı mı kazançlı çıktı, şekerler ülkeye girdi mi? Şurası açıktır ki hakkında uzun yazışmalar yapılan şeker ve türevler bu uzun süreçte bozulmuştur. İthal maddelerin gümrükten geçip geçmemesi haricinde pek çok başka mevzuyu da gündeme getiren ve İngiliz sefaretinin ısrarcı tavırları nedeniyle artık bir "mesele" halini alan şeker konusunda bir başka ihtilaf İngiltere sefaretinin tazminat taleb etmesidir. Sefaretin tazminat talebi Şura-yı devlet tarafından olumsuz karşılanmış, Hariciye Nezareti bu

20 BEO D: 101 G: 7501.

21 BEO D: 1772 G: 132896.; BEO D: 1776 G: 133145.

22 BEO D: 812 G: 60838.; ".. mezkur kongrede şeker ve müskirat fabrikalarının istihsal-i terakkiyatına dair mübahaset cereyan edeceği tabii olarak memalik-i şahanede ise şimdiki halde o misüllü fabrikalar müesses olmadığı cihetle hükümet-i seniyyeden me'mur ta'yin ve i'zamina mahal görülememiş olduğu zira'at hey'et-i feniyyesi riyasetinden...."; Osmanlı Devleti'nde bu dönemlere denk düşen şeker üretimi için Bkz: Damalıbağ, Fatih, Sugar Production In The Ottoman Empire (1840-1908). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 2016, 39, 179-214.

konuda tezkire yazmıştır. Sefaretin aslında etilin şekerlerin girmesine itiraz ettiği, bu yasağın yalnız etilin maddesini havi boyalarla boyanmış yiyecek ithaline müsaade olunması hakkında hükümetin Fransa tıp kanunu hükmüne aykırı bulunduğu, sefaretin ısrarlı tazminat talebinin uygun görülmediği kararı verilmiştir.²³

Tazminat talebi reddedilmiş olmakla birlikte akabinde yine yazışmalar, evrak üretimi söz konusu olmuştur. 1904 yılına ait evrak meselenin başlangıcını da kapsayacak şekilde; hikaye baştan anlatılmış, gümrükçe tevkif edilen fakat sefaretin ısrarı neticesinde yine tahliller yapıldığı, yapılan muamele ve yazışmaların iki seneyi geçen müddet zarfında şeker ve şekerlerin bozulduğu belirtilmiştir. Ancak Mekteb-i tıbbiye-i şahane söz konusu şeker ve şekerlemelerin içerdiği etilinin azlığının umumi sıhate zarar derecede olmadığını kabul etmiştir. Mektebin bu kabulü üzerine sefaret; ithal maddelerin müzayede yoluyla satılmasını ve yalnız satış bedeli ile faturada yazılı fiat arasındaki farkın rüsumat emaneti tarafından ödenmesini teklif etmiştir. Sefaretin bu talebi kabul edilmemiş, mevcut şeker ve şekerlemelerin miktarı, faturadaki fiata göre satılırsa ederinin ne olduğuna dair bilgi istenmiştir. İki partide gelen 18 sandıkta toplam 1454 kıyye şeker olduğu, emtiaya dair faturalarının bulunmadığı, şeker işiyle meşgul tüccar tarafından dahi geçmiş zamanda bulunan bu şekerlere bir fiat takdim edilemediği için müzayede yoluyla satılmadıkça fiatının da anlaşılamayacağı belirtilmiştir.²⁴

İstanbul-Londra hattında meydana gelen ve gümrükten geçip geçmemesi konusunda bir dolu evrak üretilen şeker ve şekerlemeler mevzusu Osmanlı Devletini yakından ilgilendirmiştir. Her şeyden önce Osmanlı ülkesine girmesi sorun olan emtia artık bir tüketim kalıbıdır. Dünyada gittikçe artan üretimi, cazibesi, kullanım yaygınlığı şeker ve türevlerine rağbeti arttırdı. Henüz şeker fabrikalarının kurulmadığı Osmanlı ülkesinde şeker ve türevleri ithalata konu emtiaydı. Bu emtianın gümrükle başlayan hikayesi uzun soluklu ve sağlık başta olmak üzere siyasi, hukuki, ekonomik diğer alanlara da hasr olunan bir noktaya geldi. Şekerin ülkeye girmesi neredeyse bunların yanında önemsiz kaldı. Mesele Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında krize dönüştü. Şekerin içindeki katkı maddelerinin halk sağlığı açısından zararlı olup olmadığı epey tartışıldı. Devlet, halk sağlığı endişesini diğer ülkeler, özellikle Fransa örneğinden hareketle ele almaya çalıştı. Bu konuda kanunlarda tadilat yapılması istendi. Ayrıca ülkede üretim yapan esnafın durumu değerlendirildi, ithal şekere benzer üretim yapıp yapamayacakları şartlara göre konumlandırıldı. Osmanlı Devleti bu “çok tutan” meta konusunda dışa bağımlı idi.

23 MV D: 108 G: 55.

24 BEO D: 2408 G: 180539.

Arşiv Belgeleri

- BEO D: 1992 G: 149381.
BEO D: 1837 G: 137726.
BEO D: 1678 G: 125779.
BEO D: 2408 G: 180539.
BEO D: 1963 G: 147170.
BEO D: 1890 G: 141741.
BEO D: 1871 G: 140298.
BEO D: 101 G: 7501.
BEO D: 1772 G: 132896.
BEO D: 1776 G: 133145.
DH. MKT D: 2239 G: 30.
DH. MKT D: 1998 G: 88.

Kitap ve Makaleler

- Artan, T. (2020). *Osmanlı Elitinin Yemek Tüketiminin Bazı Yönleri: Değişken Bir Yüzyılda Temel Gıdalar, Lüks Tatlar ve Tadımlıkların İzinde*, 137-250. İstanbul: Alfa Tarih Yayınları, Editör: Donald Quataert, *Tüketim Araştırmaları ve Osmanlı İmparatorluğu (1550-1922)*.
- Bağış, A. İ. (1998). *Osmanlı Ticaretinde Gayrimüslimler*. Ankara: Turhan Kitabevi.
- Bay, S. (2025). Osmanlı Devleti'nde Halk Sağlığı ve Gıda Güvenliği: Marsilya Unu Örneği. *ATLANTİS Uluslararası Tarih Dergisi / International History Journal*. 1., 35-49.
- Damlıbağ, F. (2016). Sugar Production In The Ottoman Empire (1840-1908). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 39, 179-214.
- Erdoğan, M.A. (2010). Osmanlı Döneminde Kıbrıs Şekerhaneleri (1571-1607). *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, Prof. Dr. Cengiz Orhonlu Hatıra Sayısı*, 12, 71-82.
- Karademir, Z. (2015). Osmanlı İmparatorluğunda Şeker Üretim ve Tüketimi (1500-1700). *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*. 37, 181-218.
- Karal, E. Z. (1988). *Osmanlı Tarihi/VII*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karayaman, M. (2010). Nuri Şeker ve Uşak Şeker Fabrikasının Kuruluşu. Uşak: Akademi Kitabevi.
- Özlü, Z. (2011). Osmanlı Saray Şeker ve Şekerlemecileri İle İlgili Notlar. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 58, 171-190.

ALTINCI VE YEDİNCİ SINIF RUSYA TARİH DERS KİTAPLARINDA SAVAŞLARIN ELE ALINIŞI

“=====”

Özgür AKTAŞ¹

¹ * Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi
Bölümü Tarih Eğitimi ABD, e-posta: ozgurkafkas@gmail.com, Orcid: 0000-0003-4218-
9545

GİRİŞ

Ruslar Slav ailesinin doğu koluna mensuptur. Slavların Hind-Avrupa menşeli kavimlerle aynı ırktan oldukları antropolojik ve dil araştırmalarıyla tespit edilmiştir. IX. Ve X. Yüzyıl Arap kaynaklarında Rusların sarışın bir ırktan olduğu belirtilmiştir (Kurat,1999, s.3). Eski Rus veya Slav inancı, Slavların yaşadığı coğrafyadaki diğer dinî inanışlardan etkilenmiştir. Örneğin güneşe tapınma eski Rus inancında önemli role sahipti. Ayrıca, Slavların veya Rusların taptığı tanrılar ve putlarla eski çağlarda aynı coğrafyada yaşayan İskitlerin ve Perslerin tanrıları arasında benzerlikler vardı (Acar, 2009,s.21). Uzun yıllar çeşitli putperest inanca sahip olan Rus kavimleri 988 yılında Knez Vladimir’in Hristiyanlığı kabul etmesi ve Bizans prensesi Anna ile evlenmesi Rusların siyasi hayatında önemli değişikliğe neden olmuştur. Vladimir 989 yılında Hristiyanlığı kabul edince, Rus kilisesi İstanbul Patrikliğine tabi bir “metropolitlik” oldu. Bu suretle Kiyef Rusyası kilise aracılığıyla İstanbul’a sımsıkı bağlı olmuştu (Kurat, 1999, s.31). 1453 yılında Konstantinopolis’in Türkler tarafından fethi Türk Rus ilişkilerinde yeni bir dönemi açmıştır. Ruslar Osmanlı Devleti’ne bağlı Ortodoks halkları ayaklandırmak ve İstanbul’u Türklerden alarak Bizans’ı yeniden dirilmek politikası gütmüştür. Çünkü Rusya Ortodoksların koruyucusuydu ve Bizans prensesiyle Rus knezi Vladimir’in evlenmesi nedeniyle Bizans’ın kendisini doğal mirasçısı sayıyordu. Rusya’nın gelişimine bakıldığında knezliklerden büyüyerek çarlığa ulaştığı görülmektedir. Rusya ile ilgili tarih alanında pek çok akademik çalışma yapılmıştır. Tarih eğitimi alanında ise genellikle tarih ders kitapları seçilmiştir. Tarih ders kitaplarında çalışılan konular Türk tarih ders kitaplarında Ruslar ve Rusya tarih ders kitaplarında Türkler olmak üzere iki kategoride toplanabilir. Rusya tarih ders kitapları üzerine yapılan çalışmalarda Türk imajıyla ilgili pek çok çalışma göze çarpmaktadır.

Keskin ve Minailova (2017) tarafından yapılan çalışmada taraf devletlerin kitaplarında Kırım Savaşı ele alınmıştır. Türkiye’den 10. Sınıf Rusya’dan ise 8. Sınıf tarih ders kitabı incelenmiştir. Çalışmanın sonuçlarına bakıldığında sayısal veri vermede, kişi ve yer isimleri kullanmada, aidiyet oluşturmada Rusya tarih ders kitabına daha fazla misyon yüklenmiştir. Keskin ve Minailova (2017) 93 Harbiyle ilgili taraf devletlerin bu savaşın anlatım şekliyle ilgili araştırma yapmışlardır. Bu araştırmanın sonucuna göre tarih ders kitaplarında bu savaş anlatılırken de Osmanlılara karşı acımasız, kanlı katliam gibi ifadeler kullanmışlardır.

Başaran (2012) tarafından yapılan çalışmada Çarlık Rusya döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Osmanlı Devleti’nin ilk dönemlerinden olumlu olarak bahsedilirken, Osmanlı-Rus savaşlarının yoğun olduğu son dönemlerde olumsuz imgelerin yazıldığı görülmektedir. Hristiyan halka yapılan baskılar, Osmanlı Türklerinin gaddar olduğu yönünde imgelere yer verilmiştir. Osmanlıların Avrupalıların kışkırtmalarıyla Rusya ile

karşı karşıya geldiği aktarılmış iki halkın ilişkileri millet sisteminden değil Ortodoksluk ve İslâm simgeleri üzerinden anlatılmıştır.

Şimşek ve Meherremova-Cengiz (2015) Rusya tarih ders kitaplarında Türk-Osmanlı imgesiyle ilgili yaptıkları çalışmada ders kitaplarında Türklerle ilgili oldukça kapsamlı konulara yer verildiğini tespit etmişlerdir. Tarih ders kitaplarında Türk-Rus savaşlarının oldukça kapsamlı ele alındığı görülmüştür. Ruslar Türklerle yaptıkları Balkanlardaki, Kafkasya'daki ve Karadeniz'in kuzeyindeki savaşları kendi bakış açılarıyla anlattıkları görülmüştür. Rusya tarih ders kitaplarında Osmanlı Devleti'yle ilgili konuların 8.,9., ve 11. Sınıf tarih ders kitaplarında ele alınmıştır.

Balta ve Demir (2016) tarafından yapılan çalışmada tarih ders kitaplarının Rusya Federasyonu'nun kimlik inşasında önemli bir unsur olduğu belirtilmiştir. Rusya Slav halklarının ve Ortodoks Hristiyan grupların hamisidir ve bu nedenle Osmanlı Devleti'yle pek çok savaş yapmıştır. Rusya'nın asıl karşıtlığı İngiltere'nin başını çektiği Batılı ülkelerdir. Osmanlı Devleti de bu noktada bağımsız bir aktörden ziyade Batılıların bir işbirlikçisi şeklinde tasvir edilmektedir.

Aktaş ve İsayev (2021) tarafından yapılan çalışmada altıncı sınıf Rusya tarih ders kitaplarında Rus ve Moğollara ilişkin verilen okuma parçaları incelenmiştir. Yapılan çalışma sonucunda tarih ders kitaplarındaki okuma parçaları dini referansların yoğun olduğu Rus yıllıklarından seçilmiştir. İlk okuma parçaları Rusların Moğolların egemenliği dönemini anlatırken daha sonraki okuma parçaları Rusların topraklarının Türklerin aleyhine genişlediği okuma parçalarına yer vermiştir.

Rusya tarih ders kitaplarında genellikle Türklerle ilgili konular çalışılmışsa da Rusya tarih ders kitaplarında tarihçilik açısından incelenecek pek çok konu vardır.

YÖNTEM

Çalışma nitel araştırma dayanan doküman analizi şeklinde gerçekleştirilmiştir. Doküman analizi tarihçilerin en fazla yararlandıkları yöntemler arasındadır. Doküman incelemesinin güçlü yönleri şu başlıklar altında toplanmıştır: kolay ulaşılamayacak özneler, tepkiselliğin olmaması, uzun süreli analiz, örneklem büyüklüğü, bireysellik ve özgünlük, göreceli düşük maliyet, nitelik. Doküman incelemesinin zayıf yönleri ise şunlardır: olası yanlışlık, seçilmişlik, eksiklik, ulaşılabirlik, örneklem yanlışlığı, sınırlı sözel olmayan davranış, standart bir formatın olmaması, kodlama zorluğu (Yıldırım ve Şimşek, 2006, ss.190-193). Dokümanlar ve belge niteliğindeki bütün kaynaklar insan eylemlerinin bir sonucudur; belirli fikirler, kuramlar veya genel olarak kabul görmüş, veri olarak kabul edilen ilkeler temelinde üretilirler ve her zaman tarihsel, sosyal veya idari kısıtlamalarla karşı karşıya kalırlar. Ke-

limeler ve anlamları nerede, kimin tarafından ve kim için kullanıldıklarına göre değişirler. Dolayısıyla dokümanlar sosyal bağlamdan soyutlanarak incelenemezler, böyle yapılırsa gerçek anlamlarını kaybederler. “Belge nasıl yazılmıştır? Nasıl okunmalıdır, dokümandaki bilgileri kim kimin için yazmıştır? Okurların belgeyi anlayabilmeleri için hangi yeterliliklere sahip olmalıdır?” soruları kaynakları okurken sorulmalıdır. Ayrıca tarihçiler ve sosyologlar kaynaklarla çalışırken kaynakların neleri söylediğinin yanında neleri söylemediğine de dikkat etmeli, söylemlerin görünen mesajı yanında görünmeyen mesajına da dikkat etmelidirler (Balcı, 2013, s.309) Çalışmada doküman olarak kullanılan iki ders kitabı içerik analiziyle değerlendirilmiştir. Tarih ders kitaplarında savaş konuları dört başlık altında toplanmıştır. Multilingual (2006) tarafından basılan Rusça sözlüğe göre *война* kelimesi savaş, *битва* kelimesi meydan muharebesini *поход* kelimesi sefer, *победа* zafer anlamına gelmektedir. Ancak bazı durumlarda bu kelimelerin birbirinin yerine kullanıldığı da görülmektedir. Yine *сражения* kelimesinin de çatışma ve ya savaş anlamında kullanıldığı görülmüştür.

Çalışma Materyalleri

Çalışmada iki adet Rusya tarih ders kitabı kullanılmıştır. Birinci kitap A.A. Danilov ve L.G Kosulina tarafından yazılan altıncı sınıf ders kitabıdır. Bu kitap üç ana bölümden oluşmaktadır ve 271 sayfadır. Altıncı sınıf tarih ders kitabı kapağında da belirtildiği üzere Eskiçağlardan XVI. Yüzyılın sonuna kadar olan tarih dilimini kapsamaktadır.

Çalışmanın ikinci kitabı ise yine A. Danilov ve L.G Kosulina tarafından yazılan yedinci sınıf ders kitabıdır. Bu kitap 5 ana bölümden ve 240 sayfadan oluşmaktadır. Bu kitap ise XVI ve XVIII. Yüzyılları kapsamaktadır.

Problem Durumu

Altıncı sınıf ders kitaplarında hangi savaşlar anlatılmaktadır?

Yedinci sınıf ders kitaplarında hangi savaşlar anlatılmaktadır?

BULGULAR

Altıncı sınıf ders kitaplarında hangi savaşlar anlatılmaktadır?

Kalka Savaşı	Bitva	1223
Kulikovo Savaşı	Bitva	1380
Neva Savaşı	Bitva	1240
Buz Savaşı	Pabeda	1242
Rusya –Litvanya savaşları	Vayna	1500-1503,1507-1508,1512-1522,1534-1577
Livon Savaşı	Vayna	1558-1583
Rmaka ve Sibirya’ya sefer	Pahod	1581-1585

Tablodan görülebileceği gibi ders kitabında anlatılan ilk savaş **Kalka Savaşı'dır**. Tarih ders kitabına göre 1223 yılında Moğolların tehlikesine göre Kıpçak Hanı Samolenskiy, Galidskiy, Volinskiy knezlerinin aralarında bulunduğu Rus knezlerinden yardım istedi. 31 Mart 1223 yılında Kalka Nehri kenarındaki savaşta Rus knezlerinin arasında ortak bir komutanlık yoktu, knezler aralarında sürekli tartışıyorlardı hatta bazı Knezler savaşa katılmamıştı. Ders kitabına göre Rus askerleri cesur ve kararlı savaştılar ancak müttefik Kıpçaklar mağlubiyete neden oldular. Kalka Savaşı'nda altı knez öldürülmüş, Volinskiy ve Galskiy Knezleri ise kaçarak canlarını kurtarabilmiştir. Ders kitabına göre Rus knezleri soylularına ve kendilerine dokunmaması koşuluyla Moğollarla barış yaptılar. Ancak Moğollar verdikleri sözü tutmayarak bütün Rus askerlerini, knezlerini öldürdüler (Danilov ve Kosulina, 2012, s.105). Kalka Savaşı anlatılırken Moğol savaşçısını at üzerinde gösteren temsili resim, Göçebe Moğolların yaşadığı bir çadır, Cengiz Han'ın temsili resmi ile Batu'nun temsili resmi ve Moğolların Riyazan kuşatmasını gösteren bir temsili resme yer verilmiştir.

Tarih ders kitabında anlatılan ikinci savaş Kulikovo Savaşı'dır. Bu savaşın içeriği kadar savaşın stratejisi hakkında da bilgi verilmiştir. Bu savaşın komutanları Rus Knezi Dimitri ile Altınorda komutanı Mamay'dır. Dimitri, Mamay'ın Litvanya büyük Knezi Yagayle ve Riyazanskom Knezi Oleg'le müttefik olduğunu biliyor, bu knezlerin Altınordu ile birleşmelerini istemiyordu. Askeri kurulda Moskova Knezinin baskısıyla Don nehrini geçerek Kulikovo Ovası'nda savaş yapılmasına karar verildi. Moskova Knezi savaştan önce Troysk Manastırı'nı ziyaret ederek manastırın temelini atan Sergiya Radonejski'nin dualarını aldı. Savaşın nasıl gerçekleştiğine gelince Dimitri kendi ordusunun merkezine en güçlü alayı, öne ve yanlara da askerler koydu. Sol tarafındaki ormana askerleri, gizledi. Pusudaki alayın başına en yetenekli en deneyimli D. B Bolinskaya ile amcasının oğlu Vladimir'i koydu bu iki kişi Serpuh ve Borovsk kneziydiler. Savunma stratejisini seçmesindeki amaç Tatarları yorarak sağdan ve soldan saldırıya geçmek ve sonra da Altınordu kuvvetlerini dağıtmaktı. Rusların orduyu yerleştirme şekli Moğol atlılarının hareketlerini engelliyordu. Dimitri'nin kendi bir asker zırhı giydi ve büyük alay safına katıldı. 8 Eylül 1380 yılında Kulikovo alanında şiddetli savaş yaşandı. Yüz yüze savaştan sonra Moğol Süvarileri Ruslara karşı hücumla geçtiler, alay çok büyük kayıp verdi ancak fakat askerler geri çekilmediler geçtiler. Altın ordunun şiddetli hücumuna rağmen onlar geri çekilmedi. Savaşın sonunda Altın ordu komutanı savaş alanından kaçtı. Bu galibiyetin şerefine Knez Dimitri'nin adı Dimitri Donskoy; Serpuhov Knezi de cesur lakabı aldılar (Danilov ve Kosulina, 2012, 160-163). Bu bozgunundan sonra Toktamış Han 1382 yılında Moskova'ya yürüdü. Kulikovo Savaşı zaten Moskova knezliğinin ordusunu yıpratmıştı. Bu duruma ek olarak çoğu Rus Knezi, Dimitri Donskoy'u Cengiz Han

soyundan gelen Toktamış'a karşı desteklemeye cüret edemediler. Vlademir, Dimitriya ve bazı şehirler harap oldular. Fakat Altınordulular, Dimitrinin güçlerinden korkarak güneye yöneldiler ancak Knez Vlademir bu ordunun bir taburunu yakalayarak bozguna uğrattı. Dimitriy Donskoy ordusunu fazla yıpratmamak için yeniden vergi vermeye başladı. Ders kitabına göre Moskova Knezliği için *Kulikovo Savaşı*'nda ilk kez Ruslar Moğolların kuvvetlerini yenebildiler. Bu savaşın en önemli sonucu Moskova Knezliğinin güçlenmesi ve merkezi bir Rus devletinin kurulmasıdır (Danilov ve Kosulina, 2012, s.164). Kulikovo Savaşı anlatılırken Dimitri İvanoviç'in Sergiya Rodojensko Manastırını ziyareti, Kulikovo Savaşı Haritası, Kulikovo Savaşıyla ilgili iki minyatür, ünite sonunda konuyla ilgili altı soru, araştırma ödevi ve Kulikovo Meydan Muharebesiyle ilgili bir salname okuma parçası olarak verilmiştir.

Şekil: Sergiya Radojenska Manastırı Ziyareti.

Altıncı sınıf tarih ders kitabında anlatılan üçüncü savaş Rusların galibiyetiyle biten **Neva Savaşı'dır**. Ders kitabında çok savaşın stratejisine yoğunlaşmıştır. Temmuz 1240 yılında İsveç filosu, Neva Nehri ağzına girdi. Ordunun bir kısmı nehrin sol kısmına indi ve orada bir kamp kurdu, gerisi ise gemilerde kaldılar. Rus Knezi kendi keşifçilerinden İsveç ordusunun bir kısmının gemide olduğunu öğrendi ve ordunun hamlelerini öğrenerek saldırıya geçme kararını verdi. Aleksandr Taburu hızlı şekilde Neva Nehri'nin ağzına bir yürüdü. 12 Temmuz 1240 yılında Rus ordusu beklemeden İsveç kampına saldırıp atlı askerler Aleksandr öncülüğünde İsveç ordusunun merkezini vurdular, gönüllü askerler ise nehrin yanından geçtiler ve kampı gemilerden ayırdılar. Ders kitabına göre Rus askerleri kahramanca ve cesurca savaşıyorlardı. Gavril Aleksiş kurulan geçici köprüden atla gemiye girerek yepiskopu ve başkomutanı öldürdü. Gönüllüler balta ile

üç gemiyi parçaladılar. Rus gönüllülerinden Savva isimli bir kahraman ordunun komutanları toplantı yaparken kampın içine cesaretle dalmış, Aleksandr'ın kendisi İsveçli komutanla dövüşerek onu ağır yaralamıştır. Savaşın sonunda İsveçliler panikle kaçmış, Rus ordusu Neva'da muhteşem zaferiyle Rus Çarı Nevskiy lakabını almış. Ruslar Neva Nehri'ne hâkim olmuştur, Rusların savaşma azmi artarken; İsveçlilerin cesaretini kırılmıştır (Danilov ve Kosulina, 2012, s.116-117). Neva savaşı anlatılırken P. D. Korin tarafından çizilen Aleksandr Nevski'nin resmi, Neva Savaşı'nın haritasına yer verilmiştir.

Ders kitabında anlatılan üçüncü savaş 5 Nisan 1242 yılında Çudki Gölü üzerinde gerçekleşen **Buz Savaşı'dır**. Bu savaşta Ruslar, Almanlar ile Danimarkalılara karşı savaşmışlardır. Ders kitabına göre Aleksandr, Alman şövalyelerine buzun üstünde tuzak kurma kararı verdi çünkü buz zırhlarla kaplanan şövalye atlarının hareketlerini yavaşlatıyordu. Zamanın tarihçileri Alman ve Danimarka ordusunun üçgen biçiminde toplandığı taktiği “domuz” olarak isimlendirdiler. Aleksandr düşmanın savaş taktiklerini iyi bildiği için savaştan önce ordusunu atlılarla güçlendirdi. Domuzun kafasına karşı da deneyimsiz gönüllüleri koydu. Alman ordusu buzun üstüne çıkarak gönüllülerin üstüne saldırdı ve onlar çekilince şövalyeler savaşı kazandıklarını düşünüp ileri atıldılar fakat Rus ordusu Aleksandr'ın işaretiyle hantal Alman atlılarına saldırdılar. Aleksandr'ın yönettiği Suzdal Taburu'ndaki Rus askerleri kahramanca savaşıyorlardı. Rus askerlerinin domuzun köşelerine artan şiddetli şekilde saldırmaları Almanların mağlubiyetiyle sonuçlandı. Birçok şövalye öldürüldü ya da esir alındı, şövalyelerin bazıları ise taşıdıkları ağır zırh nedeniyle atlarıyla birlikte buzun altına aktılar. Diğerleri ise panikle kaçtılar ancak Rus süvarileri onları takip etti. Pskov ve Novgorod sevinçle zafer kazananları karşıladı. Daha sonra Novgorod'a gelen Alman elçileri esirleri geri isteyip karşılığında Rus toprakları üzerindeki iddialarından vazgeçtiler. Böylece Hevave Çudksi Gölü üzerinde savaşlardan sonra kuzey batı komşuların saldırıları Ruslara karşı durdurulmuş, Ruslar toprakları ve inançlarını koruyabilmişlerdir (Danilov ve Kosulina, 2012, 118-120). Buz Savaşı anlatılırken orduların hareketini gösteren bir haritaya, savaşla ilgili bir minyatüre yer verilmiştir. Ünite sonunda ise 6 adet soruya yer verilmiştir. Yine bu ünite de geçen iki savaşla ilgili öğrencilerin haritaları, atlasları ve interneti kullanarak araştırma yapmaları istenmiştir. Ayrıca Aleksandr Nevski'yi anlatan bir salnameye yer verilmiştir.

Şekil: Buz Savaşı

Altıncı sınıf tarih ders kitabında en fazla yer verilen savaş Livon Savaşı'dır. Bu savaşın nedeni olarak Rusya'nın Avrupa ülkeleri ile doğrudan ticaret yapabilme isteği yer almaktadır. Rusya ile Avrupa arasındaki ticarete Livon Ordenlerinin zengin şehirleri aracılık ediyorlar ama Rus ticaretinin büyümesini de istemiyorlardı. Ancak ekonomik ve iktisadi gelişmeler Rusya'nın Avrupa ile ekonomik bağ kurmasını zorunlu kılıyordu. Kuzey denizinin iklim şartları tüccarları oldukça zorlamaktaydı ve Rus malları diğer ülkelere çok gerekliydi. IV. İvan, Livon Ordeni'nin Baltık'taki arazilerini zapt etme kararı verdi. Livon 1503 yılındaki antlaşmaya göre Yurev şehri için vergi vereceklerdi ki bu şehir Yaroslav Mudriy tarafından kurulmuştu. Fakat Livon ileri gelenleri bu verginin verilmesine karşı çıktılar. 1558 yılında Rus Çarı savaş ilan etti. Rus ordusu Baltık kıyılarına girerek Derp ve Harba şehirlerini aldı. Revola ve Riga'ya yaklaştılar. Livon ordusu daha fazla yıpranmamak için Rusya'ya barış için müracaat etti. IV. İvan altı ay bu savaşın durdurulmasına razı oldu; ancak bu ciddi bir hataydı. Bu barış süresinde Livon Ordeni Polonya ile Litva'nın korumasına geçerek 1561 yılının sonunda Livon Ordenliği'ne son verildi. 1563 yılında Moskova alayı Litva'ya girdi ve kadim bir Rus şehri olan Polosk'u aldı. 1564 yılında Polonya- Litvanya birleşik ordularından Ruslar bir dizi ağır yenilgi aldılar. 1566 yılında IV. İvan Zemskiy Sabor'u toplayarak Litva'yla savaşı devam ettirme kararı aldı.

1569 yılına gelindiğinde Polonya ve Litva "*Reç Pospoltoy*" adı altında birleştiler. Rus ordusu savaşın ilk yıllarında Livon'da Polonya ile Litva güçlerine karşı başarılar kazandı. Fakat 1576 yılında Pospoltoy liderliğine seçilen Stefan

Batoriy kendi yanına İsveç'i çekmeyi başardı. 1579 yılında onlar hücumu geçerek Rusların eline Poloks Şehri'ni aldılar. Temmuz 1579 yılında İsveç Orduları Novgorod şehrini işgal etti. 1581 yılında İsveç Harva Kalesi'ni, İvangrod Şehri'ni, Yam'ı ve Kopore'yi ele geçirdi. 1581 yazının sonunda Batoriy 100 bin orduyla Poskov'u ele geçirdi. Bu abluka beş ay sürdü. İvan Şuyskiy savunmayı yönetti onun ordusu ile şehir halkı 31 hücumu karşıladılar. Batoriy ağır silahlarla şehrin duvarlarında büyük delik açarak iki kuleyi ele geçirdi. Fakat şehrin savunucuları kuleleri patlattılar kulelerle beraber düşman askerleri de öldü. Batarinin ordusu kuleyi ele geçiremediler. 1582 yılında Reç Pospoltoy ile Rusya arasında barış yapıldı. Onların arasında sınırlar çok fazla değişmedi ancak Rusya Baltık kıyılarını kaybetti. Bir yıl sonra barış yapıldı İsveç, Rus ordeni'nin topraklarından başka Rusya'nın da bir kısım topraklarını aldı. 25 yıl süren ağır savaş Rusya'nın yenilgisiyle sonuçlandı. Rusya donanmasız ve müttefiksiz olarak Latviya (Litvanya), Polonya ve İsveç gibi Avrupa'nın büyük güçleriyle karşı karşıya kaldı. Esas hedef Baltık Denizi'nin sahillerine çıkmaktı ama bu gerçekleştirilemedi. Rusya Livonya kıyılarındaki her yeri ve Doğu'da da Latviya ile Fin sahillerini kaybetti. Sadece Pskov'un başarıyla savunanlar daha fazla toprak kaybını engellediler (Danilov ve Kosulina, 2012, s. 219-223). Livon savaşıyla ilgili Narva ve İvangorod kalelerinin resmi, Livon Savaşı'nda tarafların seferlerini gösteren harita, Pskov Kalesi, üniteyle ilgili 5 soru, 2 araştırma sorusu ve Kazan'ın alınması hakkında Karamzin'in eserinden bir bölüme yer verilmiştir.

Yedinci sınıf ders kitaplarında hangi savaşlar anlatılmaktadır?

Somolenks Savaşı	Vayna	1632-1634
Rusya -Polonya Savaşı	Vayna	1654-1667
Kırım Seferi	Pahod	1687,1689
Azak seferi	Pahod	1695,1696
Kuzey Savaşı	Vayna	1700-1721
Poltova savaşı	Bitva	1709
Rus- Türk Savaşı	Vayna	1735-1739
Rusya'nın yedi yıl savaşına katılması	Vayna	1757-1762
Rus- Türk Savaşı	Vayna	1768-1774
Rus- Türk Savaşı	Vayna	1787-1791
Rus Türk Savaşı	Vayna	1828-1829
Rus-Polonya Savaşı	Vayna	1830-1831
Kırım Savaşı	Vayna	1853-1856

Yedinci sınıftarih ders kitabında ele alınan ilk savaş **Samolensk Savaşı**'dır. Ders kitabına göre tarih boyunca Polonya, Rusya'nın en önemli rakiplerinden birisi olmuştur. Polonya Kralı, Mihail Federoviç tahta geçmesini doğru bulmadı çünkü kendi oğlu Vladislav'ı Moskova tahtına layık görüyordu.

18 yüzyılın başında Rusya'dan alınan Smolenski toprakları Polonya'nın elindeydi. Bu şartlar altında Rusya yeni kuvvetler toplamaya ve yeni müttefik aramaya başladı. Ders kitabına göre Polonya'ya karşı Savaşta Türkiye ve İsveç, Rusya'nın yanında savaşa katılmaya söz verdi. Sabor, Polonya ile savaşı kabul etti. Orduya M. B. Şenin komutanlık etti. 1634 yılında Polonya'nın teklifi ile barış antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre Rusya zapt ettiği toprakları geri verdi. Vladsilav, Moskova tahtına oturmaktan vazgeçti. Bu savaşta Rusya istediği sonucu alamamıştır çünkü Polonya ile anlaşmazlıklar çözülemedi (Danilov ve Kosulina, 2012, s.68). Bu savaşın öğretiminde tarih ders kitabında XVII. Yüzyıla ait bir kılıcın resmine, Ressam Repin tarafından çizilen Zaporozhye Kazaklarına ve B.M Himelskiy'in temsili resmine yer verilmiştir. Bu savaşın devamı olarak Rus-Polonya (1654-1667) savaşı başlamıştır. Bu savaşın nedeni yine iki devlet arasında Ukrayna toprakları için yaptıkları savaştır. İsveç ile Osmanlı Devleti'nin Rusya ile mücadelesi nedeniyle Polonya ve Rusya barış yapmak zorunda kalmıştır. Bu savaşla ilgili olarak B.M Hmenlskiy'in isyanı ve Rus- Polonya savaşı haritasına yer verilmiştir (Danilov ve Kosulina, 2012s.71).

Rusya tarih ders kitabında en fazla yer verilen ve vurgulanan savaşlardan birisi **Kuzey Savaşı'dır**. Ders kitabında ilk olarak savaşın nedeni anlatılmıştır. Yani savaşın nedeni Baltık kıyılarının İsveç tarafından kontrol edilmesi ve Azak Denizi'nin adeta İsveç gölüne dönüşmüş olmasıdır. Ders kitabında savaşın tarihi olarak ise 1700 yılına işaret edilmiş Rusya, Hollanda ve Saksonya; İsveç'e karşı birleşmesine karşı İsveç'e bu ittifakın galip gelemediği vurgulanmıştır. On sekiz yaşında İsveç Kralı olan XII. Karl (Türkiye'de tarih ders kitaplarında Demirbaş lakabıyla anlatılır) İngiliz ve Hollanda donanmasının yardımıyla kısa sürede Danimarka'yı yenmiştir. Saksonya'yı da ittifaktan ayırmıştır. Bu şartlar altında Petro I. Türkiye ile barış yaptı ve 32 bin kişilik ordusunu İsveç Kalesi Narva'ya gönderdi. Narva Kalesi'nin yardımına İsveç 18 bin kişilik ordusu geldi (Danilov ve Kosulina, 2012, s.105). Narva dövüşünde İsveçliler üç bin Ruslar ise 8 bin kişi kaybetti. Ruslar silahlarını ve toplarını da kaybetti Bunun üzerine Çar Petro'nun emriyle kilise çanları eritilip silah yapıldı, halkın arasında Petro'nun ismi "*Dinsiz Çar*" olarak anılmaya başladı. II. Karl Rusya'nın işinin bittiğini düşündüğünden güçlerin Polonya'ya kaydırmaya başladı. Fakat Ruslar 1702 yılında Notenburg'a saldırdı ve bu şehri aldılar. 1723 yılında Neva Nehri üzerinde Sank Peterburg şehrinin temeli atıldı. Baltık'a egemen olmak için Kronşitat Kalesi yapıldı ve Rus-Baltık filosu oluşturuldu (Danilov ve Kosulina, 2012, s.106). Kuzey savaşının devamı olan **Poltova Savaşı**'na bakıldığında Polonya'yı tarafsızlığa iten İsveç, Rusya'ya karşı sefere başladı ancak Lesnoy Köyü yakınındaki düşman ordusunun kampı dağıtıldı Karl'a giden yardım katarına el konuldu. I. Petro devletinin ve kendi şahsi yükselişine katkı sağlayan Poltova Savaşı'nı; "*savaşların anası*" olarak nitelendirmiştir. Ders kitabındaki anlatıma göre

XII. Karl Moskova seferinden vazgeçti ve Ukrayna'ya hareket etti. Burada Kırım Hanı ve Osmanlı Sultanının desteğini bekledi. Ancak hesapları tutmadığı gibi Rus ordusunun yardımına 40 bin kişilik Ukraynalılar da dahil oldu. Bu savaştan Karl canını zor kurtararak Türkiye sınırlarına kaçtı (Danilov ve Kosulina, 2012, s.109). Poltova Savaşı'nda İsveçliler 9 bin ölü, yaklaşık 3 bin esir verdiler Geri çekilen İsveç ordusunu kuşatan Ruslar savaş gereçleri dışında 17 bin kişilik er ve subayları esir ettiler. Bu savaş Rus-İsveç karşısında artık Rusya'yı galip ve güçlü konuma getirdi (Danilov ve Kosulina, 2012, s.110). Kuzey savaşı öğretimiyle ilgili Sank Peterburg'da Petro Kalesi'ne ve Komutan Şeremetev'in temsili resmine yer verilmiştir.

Kuzey Savaşı'nın devamı olan diğer bir savaş ise **Prut Savaşı'dır**. Yedinci sınıf Rusya tarih ders kitabına göre ordusunu kaybeden İsveç Kralı, Osmanlı hükümdarına Rusya'nın zayıfladığını söyleyerek Türkleri savaşa teşvik etmiştir. Türkiye; Rusya'ya savaş ilan etti (Danilov ve Kosulina, 2012, s.111). Türkiye'de basılan onuncu sınıf tarih ders kitabına göre ise bu savaşın nedeni Rus askerlerinin İsveç Kralını takip bahanesiyle Türk topraklarına girerek tahribat yapmasıdır (Cazgır ve Diğerleri, 2010, s.120). Savaşın gelişimine gelince 180 bin kişilik büyük Türk- Kırım ordusu 440 topa sahipti. Rusya'nın ise 38 bin askeri 12 topu vardı. Rus ordusu Prut Nehri'nde kuşatıldı. Burada Yekaterina saray adamları ve ordu komutanlarıyla toplantı yaptı. Kamptaki altınlar dâhil olmak üzere bütün kıymetli eşyaları Osmanlı vezirine verdiler. - Rusya tarih ders kitabında Osmanlı Veziri Baltacı Mehmet paşa'nın ismi belirtilmemiştir- savaş sonucunda şu şartlarla barış yapıldığı belirtilmiştir:

Rusya Azak Denizi'ni Osmanlı Devleti'ne geri verdi.

XII. Karl'ın İsveç'e dönmesine mani olmadı ve bu duruma ek olarak Rusya Polonya'dan çekilme sözü verdi.

Bu savaşla Rus ordusu ablukadan kurtuldu, sancaklarını, silahlarını teslim aldı.

Bu savaşın sonucu olarak Poltova'da bitmiş olan savaş uzadı (Danilov ve Kosulina, 2012, s.111).

Onuncu sınıf Türk tarih ders kitabında ise Prut Antlaşması'nın şu maddelerine yer verilmiştir.

Kaybedilen Azak Kalesi geri alındı.

Rusya İstanbul'da elçi bulunduramayacaktı.

Rusya Lehistan iç işlerine karışamayacaktı.

Demirbaş Şarl (Karl) ülkesine serbestçe geri dönebilecekti. Türk tarih ders kitabında Prut Antlaşması için Osmanlı Devleti'ne önemli kazanç sağlamamış ancak kaybedilen toprakların geri alınabileceği düşüncesi oluşmuştur ifadesi kullanılmıştır (Cazgır ve diğerleri, 2010, s.120).

Kuzey Savaşları'yla ilgili A.D Menşikov'un temsili resmine, Menşikov'un hayatı ve kariyeriyle ilgili bir bölüme ve Poltova Savaşı haritasına yer verilmiştir. Bölümün sonunda ise Kuzey Savaşı'yla ilgili bir haritaya, üniteyle ilgili 5 soruya, 1710 yılında Estonya'nın Rusya ile birleşmesi hakkında I. Petro'nun manifestosuna, Poltova Savaşı öğretimiyle ilgili Slovakya Evanjelik Kilisesi'nden XII. Karl'ın ordusuna elçi giden Daniel Karman'ın Seyahatnamesi'yle ilgili okuma parçasına yer verilmiştir.

Şekil: Kuzey Savaşı

Savaş sonunda 1721 yılında Nişat'da Rusya ve İsveç arasında Nişatstkiy Barışı yapılmıştır. Bu antlaşmaya göre Rusya Viborg Şehri dışında Finlandiya'yı İsveç'e geri veriyordu. Ancak Livonya Estonya ve İngermanlandi'ya ya kadar muazzam bir araziye sahip oldu. Bu barış antlaşması III. İvan döneminde koyulan hedeflere ulaştı. Rusya'ya Baltık'a çıkış yolu açıldı. Rusya imparatorluk olurken I. Petro'ya "Büyük Petro", "bütün Rusya'nın imparatoru", "vatanın babası" unvanlarını teklif ederek bu unvanları kabul buyurmasını istediler.

Savaşın sonunda Rusya Avrupa'ya bir pencere açtı, tamamıyla bağımsız bir Rusya'nın temelleri atıldı, Rusya artık Avrupa halkları içerisinde yer aldı. Rusya'nın Kuzey Savaşı'ndaki başarısı onu büyük batı ülkeleri arasına soktu (Danilov ve Kosulina, 2012, s. 112).

Rus-Polonya Savaşı (1654-1667): Tarih ders kitabında da vurgulandığı üzere tarih boyunca Rusya'nın en büyük rakiplerinden birisi olan Polonya Ukrayna'yı kendine bağlama kararı Rusya ile savaşa neden olmuştur. 1653 yılında Rusya'da Zemskiy Katedralinde ve milli mecliste savaş kararı alındı. Savaş tarafların geçici başarılarla yaklaşık on beş yıl sürdü. Rus silahının gücü, İsveç'in savaşa girmesi, ardı arkası kesilmeyen Türk saldırıları Rusya'yı Andrus Barışı'na mecbur etti. Rusya sadece Smolenks topraklarını değil, kuzey topraklarını da aldı. Ukrayna'nın sol sahilleri ve Kiev Rus hâkimiyetinde kaldı. Zaporoje her iki devlet arasında paylaştırıldı. Bu antlaşmaya göre Rusya ve Polonya Osmanlı ve Kırım Tatarlarını ortak düşman kabul edecek, onlara karşı ittifak yapacaktı (Danilov ve Kosulina, 2012, S, 71).

Rus- Türk Savaşı (1676-1681): Rusya tarih ders kitabında belirtildiği üzere Ukrayna' da toprakları için Rusya, Polonya ve Türkiye'nin mücadele halindeydi. Türkiye Rusya'ya karşı Polonya'ya (Pospolitoy Reç) destek veriyordu. Kossak (Kazak) Bohdan Hmelniński'ye Türkiye destek veriyordu. Kossak (Kazak) Bohdan Hmelniński Ukrayna'nın Rusya ile birleşmesinden sonra Moskova'ya karşı direnç gösterdi. On yedinci yüzyılın altmışıncı ve yetmişinci yıllar sırasında Polonya-Türkiye savaşı'nda Ukrayna'nın sahil kıyılarında Türkler hâkimiyet kurdular. Bu olay Türk- Rus Savaşı'nın başlangıcı oldu. Tarih ders kitabında IV. Mehmet'in ismi belirtilmeden Osmanlı Sultanının, yazın, Ukrayna'nın siyasi merkezine 90 bin ordu gönderdi yazılmıştır. Osmanlı Devleti'ne karşı bölgeye birleşmiş Rus-Ukrayna ordusu da hareket etmiştir. Zor bir savaş sonunda şehir teslim oldu. Türk-Rus savaşı Bahçesaray Antlaşması'yla bu savaş sonlandı. Bu antlaşma ile Türkiye ve Kırım Ukrayna kıyıları ve Kiev'in Rusya ile birleşmesini, kabul etti (Danilov ve Kosulina, 2012,S.72). Rusya tarih ders kitabında bu antlaşmanın Osmanlı Devleti ile Rus Çarlığı arasında yapılan ilk antlaşma olduğu vurgulanmamıştır. Türk tarih ders kitaplarında da ilk Osmanlı-Kazak (Kossak) münasebetleri, Polonya ve Rusya'nın baskısı nedeniyle Bohdan Hmelniński'ın Kırım Hanı III. İslam Giray vasıtasıyla Osmanlı Devleti'nden himaye talep etmesi, Osmanlı-Kazak ittifakı ekseninde konulara yer verilmemiştir (Şen, 2023,s.1244).

Kırım Seferi: Tarih ders kitabında Türkiye (Osmanlı Devleti) ile barış antlaşması kısa sürdüğü belirtilmiştir. Ders kitabına göre Rusya Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa'nın büyük güçlerinden destek sağlamaya çalıştı. Ancak bu mümkün olmadı. Çünkü Batı Avrupa'da uzun süredir savaşlar vardı (Fransa, İspanya ve İsveç). 1884 yılında Avusturya, Venedik ve Polonya arasında Türklere karşı ittifak kuruldu. Türklerin Doğu Avrupa'ya girme endişesine karşı Rusya'da bu ittifaka girdi ama ittifak uzun süreli

olacak (Avusturya'nın Polonya ile barış yapması karşılığında) Kiev ve Ukrayna Rusya'ya dâhil olacaktı. 1687 ve 1689 yıllarında Rusya müttefik olarak sorumluluğu üzerine aldı ve Kırım'a iki sefer düzenledi. Ordunun başında Knyaz V.V Golistin vardı. Harekât şanslı başlamasına rağmen aşırı sıcağın dolayı Rus ordusu daha savaşmadan aşırı kayba uğradı. Suyun azlığı, gıda eksikliği, konservenin yetersiz olmasından dolayı hastalıklar başladı. Yokluklar, ordunun zayıflaması başarıları engellemedi Rusya ilk defa ordunun iki kez başarısızlığa uğramasından sonra Kırım'a düzenlenen iki sefer düzenlendi. Kırım ve Avrupa Rusya'nın güçlenerek tehlike haline geldiğini anladı (Danilov ve Kosulina, 2012, 72-73).

Rus-İsveç Savaşı (1741-1743): Yedinci sınıf tarih ders kitabına göre Fransa ve Prusya tarafından kıskırtilan İsveç Rusya'ya savaş ilan etti. P. P. Laci'nin yönetiminde olan 20 bin kişilik ordu İsveç ordusunu param parça etti. Savaş Yelizavet Petrovna'nın tahta çıkmasından sonra da devam etti. Bu savaşta Ruslar Finladiya'ya bağımsızlık sözü vererek onlardan yardım aldılar. İsveç ordusu kaleleri birer birer vererek geri çekildi. 1742 yılınca İsveç ordusu Helsinki'ye sığındı, 1742'de yapılan antlaşmaya göre Baltık kıyılarının tamamı ve Finlandiya'nın bir kısmı Rusya'ya bırakıldı (Danilov ve Kosulina, 2012,s.164).

Rusya Yedi Yıl Savaşları'nda: On sekizinci yüzyılın ortalarında Avrupa'da güç dengesi değişen şartlara göre yeniden şekillendi. Avusturya'nın zayıflaması nedeniyle Fransa ile ilişkileri güçlendirdi. Aynı zamanda Fransa ile İngiltere arasında Amerika Kıtası'nda yeni topraklar kazanmak için rekabet başladı. Prusya'nın güçlenmesi Avusturyalı monarşileri rahatsız etti. II. Frederik'in ordusunun güçlenmesi komşuları rahatsız etti. Birbirine karşı iki koalisyon oluştu Bir yanda Prusya ve İngiltere diğer yanda Fransa ve Avusturya, Rusya, Saksonya, İsveç ise bu koalisyona sonradan katıldı. Rusya bu birliğe Baltık kıyılarını korumak için katıldı çünkü bu bölgeyi ele geçirebilmek için Prusya Kralı'nın hayaliydi. II. Frederik savaşı başlattı O'nun planına göre hızlı bir şekilde ordusunu bir cepheden diğer cepheye geçirecek ve düşmanlarını tek tek vuracaktı. Çünkü müttefikler arasında bir antlaşma yoktu. Sonuç olarak 1756 yılında Prusya'ya karşı Rusya savaşa girdi. S. F Feldmarşal önderliğinde Rus ordusu Avusturya ile savaşa girdi. Doğu Prusya'ya girerek Tilzit diğer şehirleri ele geçirdi. Doğu Prusya'nın başkenti olan Keizbergi almak niyetindeydi. Yakınlarda Prusya'nın 40 bin kişilik ordusu vardı. Yedi yıl savaşları çok kanlı geçti, tedbirin çok önemli olduğu bu savaşta Prusya ordusu dağıldı. P. A. Rumayanitsev'in başarıları etkili olmasına karşı İmparatoriçenin (II. Katerina) hastalanması tahta geçen Petro Feodoroviç'in, II. Frederik'e olan sempatisiyle komutana geri çekilme emri verildi. Bozulan ordu takip edilmemesi Almanlara dağılan orduyu toparlama ve Ruslara karşı kullanma imkânı verdi (Danilov ve Kosulina, 2012,S.166-167). Ders kitabında yedi yıl savaşları anlatılırken P. A. Rumyansev'in temsili

resmine ve Rusya'nın yedi Yıl savaşlarına katılmasıyla ilgili bir haritaya yer verilmiştir. Bu haritada taraf devletlerin toprakları ve Rus ordusunun harekâtı yer almaktadır.

Rus-Türk Savaşı 1768-1774: Ders kitabında bu savaşın nedeni olarak Karadeniz'de iki devletin çıkar çatışması olarak gösterilmiştir. Kırım Ordusu'nun atlıları Kiev'e sefer başlattılar. Başlangıçta güç dengesi eşitti; ancak yedi yıl savaşlarının da ünlü komutanı P. A. Rummyanov'un komutanlığı durumu değiştirdi. Bu savaşta 17 bin kişilik Rus ordusunun 150 bin kişilik Türk ordusunu yendiği dile getirilmiştir. 1770 yılında ise A. G. Orlov ve G.A. Spiridov komutasındaki Baltık donanması Çeşme'de Türk donanmasını tamamen yok ettikleri ve Ruslara Yunan isyancılar da destek verdiği vurgulanmıştır. Tarih ders kitabında 1774 yılında barış antlaşması imzalandığı, Rusya'yı barışa götüren etken Rusya'nın içindeki köylülerin çıkardığı isyanlar olduğu belirtilmiş ama isyanın lideri Pugachev'e özel bir vurgu yapılmamıştır. Rusya tarafından anlaşmayı P. A. Rumyantsev imzaladığı belirtilmiş ancak Türk tarafından anlaşmayı imzalayan Ahmed Resmi Efendi'nin ismi belirtilmemiştir. Osmanlı Devlet adamı kalemiye mensubu olan Ahmed Resmi Efendi Viyana ve Prusya sefaretlerinde bulunmuş ve döndüğünde kaleme aldığı sefaretnamelerinde Avrupa hakkında önemli bilgiler vermiştir. Türk-Rus savaşı başladığı zaman cepheye gönderilen bu devlet adamı hem cephede hizmet vermiş hem de yazdığı biyografilerle Osmanlı tarihçileri arasına girmiştir (Korkmaz, 2024, s.100). Savaştan sonra yapılan antlaşma maddeleri şu şekilde ifade edilmiştir: Kinburun, Kerç, Yeninkale kaleleri Ruslara bırakılmıştır. Türkiye Kırım'ın bağımsızlığını tanımış, Rus gemilerinin Karadeniz'den Akdeniz'e seyahat etmesini kabul etmiştir (Danilov ve Kosulina, 2012,s.195). Rusya yedinci sınıf tarih ders kitabında bu savaşın öğretimi ile ilgili 1768-1774 Rus-Türk savaşı haritasına ve Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Ruslara geçen toprakları gösterir bir haritaya yer verilmiştir.

Türk tarih ders kitaplarında küçük Kaynarca Antlaşması'nın Türkler açısından çok ağır olduğu, Türkçe, Rusça ve İtalyanca olmak üzere üç dilde yazıldığı belirtilmiştir. Azak Kalesi ve çevresinin Ruslara bırakılması, Kırımı bağımsızlık verilmesi, Rusların kapitülasyonlardan yararlanması, Rus Hristiyanları ve rahiplerinin kutsal yerleri izin almadan ziyaret etmesi, Rusya'nın Karadeniz ve Akdeniz'de serbestçe ticaret yapabilmesi, Rusların Balkanlarda istedikleri yerlerde konsolosluk açabilmeleri ve İstanbul'da daimi elçi bulundurmaları, Osmanlı devletinin ilk defa savaş tazminatı vermesi maddelerine yer verilmiş ve bu antlaşmanın Osmanlı Devleti'nin yaptıkları en ağır şartlı antlaşma olduğu ifade edilmiştir (Cazgır ve diğerleri, 2010, s.131).

Rus-Türk Savaşı (1787-1791): Tarih ders kitabına göre bu savaşın nedeni Kırım'da olan rekabetti. Türklerin desteklediği kişi Rusya'nın düşmanı olabiliyordu. 1783 yılında Yekaterina Kırım Hanlığının artık sona erdiğine

dair bir manifesto yayınladı. Bu topraklar artık Rusya'ya aitti. Bunun sonucunda bütün Kırım ve Kuzey Kafkasya Rusya'ya bağlandı. 1887 yılında Yekaterina, Avusturya İmparatoru ile Kırımı bir yolculuk yaptı bu yolculuk Türkiye'de (Osmanlı Devleti) tepkiyle karşılandı Sultan Rusya'ya ultimatoma verdi ve Kırım'ı geri istedi. Gürcistan'da kendi hâkimiyetini geri talep etti. Çanakkale ve İstanbul'dan geçen Rus gemilerini kontrol edeceğini belirtti. Rusya olumsuz cevap verdi, Ağustos'ta sultan Rusya'ya savaş ilan etti. Bu savaş dört yıl sürdü ve Ruslar savaşlarda üstünlük gösterdiler. 1787 yılında Türkler Kinburun, ve Dnyeper'e özel birlikler gönderdiler. Suvarov'un güçleri bu özel birlikleri yendiler. 1788 yılında Potomkin yönetimindeki ordu Oçakov Kalesi'ni aldı. 1789 yılında Fokşan ve Rimke'de zor savaşlar oldu. Suvarov'un liderliğindeki ordu sayıca daha fazla olan Türkleri mağlup etti. Savaşın esas bitimi İsmail Kalesi'nin düşmesiyle oldu. Kaleyi 35 bin asker koruyordu. Rusya tarih ders kitabına göre İsmail kalesi komutanı (Aydoslu Mehmet Paşa) kendisine güvenerek şunu söylüyordu. *“Gökyüzü yere düşer İsmail kalesi düşmez, düşman bu kaleyi fethedemez.”* İlk denemelerde Rus ordusu başarılı olamadı. Ordunun başına Suvarov geçince şartlar değişti ünlü komutan orduyu hazırlamaya başladı. Kalenin gerçek ölçüsünde maketler yapıldı. Saldırı için merdivenler hazırlandı, askerlerin engelleri geçmesi için talimler yapıldı. Ordu gece –gündüz talim yaptı. Savurov'un *“talim ne kadar zor olursa savaş o kadar kolay olur* sözüne ders kitabında yer verilmiştir. Tarih ders kitabına göre topraklar hazırlandıktan on saat sonra kale düştü. Türkler 26 bin asker kaybederken Rusların kaybı iki bin oldu (Danilov ve Kosulina, 2012,S.195). Aslında İsmâil Kalesi kuşatmasındaki kayıplar farklı kaynaklarda farklı sayıda verilmiştir. Türk kaynaklarında kale komutanı serasker Aydoslu Mehmet Paşa, Kırım Girayzadelerinden Kuban Hanı Bahtgiray ile kardeşleri Kaplan ve Gazi Giray'ın da dâhil olduğu toplam kayıp sayısı 30 bindir. Pek çok sivilin savaş bittikten sonra Ruslar tarafından katledildiği vurgulanmıştır. Kaynaklarda Rus tarafının kaybı da 15 bin olarak geçmektedir. Türk kaynaklarıyla Rusya tarih ders kitabındaki veriler arasında farklılıklar görülmektedir (Doğanay, 2024, s. 312). Ayrıca Rusya tarih ders kitabında İsmâil (İzmail) Kalesi'nin Yaş Antlaşması'yla tekrar Osmanlı Devleti'ne geri verildiği bilgisine yer verilmemiştir. Onuncu sınıf Türk tarih ders kitabında ise 1792 Yaş Antlaşması'nın şu maddelerine yer verilmiştir:

Kırım'ın Rusya'ya ait olduğu kabul edildi.

Dinyester Nehri iki devlet arasında sınır kabul edildi (Cazgır ve diğerleri, 2010, s.138).

Şekil 2: Osmanlı Rus Savaşı, 1787-1791.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Altıncı ve yedinci sınıf Rusya tarih ders kitapları değerlendirdiği zaman Rusya'nın knezliklerden merkezi bir devlete ulaştığı görmekteyiz. Ruslar, Moğolların hâkimiyetinde uzun süre ve zor şartlarda yaşadıkları açıktır. Daha sonra Moğollar üzerinde hâkimiyet kuran Ruslar, Moskova Knezliği liderliğinde bir merkezi devlet kurmayı başardılar. Ruslar daha sonra Kuzeye yönelerek Danimarkalılar, Finliler ve Almanlarla savaşmışlardır. Ancak burada Rusların en büyük rakibinin İsveç olduğu göze çarpmaktadır. Ruslar I. Petro döneminde Ruslarla çok zor savaşlar yapmışlardır. Bu savaşlar Kuzey Savaşı başlığı altında toplanmıştır. Rusya İsveç'i yenilgiye uğrattıktan sonra büyük devlet statüsünü kazanmıştır. Rusya'nın bu dönemde savaştığı diğer bir devlet ise Polonya olmuştur. Ancak 18. Yüzyıldan itibaren Rusya'nın en büyük rakibi Osmanlı Devleti olmuştur. Osmanlı Devleti'ne Kırım Hanlığı

destek verirken Rusya'da Ukrayna'dan yardım görmüştür. Osmanlı Devleti Ukrayna topraklarını Rusya'nın ele geçirmesini engellemeye çalışırken; Rusya da Kırım Hanlığı'nı Osmanlı Devleti'nden alarak kendisine bağlama politikası izlemiştir. Bu savaşlarda Rusya Osmanlı Devleti oldukça zarar vermiştir. Ancak Osmanlı Devleti, Rusya'nın da önüne set çekerek sıcak denizlere inmesine engel olmuştur. Rusya tarih ders kitaplarında savaşlara önemli bölüm ayrılmıştır. Savaşlar anlatılırken taraflı bir anlatım tarzı olduğu açıktır. Savaş öğretiminde genellikle haritalardan yararlanılmıştır. Ancak haritalarda ölçek, yön oku gibi harita unsurlarına yer verilmemiştir. Bu noktada harita ders kitaplarında harita kullanımında eksikler göze çarpmaktadır. Türk tarih ders kitaplarında Türk-Rus savaşları anlatılırken antlaşmalara önemli ölçüde yer verilmiş ve antlaşmaların içeriği analiz edilmiştir. Özellikle Küçük Kaynarca ve Yaş antlaşmaları tarih ders kitaplarında önemli yer kaplamakta ve antlaşmaların maddelerine yer verilmektedir (Cazgır ve diğerleri, 2010, s.131.) Rusya tarih ders kitabında savaşlar sonucu yapılan antlaşmalar yüzeysel olarak geçilmiştir. Savaşlara katılan kimi komutanların resimlerine de yer verilmiştir. Aynı zamanda okuma parçaları da bir öğretim yöntemi olarak sık sık kullanılmıştır.

Tarihsel süreklilik olgusu değerlendirildiğinde Rusya'nın geçmişte yaptığı savaşların etkisi bugün de devam etmektedir. Rusya'nın soydaşı ve kendisine bağlı olan Ukrayna ile Rusya arasında günümüzde büyük bir savaş vardır. Yine tarih boyunca savaştığı İsveç Rus baskısına karşı 2024 yılında NATO'ya üye olmuştur. Yine bir NATO üyesi olan, Rusların tarih boyunca en büyük rakiplerinden birisi olan Polonya, Rusya-Ukrayna savaşı nedeniyle büyük bir stres altındadır. Osmanlı Devleti XVIII. ve XIX. Yüzyıldaki Rusya'nın en büyük rakibiydi. Günümüzde Rusya-ile Türkiye arasında doğrudan bir sınır olmaması her iki tarafa da büyük bir rahatlama sağlamıştır. Ancak uzun yıllar devam eden Suriye İç Savaşı'nda bazen Rusya ile Türkiye'nin karşı karşıya geldiği görülmüştür.

KAYNAKÇA

- Acar, K. (2008). Rusya Ortaçağdan Sovyet Devrimi'ne, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Balcı, A. (2013). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntem, Teknik ve İlkeler, Ankara: Pegem Akademi.
- Balta, E ve Demir, S. (2016) Tarih, Kimlik ve Dış Politika: Rusya Federasyonu Güncel Tarih Ders Kitaplarında Osmanlı-Türk İmaji. BİLİG,7, ss.1-31.
- Başaran, V (2012). Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi, 2 (3), s. 201-221iğerleri
- Cazgır V., ve Diğerleri (2010). Tarih 10. Sınıf, İstanbul: MEB.
- Danilov A., A., ve Kosulina, L. G. (2012). İstoriya Rassii 6, Moskova: Prossveşeniye.
- Danilov A., A., ve Kosulina, L. G. (2012). İstoriya Rassii 7, Moskova: Prossveşeniye.
- Doğanay, P. (2024). Arşiv Belgeleri Işığında 1790 Tarihli İsmâil (İzmail) Kuşatması. Uluslararası Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, 6(2), ss. 287-316.
- Keskin, B., ve Minailova, İ. (2017). Rusya ve Türkiye tarih ders kitaplarında Kırım Harbi (1853-1856).The Social Sciences Studies Journal, 3 (12),1930-1937. DOI : [10.26449/sssj.255](https://doi.org/10.26449/sssj.255).
- Keskin, B., ve Minailova, İ. (2017). Taraflarının tarih ders kitabında 93 Harbi 1877-1878. Journal of Social and Humanities Sciences Research, 4 (15), 2085-2093. <https://doi.org/10.26450/jshsr.296>
- Korkmaz, T. (2024). Küçük Kaynarca Antlaşması'nı İmzalayan Ahmed Resmi Efendi ve Eserleri. Selçuk Türkiyat, (61): 87-104. Doi: 10.21563/sutad.1474171.
- Kurat, A.N. (1999). Rusya Tarihi, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Multilingual (2006). Rusça Yeni Sözlük, İstanbul: MULTILINGUAL Yabancı Dil Yayınları.
- Şen, M. (2023).Esaretten Hetmanlığa: Yuriy Hmelnitskı (1641-1685). Sinop Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 7. (2), 1231-1249. [https:// doi.org/10.30561/sinopusd.1353143](https://doi.org/10.30561/sinopusd.1353143)
- Şimşek, A., ve Meherremova-Cengiz. N. (2015). Rusya tarih ders kitaplarında Osmanlı-Türk imaji. TUHED,4 (2),225-258. <https://doi.org/10.17497/tuhed.185641>.
- Yıldırım, A., ve Şimşek, H. (2006). Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, Ankara: seçkin.

19 MAYIS GENÇLİK VE SPOR BAYRAMININ ULUSAL VE YEREL BASINA YANSIMALARI

“ ”

Arzu BOY¹

¹ * Doç.Dr., Kafkas Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Sosyal Bilimler ve Türkçe Eğitimi Bölümü Tarih Eğitimi ABD, e-posta: arzunar@hotmail.com, Orcid: 0000-0001-7611-7975.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin I. Dünya Savaşı'ndan yenik çıkması üzerine 30 Ekim 1918'de Mondros Ateşkesi imzalandı (Akşin, 2023, s. 118). Mondros Mütarekesi'nin bütün maddeleri birbirinden ağırdı. Özellikle 7. ve 24. Maddeleri Osmanlı topraklarının işgali için zemin hazırlamaktaydı¹. Bu maddeler, İstanbul Hükümeti tarafından iyimser bir şekilde ele alınmış, başlarında Rauf Beyin bulunduğu Osmanlı Heyeti tarafından imzalanmıştır (Tansel, 1991, s. 25).

Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman Suriye ve Filistin Cephesinde Yıldırım Orduları Grup Komutanı olarak görev yapmaktaydı. Bu süreçte Erkanı-ı Harbiye Reisi aracılığıyla İstanbul Hükümeti tarafından Mondros'un hükümleri kendisine bildirilmiş, Mustafa Kemal ise hükümlerin uygulanması durumunda bütün vatanın işgal edileceğini açık bir şekilde belirtmiştir (Tansel, 1991, s. 37). İlerleyen zamanlarda ne yazık ki Mustafa Kemal'in tahminleri doğru çıkmış, Mondros Mütarekesi imzalandıktan hemen sonra İtilaf güçleri başta İstanbul, Doğu Trakya, Boğazlar, Musul, Çukurova Bölgesi, Hatay ve Antalya'yı işgal etmişti. Ayrıca önemli noktalara küçük birlikler ve kontrol subayları yerleştirilmişti. Osmanlı ordusunun silahları elinden alınmış, cephaneler toplanmış, Türklere sömürge muamelesi yapılmıştı (Akşin, 2023, s. 119). Bütün bu yaşananlar basına birebir yansımaktaydı. Örneğin Suat Derviş, "19 Mayıs Bayramının Manası" makalesinde, Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı tarihlerde İstanbul'da İtilaf Devletlerinin askerlerinin ve donanmalarının bulunduğunu, Adana Vilayetinin Fransızlar, Urfa, Maraş ve Ayıntap'ın İngilizler tarafından işgal edildiğini belirtmiştir. Antalya Konya havalisinde İtalyan, Merzifon ve Samsun'da İngiliz askerleri bulunmaktaydı. Bu tarihten 4 gün önce Yunan askerlerinin İzmir'e çıktığı bilgileri de makalede verilmiştir². Anadolu'nun her tarafı işgal altındayken Osmanlı Hükümeti, emperyalist güçlerle irtibat halindeydi. Hükümet, ülkeyi kurtarmak bir tarafa bağımsızlık için yapılan mücadeleleri bastırmaya çalışmaktaydı (Vakit, 19 Mayıs 1940, s.3).

13 Kasım 1918'de 22 İngiliz, 12 Fransız, 17 İtalyan, 4 Yunan gemisi İstanbul'da Dolmabahçe önünde demirlemişti. İstanbul'da bulunan müttefiklerin Türk halkına olan tutumları çok kötüydü. Mustafa Kemal'de 13 Kasım 1918'de İstanbul'da bulunmaktaydı. 13 Kasım 1918 tarihi aynı zamanda üzerinden yıllar geçse de Mustafa Kemal'in o kıymetli sözü söylediği tarihtir. "Geldikleri gibi

1 Madde 7: İtilaf güçlerinin güvenliğini tehlikeye düşürecek bir durum olursa, İtilaf güçleri, Türkiye'nin herhangi bir stratejik noktasını işgal edebileceklerdir. Madde 24: Altı ilde karışıklık çıkarsa İtilaf devletleri buraları işgal hakkını muhafaza edeceklerdir (Sonyel, 1995, s.7).

2 Türkler, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgaline ihtimal vermemiştir. İtilaf güçleri arasında yapılan gizli anlaşmalara bakılırsa İzmir'in Yunanlılar tarafından işgal planı sonradan ortaya çıkmıştır. 17 Nisan 1917'deki St. Jean Maurienne Antlaşması'yla Antalya, Muğla, Konya'nın büyük bir kısmı, İzmir ve kuzeyi İtalya toprağı olarak görülmüştür. Daha sonra İngiltere ve Fransa, İtalya'nın Anadolu'da söz hakkına sahip olmasını istemedikleri için bölgenin İtalya'ya verilmesinden vazgeçmiştir. Bu bağlamda 14 Ekim 1918'de bu anlaşmanın geçersizliği ortaya koyulmuş, 18 Ocak 1919'da Yapılan Paris Barış Konferansı'nda İzmir işgal yetkisi İtalyadan alınarak Yunanistan'a verilmiştir (Turan, 1996, ss. 739-753).

giderler” (Aydemir, 2003, s. 309). Nitekim Millî Mücadele’den sonra tam da söylediği gibi olmuş ve geldikleri gibi gitmişlerdir.

I.Dünya Savaşı’nda alınan yenilginin ardından imzalanan Mondros Mütarekesi’nin getireceği sıkıntıları önceden gören Mustafa Kemal, bir rapor yazarak tepkilerini göstermiştir. Türk tarihinde bir sürecin başlangıcı olan raporda mütarekenin tehlikesinin büyüklüğü dile getirilmiştir. Mustafa Kemal’in vatanın içerisine düşeceği durumu çok önceden tespit ettiğinin kanıtı olan rapor, İstanbul Hükümeti tarafından önemsenmemiştir (Ulus, 20 Mayıs 1938, s. 2).

Mustafa Kemal’in Mondros’un tehlikelerini anlattığı ve kurtuluş çareleri aradığı günlerde manda meselesi gündemdeydi. Manda meselesi ile ilgili izlenimlerini bizzat şu şekilde açıklamıştır: *“İçlerinden bir kısmında saf bir vatanperverlik hissinin coşkunluğundan başka ne bir fikir ne de tedbir kaabiliyeti vardı. İnsanlar geleceğe şüphe ile bakarken, hemen her kesim geleceği bir devletin himayesinde görmeye başlamıştır”* (Aydoğan, 2000, s. 10). Bu bağlamda Mustafa Kemal, manda meselesi ile ilgili kararların hepsini çürük ve esassız gördüğünü Türk Milletinin haysiyetli ve şerefli bir millet olarak yaşaması gerektiğini dile getirmiştir (Atatürk, 1982, s. 13).

Mustafa Kemal, manda meselesi konuşulduğu esnada Anadolu’ya geçiş çareleri aramaya başlamıştı. Özellikle kendisinin Şişlide bulunan evinde Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, İsmet İnönü gibi kişilerle görüşmeler yapmıştır. Yapılan görüşmelerde Ali Fuat Paşa ile şu kararlar alınmıştır: *“Terhis işleri hemen durdurulacaktır, cephane ve silahlar düşmana teslim edilmeyecektir, genç ve enerjik komutanların iş başına getirilmesi sağlanacaktır. Milli Mukavemete taraftar idari amirlerin değiştirilmesine çalışılacak, partililik mücadelesine engel olunacak, halkın maneviyatı yükseltilecek”* (Tansel, 1991, s.78). Kazım Karabekir, *“Paşaların Hesaplaşması”* adlı eserinde Şişlideki toplantılarda yapılan planları şu şekilde sıralamıştır: *“1. Erzurum’da Şark Vilayeti temsilcilerinden oluşan bir kongre toplanarak şarkın istilasına karşı muvakkat bir hükümet hazırlanacaktır. 2. Mustafa Kemal Paşa, Konya’daki, Karabekir’de Şark’ daki Ordu Müfettişliğine geçecektir. 3. Bir tehlike karşısında geçici hükümet kurulacak, Mustafa Kemal Anadolu ve Garp Cephesi Komutanlığını, Kazım Karabekir’de Şark Cephesi Komutanlığını yapacaktır”* (Karabekir, 1992, s.38). Yine aynı eserde belirtildiğine göre 11 Nisan 1918’de Millî Mücadele’nin başlamasının gerekliliği konuşulmuştur (Karabekir, 1992, s. 31). Görüldüğü üzere Samsun’a çıkılmadan önce birçok konuda plan ve program yapılmıştı³.

Anadolu’ya geçiş planları yapılırken Samsun ve çevresinde Türkler ve Rumlar arasında huzursuzluklar vardı. 1919’un Nisan ayında işgal kuvvetleri

3 Öte yandan vapurun süvariliğine atanan İsmail Hakkı Kaptan’da Şişlideki ev sohbetlerine katılmaktaydı. İsmail Hakkı’dan Samsun’a çıkılacak vapur hakkında bilgi alınmaktaydı. Vapurun hazırlanmakta olduğu ve yola çıkılacağı tarihe kadar hazırlıkların bitirileceğini dile getiren İsmail Hakkı, 21 yıllık deniz hayatının 5 yılını Karadeniz’de geçirmişti (Tarakçı, 1922, <http://tasam.gov.tr>).

komutanları hükümete bir nota vererek saldırıların önlenmesi istenmiş, aksi halde bölgenin işgali söz konusu olduğunu belirtmişlerdir. Saldırıların Türkler tarafından yapıldığı iddia edilmiş ama iddiaların aksine saldırılar Rumlar tarafından yapılmıştır. Millî Mücadele'nin başlamasıyla birlikte İşgal güçleri bu notayı verdiklerine ve Mustafa Kemal'in Anadolu'ya geçişine engel olamadıklarına pişman olacaklardır (Akşin, 2007, s. 128).

Bölgedeki huzurun temini için IX. Ordu Müfettişi olarak Mustafa Kemal görevlendirilmiştir. Mustafa Kemal'den istenen vazifeler şunlardır: *“Bölgede asayişin temini, Mütareke gereğince silahların toplanması, gayri resmi olduğu söylenen şuraların lağvedilmesi”* (Aydoğan, 2000, s. 15). Mustafa Kemal'in IX. Ordu Müfettişi olarak Samsun'a görevlendirilmesinin arka planında Dahiliye Nazırı Mehmet Ali Bey vardı (Aydemir, 2003, s. 362). Mehmet Ali Bey'in kızı Ali Fuat Cebesoy ile evliydi. Ayrıca Mehmet Ali Bey ile Mustafa Kemal, Ali Fuat Cebesoy tarafından tanışdırılmıştı. Mehmet Ali Bey, Mustafa Kemal'i tanıdığı, yeteneklerini ve vasıflarını bildiğinden dolayı Samsun ve civarındaki huzursuzlukların üstesinden gelebileceğini düşünmüştür. Damat Ferit Paşa, Mehmet Ali Bey'e bu vazife için kimi uygun gördüğünü sormuş oda Mustafa Kemal Paşa'yı tavsiye etmiştir (Aydoğan, 2000, s. 139). Sonraki süreçte Vahdettin, Mustafa Kemal'in atanması ile kararnameyi 30 Nisan 1919 da onayladı (Atabay, 2010, s.81).

Mustafa Kemal görev aldığı zaman hislerini şu şekilde belirtmiştir: *“Ne ala şey Talih bana öyle müsait şartlar hazırlamıştı ki, kendimi onların kucağında hissettiğim zaman ne kadar bahtiyarlık duyduğumu tarif edemem. Nezaretten çıkarken heyecanımdan dudaklarımı ısırığımı hatırlıyorum. Kafes açılmış, önümde geniş bir alem vardı kanatlarını çırparak uçmaya hazırlanan bir kuş gibiydim* (Aydemir, 2003, s.365).

Mustafa Kemal Padişahla görüşmesinde, Vahdettin, kendisine Paşa Paşa devleti kurtarabilirsin demişti (Aydoğan, 2011, s. 19). Vahdettin'in *“Paşa Paşa sen bu devleti kurtarabilirsin!”* sözlerine çeşitli anlamlar yüklenmiştir. Bunlardan biri, Vahdettin'in Mustafa Kemal'in devleti kurtaracağına inanması, diğeri ise Vahdettin'in Mustafa Kemal'i İstanbul'dan uzaklaştırma isteğidir. Bunlardan ilkinin doğru olduğu düşüncesi daha sonra gidişatın tam anlamıyla değişmesiyle önemini yitirmiştir. İstanbul ve Anadolu iki zıt kutup haline gelmiş, Mustafa Kemal'e asi gözüyle bakılmıştır. Mustafa Kemal, padişahla görüşmesinin ardından annesi ve kız kardeşiyle de vedalaşmıştır. Öte yandan Mustafa Kemal, İstanbul'dan ayrılmadan önce İngilizlerce tutuklanacağı, Samsun'a gideceği geminin ise batırılacağı ile ilgili söylentiler çıkmıştır (Atabay, 2010, s. 81). Samsun'a hareket ettiği esnada geminin batırılacağıyla ilgili dedikoduları önemsemese de tedbirli davranarak Sinop'a varana kadar sahile yakın gitmeyi tercih etmiştir (Aydoğan, 2000, s. 21). Ayrıca yolculuk esnasında İngilizler tarafından takip edildiğini fark etmiş, tedbiri elden bırakmamıştır.

Mustafa Kemal'i Samsun'a ulaştıran Bandırma Vapurunun ikinci kaptanı Tahsin Dolaylıdır. Gemide ikinci kaptan olarak bulunan Tahsin Kaptan'ın oğlu Sadettin Dolaylı'nın kendi ifadesine göre mürettebat 15 kişiden oluşmaktaydı. Mustafa Kemal, vapur hareket etmeden hemen önce gelip büyük salonda oturmuş, uzun süre orada kalmıştır. İlk gece Zonguldak'ta geçirilmiş, İstanbul ile haberleşebilmek için Sinop'a uğranmıştır. Sinop'ta akşama kadar kalınmış, akşam yola çıkılmıştır. Ertesi sabah güneş doğduktan 2-3 saat sonra Samsun'a varılmıştır (Vakit, 19 Mayıs 1944, s. 2). 19 Mayıs' da Mustafa Kemal ile birlikte Miralay Kazım Bey (Manastırlı), Ordu Müfettişliği Erkan-ı Harbiye Reisi, Kaymakam Arif Bey gibi kişiler vardı (Son Posta, 19 Mayıs 1945, s. 4).

Mustafa Kemal, 25 Mayıs'tan 12 Haziran'a kadar Havza'da kalmıştır. Bu zaman zarfında işgallere karşı protesto mitingleri yapılmıştı. Havza Genelgesi yayınlandıktan sonra Mustafa Kemal İstanbul'a çağırılmış olmasına rağmen İstanbul'a dönmemiştir (Çaykiran, 2023, s.329-362). 3 Haziran'da 5 komutan, 6 vali ve mutasarrıfa bir genelge göndermiş, Damat Ferit'in bazı tutum ve davranışlarından dolayı Paris Barış Konferansı'nda ülkeyi temsil edemeyeceğini dile getirmiştir (Akşin, 2007, s.). 6 Haziran 1919'da Karadeniz'deki İngiliz Deniz Kuvvetleri Komutanı General Milne, Ordu Müfettişliğinin faaliyetleri hakkında Osmanlı Savaş Bakanlığına şikâyetle bulunmuş, Mustafa Kemal'in geri çağrılmasını istemiştir. Savaş Bakanlığı tarafından Mustafa Kemal'in geri dönmesi emredilmiştir. Mustafa Kemal ise azledildiğine dair telgrafi almadan müfettişlik görevinden ve ordudan istifa etmiştir (Özüçetin, 2004, s. 2004). Mustafa Kemal bu tarihten sonra geri dönmemiş ve Milli Mücadelenin hazırlık safhasını başlatmıştır. Mustafa Kemal'in İstanbul'a çağrılmasına rağmen geri dönmeyişi basına yansımıştır. Falih Rıfkı Atay, "25. Yıldönümü" adlı makalesinde bu süreçten bahsetmiştir. Mustafa Kemal'in Samsun'a ne görevle gittiğini ve o esnada ülkenin işgal altında olduğunu anlatmış, Mustafa Kemal'in Samsun'daki Türkler ve Rumlar arasındaki sıkıntıları gidermek için 9. Ordu müfettişi olarak görevlendirildiğini, daha öncede belirtildiği gibi görevini tamamladıktan sonra geri çağrıldığını fakat dönmediğini dile getirmiştir (Ulus, 19 Mayıs 1944, s. 1). Mustafa Kemal, Samsun'a çıkarken iki amacı bulunmaktaydı. Birisi kendisine İstanbul Hükümeti tarafından verilen görevi yerine getirme, ikincisi ise kendi amacı yani Milli Mücadeleyi başlatmaktır. Birincisini yerine getirmiştir. Ama ikincisi, büyük amacı daha yeni başlıyordu. Öte yandan makalede Atay'ın anlattığı gibi Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışıyla Yunanlıların İzmir'e girişi hemen hemen aynı gündür. O yüzden basında sürekli olarak mayıs 1919'un Türk Milleti için dönüm noktası olduğu vurgusu yapılmaktadır. Atay'a göre, Akıl ve bilimin öncülüğünde hareket edilmiş, Mustafa Kemal, halkı sevmeyi halk için feda olmayı öğretmiştir (Ulus, 19 Mayıs 1944, s. 1). Etem İzzet Benice'nin "Türk'ün Ebedi Sabahı" adlı makalesinde de aynı şekilde 19 Mayıs'ın Türk Milleti için bir dönüm noktası olduğu vurgusu yapılmış, ya istiklal ya ölüm parolası ile hareket edileceği mesajı verilmiştir (Bugün, 19 Mayıs 1942, s. 1).

Millî Mücadelenin başlangıcı olarak görülen 19 Mayıs 1919 Türk tarihinde karanlığın aydınlığa dönüşmeye başladığı tarihtir. Bu tarih milli bayram olarak kutlanmaktadır. 19 Mayıs, bütün yurttta yıllardır büyük bir özveriyle kutlanmaya devam etmiştir. Bu kutlamalar ulusal ve yerel basına yansımıştır. Çalışmamızda Ulusal basında Anayurtta çıkan çeşitli gazeteler, yerel basında Kars'ta çıkan gazeteler ele alınmış ve bu tarihi günün nasıl kutlandığı, anlam ve öneminin ulusal ve yerel basına nasıl yansıdığı aktarılmaya çalışılmıştır.

1.19 Mayıs 1919 Gençlik ve Spor Bayramı Anlam ve Öneminin Ulusal ve Yerel Basına Yansımaları

1.1.19 Mayıs 1919 Gençlik ve Spor Bayramı Anlam ve Öneminin Ulusal basına Yansımaları

19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı Anadolu'nun ve Türk Milleti'nin kaderini değiştirmiştir. 19 Mayıs 1919 gününün anlam ve önemi ulusal ve yerel basına yansımış, çeşitli yazarlar tarafından makaleler kaleme alınmıştır. Bunlardan biri de Hasan Ali Yücel'in "19 Mayıs Bayramı" makalesidir. Hasan Ali Yücel, "19 Mayıs Bayramı" adlı makalesinde; 19 Mayıs tarihi ile ilgili düşüncelerini şu şekilde dile getirmiştir: "19 Mayıs yeni bir devrin başlangıcı olarak her Türk'ün can evinde yaşıyor ve yaşayacaktır" (Akşam, 19 Mayıs 1937, s. 1). Yücel makalesinde 19 Mayıs ile ilgili çeşitli tanımlar yapmıştır. Tanımlardan birinde 19 Mayıs, Mustafa Kemal'in ihanetlere alçaklığa ölümlere ve öldürenlere isyan ettiği ve millete isyan ettirdiği gün olarak tanımlanmıştır. Yücel, eski bir vapurla yola çıkan Mustafa Kemal'in Samsun kıyılarına varıp milleti şeref ve haysiyetine kavuşturduğunu belirtmiş, ordunun ve paranın olmadığını sadece milletin sevgisini yüreğinde hisseden Mustafa Kemal'in var olduğunu dile getirmiştir (Akşam, 19 Mayıs 1937, s. 1). Yücel'in dediği gibi 19 Mayıs 1919'da büyük bir mücadelenin başlayacak olmasına rağmen maddi olarak hiçbir dayanak yoktu, işgalci güçler her şeyi ele geçirmiş, Türk Milleti'nin şeref ve haysiyetini hiçe saymıştı. Mustafa Kemal, Milli Mücadel'e'nin başlangıcında kendine ve millete güvenmiş, her şeyin düzeleceğine inanmış ve Türk Milletini de buna inandırmıştır. Ethem İzzet Benice "Türk'ün Ebedi Sabahı" adlı makalesinde zorlu koşullarda yeniden doğuşu anlatmış, 19 Mayıs'ı bütün imkanların yok sayıldığı bir anda bütün imkanları kucaklayan heyecanla şahlandıran bir sembol olarak değerlendirmiştir (Son Telgraf, 19 Mayıs 1942, s. 3).

Mustafa Kemal, Türk Milleti'nin sembolü olmasının yanı sıra asaleti ve duruşu ile dillere destan olacak özellikteydi. Bu özellikler Naim Özeli'n "19 Mayıs" makalesine yansımıştır. Mustafa Kemal, Samsun'a ayak bastıktan sonra kendisini görenler şöyle söylemiştir: "Biz şimdiye kadar hiç böyle bir Türk paşası görmedik". Naim Özeli, gerçek anlamda "Dünyanın gerçekten böyle bir Türk paşası görmediğini" dile getirmiştir (Servet-i Fünun, 20 Mayıs 1937, s. 3). Türk paşası kendine ve millete yakışanı yapmış, 19 Mayıs ile birlikte İstiklal ateşini yakmıştır. Mustafa Kemal'in gücü ve azmi yıllar sonra bile Necmettin

Sadak gibi yazarların makalelerine konu olmuştur. Sadak, “25 Yıl Önce Bugün” makalesinde, 19 Mayıs’ın anlam ve önemini anlatmış, bir insanın tarihinin en zayıf devrinde neler yapmaya gücünün yeteceğinin görüldüğünü anlatmış ve akabinde şunları eklemiştir: “19 Mayıs bir gönül ateşi ve bir ideal günü olduğu içindir ki Cumhuriyet hükümeti bunu Gençlik ve Spor Bayramı yapmıştır” (Akşam, 19 Mayıs 1944, s.1).

Bilindiği gibi Mondros’tan sonra Anadolu’nun her tarafında işgaller başlamıştı. İstanbul Hükümeti bu işgallere karşılık verme taraftarı değildi. Türk halkının bu işgalci güçlerden kurtarılması ve özgürlüğüne kavuşması gerekiyordu. Falih Rıfkı Atay, “1919” adlı makalesinde bu konuya temas etmiş, İstanbul münevverlerinde istiklal kelimesi diye bir kelime olmadığını vurgulamış, toprak bütünlüğünü Düvel-i Muazzama’nın lütfuna bırakan bir devletin nasıl istiklalden bahsedeceğini dile getirmiştir. İşte Mustafa Kemal, bu zihniyeti yenmeye çalışmıştır. 19 Mayıs, Atay’a göre İstiklal ve bağımsızlık kavramları için mücadeleye başlandığı ve I.Dünya Savaşındaki yenilginin zafere dönüşmesidir (Ulus, 19 Mayıs 1938, s. 1). Atay’ın başka bir makalesi olan “Atatürk Gençliği” adlı yazıda 19 Mayıs’ı şu şekilde tanımlanmıştır: 19 Mayıs, Türk hürriyetinin ebediliğine tereddütsüz inanmak, Türk medeniyetinin ilerlemesine son kabilîyet damlasına kadar kendini vermek demektir” (Ulus, 19 Mayıs 1943, s.2).

Millî Mücadele esnasında Antep’teki mücadelesi ve Mustafa Kemal’in yakın arkadaşı olarak bilinen Cumhuriyetten sonra milletvekili olarak meclise giren Kılıç Ali ise 19 Mayıs’ı şu şekilde tanımlamıştır: “Mustafa Kemal’in hür ve müstakil Türkiye için eski bağlarından kurtulup bağımsız bir vatanın kuruluşunun başlangıcıdır”. Ulus gazetesinde çeşitli yazılar kaleme alan Kemal Ünal’a göre İzmir’in işgaliyle birlikte Türk halkı vatansız kalma tehlikesi yaşamış, 19 Mayıs ile birlikte ızdırıp sevince dönüşmüştür. Türk halkına 19 Mayıs’ın sürekli hatırlatılarak vatanın önemini vurgulanması gerektiğini dile getirmiştir (Ulus, 19 Mayıs 1938, s. 2). 19 Mayıs ile ilgili yapılan bütün tanımlamalarda bugünün istiklal ve bağımsızlık yolunda açılan yeni bir sayfa olduğu ortak payda olarak görülmüştür.

Vatan gazetesinde de 19 Mayıs ile ilgili makaleler yazılmıştır. Örneğin Ahmet Emin Yalman, “Samsun’dan Sonra” adlı makalesinde düşüncelerini şu şekilde ifade etmiştir: “Yıllar sonra bir insan Türkiye’nin tarihini okuduğunda bunu yazan tarihçi hayali ne kadar geniş bir insan inanılmaz bir tarih romanı yazmıştır diyecektir”. Yazar, I.Dünya Savaşından sonra yıkılmış bir memleketin var olduğunu ve ölümü hak etmediğini dile getirmiştir. Yalman’ın ifadesine göre “Türk Milleti, ölüm yatağından yeniden doğrulmuş ve bütün aleme karşı isyan etmiştir” (Vatan, 19 Mayıs 1937, s. 1,10). Yalman’ın makalesinin tam olarak yaşanmış gerçekleri yansıttığı görülmektedir. Türk Milletinden umudun kesildiği noktada akıl almaz bir mücadeleye başlaması gerçekten bir roman niteliğindedir. Ayrıca birden çok devletle tek başına savaşıyan Türk milleti, mücadelenin en iyi örneğini sergilemiştir.

Sadi Irmak, “*Milli Spor Günümüz*” adlı makalesinde 19 Mayıs’ın iki ayrı özelliğinden bahsetmiştir. Birincisi ilk dirilme ve ayaklanma günü, ikincisi spor günü olarak ilan edildiğini dile getirmiştir. Spor, imkanlar aleminin tılsımlı anahtarı olarak nitelendiren Irmak, yazdığı makalede sporun öneminden bahsetmiştir (Ulus, 20 Mayıs 1943, s. 2). Makalede bu bayramın gençlere armağan edilmesinden bahsedilirken gençliğin zinde kalması için sporun gerekliliği vurgulanmıştır. Mustafa Kemal’in “*sağlam zekâ sağlam vücutta bulunur*” sözünden de anlaşılacağı üzere geleceğin emanet edildiği gençlerin vatana ve millete faydalı olabilmesi için hem zihnen hem de bedenlen zinde olmaları gerekliliği açısından bugünün spor günü ilan edilmesinin anlamı daha çok anlaşılabilir.

19 Mayıs’ın tarihi değeri oldukça büyüktür. 19 Mayıs’ın değerinin tam olarak anlaşılması için günümüze bakılması yeterlidir. 19 Mayıs’tan önce Türk vatani yıkılma tehlikesi geçirmiştir. Bugün ise Türkiye Cumhuriyeti özgür ve bağımsız bir devlet olarak yaşamını devam ettirmektedir. Bu tarih, sadece Türkiye tarihinde değil Dünya ve Medeniyet tarihinde de Atatürk İnkılabı olarak geçen büyük inkılabın başlangıcı olmuştur (Cumhuriyet, 19 Mayıs 1941, s. 2). Ayrıca 19 Mayıs’ı önemli kılan çok farklı etkenler bulunmaktadır. Mayıs 1919’da da dört önemli gün yaşanmıştır. Bunlardan en önemlisi muhakkak ki Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkıp Millî Mücadeleyi başlatmış olması, ikincisi aynı günün gençlik ve spor bayramı olarak gençlere armağan edilmesi, üçüncü olarak 15 Mayıs 1919’da İzmir’in Yunanlılar tarafından işgali ve son olarak da 15 Mayıs’ın şehitler günü olarak kabul edilmesidir. Buna binaen Abidin Daver’in “*19 Mayıs*” makalesinde bu durum dile getirilmiştir. 19 Mayıs’ın gençlik ve spor bayramı olduğunu ve dört sayılı günümüzü sinesinde topladığını belirtmiştir. Makalede 19 Mayıs’tan 4 gün önce de İzmir’in Yunanlılar tarafından işgal edildiğini aktarmıştır. Ayrıca makalesinin devamında İstanbul Hükümetine göre Türk milletinin esaretten başka çaresinin olmadığını, bağımsızlık ve özgürlük için mücadele edenlerin hapse atıldığını ve Türk milletinin benliğinin tahrip edilmeye çalışıldığı günlerde Mustafa Kemal’in Samsun’a ayak bastığını anlatmıştır (İkdam, 19 Mayıs 1941, s.2).

19 Mayıs, 1937’den sonra bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır. Bu bağlamda Asım Us, “*19 Mayıs Gençlik Bayramı*” adlı makalesinde, bu bayramın Mustafa Kemal liderliğinde başlayan bir mücadeleyi hatırlattığının vurgusunu yapmıştır. Dün geçirilmiş olan imtihanların yarın tekrarlamayacağını kimse bilemez diyen Us, 19 Mayıs kutlamalarının Türk gençliğinin soyundan olduğunu ve vatan ve millet sıkıntıya düşerse tekrar bu milletin aynı mücadeleyi yürüteceğini belirtmiştir (Vakit, 19 Mayıs 1942, s. 1). Türk Milletinin yürüttüğü mücadele, kaderinin dönüm noktası olmuştur. Hakkı Suha Gezgin, “*19 Mayıs Bayramı*” makalesinde bu dönüşümü “*Türk takvimine sığmayarak Türk tarihine geçen büyük ve şanlı bir hamlenin dönüm yeridir*”, ifadeleriyle dile getirmiştir. Makalenin devamında “*herkesin bitti dediği bir millet yepyeni*

ve dipdiri bir şekilde geleceğin fethine o gün çıkmıştır. Biz o destanın her satırını kendi kanımızla yazdık” diyerek sözlerini tamamlamıştır (Vakit, 19 Mayıs 1942, s. 3).

Mustafa Kemal’in Samsun’a çıkışı, Türklerin Ergenekon’dan çıkışına benzetilmektedir. Bu benzetmeyi yapanlardan biride Cevat Mustafa Emecendir. “Atatürk’ün yarattığı Misilsiz Destan” adlı makalesinde 19 Mayıs’ı Türklerin Ergenekon’dan çıkışına, yani Bozkurdun arkasına takılıp Dünyaya yayılan Ergenekon’a benzetmiş, bu olayı II. Ergenekon olarak nitelendirmiştir (Son Posta, 19 Mayıs 1938, s. 8). Ona göre Ergenekon da Türk, altın başlı çelik iradeli atasının peşinden gidip cihana kudretini göstermiştir. T.İ adlı yazar ise “19 Mayıs” başlıklı 1944’de kaleme aldığı yazısında 25 yıllık tarihi, 19 Mayıs öncesi ve sonrası diye ayırmış, 19 Mayıs’ı gözlerimizde gözyaşlarımızın kurumaya, alınlarımızda alın terinin toplanmaya başladığı gün olarak nitelendirmiştir. “İşte büyük eserin mayasında alın teri ve gözyaşı vardır” şeklinde düşüncelerini belirtmiştir (Ulus, 19 Mayıs 1944, s. 2).

19 Mayıs’ın anlam ve önemini çok iyi bir şekilde belirten bir hadisede I. Türk Tarih Kongresi’nde yaşanmıştır. I. Türk Tarih Kongresi’nin Ankara’da toplandığı gün Marmara köşkünde bir çay ziyafeti verilmiştir. Ziyafet esnasında doğum günü kutlanmak istenmiş, kendisine doğduğu gün sorulmuştur. Atatürk de benim doğum günüm 19 Mayıs’ dır, demiştir. 19 Mayıs, Türk Milletinin yeniden doğduğu gün olarak görüldüğü için Mustafa Kemal, doğum gününüz hangi tarih sorusuna çok anlamlı bir yanıt vermiş, 19 Mayıs’ta doğdum demiştir. Basına yansıdığı kadarıyla 19 Mayıs’tan bir gün önce 18 Mayıs günü saraya mensup kişiler arasında çeşitli muhabbetler dönmüştür. Bu muhabbetlerden bazıları şunlardır: “-Cümlemin gözü aydın yarın İstanbul’a gidiyor.- Umduğumuz gibi çıkarsa ne ala, ya korktuğumuz gibi çıkarsa -Geç kaldık şimdiye kadar silahı patlatmalıydık. - Bana da öyle geliyor, ki yarın Samsun’a çıkarsa bizim kafamız patlayacak -Sadrazam paşanın bu gafletini herhalde tarih kaydedecektir. Mustafa Kemal gibi bir adam böyle bir zamanda Anadolu’ya gönderilir mi? -Bırak şu bunağı, dün Babiali de kulağıma eğilmiş Mustafa Kemal’i atlattım, Anadolu’ya sürgüne yolladım diyordu. -Çok şükür Mustafa Kemal’den kurtulduk bayram yapmalıyız, -Bana öyle geliyor ki asıl bayramı o yapacak -sebe- çünkü tarihin seyrini değiştirmeye muvaffak olacak- Devrin Harbiye Nazırına söylenen bu sözler hakikatin ifadesi idi” (Son Posta, 19 Mayıs 1945, s. 4).

Son Telgraf gazetesinde çeşitli yazılar kaleme alan Etem İzzet Benice “Türk’ün Ebedi Sabahı” adlı makalesinde çok önemli konulara parmak basmıştır. Türk gençlerine yönelik değerlendirmede bulunmuş, Türk gençlerinin 19 Mayıs’ın içerisinde bulunduğu güne eşiklik eden 19 Mayıs’ın kıymetini bilmelidir, değerlendirmesini yapmıştır. 18 Mayıs’ı düşünerek 19 Mayıs’ın önemini anlamalıyız, demiştir. 19 Mayıs güneşin sembolü iken 18 Mayıs karanlığın sembolü olarak yorumlamıştır. Karanlığı bilmeden ışığın kıymetini anlayanın

imkansızlığı gibi 18 Mayıs'ı hatırlamadan 19 Mayıs'ı takdir etmenin imkânı yoktur (Son Telgraf, 19 Mayıs 1942, s. 3). Ethem İzzet Benice'nin bahsettiği karanlık dönem 19 Mayıs itibarıyla kapanmıştır. Yavuz Abadan yazdığı makalesinde 19 Mayıs ile milletin karanlıktan çıktığını dile getirmiş, Türkiye'nin her alandaki başarılarını 19 Mayıs ile başlayan mücadeleye bağlamıştır (Ulus, 20 Mayıs 1944, s. 2).

1.2. 19 Mayıs 1919 Gençlik ve Spor Bayramı Anlam ve Öneminin Yerel basına Yansımaları

19 Mayıs 1919'un anlam ve önemi yerel basına yansımıştır. Kars Gazetesi yazarlarından Tarhan Toker "19 Mayıs" adlı makalesinde 19 Mayıs'ın Türk istiklalinin canlı bir sembolü ve ifadesi olduğunu dile getirmiş, duygularını şu şekilde ifade etmiştir: "*Bugün milli mücadelenin başladığı gündür. İşte bu yüzden bu kutsal gün bayram olarak kabul edilmiştir*" (Kars gazetesi, 18 Mayıs 1938, s. 1). Yalnız Tarhan Toker, bugünün önemini yazarken 19 Mayıs'ı, Kemalist rejim için Gençlik ve Spor bayramı değerlendirmesini yapmıştır (Kars gazetesi, 18 Mayıs 1938, s. 1). Tarhan Toker'in 19 Mayıs'ı, Kemalist rejime has bir bayram olarak görmesi çok yanlış bir değerlendirmedir. 19 Mayıs konusunda Kemalistleri ön plana çıkarmak ya da ayrıştırıcı bir ifade kullanmak doğru bir yaklaşım değildir. 19 Mayıs taşıdığı anlam açısından bütün milleti kucaklayan bir gündür. Ülkesinin birlik ve bütünlüğünü düşünen herkes için önemi büyüktür. Çünkü 19 Mayıs ile birlikte vatanını milletini seven herkes büyük bir mücadeleye girmiştir. Ayrıca Toker, bütün bayramların yerine geçen ve کافی olduğunu dile getirmiştir ki bu düşünce eksik kalmış bir düşüncedir. Türk Milletinin birçok milli bayramı vardır ve hepsi ayrı bir anlam ve öneme sahiptir. Milli bayram olarak 19 Mayıs, Türk halkındaki bağımsızlık ve vatan sevgisinin körüklendiği gün olması açısından paha biçilmez bir yere sahiptir. 19 Mayıs ile birlikte insanlarda var olan vatan millet sevgisi gün yüzüne çıkmaya başlamış ve Milli Mücadelenin kazanılacağına dair düşünceler uyanmaya başlamıştır.

Tarhan Toker, 21 Mayıs 1938 tarihli "*Gençlik ve Spor*" adlı makalesinde, 19 Mayıs'ın geçleri spora teşvik ettiğini vurgulamıştır. Nitekim o yıllarda Türkiye'de çeşitli spor dalları meydana getirilmiştir. Sporun gençlerin beden ve ruhlarına iyi geldiğini belirtmiş, gençlerin memleketleri için istenilen vasıflarda olması için sporun şart olduğunu anlatmıştır. Ayrıca makalesinde Türk İnkılabının temelini teşkil eden 19 Mayıs'ın bu sebeplerden Gençlik ve Spor Bayramı olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Gençlerin zihinsel ve bedensel olarak güçlü olabilmesi için Beden eğitimi müesseselerinin devlet tarafından desteklenmesinin şart olduğunu dile getiren Toker, Kars ilinde gençlerin çalışabilmesi için spor alanlarına ihtiyaç olduğunu belirtmiştir. Toker makalesinde önemli bir noktaya parmak basmış, gençlerin toplanıp faaliyette bulunabilmeleri için Kars'taki kilisenin Kars gençliğine hediye edilmesini önermiştir (Kars Gazetesi, 21 Mayıs 1938, s. 1). Fakat bu kilise genel temayüle uyularak camiye çevrilmiştir.

14 Mayıs 1940 da Kars gazetesinin sayfalarında Fuad Araslı'nın yazdığı "Şehid Günü" adlı makalede iki önemli günün aynı tarihlere denk geldiği belirtilmiş, makalede şehidin öneminden bahsederken şehidin toprağı vatan yapmasından bahsedilmiştir. 19 Mayıs ile birlikte binlerce şehidimizin şehadet şerbeti içtiği düşünülürse iki tarihin de birbirinden kıymetli tarihler olduğu gerçeği ortadadır. 15 Mayıs Hava şehitler günü olarak kutlanması ve yine İzmir'in Yunanlılar tarafından işgalinin aynı tarihlere denk gelmesi Türk milleti adına Mayıs ayını kıymetli kılmaktadır (Kars Gazetesi, 14 Mayıs 1940). Ulusal basında da aynı şekilde 1919'un mayıs ayında birçok önemli günün yaşandığı dile getirilmiştir.

A.Şevket Bohça, "19 Mayıs ve Gençlik" makalesinde bir milletin yetişkinlerden ziyade gençlere önem vermesi gerektiğini ifade etmiştir. 19 Mayıs'ta gençlerin beden hareketlerini izlediğini, gençlerin fikirlerini de görmek istediğini dile getiren Bohça, gençlik bayramını eleştirmiştir. Gençlerimizin sadece bedeni hareketlerin ifadesi olmadığını, fikir zenginliklerinin de bilinmesini ifade etmiştir. Bu bayramda beden hareketlerinin yanı sıra fikir hareketleri ile de kendilerini göstermeleri gerektiğini açıklamıştır. Bu gerçekleşirse 19 Mayıs'ın tam olarak hak ettiği yeri bulacağını dile getirmiştir (Kars Gazetesi, 28 Mayıs 1947, s. 1).

Ali Reşat Özdemir, Ulusal basında çeşitli yazılar yazan Cevat Mustafa Emecen gibi Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışını Ergenekon Destanına benzetmiştir. Türk mitolojisine göre Ergenekon Destanında güzel bir vadiye yerleşen Türkler, zamanla oraya sığamadığı için etraftaki demir dağları aşmasıyla vadiye çıkmıştır. Bu demir dağları delen kahramanın Bozkurt olduğuna inanılır. Özdemir, Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışını bu olaya benzetmiştir. Buradaki kahraman Bozkurt, Mustafa Kemal'dir (Kars Gazetesi, 27 Mayıs 1947, s. 1). Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı işgalci güçlerden kurtuluşla sonuçlandığına göre bu güzel bir benzetmedir. Başka bir yazıda benzer bir şekilde Enver Öztürk, Mustafa Kemal'i güneşe benzetmiştir. Öztürk "Tarihi Birgün 19 Mayıs 1919" başlıklı makalesinde, Mustafa Kemal'in bir güneş gibi doğduğunu ve Türk'ün esir değil efendi olarak yaşamaya layık bir millet olduğunu bütün dünyaya kanıtladığını dile getirmiştir (Kars Gazetesi, 27 Mayıs 1950, s. 1).

2.19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Kutlamalarının Ulusal ve Yerel basına Yansımaları

2.1. 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Kutlamalarının Ulusal basına Yansımaları

19 Mayıs 1919 Milli bayram olarak 1936'dan sonra ülke genelinde kutlanmaya başlamıştır. 19 Mayıs 1936'da ülkenin her tarafında olduğu gibi İstanbul'da da etkinlikler düzenlenmiştir. Milli bayram olarak kutlanacağı henüz tam netleşmediği için resmi daireler ve müesseseler hizmetlerini devam ettirmiştir. İstanbul'da 19 Mayıs günü Galatasaray-Fenerbahçe Maçı, kürek

ve yelken müsabakaları, bisiklet yarışı ve çeşitli spor faaliyetleri yapılmıştır. Ülkenin nabzının attığı Ankara’da ise Türk Spor Kurumu tarafından bir tören ve Ankara halkevinde bir merasim düzenlenmiştir (Tan Gazetesi, 19 Mayıs 1936, s. 1).

20 Mayıs 1937’de basına yansıyan bilgilere göre, Taksim stadyumunda 19 Mayıs kutlanmıştır. İstanbul valisi B. Muhiddin Üstündağ, törende 19 Mayıs’ın Türk tarihindeki önemini anlatan bir konuşma yapmış, Mustafa Kemal’in 19 Mayıs’ta demir elini Türk milletine uzatarak millete varlık ve hayat mecburiyetini haykırdığını ifade etmiştir (Akşam Gazetesi, 20 Mayıs 1937, s. 1). Konuşmanın akabinde bütün 19 Mayıs gösterilerinde olduğu gibi erkek ve kız öğrenciler jimnastik gösterileri yapmış, bütün öğrenciler taksim abidesine çelenk koymuştur. İstanbul’un bütün ilçelerinde, Kadıköy ve Bakırköy’de aynı şekilde kutlama yapılmıştır. Beyoğlu, Beşiktaş, Kadıköy Eminönü Halkevlerinde 19 Mayıs’ın anlam ve önemine binaen programlar düzenlenmiş ve programlarda nutuklar söylenmiş ve film, sinema gösterileri yapılmıştır (Akşam Gazetesi, 20 Mayıs 1937, s.7).

1938 yılında Ankara başta olmak üzere her tarafta günün anlam ve öneminden dolayı çeşitli kutlamalar yapılmıştır. Dâhiliye Vekili B. Şükrü Kaya da 1938’in Mayıs’ında düzenlenen törende gençlere verdiği nutukta 19 Mayıs’ı Türk Milletinin istiklali için her şeyi yapabileceğini ortaya koyduğu gün ve Tarihimizin insanlık ve medeniyet lehine değiştiği gün olarak tanımlamıştır. Konuşmasının devamında Mustafa Kemal’in bu medeniyet ve mirasın gençler tarafından taşınacağını bildiği için bu günü gençlere armağan ettiğini belirtmiştir. Ayrıca Şükrü Kaya, konuşma yaptığı stadın isminin 19 Mayıs stadyumu olarak kalmasını istemiştir (Ulus, 20 Mayıs 1938, s. 1). Şükrü Kaya’dan sonra Ankara Kız Lisesinin öğrencilerinden Meliha Özküp, 19 Mayıs’ın hayatına getirdiği güzellikleri anlatmış, akabinde Meraşal Fevzi Çakmak ve Yunanistan’ın Harbiye ve Bahriye Nazırı Orgeneral Mariç, stadyuma gelmiş, Erkek Lisesi Öğrencisi Rebi’nin eşliğinde Atatürk’ün açtığı yolda yürüyeceklerine ant içilmiştir. Son olarak Büyük Şef Atatürk’ün eşliğinde Başvekil Celal Bayar stadyuma giriş yapmıştır (Ulus, 20 Mayıs 1938, s. 8). Ankara Halkevi’nde Behçet Kemal Çağlar’ın okuduğu bir şiir dakikalarca alkışlandı, şiirinde Hatay davasına temas etmiştir. “Güneş kararsa bile tutulsa bile ay 19 Mayısını görecektir bir gün Hatay” cümlesi halk evinde büyük beğeni toplamıştır (Ulus, 20 Mayıs 1938, s. 3).

İstanbul’da da aynı şekilde bayram şehrin bütün sokaklarında kutlanmıştır. Taksim stadında yapılan törene Vali Muhittin Üstündağ, İstanbul Komutanı General Halis, Amiral Şükrü Okan, Üniversite Rektörü Cemil Bilsel ve birçok kişi katılmıştır. İstiklal Marşı söylendikten sonra Taksim abidesi önüne İstanbul okulları, Karadeniz talebe birliği ve bisikletçiler namına çelenk koyulmuştur (Ulus, 20 Mayıs 1938, s. 8). N.Baydar’ın “19 Mayıs 1919” adlı makalesinde belirtildiği gibi bugünün milli bayram olarak kutlanmasını Mustafa Kemal’in istediği vurgulanmıştır. Makalede Ankara şehir stadyumundan şehir mabedi

olarak bahsedilmiştir. Bayram günü stadyumda bu tarihi günü kutlamak için çok fazla insan toplanmış, kalabalıktan kaynaklı bir takım aksilikler yaşanmıştır. Baydar, 25 bin kişilik şehir stadyumunu 100 bin kişi doldurduğu için aksiliklerin yaşanabileceğini belirtmiştir (Ulus, 20 Mayıs 1938, s. 5).

20 Mayıs 1940'da Bayram Ankara'da büyük bir merasimle kutlanmıştır. Mustafa Kemal'in Samsun'a ayak bastığı saat tam 7:00 de kutlamalara başlanmış, 8:30 da öğrenciler abideye çelenk koymuşlardır. Cumhuriyet reisi İsmet İnönü, Başvekil, vekiller ve Ankara valisi merasimde hazır bulunmuştur. Başta geçit resmi yapılmış, ardından Maarif Vekili nutuk vermiştir. Günü anlam ve önemine istinaden maarif vekilinden sonra bir kız öğrenci 19 Mayıs'ın önemiyle ilgili konuşmuştur. Akabinde milli şefin şerefine yaşa yaşa diye tezahüratta bulunulmuş, sonra jimnastik hareketleri yapılmıştır. Ankara'da olduğu gibi İzmir'de de 19 Mayıs büyük bir coşkuyla kutlanmıştır. Karşıyaka ortaokulları Atatürk'ün annesinin Soğuk Kuyu'daki kabrini ziyaret etmiş ve çelenk koymuşlardır. Ayrıca geçit resmi ve jimnastik hareketleri yapılmıştır (Akşam Gazetesi, 20 Mayıs 1940, s. 1).

19 Mayıs 1942'de saat 16:00 da öğrenci ve sporcular, Beden Terbiyesi Seyhan Binasında toplanmışlardır. Çelenkler Atatürk Parkına götürülmüş, anıta koyulmuştur. 16:45'te stadyuma dönüş yapılmıştır. Matbuat Umum Müdürü Film Operatörü, 19 Mayıs Bayramını filme almıştır (Bugün Gazetesi, 19 Mayıs 1942, s. 1). 19 Mayıs'ın filme alınması tarihte bir ilktir. Öte yandan milletlerin hayatı iniş ve çıkışlarla doludur, bunun en güzel örneklerinden biride Türk Tarihidir. Milli Mücadele de büyük sıkıntılardan sonra Türk Milleti bağımsızlığına kavuşmuştur. Millî Mücadele Dönemi'nde başka milletlerin tahammül dahi edemeyecekleri kadar imkânsızlıklar içerisinde Türk milletinin neler yapabildiği aşıkardır (Yeni Asır, 19 Mayıs 1942, s. 1-2). Bütün bu mücadele filme yansıtılmaya çalışılmıştır. Mücadeleler sonucunda elde edilen vatan toprağı Türk gençlerine emanet edilmiştir. Şevket Bilgin'in "19 Mayıs 1919" makalesinde Türk gençliği ebedi şefin emanetini sonsuza kadar koruyacaklarını belirtmiştir. Bunun sembolü olarak Samsun ve Erzurum'dan hareket eden atletler, her zaman olduğu gibi Türk sancağını milli şefe götürmüşlerdir (Yeni Asır, 19 Mayıs 1942, s. 1-2).

1943 yılına gelindiğinde 19 Mayıs, ülkenin her tarafında olduğu gibi Ankara'da da parlak bir şekilde kutlandı. Bayramı kutlamak için halk sokaklara döküldüğü için caddeler kalabalıktan geçilmeyecek duruma gelmişti. Milli Şef, stadyuma girdikten sonra Türk bayrağı göklere çekilmiş, liseler, yüksek öğretmen müesseseleri, harp okulu, yedek subay okulu ve spor kulüpleri tarafından geçit töreni yapılmıştır. Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, günün anlam ve önemini anlatan konuşmasını gerçekleştirmiş, akabinde 19 Mayıs Bayrağı ve sınır toprakları Milli şefe takdim edilmiştir (Ulus, 20 Mayıs 1943, s. 1). Yağmur yağdığı için beden hareketleri başka bir güne ertelenmiştir (Ulus, 20 Mayıs 1943, s. 1).

1945 yılında yine bayram bütün ihtişamıyla kutlanmaya çalışılmış, bütün yurttta bayram kutlamalarında büyük bir coşku yaşanmıştır. İsmet İnönü, sporcu ve mekteplilerin arasında stadyuma gelmiştir. İsmet İnönü'nün yanında Mevhibe Hanım, meclis reisi, başbakan ve bakanlar vardı. İstiklal Marşı'nın akabinde yapılan resmi geçit töreni çok parlak olmuş, törende Ankara'daki okullar, harbiye ve yedek subay okulları, Jandarma muhafız taburu ve spor kulüpleri bulunmuştur. Geçit resmi sonrasında Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, gençlere hitap ederek 19 Mayıs'ın ve Atatürk'ün önemini belirten bir konuşma yapmıştır. Hasan Ali Yücel konuşmasında tarihin iki büyük adamının Türk milletine nasip olduğunu dile getirmiş, Milli şefin ülkeyi savaştan koruduğundan, ebedi şefin ise ülke için yaptıklarından bahsetmiştir. Her bayramda geleneksel hale gelen sınır toprağının İnönü'ye takdim edilmesi bu yıl da aynı şekilde uygulanmıştır. İsmet İnönü yaptığı konuşmada Türkiye'nin ana meselelerinden bahsetmiş, köylerde ilkokulların yaygınlaştığını belirtmiş, topraksız köylüye toprak verileceğini dile getirmiştir (Akşam, 19 Mayıs 1945, s. 1).

1946 yılına gelindiğinde 19 Mayıs kutlamaları devam etmiştir. Milli Şef İnönü Ankara Halkevindeyken genç atletler tarafından sınır toprakları ve bayrak kendisine ulaştırılmıştır. Anadolu'nun her tarafında çeşitli gösteriler yapılmış, Bursa'da otuz bin kişi kutlamalara katılmıştır. Tarihte ilk defa seksen bin kişilik kılıç kalkan oyunu oynanmış, oyun çok ilgi görmüştür (Cumhuriyet Gazetesi, 20 Mayıs 1946). Aynı yıl bayram İstanbul'un bütün semtlerinde, Bakırköy, Fatih, Beşiktaş, Eminönü ve Kadıköy, Sarıyer ve Şişli'de kutlanmıştır (Ulus, 19 Mayıs 1946, s. 6). Yıllar ilerledikçe bayram gösterileri daha etkili olmaya başlamıştı. Düzenlenen törende İstanbul Valisi Lütfi Kırdar, gençlere yönelik bir konuşma yapmış ve Türk gencini övmüştür. Yapılan gösteriler esnasında askeri okulların öğrencileri silahları ile yere uzanarak Türkiye haritasını çizmişlerdir. Haritanın Ankara'ya gelecek kısmına Türk bayrağı koyulmuştur. Gösteri büyük bir beğeni görmüştür (Yeni Sabah, 20 Mayıs 1949, s. 1-2). 1950 de hükümet seçimleri yapıldığı günlere denk geldiği için bayram 19 Mayıs da değil de 27 Mayıs da kutlanmıştır (Akşam gazetesi, 27 Mayıs 1950, s. 1).

1.2.19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Kutlamalarının Yerel basına Yansımaları

Ulusal basında olduğu gibi yerel basın olarak ele alınan Kars gazetelerinde de 19 Mayıs kutlamaları geniş yer kaplamıştır. Kars Gazetesinin 11 Mayıs 1938 tarihli basımında 19 Mayıs ve Gençlik Bayramı hakkında talimatname çıkarılmıştır. Basındaki habere göre Türk milletinin kurtuluşuna ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuna kutsal bir başlangıç olan 19 Mayıs günü, yurdun istiklal ve istikbalinin emanet edildiği Türk gençliği için "spor ve gençlik bayramı olarak kabul edilmiştir. *"Talimatnamede bayramın nasıl olacağı ve işleyişiyle ilgili bilgiler verilmiştir. Talimatnamenin ikinci maddesinde bayramın hangi sıraya göre kutlanacağı şu şekilde belirtilmiştir: Tören: Bayrak çekme, nutuklar geçit*

resmi, okulların jimnastik hareketleri ve gösteriler”⁴. 1938 tarihindeki kutlamalara bakıldığında, hazırlıklar için oluşturulan komite büyük bir özveriyle çalışmıştır. Özellikle lise öğrencilerinin üzerinde durulmuş, bütün hazırlıklar yapılmış fakat hava şartları istenilen programın uygulanmasına engel olmuştur. Lise öğrencileri valiyi selamlayarak Atatürk anıtının önüne gelmiş ve çelenk koymuşlardır. Zeki Yagmur Dereli adlı öğrencinin konuşmasının ardından yağmur yağdığı için öğrenciler dağılmıştır. Bu durum öğrencilerde burukluk yaratmıştır. Halk da aynı şekilde yağmurdan dolayı dağılmak zorunda kalmıştır (Kars Gazetesi, 21 Mayıs 1938, s. 2). Ayrıca Gençlik ve Spor Bayramı münasebetiyle spor şenlikleri ve tören heyeti tarafından balo düzenlenmiş, baloda 19 Mayıs’ın önemiyle ilgili sohbetler yapılmıştır (Kars Gazetesi, 21 Mayıs 1938, s. 2).

14 Mayıs 1938 tarihli Kars Gazetesindeki talimatnamede; 19 Mayıs’ta şehir ve kasabalarda resmi binalara bayrak çekilmesi, Türk Kuşunun olduğu yerlerde bayrama etkili bir şekilde katılım sağlanması, sahalarda hoparlörlerden istifade edilmesi, her şehirde ihtiyar sporculara saygı ziyareti yapılması konularında hassasiyet gösterilmesi istenmiştir. Basında sporla ilgili şu şekilde bir vecize yer almıştı, “19 Mayıs günü sevinç ve hareket günüdür, Türk Öğün çalış güven, vücudunu ve kafanı işlet, sağlam vücutta sağlam kafa, yürü koş, atla, güreş, pinekleme...” (Kars Gazetesi, 14 Mayıs 1938, s. 3). Bu tür örneklerin hepsi 19 Mayıs’ın önemini gösteren örneklerdir.

19 Mayıs 1940’daki bayramı kutlama programı 17 Mayıs 1940’da Kars Gazetesi’nin sayfalarına yansımıştır⁵. 19 Mayıs töreninde bayrak merasiminden sonra lise Tarih öğretmeni Tarhan Toker, 19 Mayıs gününün tarihini ve bugünün Türkiye tarihindeki önemini izah eden uzun bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında 19 Mayıs olmasa bugün üstünde mesut olarak yaşadığımız bu aziz topraklar esaret altında inleyecektir, demiştir. 19 Mayıs 1940’da 19 Mayıs

4 Gazeteye yansıyan törenin seyri şu şekildedir: Öğrenciler, Cumhuriyet meydanında toplanmış ve önceden hazırlanmış bulunan krokiye göre yerlerini almışlardır. Saat 14:30 da idari amir, askeri komutan, parti başkanı ve halkevi başkanı toplantı yerine gelerek hazır bulunan talebe ve sporcuları selamlamış ve törendeki yerlerini almışlardır. İstiklal marşının okunmasının ardından sahaya Türk bayrağı çekilmiştir. Sonra öğrenci söylevleri ve akabinde geçit resmi yapılmıştır. Geçit resminden sonra öğrenciler, jimnastik ve spor hareketlerini sergilemişlerdir (Kars Gazetesi, 11 Mayıs 1938, s. 2)

5 19 Mayıs 1940’daki kutlama programı şu şekildedir: Resmi ve hususi daireler mağaza ve evler bayraklarla donatılacaktır. Sporcular ve okul talebeleri saat 9:00 da lise önünde toplanıp Atatürk anıtının önüne gelip çelenk koyacaktır. Saat 10:00 da vali, askeri komutan ile parti reisi maarif müdürü halkevi reisi, spor mümessili matbuat mümessili toplantı yerine gelecek, hazır bulunan öğrenci ve sporcuları selamladıktan sonra törendeki yerlerini alacaklardır. Sonra bütün talebe ve sporcular birlikte müzikal ile istiklal marşı söyleyeceklerdir. Bu esnada sahaya Türk bayrağı çekilecektir. Lise talebeleri ve sporcular namına bir genç tarafından 19 Mayıs’ın önemini anlatan bir konuşma yapılacaktır. Öğrenci ve sporcular geçit töreni yapacaktır. Geçit resminden sonra jimnastik gösterileri yapılacaktır. Gösterilerden sonra törene son verilecektir. Saat 14:00 te mektep ve sporculardan oluşan bir heyet kasaba şehitliğini ve hastaneyi ziyaret edecektir. Saat 15:00 da tespit edilen spor programı yapıldıktan sonra törene son verilecektir. Akşam saat 19:00 da halkevi tarafından halkevi binasında mektepli ve sporculara bir konferans ve müsamere verilecektir. (Kars Gazetesi, 17 Mayıs 1940, s.3).

programının jimnastik hareketleri esnasında yağmur başlamış, lise müdürünün yağmurdan dolayı programın iptal edilmesini söylemesine rağmen öğrenciler kabul etmemiştir. Gençler yağmur ve çamura rağmen hareketleri tamamlamak istemişlerdir. Tören esnasında M. Veli Özkan şunları söylemiştir: “*Bu aziz gün tarihte emsalsiz bir zaferin yaratılmasına geniş ve ışıklı bir medeniyet yolu açılmasına şarkın ruhuna nur saçan bir meşale olmuştur*” (Kars Gazetesi, 21 Mayıs 1940, s. 1). 19 Mayıs 1940 tarihinde Iğdır’da evler mağaza daireler ve dükkanlar bayraklarla süslenmiş, halkevi tarafından caddelerin çeşitli yerlerine vecizeler asılmıştır. Halkevi önünde çalgılar çalınmış, halk tarafından milli oyunlar oynanmıştır⁶.

Fuad Araslı’nın Kars Vilayet gazetesindeki “*Kaybedilen Zaman*” adlı makalesinde 1940 Mayısındaki kutlamaların önceki yıllardan farklı olduğunu ifade etmiştir. 19 Mayıs’ın 42.yılı Karslılara sonsuz bir umut ve müjde getirmiştir. 15 yıldır yapılan programlara bu yıl bir farklılık gelmiştir. Programın manzarası çok değişmiş, atlet ve izci kıyafetli liselilerin yanına şimdi boz elbiseli tunç yüzlü ve sert adımlı büyük bir öğrenci kafilesi daha katılmıştır. Bunlar, Kars’daki bayrama 25 km’lik mesafeden gelen Cilavuz Köy Enstitüsünün 250 kişilik öğrenci grubudur⁷.

15 Mayıs 1942 tarihinde basına yansıyan bilgilere göre 19 Mayıs programının hazırlıkları yapılmıştır. Lise gençlik kulübüne mensup azalar beden terbiyesi mükellefleri 19 Mayıs bayramının parlak geçmesi için hazırlanmıştır. İlk defa beden terbiyesi mükellefleri, talimatnamenin kabul ettiği tekdüze kıyafetlerle bayrama iştirak edecekti. Cilavuz Köy Enstitüsü 500 kişilik bir mevcut ile törene katılacaklardır. Enstitü öğrencileri için ilk mektep binaları ayrılacaktır (Kars Vilayet Gazetesi, 15 Mayıs 1942, s. 1). 22 Mayıs 1942 de yapılan törenlerde halk, öğrenciler, sporcular ve Ordudan komutan Şahap Gürler de bulunmaktaydı. Ayrıca CHP bölge müfettişi, Ordu mensubu Dr. Vehbi Demir ve birlik komutanları olmak üzere binlerce asker de hazır bulunmuştur. Kars’ta askerlik yapan Behçet Kemal Çağlar’da törende bulunmaktaydı. Çağlar, 19 Mayıs gününün anlam ve önemini anlatan 45 dakikalık bir konuşma yapmıştır (Kars Vilayet Gazetesi, 22 Mayıs 1942, s. 1).

6 Iğdır’da bayram şu şekilde gerçekleşmiştir: Saat 8:30 da spor kulübü mensupları ve öğrenciler Belediye önüne geldi ve Atatürk büstüne çelenk koyuldu. Halkevi ve sporcular namına bir heyet hastane ziyaretinde bulundu. Programın yapılacağı spor sahasında 4 bine yakın kişi vardı. Orta okul öğrencileri ve sporcular tarafından resmi geçit yapıldı. Arkasından jimnastik hareketleri yapıldı. Spor kulübü ve halkevi atletleri arasında yapılan müsabakalar güzel geçti. Sonra futbol maçı yapıldı. Halkevi önünde yirmiyeye yakın meşale sabaha kadar yandı (Kars Vilayet Gazetesi, 28 Mayıs 1940, s.2).

7 Köy Enstitüleri ilk kurulduğu günlerde çocuklarını enstitülere veren anne ve babalar çocukların taş taşımasından tarla biçmesinden rahatsız olmuşlardır. 19 mayısta görüldü ki bütün gününü kitap üzerinde geçiren öğrencilerle aralarında çok fark bulunmaktaydı. İki gün boyunca Kars’ın caddelerinde gezen enstitü öğrencileri hal ve hareketleriyle herkesin takdirini kazanmışlardır. Halk evindeki tiyatro ve piyesleriyle yerine göre halkı ağılatmış yerine göre güldürmüşlerdir (Kars Vilayet Gazetesi, 22 Mayıs 1940, s.1).

21 Mayıs 1943’Kars’ta da Gençlik ve Spor Bayramı tezahüratlarla kutlanmıştır (Kars Gazetesi, 21 Mayıs 1943, s. 1). 1944 yılına gelindiğinde 19 Mayıs hazırlıkları bütün ihtişamıyla devam etmiştir. Öğrenciler tarafından gösterilecek spor ve jimnastik hareketleri İnönü meydanında devam etmiştir. Provaya 800’den fazla kız ve erkek öğrenci katılmıştır (Kars Gazetesi, 13 Mayıs 1943, s.1). 19 Mayıs günü, evlerin pencerelerine bayraklar asılmıştı. Tören için anıt park etrafında toplanılmıştı. Törende vali, general olmak üzere parti, belediye ve halkevi reisleri çok sayıda sivil memur ve subaylar bulunmaktaydı. Atatürk anıtına çelenk koyulmuş, akabinde İnönü alanına gidilmiştir. Tören esnasında Lise Müdürü Faik Binal, o günün manasını açıklayan bir konuşma yaptı. Sonra Cilavuz Köy Enstitüsü müdürü Halid Ağanoğlu heyecanlı bir konuşma yaptı. Konuşmalardan sonra geçit resmi yapılmıştır. İki saatten fazla süren tören büyük bir memnuniyetle sona erdi. Gece halk evi tarafından yapılan programa Köy enstitüsü öğrencileri de davet edilmiştir. Programda köy enstitüsü öğrencileri tarafından yapılan tiyatro, piyes ve gösteriler çok beğenildi (Kars Gazetesi, 24 Mayıs 1944, s. 1)

19 Mayıs 1947’de Kars, bayraklarla süslenmiş, resmi kurumların temsilcileri ve lise sanat okulu ve Cilavuz Köy Enstitüsü öğrencileri tarafından Atatürk anıtına çelenk koyulmuştur. Lise müdürü Ekrem Üçyiğit, Cilavuz Köy Enstitüsü Müdürü Halit Ağanoğlu, tarafından konuşmalar yapılmıştır (Kars Gazetesi, 24 Mayıs 1947, s. 1). Ali Reşat Özdemir’in makalesinde, bayram günü kutlamaları için öğrenciler sahaya geldiğinde beş yüz kişiydi, gösteriler esnasında gençlerin ateşli çemberden atlayıp geçtikleri ve gösterilerin büyük bir heyecanla devam ettiği dile getirilmiştir (Kars Gazetesi, 24 Mayıs 1947, s. 1). 19 Mayıs ile ilgili makale kaleme alan Rıfkıye Kağan, bayramın her yerde olduğu gibi Kars’ta da coşkuyla kutlandığını dile getirmiştir. Ona göre 19 Mayıs’ta gökyüzünün günlerden beri devam eden sisli dumanı silinmiş, rüzgarın getirdiği çiçek kokulu hava kalpleri ısındırmıştı (Kars Gazetesi, 22 Mayıs 1948, s. 1).

Sonuç

30 Ekim 1918’de imzalanan Mondros Mütarekesi ile Anadolu’nun her tarafında işgaller başlamıştı. Mustafa Kemal, Mondros Mütarekesinden sonra İstanbul’a döndü. İstanbul’da bulunduğu tarihlerde İtilaf güçlerinin gemileri İstanbul’a demir atmıştı. 13 Kasım 1918’de Mustafa Kemal, boğaza demir atan işgalci gemileri gördüğü zaman o tarihi sözünü söylemiştir. “*Geldikleri gibi giderler*”. Mustafa Kemal, bu sözü söylerken milletin ve kendisinin mücadelecî ruhuna güvenmiştir. Nitekim öyle de olmuş geldikleri gibi gitmişlerdir. Bu mücadele ruhu, 19 Mayıs 1919’da Mustafa Kemal Samsun’a çıktığı zaman doğmuş, Lozan ile büyümüş ve gelişim göstermiştir. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti’nin temelleri 19 Mayıs 1919’da atılmıştır. 19 Mayıs 1919, Milli Mücadeleye giden yolun başlangıcı olması açısından oldukça büyük bir öneme sahiptir.

Türk Milleti açısından büyük bir kıymeti olan 19 Mayıs 1919'un anlam ve önemi, ulusal ve yerel basında yankısını bulmuştur. Ulusal Basında Cumhuriyet, Akşam, Son Posta, Son telgraf, Vakit, İkdam, Vatan, Ulus gibi gazetelerde gerek makale olarak gerek haber başlığı olarak yer verilmiştir. Gazetelerde makale yazmış olan bütün yazarlar tarafından 19 Mayıs 1919 tarihine paha biçilmez anlam ve değer yüklenmiştir. Yazılan makalelerde, 19 Mayıs'ın, bağımsızlık ve istiklal ruhunun uyandığı gün olarak yorumlanması ve buna benzer tanımlamalar yapılması bu tarihi güne eşsiz bir anlam yüklemektedir. Bilhassa Cevat Mustafa Emecen'in "*Atatürk'ün yarattığı Misilsiz Destan*" makalesinde 19 Mayıs'ın Ergenekon'a benzetilmesi oldukça kıymetlidir. Ergenekon Destanı, Türk Mitolojisinde Türklerin tekrar hayat bulması şeklinde yorumlandığı gibi 19 Mayıs 1919'da Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı da Türk Milleti'nin küllerinden tekrar ayağı kalkmasıdır.

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı Ulusal basında olduğu gibi yerel basında da yankısını bulmuştur. Çalışmamızda ele aldığımız Kars'ta yayımlanan Kars Gazetesi, Demokrat Gazetesi gibi basın yayın organlarıyla bu önemli tarihin anlam ve önemi duyurulmaya çalışılmıştır. Kars Gazetesinde Ali Reşat Özdemir'de Cevat Mustafa Emecen gibi 19 Mayıs 1919 tarihinde yaşananları Ergenekon Destanına benzetmiştir. Birbirinden bağımsız olan bu yazarın aynı benzetmeyi yapmış olması, iki ayrı olayın birbirine gerçek anlamda benzediğinin bir işaretidir.

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı 1937'de bayram olarak kutlanmaya başlanmıştır. Basına yansıyan bilgilere göre bu tarihte Türkiye'nin her tarafında törenler düzenlenmiş ve bayram büyük coşku ve neşeyle kutlanmıştır. Özellikle 1949'da yapılan bayram kutlamalarında gençlerin bedenleriyle yerde Türkiye haritası çizmeleri büyük beğeni toplamıştı. Bu tür faaliyetler bu bayramın ne amaçla kutlandığını gösteren simgelerdir. Gençlerin bedenleriyle yerde Türkiye haritası çizerek Ankara'nın olduğu yere Türk bayrağını koymaları, vatan ve bayrak değerlerini yücelttiği gibi birlik ve beraberliğinde göstergesidir. Yerel basında ele alınan gazetelerde Kars şehrinde de bayramın büyük şenliklerle kutlandığı görülmüştür. Özellikle Kars Lisesi ve Cilavuz Köy Enstitüsünün faaliyet ve etkinlikleri bu tarihin ne denli önemsendiğini de ortaya koymuştur.

Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışı, 1937'den itibaren Anadolu'nun her şehrinde kutlanmıştır. Kutlamalar, çalışmada da görüldüğü üzere ulusal ve yerel basına yansımıştır. Bu günün neden bu denli coşkuyla kutlandığının yanı sıra kutlanması gerektiğinin bilinmesi elzemdir. Özellikle gençlerin bugünün anlam ve önemini idrak edebilmeleri daha parlak bir geleceğe sahip olabileceğimizin teminatıdır. Bu bağlamda milletleri millet yapan bazı tarihi günler vardır ki 19 Mayıs 1919'da bu tarihi günlerden biridir. Millet olarak sahip çıkabilmek umuduyla...

Kaynakça

1.Kitaplar ve Bilimsel Dergi Makaleleri

- Akşin, S. (2023). *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Atatürk Kemal, M. (1982). *Nutuk*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Atabay, M. (2010). *Milli Mücadele Tarihi*, Ankara: Kriter yayınları.
- Aydemir Şevket, S. (2003), *Tek Adam*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Aydoğan, E. (2000). *Samsun'dan Erzurum'a Mustafa Kemal*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi.
- Çaykırın, G. (2023). Samsun'dan İzmir'e Mustafa Kemal Paşa'nın Mili Mücadele Güncesi (1919-1922), *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*,65-74.
- Karabekir, K. (1992). *Paşaların Hesaplaşması*, İstanbul: Emre Yayınları, 1992.
- Özüçetin, Y. (2004). Milli Mücadele İçerisinde 19 Mayıs 1919,5/2, Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi, 65-74.
- Sonyel, S. (1995). *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Tansel, S. (1991). *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, İstanbul: MEB Yayınları.
- Turan, M. (1996). İzmir'in İşgali Üzerine. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 12, 739-753.

2.Gazete Makaleleri

- Abadan. Y. (1944, Mayıs 20), 19 Mayıs ve Türk Gençliği. *Ulus*, s.2.
- Atay. F. R. (1944, Mayıs 19), 25. Yıldönümü. *Ulus*, s.1.
- Atay, F.R. (1938, Mayıs 19), 19 Mayıs. *Ulus*, s.2.
- Atay, F.R. (1943, Mayıs 19), Atatürk Gençliği. *Ulus*, s.2.
- Araslı, F. (1940, Mayıs 22), Kaybedilen Zaman. *Kars Vilayet Gazetesi*, s.1.
- Baydar. N. (1938, Mayıs 20), 19 Mayıs Bayramı. *Ulus*, s.5.
- Benice. E. İ. (1942, Mayıs 19), Türkün Ebedi Sabahı. *Son Telgraf*, s.3.
- Bilgin, Ş. (1939, Mayıs 19), 19 Mayıs 1939, *Yeni Asır*, s.1-2.
- Derviş, S. (1940, Mayıs 19), 19 Mayıs Bayramının Manası. *Vakit*, s.3.
- Dilaver, A. (1941, Mayıs 19), 19 Mayıs, *İkdam*, s.2.
- Dönmez, S. (1943, Mayıs 19), 19 Mayıs Törenleri. *Ulus*, s.2.
- Emecen, C. M. (1938, Mayıs 19), 19 Mayıs 1938, Atatürk'ün Yarattığı Misilsiz Destan, *Son Telgraf*, s.8.
- Gezgin, H.S. (1942, Mayıs 1942), 19 Mayıs Bayramı, *Vakit*, s.3.
- Irmak, S. (1943, Mayıs 20), Milli Spor Günümüz. *Ulus*, s.2.
- İ.T. (1944, Mayıs 19), 19 Mayıs. *Ulus*, s. 2.
- Menteşeoğlu, O.M. (1944, Mayıs 1944), 19 Mayıs'ta Ankara'dan Görünüşümüz. *Yeni Asır*, s.3.
- Özel, N. (1937, Mayıs 20), 19 Mayıs. *Servet-i Fünun*, s.1.
- Sadak. N. (1944, Mayıs 19), Yirmi Beş Yıl Önce Bugün. *Akşam*, s.1.

- Şakir, Z. (1945, Mayıs 19), 19 Mayıs Atatürk'ün Samsun'a Ayak Bastığı Gün. *Son Posta*, s.4.
- Toker, T. (1938, Mayıs 19), 19 Mayıs. *Kars Gazetesi*, s.1.
- Toker, T. (1938, Mayıs 21), Gençlik ve Spor, *Kars Gazetesi*, s.1.
- Us, A. (1942, Mayıs 19), 19 Mayıs Gençlik Bayramı, *Vakit*, s.1.
- Ünal, K. (1938, Mayıs 19), 19 Mayıs ve Gençlik. *Ulus*, s.2-4.
- Yalman, A.E. (1937, Mayıs 19), Samsundan Sonra. *Vakit*, s.1-10.
- Yücel, H.A. (1937, Mayıs 19), 19 Mayıs Bayramı. *Akşam*, s.1.

3.Gazetelerdeki Haber Başlıkları

- Akşam*, İsmet İnönü Diyor Ki, 19 Mayıs 1945, s.1.
- Ulus*, B. Cevad Abbas Gürer'in Radyodaki Konferansı, 20 Mayıs 1938, s.2.
- Bugün*, 19 Mayıs Bayramın Kutlu Olsun, 19 Mayıs 1942, s.1.
- Vakit*, Tahsin Kaptan'ın Oğlu Sadettin Dolaylı, 19 Mayıs 1944, s.2.
- Tan*, 19 Mayıs Bayramı, 19 Mayıs 1936, s.1.
- Akşam*, Gençlik Bayramı Parlak Kutlandı, 20 Mayıs 1937, s.1.
- Ulus*, Yüz Bine Yakın Ankaralı 19 Mayısı Fevkalade Tezahürle Kutladı, 20 Mayıs 1938, s.1-8.
- Ulus*, 20 Mayıs 1943, Gençlik ve Spor Bayramı Dün Kutlandı, s.1.
- Ulus*, Halkevinde Tertip Edilen Toplantılar, 19 Mayıs 1938, s.3.
- Kars Gazetesi*, 19 Mayıs Spor ve Gençlik Bayramı Hakkında Talimatname, 1 Mayıs 1938, s. 2.
- Kars Gazetesi*, Gençlik ve Spor Bayramı nasıl geçirildi, 21 Mayıs 1938, s.2.
- Kars Gazetesi*, 19 Mayıs Balosu, 21 Mayıs 1938, s.2.
- Kars Gazetesi*, 14 Mayıs 1938, 19 Mayıs Spor ve Gençlik bayramı hakkında, s.3.
- Bugün Gazetesi*, 19 Mayıs Bayramın Kutlu Olsun, 19 Mayıs 1942, s.1.
- Kars Gazetesi*, 15 Mayıs Şehitler Programı, 14 Mayıs 1940, s.3.
- Kars Gazetesi*, 19 Mayıs Spor ve Gençlik Bayramı Kutlama Programı, 17 Mayıs 1940, s.3.
- Kars Gazetesi*, 19 Mayıs Spor Bayramı Gençliğin Tezahürü Fevkalade Olmuştur, 21 Mayıs 1940, Sayı:844, s.1.
- Kars Gazetesi*, 28 Mayıs 1940, Iğdır Mektubu 19 Mayıs Gençlik Bayramı Güzel bir Program Tesis Edildi, s.2.
- Kars Vilayet Gazetesi*, Gençliğin 19 Mayıs Hazırlığı, 15 Mayıs 1942, s.1.
- Kars Gazetesi*, 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramı Çok Heyecanlı Geçti, 21 Mayıs 1943, s.1
- Kars Gazetesi*, 19 Mayıs Hazırlıkları, 13 Mayıs 1943, s.1.

Resimler

Resim 1. *Ulus*, 20 Mayıs 1938, s.1.

Resim 2. *Akşam*, 19 Mayıs 1937, s.1.

Resim 3. *Tan Gazetesi*, 19 Mayıs 1941, s.1.

Resim 4. *Kars Gazetesi*, 17 Mayıs 1940, s.1.

EFEMERALARIN TARİH EĞİTİMİNDEKİ YERİ VE KULLANIMINA YÖNELİK GÖRÜŞ ÖNERİSİ

“ ”

Birol KESKİN¹

Hasan ASLAN²

1 Dr. Öğr. Üyesi, Akdeniz Karpaz Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Lefkoşa/KKTC, birollkeskin19@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9593-4118.

2 Doç. Dr., Kafkas Üniversitesi, Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Kars/Türkiye, hasanaslan_25@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-2035-1388.

Giriş

Tarih derslerinin ortaokul ve lise düzeyinde soyut ve klasik öğretim teknikleriyle işlenerek, öğrenci merkezli modern eğitim metotlarına yer verilmemesi bu alanda istenen başarının elde edilememesine neden olmaktadır. Öğrenciler için yaşadıkları zamandan daha önce gerçekleşmiş olayları anlamlandırma çoğu zaman zordur. İşlenen konu, şayet somutlaştırılamıyorsa ve soyut bir biçimde anlatılıyorsa, bu derse karşı öğrencilerden beklenen ilginin gösterilmemesine ve sağlıklı davranış değişikliklerinin oluşturulamasına neden olmaktadır (Demircioğlu, 2007; 77). Günümüzde teknolojik ve bilimsel gelişmelere paralel olarak, yeni ve çağdaş öğretim teknik ve materyallerinin kullanılması tarih eğitimi alanının gelişmesine katkı sağlamaktadır. Tarih eğitimindeki söz konusu gelişim ve değişime katkı sunabilecek bir diğer materyallerden biri de efemeralardır. Ancak ilgili literatür incelendiğinde Türkiye’de efemeralara yönelik yeterli çalışmanın yapılmadığı görülmektedir. Ayrıca, yapılandırmacı, öğrenci merkezli ve kanıt temelli tarih eğitim ve öğretiminde faydalı olacak bu kaynaklardan eğitim alanında da yeterince faydalanılmadığı bilinen bir gerçektir. Peki, bahsettiğimiz efemerelar aslında nedir? Bunlar gündelik yaşama ait ıvır zıvır olarak nitelendirilebilecek gereksiz, kısa ömürlü, hacimsiz ve geçici materyaller midir? (Online Etymology Dictionary, 2021). Yoksa bu tanımdan daha fazlası mıdır?

Her ne kadar efemeralar literatürde geçici belgeler olarak adlandırılırsalar da ait olduğu dönem hakkında önemli ipuçları veren, iktisadi, sosyo-kültürel, politik, dini ve teknolojik gelişim ve değişimleri yansıtan, kalıcı, kayda değer ve önemli başvuru kaynakları olarak değerlendirilmelidir (URL, 1). Efemeralar belirli bir akademik alanla ilgili değildir (Lambert, 2008;145). Bu sebeptendir ki, birçok disiplin tarafından kullanılacak materyallerdir. Bu haliyle efemeradan yola çıkılarak hayatın hemen her alanında ve farklı disiplinlerde okuma yapılabilir (URL, 1).

Efemera kelimesinin kelime kökeni eski Yunancaya dayanmaktadır. Eski Yunanadaki *epheMERON* kelimesinin çoğulu olan efemeranın İngilizcedeki karşılığı *ephemera* olup bir günden fazla dayanmayan, kısa ömürlü veya geçici herhangi bir şey anlamına gelmektedir (Akkaya, 2020; 327). Kelimenin bu anlamı, XVI. yüzyıl sonlarında tekil haliyle bir günde solan çiçek veya ömrü çok kısa süren böcek anlamında kullanılmışken, XVIII. yüzyıl sonlarında kısa süreli ilgi çeken şeyler ya da kişiler için kullanılmıştır (Somer & Keskin, 2012; 442). Efemeralar, XX. yüzyılın ortalarında farklı disiplinlerden araştırmacıların yanı sıra farklı motivasyon kaynakları olan meraklıların da ilgisini çekmeye başlamıştır. Bununla birlikte sosyal tarih araştırmaları sayesinde cazibesi giderek artan efemeranın tarihsel geçmişi ve bu geçmişin insanlık için manası çok sığdır. Bir başka ifadeyle, efemeralar taşıdıkları bilimsel öneme karşın özellikle sosyo-kültürel süreçlere ilişkin belgesel ve bilgisel değerleri geç anlaşılmıştır

(Burant, 1995; 192). Bugüne dek yapılan çalışmalarda çeşitli disiplinlerin amaç ve gereksinimleri doğrultusunda efemeraların, farklı özelliklerine vurgu yapılarak kavramın tanımlandığı görülmektedir (Odabaş, 2018; 2). İlk dönemlere tren, konser, sinema, tiyatro bileti, davetiye ve tebrik kartı gibi özel ve sınırlı bir amaç için üretilen, genellikle zamanı geçtikten sonra atılan, basılı türde malzeme efemera materyali olarak tanımlanmıştır. Ancak zamanla kitap kapağı, etiket, ürün paketleri, kartvizit, makbuz ve buna benzer ürünlerin de efemera koleksiyonu olarak ele alınarak tanımının genişlediği görülmektedir (Makepeace, 1985; 5-7). Gelişen teknolojiyle birlikte dijital olarak nitelendirilen günümüz dünyasında efemeranın tanımı değişime uğramıştır. Günümüzde efemeranın, kısa ömürlü, başlangıçta pek bir değer taşımayan ve biriktirmek için üretilmemiş, fakat daha sonra kimi koleksiyoncular tarafından koleksiyon ürünü haline getirilen ürünlere verilen geniş bir ad olarak anıldığını söylemek mümkündür (Somer & Keskin, 2012; 442). Tüm bu bilgilerden sonra tarihsel efemeralar kısaca, tek seferlik veyahut geçici bir süre kullanılması amaçlanan geçmişten günümüze ulaşan geçici materyaller olarak tanımlanabilir (Lee, 2016).

Görüldüğü üzere efemera tanımı içerisinde yer alan ürünler, çok çeşitlidir. Bu farklılık ve ürün zenginliği araştırmacılara ve meraklılarına pozitif katkı sunarken tasnif, erişim ve muhafaza edilmelerinde zorluklar yaşanmasına neden olmaktadır.

Efemera Türleri ve Sınıflandırılması

Çok çeşitli ve farklı materyaller efemera kaynağı olabilmektedir. Bu haliyle bu ürünleri sınıflandırmak bir hayli zordur. Türü her ne olursa olsun, bütüne bağlı veya zaten bu bağın hiç olmadığı ya da bu baği bir şekilde kaybetmiş belge niteliği taşıyan efemeranın gruplandırılması, bir yandan onun içeriğini veya materyal özelliklerini diğer yandan ise mesleki bakış açısını yansıtır biçimde yapılmaktadır (Kaya, 2015; 18). Somer ve Keskin (2012) efemeraları altı başlık altında gruplandırmışlardır. Aşağıda verilen bu gruplandırmaya dair kısıtlı örnek verilmiştir. Ancak bu gruplamada verilen örneklerin yanında daha fazlasını vermek de mümkündür.

- Sosyal efemera: Ölüm ve doğum ilanları, kişilerin kırtasiye materyalleri, kişisel kartvizitler, parti-toplantı ve etkinlik davetiyeleri ve kartpostalları, vb. ürünleri bu grup içerisinde değerlendirmek mümkündür.
- Eğitimsel efemera: Diplomalar, katılım sertifikaları, katılım belgeleri, teşekkür veya takdir belgeleri, karneler, kongre, seminer afişleri vb. ürünler bu grup içerisinde değerlendirilebilir.
- Eğlence-gösteri efemerası: Posterler, sinema, tiyatro, konser vb. etkinlik biletleri, andaçlar, programlar ve oyun kartlarını bu grup içerisinde değerlendirmek mümkündür.

- Askeri, tıbbi ve kentsel efemera: Nişan ve beraatlar, askere alma ve terhis belgeleri, bayrak ve flamalar, butonlar, reçeteler, prospektüsler ve türlü faaliyetlerle ilgili anı materyalleri, çıkartmalar vb. ürünler bu grup içerisinde değerlendirilebilir.
- Politik efemera: Bordalar, el ilanları, posterler, politik butonlar ve çıkartmalar vb. ürünleri bu grup içerisinde değerlendirmek mümkündür.
- Ticari efemera: Restoran ve lokanta mönüleri, ticari makbuzlar, fişler ve kartvizitler, yol haritaları, reklamlar, duyurular, ürün paketleri vb. ürünler bu grup içerisinde değerlendirilebilir (Somer & Keskin, 2012; 451).

İlgili literatürde yukarıda sunulan gruplama haricinde farklı sınıflandırmalar da bulunmaktadır. Yapılan sınıflandırmalar içinde uluslararası ölçek düşünüldüğünde Somer ve Keskin'in (2012) yaptığı sınıflandırmanın daha işlevsel olduğu söylenebilir. Ayrıca, bu sınıflamaya ilave dijital efemeralar da eklenerek, efemera tanımı içerisinde yer alan dijital ürünleri, bu başlık altında toplanabilir.

Tarih Derslerinde Efemeraların Kullanımı

Tarih dersleri her ne kadar geçmiş konu ediniyor ve soyut-ezber bir ders olarak algılanıyorsa da çağdaş eğitim metotları ve günümüzdeki teknoloji imkânlarının kullanımıyla daha somut, ilgi çekici ve eğlenceli hale getirilmesi mümkündür (Okumuş, 2019; 50). Bu haliyle tarih dersleri kendisinden beklenen başarıyı sağlayabilecektir. Bu derslerde, öğrencilerin geçmiş olaylarla mevcut durum ve gelecek arasında bağ kurması sağlanmalıdır. Tarihsel olayların günümüze etkileri tartışılması ve yorumlanması somut örnekler üzerinde gösterilmelidir (Yılmaz & Avcı, 2018; 339). Bu amaçla kullanılabilecek örnek materyallerden bir tanesi de efemeralardır. Bu amaç doğrultusunda Hicks & Doolittle ve Ewing tarafından SCIM-C adlı tarihsel düşünme yönteminin basamakları tarih derslerinde efemera kullanımı için geliştirilmiştir (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 221-225).

Ön izleme & Özetleme

Ön izleme, kullanılacak efemera kaynağında açıkça bulunan herhangi bir bilgi veya kanıt bulmak için öğrencilerin efemerayı hızlı bir şekilde incelemelerini sağlamakla başlar. Bu aşamada öğrenciler, kaynağın konusunu, varsa yazarını, amacını, efemeranın hedef kitlesini ve ayrıca efemera kaynağının türünü (örneğin poster, kartpostal, mektup, fotoğraf, karikatür, vb.) belirlemeye çalışmalıdır. Bunlara ek olarak, öğrenci, efemerada görünen temel gerçekleri, tarihleri, fikirleri, ve perspektifleri aramalıdır. Tarih öğretiminde, öğrenciler bilimsel kaynaklara yönlendirilmeli, öğrencilere doğru ve tarafsız bilgiye nasıl ulaşılacağı gösterilmelidir. Böylece, tarih öğretiminde bilimsel tarih anlayışı öne çıkarılmalıdır (Yılmaz, & Avcı, 2018; 339). Ön izleme & Özetleme aşaması dört analiz soru içerir; (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 221).

Tarih dersinde kullanılacak;

- Efemera, ne tür bir tarihsel belgedir?
- Efemera, hangi özellikli bilgileri ve ayrıntıları içeriyor, bize hangi perspektifleri sağlıyor?
- Efemeranın konusu ve amacı nedir?
- Efemeranın varsa yazarı ve / veya okuyucusu, hedef kitlesi kimdir?

Bu dört maddede yer alan soruların yanıtları aranmalıdır. Yanıtlar sınıfın tamamının katılımı ile tartışma ortamı içerisinde aranmalıdır. Öğrencilerin aktif yer aldığı tartışmada uzlaşılan noktalar mümkünse tahtaya yazılmalı ve tartışma çıktıları özetlenmelidir.

Bağlamsallaştırma,

Ön izleme ve özetleme basamağı sonrası bir diğer basamak olan bağlamsallaştırmaya geçilmelidir. Bu basamakta ilk olarak tarih dersinde kullanılacak efemeranın zaman ve mekân içindeki yerinin belirlenmesine çalışılır. İkinci olarak, öğretmen tarafından, efemeranın ait olduğu döneme ait içerdiği kelimeleri veya görselleri tanımanın ve anlamının önemli olduğu vurgulanmalıdır. Bahsettiğimiz kelime veya görseller günümüzde artık kullanılabileceği gibi farklı da kullanılabilir ve bu farklılıklar not edilmeli ve tanımlanmalıdır (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 221). Ayrıca dönemin anlamları, alışkanlıkları, değerleri, gelenek ve görenekleri günümüzdekilerden farklı olabilir. Bu farklılıklar öğrencilere izah edilmelidir. Unutulmamalıdır ki kullanılan efemera günümüzden önceki bir zamana ait ve bu efemera oluşturulduğu dönem şartları içerisinde değerlendirilmelidir. Öğrenci bir tarihsel olayı yorumlarken, tarihi olayın cereyan ettiği dönemin kavramsal anlayışına göre değerlendirilmesi gerektiğini ve bu gerekliliğin sağlıklı bir tarih öğrenimi için kaçınılmaz olduğunu bilmelidir (Yılmaz, & Avcı, 2018; 339). Bağlamsallaştırma aşaması dört analiz soru içerir; (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 221).

Tarih dersinde kullanılacak;

- Efemera ne zaman ve nerede üretildi?
- Efemera neden üretildi?
- Efemera üretildiğinde, dönemde yakın ve daha geniş bağlamda neler oluyordu?
- Hangi özet bilgileri kaynağı zamana ve yere yerleştirilebilir?

Bu dört maddede yer alan soruların yanıtları aranmalıdır. Ön izleme ve özetleme bölümünde de değindiğimiz şekilde sınıfta bu sorulara sınıfça cevaplar aranmalı mutabık kalınan cevaplar yine tahtaya yazılarak not alınmalıdır.

Çıkarım Yapma,

Bağlamsallaştırma, basamağı da sınıfça geçildikten sonra incelenen efemeradan derlenen bilgileri yeniden gözden geçirmeli, sonrasında alt verilerin okumasına geçilmelidir. Nihayetinde efemera ile ilgili çıkarımlar yapılmaya başlanmalıdır. İncelenen efemerada kimi zaman kanıt veya ima açıkça belirtilmiyor olabilir. Bu gibi durumlarda diğer ipuçlarıyla kanıtların veya imaların çıkarımının yapılması gerekiyor. Çıkarım aşaması, öğrencilere efemerayı keşfetmeleri ve sorulan tarihsel sorular ışığında efemeranın bakış açısını incelemeleri için alan sağlar. Çıkarım yapma aşaması dört analiz soru içerir; (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 221).

Tarih dersinde kullanılacak;

- Efemera tarafından ne öneriliyor ve/veya ne anlatılıyor?
- Efemeradan ne gibi yorumlar alınabilir?
- Efemera hangi perspektifler veya bakış açıları sunuyor?
- Efemeranın eksikliklerinden ne gibi sonuçlar çıkarılabilir?

Bubasamaktaönizleme&özetlemevebağlamsallaştırma,basamaklarında sorulan sorular ve alınan cevaplar ışığında elde edilen verilerden yukardaki sorulara verilen yanıtlarla çıkarımlar yapılır.

Bütünleştirme & İzleme,

Sonuç olarak tarih derslerinde kullanılan efemera, derste işlenen konunun, ünitenin veya dönemin kavranmasına yardımcı olacak şekilde kullanılmaktadır. Bir parça olarak değerlendirilen efemeranın bütün içindeki yerinin belirlenmesi gereklidir. Bu aşamada efemeranın incelenen konunun, ünitenin veya dönemin kavranmasında, ne şekilde yararlı olduğu, hangi açıdan ve ne türden bakış açıları geliştirdiği, değerlendirilir. Tarihsel bir olayı bir yapboza benzetirsek efemera bu yapbozun bir parçası gibi değerlendirilmelidir. Bu açıdan bakılacak olursa bu yapbozdaki parçanın yeri tespit edilmelidir. Kullanılan efemeranın bütünü ile yorumlanması gerekir. Öğrencilerden, incelenen tarihsel olaya genel odaklanma açısından ilk varsayımlarını sorgulamaları ve düşünceleri beklenmektedir. Böyle bir süreç, öğrencilerin eldeki tarihsel olayı değerlendirirken efemeranın güvenilirliğini ve kullanışlılığını veya önemini incelemelerini gerektirir. İzleme aşaması dört analiz soru içerir; (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 224).

Tarih dersinde kullanılacak;

- Tarihsel olayı anlamlandırmak için kullandığımız efemera ötesinde hangi ek kanıtlar gereklidir?
- Efemerada, hangi fikirlerin, resimlerin veya kavramların daha ayrıntılı tanımlanması gerekiyor?

- Efemera, tarihsel olayı anlamlandırmak için ne kadar yararlı veya önemlidir?
- Efemerayı tatmin edici bir şekilde analiz etmek için önceki aşamalardan hangi soruların tekrar gözden geçirilmesi gerekiyor?

Tarih derslerinde efemeraların kullanım amaçlarından bir tanesi de öğrencilere tarihsel düşünce becerisini kazandırmak olmalıdır. Geçmişteki değişim, insan ve olayları anlama ve bilme tarihsel yorum ve tarihsel soruşturma, araştırma organizasyon ve iletişim, kronolojik anlama (Demircioğlu, Güz/2009; 229) tarihsel düşünce becerisi ile öğrencilerin ulaşması gereken hedeflerden bir kaçıdır. Öğrenciler bir dizi kaynağı analiz ettiklerinde ve her bir kaynaktan toplanan kanıtları rehberlik edici tarihsel soruların ışığında karşılaştırarak analizlerini genişletmeye ve derinleştirmeye hazır olduklarında aslında tarihsel düşünce yapısı oluşmaya başlar. Analiz edilen kaynaklar arasında fikirler, bilgiler ve bakış açılarındaki hangi benzerlikler ve farklılıklar var? Öğrenciler ayrıca, yorumlarını ve yol gösterici tarihsel sorularının cevaplanmasını engelleyebilecek kanıtlarında boşluklar aramalıdır. Kaynaklar arasında çelişkiler bulduklarında, kaynağın güvenilirliğini kontrol etmek de dâhil olmak üzere daha fazla araştırma yapmalıdırlar. Kaynaklar karşılaştırıldıktan sonra, öğrenci kanıtların sentezine dayalı sonuçlar çıkarmaya başlar ve kendi sonuçlarını ve tarihsel yorumunu geliştirmeye başlayabilir. Bir kaynak olarak kullandığımız efemerayı derste işlenen konu, ünite veya olay ile bütünleştiren öğrenci, olayın anlamlandırılmasında veya tarihsel bir olayın çözümünde efemera kaynağını diğer kaynaklar ile birlikte yorumlamalıdır. Yorumlama yapılırken şu sorulara cevap aranmalıdır; (Hicks & Doolittle ve Ewing, 2004; 224).

- Kullanılan efemera ile kullanılan diğer kaynaklar arasında olayı aydınlatmada ne gibi benzerlikler ve farklılıklar var?
- Bu benzerlikleri ve farklılıkları hangi faktörler açıklayabilir?
- Birikmiş yorumlardan ne gibi sonuçlar çıkarılabilir?
- Yol gösterici tarihsel soruyu daha eksiksiz yanıtlamak için hangi ek bilgi veya kaynaklar gereklidir?

Öğrenciler tarih dersinde kullandıkları efemerayı önce tek başına, sonra olay örgüsü içinde bütünleştirerek değerlendirmelidirler. Tarih derslerinde sağlıklı efemera kullanımının yapılabilmesine yönelik yukarıda hazırladığımız işlem basamaklarının öğretmen rehberliğinde ve sınıfın tamamının katılımı ile gerçekleşmesi önemlidir.

Yapılandırmacı Eğitim ve Öğretim İçerisinde Efemeraların Yeri

Yapılandırmacılık, İngilizcedeki karşılığıyla *constructivism*, XX. yüzyıl boyunca sık kullanılan bir kavram olmasına karşın, yüzyılın sonlarına doğ-

ru daha popüler hale gelmiştir (Akkaya, 2020;327). Bu popülaritenin nedeni özellikle yüzyılın sonlarına doğru, beyin üzerinde yapılan araştırmalardaki hatırı sayılır atıştır. Nörofizyoloji alanında elde edilen bulgular eğitimcilerin ilgisini çekmiş, bu bağlamda yapılandırmacılık öne çıkan kavramlardan biri olmuştur (Aslan, 2007; 45). Yapılandırmacılığın öne çıkmasında bilginin doğal yapısının ve öğrenmenin, etkili olduğu söylenebilir (Brooks & Brooks, 1999; 23). Yaklaşımın sosyal bilimler disiplinlerinde ve bu disiplinlerden biri olan tarih eğitiminde esas alınmasında, ezbercilik yerine anlayarak öğrenmenin, öğretmen aktifliğini azaltarak öğrenciyi aktif kılan öğrenme anlayışının uygulanmak istenmesi etkili olmuştur (Keskin, 2013; 2).

Bireyin bildiklerini yapılandırması, keşfetmesi ve yaratması şeklinde özetlenebilecek yapılandırmacı öğrenme yaklaşımı; bilginin sorgulanması, analiz edilmesi ve yorumlanması ardından yeni bilgiler üretilmesi sürecini kapsar (Karadağ & Deniz ve Diğ, 2008; 383). Dolayısıyla yaklaşıma göre öğrenmenin, öğrencilerin mevcut bilgileriyle birlikte yeni fikirleri de bağdaştırdığı, bu şekilde yeni anlamlar oluşturdukları (Naylor & Keogh, 1999, 93) söylenebilir. Yapılandırmacı öğretim kuramına göre öğrenme, kişinin zihninde oluşan bir iç süreçtir. Kişi dış uyaranların pasif alıcısı olmayıp, onların özümleyicisi ve aynı zamanda davranışların aktif oluşturucusudur (Demircioğlu, 2014; 47).

Özellikle öğrencinin merkezde olduğu öğrenme anlayışı, yapılandırmacı öğrenme terminolojisine daha fazla saygı duyulmasını sağlamış ve yapılandırmacı öğrenme ilkeleri ışığında önemli öğretim modelleri ve stratejilerinin geliştirilmesine katkıda bulunmuştur (Özkan, 2012; 63). Bu stratejilerden bir tanesi de kanıt temelli yapılandırmacı öğretim modelidir. Kanıt temelli yapılandırmacı öğretim modeli, arşivlerde bulunan kaynaklarla mümkün olabilmektedir. Ancak öğretimde kullanılabilecek kaynaklar çok çeşitlidir. “Arşiv kaynakları, farklı taşıyıcılar üzerine kayıtlı olmakla birlikte yazılı, çizili, basılı, görsel, işitsel, hareketli, hareketsiz, ikonografik, kartografik, sayısal ve optik hatta efemera gibi türlere sahiptir” (Keskin, 2013; 24). Kanıt temelli öğrenim materyalleri yapılandırmacı eğitim ve öğretim için vazgeçilmez kaynaklardır. Birinci ve ikinci el kaynakların varsa aslı yoksa kopyalarının sınıf içi ders ortamına taşınarak incelenmesinin önemli yanlarından biri de öğrencilere ilginç gelmeyen konuların öğrenilmesini kolaylaştırmasıdır (Gökkaya & Yeşilbursa, 2009; 486–489). Bu kaynaklardan bir tanesi olarak karşımıza çıkan efemeralarda tarih derslerinde kullanılarak, eğitim ve öğretimde hedeflenen yere ulaşmada yardımcı olacaktır. Efemeralardan yararlanılması, öğrencilerin kitaplarda okudukları olayları ve temaları ilginç hale getirmekte ve salt ezberi ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca, işlenen konunun daha iyi anlaşılmasına zemin hazırlamakta, öğrencilerin geçmişle daha güçlü bir bağ kurmalarını sağlamaktadır.

Kanıt Temelli Tarih Öğretimi ve Efemeralar

Tarih klasik tanımıyla, “insan topluluklarının tüm faaliyetlerini, geçirdikleri gelişmeleri ve aralarında geçen olayları yer ve zaman göstererek, sebep-sonuç ilişkisi içinde, belgelere dayanmak suretiyle araştıran ve günümüze aktaran sosyal bilimdir” (Özçelik, 1993; 2-3). Bu bağlamda insanlının ürettikleri ürünler ve çıktılar tarih disiplini için önem kazanmaktadır. Tarih derslerinde işlenen bir konunun öğretiminde kanıt niteliği taşıyan bu ürün ve çıktılar, eğitim ve öğretim için avantaj sağlayacak ve eğitim ve öğretimi kolaylaştıracaktır. Kanıt temelli tarih öğretim yaklaşımı ve birinci el kaynaklar vasıtasıyla öğrenmenin sağladığı avantajlar, farklı eğitim kademelerinde farklı disiplinlerce kullanılmaktadır. Disiplinlerden bir tanesi olan tarih de bu avantajlardan faydalanmaktadır. İnsanlık tarihine ait ürünler ve çıktılara ait izlerin öğrencilere aktarılması eğitsel bir işlevi yerine getirmektedir. İnsanlığa ait bilgi, beceri ve değerlerin zaman içerisinde değişen ve gelişen öğretim yöntemlerine paralel bir biçimde yeni yetişen kuşaklara aktarımı önemlidir (Keskin, 2013; 2-3). Bu şekilde öğrenciler bilgilerini yapılandırarak yeni bilgilere ulaşabilir.

Bu ürün ve çıktılarından bir tanesi olan efemeralar, vücuda getirildiği zamana dair izler taşımakla beraber, ele alınan zaman ve konunun geçtiği dönemi yansıması sebebiyle önem arz etmektedir. Bilindiği üzere tarihi bir olay veya olgu değerlendirilirken, değerlendirilme anına göre değil yaşandığı anın şartlarına uygun değerlendirilmelidir (Yılmaz, & Avcı, 2018; 339). Bu şekilde objektif bir kanıya varabiliriz. Bunu sağlamanın şartlarından bir tanesi de hiç şüphesiz döneme ait farklı kaynaklardan beslenmektir. Efemeralar da tarihi kaynaklardan olmasıyla bu hususta bize yardımcı olacaktır. Hatıralar, kişisel anılar, eşyalar gibi efemera örnekleri, öğrencilerin geçmiş hakkında bilgi edinmelerini, empati kurabilmelerini sağlayacaktır.

Efemeralar hayatın her alanında olduğu için, öğrenciler çeşitli efemera türlerine kolayca ulaşabileceklerdir. Özellikle aile üyeleri tarafından biriktirilmiş ya da kaydedilen hatıralara, vb. materyallere kolay erişime sahiptirler. Elbette geniş manada efemera koleksiyonlara erişim zor olsa da bu örneklerle ait materyaller ile tanışmaları ve fazlasını görme isteği öğrencileri araştırmaya itecektir. Burada öğretmenin, rehberlik etmesi, öğrencilere araştırmalarında yol göstermesi, koleksiyonlara, arşivlere ve kütüphanelere öğrencilerin erişimi için teşvik etmesi önemli bir husustur. Ayrıca birçok çevrimiçi tarihi efemera koleksiyonu da vardır (Lee, 2016). Bunlar öğrencilerin erişebileceği kıymetli bilgi depolardır. Değeri geç fark edilse de efemera belge türü, öğrencilerin geçmişle bağ kurmalarında, olayların çözümünde ve tarihin daha ayrıntılı olarak yeniden inşasında vazgeçilmez kaynaklar arasına girmiştir.

Öğrenci Merkezli Eğitim Anlayışı ve Efemeralar

Klasik eğitim metotlarının önemini yitirdiği yüzyılımızda öğretmen merkezli anlayış da terk edilmeye başlanmıştır. Eğitimde merkez, öğretmenden öğrenciye doğru kaymıştır. Merkezdeki bu kayma, öğrenme öğretme etkinlikleri sırasında öğretmenin değil, öğrencinin etkin ve aktif olmasıdır (Temizkan, 2010; 87). Öğrenci merkezli öğrenme yaklaşımına göre her öğrencinin öğrenme hızı birbirinden farklıdır. Her öğrencinin zihinsel işlem kapasitesi de birbirinden farklı olduğu için öğrenmede bireyseldir. Öğrenme süreci içerisinde, etraftan gelen uyaranların algılanması, mevcut bilgilerle karşılaştırılması, yeni bilgilere ulaşılması, ulaşılan bilgilerin belleğe depolanması, anımsanması ve zihinsel ürünlerin kalite ve mantık yönünden değerlendirilmesi gibi zihinsel faaliyetler yürütülür (Fidan, 1986, 65). Yürütülen bu faaliyet öğrenciden öğrenciye göre de değişiklik gösterir. Eğitim ve öğretimde bu farklılıklara hitap edebilen yaklaşımlar kullanılmalıdır. Bu nedenle, eğitim ve öğretimde öğrenciyi etkin hale getirecek, öğretme-öğrenme sürecinin verimli geçmesini ve belirlenen kazanımlara ulaşmayı sağlayacak yöntem-teknik, araç-gereç ve toplumsal kaynaklardan yararlanılmalıdır. Toplumsal kaynaklardan olan efemeraların kullanımını tam da bu noktada önem kazanmaktadır. Öğrencinin sınıf içi ve okul dışı öğrenme aktivitesini gerçekleştirirken faydalanabileceği bu kaynaklar hayata dair birçok örneği içerisinde barındırmaktadır.

Tarih Derslerinde Efemera Kullanılarak Yapılabilecek Etkinlikler

Efemeralar gerek sınıf içinde gerekse okul dışı öğrenme alanlarında kullanılabilir. Özellikle, sanatsal içerikli, resimli, renkli efemera örnekleri öğrencilerin ilgisini çekebilecek yapıda olup, basit ve ulaşılabilir olmaları ilgi çekici olabilir. Yapılandırmacı öğretim metoduna, öğrenci merkezli ve kanıt temelli öğretim yaklaşımına uygun etkinliklerden bazıları şu şekildedir;

Tartışma

Derste kullanılacak efemera materyalli üzerinde, öğretmen öğrencilerin fikir ve düşüncelerini alabilir; öğrencilerin bu materyal üzerinde tartışmalarına uygun ortam hazırlayabilir. Kullanılan efemera ile işlenen konu içerisindeki yeri, konuya hangi açılardan ışık tuttuğu bu tartışma sonrası belirlenir. Bu tartışmanın basamakları tarih derslerinde efemeraların kullanımı başlığı altında verilmiştir.

Efemera Köşesi Oluşturma

Okullarda tarih dersleri bünyesinde efemera köşeleri oluşturulabileceği gibi okul bünyesinde de efemera koleksiyonları oluşturulabilir. Ayrıca, efemera sergileri düzenlenerek öğrencilerin farklı efemera materyallerinden istifade etmesi sağlanabilir. Örneğin; Mart ayında Çanakkale Savaşı temalı efemeralardan oluşan bir köşe veya sergi planlaması yapılabilir.

Efemera Hazırlama

Öğrencilere efemeranın genel tanımı yapılarak, efemera örnekleri gösterilir. Bundan sonraki aşamada öğrenciler kendi hayal güçlerini kullanarak kırtasiye malzemeleri ile kendi efemera örneklerini hazırlamaları için teşvik edilir (Lee, 2016). Öğrencilerdeki yaratıcılığı ve motor becerilerinin gelişimine katkı sağlayacak bu çalışma, grup etkinlikleri şeklinde de uygulanarak grup çalışmasının öğrencilere vereceği katkılardan da yararlanılabilir. Örneğin güncel yaşanan bir olay ile ilgili düşünce notları, afiş çalışmaları hazırlanabilir.

Kişisel Efemera Koleksiyonu Oluşturma

Öğrenciler, kendi efemera koleksiyonlarını oluşturmaya başlamaları için teşvik edilip cesaretlendirilirler. Öğrenciler kendilerine gelen kartpostallardan, ilk gittikleri sinema, tiyatro gibi etkinliklerin biletlerine kadar, birçok materyal ile koleksiyonuna başlayabilir. Eğitim hayatı boyunca aldığı diplomalar, takdir-teşekkür belgeleri, gittikleri yerlerde aldıkları hatıra eşyaları, kazandıkları ilk para ile yaptıkları alışverişin fişi-faturasına kadar çeşitli kalemlerde oluşturulacak bu koleksiyonlar hem kişisel gelişimlerine katkı sağlayacağı gibi hem de sosyal hafızının gelişimine katkı sunacaktır. Ayrıca, bu şekilde gelecek nesillere de belki farkında olunmaksızın ciddi kişisel arşiv kayıtları bırakılacaktır.

Efemera Araştırmaları

Tarih öğretim amaçlarından biride öğrenciye bilgiye ulaşma, araştırma, yapabilme kazanımını aşılacaktır. Bu doğrultuda öğrenciler araştırma yapmaya bilgiye ulaşmaya yönlendirilmelidir. Bu hususta sınıf içi ve okul dışı etkinliği bağlamında efemera araştırmaları yapılması faydalı olacaktır. Örneğin; öğretmen, bir sonraki derste işlenecek konu hakkında ön bilgi verdikten sonra, öğrencilerden derse gelirken konu ile ilgili efemera örnekleri getirmelerini ister. Öğrencilerin araştırma yapabilecekleri arşivler, kütüphaneler, koleksiyonlar, çevrimiçi siteler, öğretmen tarafından öğrencilere aktarılır. Öğrencilerde araştırma merakı uyandırabilecek bu etkinlikle, öğrencilerin öğrenme sürecindeki aktifliği arttırılır. Öğrenciler araştırma sonucunda ulaştıkları efemeralardan örnekler sınıfça derste ele alınır. Öğretmen rehberliğinde yürütülecek aktivite sonrasında sınıfta oluşturulan efemera köşesinde bu örnekler sergilenebilir.

Tarih Derslerinde Efemera Kullanımından Sağlanacak Faydalar

Tarihsel kaynak olarak değerlendirilmesi gereken efemeralar, geniş bir ürün yelpazesine sahiptir. Bunun yanında hayatın hemen her alanına ait parçaları bünyesinde toplaması ve çeşitliliği dikkatleri üzerine çekmektedir. Tarih derslerinde efemera kullanımının sağlayacağı faydalara değinecek olursak;

- Çeşitli ve basit ürünler olduklarından öğrencilerin ilgisini çeker
- Farklı ve çeşitli tarihi konulara ait geniş bir içerik sunar

- Derste işlenen konuyu ilginç hale getirir
- Öğrencilerde merak uyandırır
- Sanatsal yönü olan efemeralar öğrencilerin duygularına hitap eder
- Derse ve konuya olan motivasyonu artırır
- Karmaşık konuların kavranmasını kolaylaştırır
- Konunun somutlaştırılmasını sağlamada yardımcı olur
- Konuda eksik kalan parçaların tamamlanmasına katkı sunar
- Tarihi kaynak olmanın yanında sosyo-kültürel ürün olmaları sebebiyle işlenen konuya farklı perspektif katar
- Geçmişe karşı ilgi uyandırır ve bu ilginin karşılanmasını ulaşılabilir kılar
- Yapılandırmacı eğitim modeline ve öğrenci merkezli eğitim anlayışına katkı sunar
- Tarihsel düşünme becerisinin gelişiminde rol oynar
- Efemera yapımı uygulamaları ile öğrencilerin mental ve motor becerileri gelişir (İnceoğlu, 2019; 90, Demircioğlu, 2007;81-82, Demircioğlu, 2014; 157-158, Lee, 2016, Keskin, 2013;22-24)

Sonuç

Günümüz dünyasında, çağın gerekliliklerine uygun olarak eğitim alanı da kendisini sürekli yenilemektedir. Eğitim disiplinin de gerçekleştirilen çalışmalarla bu yenilenme süreci tüm dünya ile eş zamanlı ülkemizde de hızla devam etmektedir. Eğitimde bilgi ve bilginin kullanımı, eğitimde bireyin yeri, bu yenileme sürecinde öne çıkmaktadır. Özellikle yüzyılımıza damga vuran yapılandırmacı eğitim modeli, bireyi merkeze alan, bireyi düşünme ve yaratıcılığa iten itici bir güç olarak karşımıza çıkmaktadır. Eğitimin tüm hayata yayılması, hayat boyu öğrenme ile bireyin tüm yaşamında eğitimin bir parçası olması, eğitim bilimlerinin tüm yaş gruplarını içine alan geniş bir araştırma sahası olmasını sağlamıştır.

Eğitim bilimlerinin içerisinde yer alan tarih eğitimi de bu gelişmelerden istifade etmektedir. Tarih eğitimi klasik eğitim anlayışından sıyrılmış, çağdaş metotları kullanarak kendisinden beklenen başarıyı arttırmıştır. Tarih eğitimi aracılığıyla günümüz insanının ihtiyaç duyduğu önemli nitelik ve becerilerin bir kısmı öğrencilere kazandırılabilir. Bu nitelik ve becerilerin kazandırılmasında istenen amaca ulaşmak için tarih eğitiminin etkinliğini arttırmak gerekir. Tarih eğitiminde efemera kullanımı, derslerin

işlenişini zevkli hale getirebileceği gibi soyut kavramların somutlaştırılmasına dönük katkıda sağlayacaktır. Öğrencilerin bilgiyi yapılandırmalarına yardım edecek bu kaynaklar, öğrencide yaratıcılığı da arttırabilir. Ayrıca bu materyaller özellikleri dolayısıyla öğrencilerin sosyal, kültürel, zihinsel ve motor becerilerinin gelişimine katkı da sağlayabilecektir. Buna ilaveten, öğrencilerin geçmişle bugünü karşılaştırabilmelerine, zamandaki değişim ve sürekliliği algılayabilmelerine, kanıtları değerlendirebilme ve yeni kanıtlara kendilerinin ulaşabilmelerine, eleştirel ve analitik düşünebilmelerine katkı sunacaktır. Okul çağında efemeralara ilgi arttırılabilirse, birey efemeralara olan ilgisini bir üst boyuta taşıyabilir ve kişisel koleksiyon oluşturabileceği gibi hobi amaçlı da bu ilgiyi devam ettirmesi muhtemeldir. Bu şekilde kişinin hayat boyu öğrenmesine katkı sağlanmış olunabilecektir.

KAYNAKÇA

- Akkaya, M. A. (2020). Bilgi Kaynağı Olarak Efemeranın Kent Arşiv ve Müzeleri İçin Anlamı ve Apıkam Örneği. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 20(40) 323-350.
- Aslan, M. (2007). Eğitimde Yapılandırmacı Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 40 (1) 41-61
- Brooks J. G. & M G. Books. (1999) The courage to be constructivist. *Educational Leadership*, 57 (3), 18-24.
- Burant, J. (1995), Ephemera, Archives, and Another View of History. *Archivaria, The Journal of The Association of canadian Archivists*. Sayı: 40, 189-198.
- Demircioğlu, İ. H. (2009). Tarih Öğretmenlerinin Tarihsel Düşünme Becerilerine Yönelik Görüşleri. *Milli Eğitim Dergisi*, 39 (184), 228-239
- Demircioğlu, İ. H. (2007). Tarih Öğretiminde Filmlerin Yeri ve Önemi. *Bilig*, Sayı: 42, 77-93
- Demircioğlu, İ. H. (2014). *Tarih Öğretiminde Öğrenci Merkezli Yaklaşımlar*. Anı Yayıncılık.
- Fidan, N. (1986). *Okulda Öğrenme ve Öğretme*. Kadioğlu Matbaası.
- Gökkaya, A. K. & Yeşilbursa C. C. (2009). Sosyal Bilgiler Öğretiminde Tarihi Yerlerin Kullanımının Akademik Başarıya Etkisi. *Gazi Üniversitesi Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 483-506
- Hicks, D. & Doolittle, P. and Ewing, T. (2004). The SCIM-C Strategy: Expert Historians, Historial Inquiry, and Multimedia. *National Council For The Social Studies*, 68 (3), 221-225
- İnceoğlu, S. (2019). Sosyal ve Kültürel Boyutta Efemera. [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]
- Karadağ, E., Deniz, S., Korkmaz, T., Deniz, G. (2008). Yapılandırmacı Öğrenme Yaklaşımı: Sınıf Öğretmenleri Görüşleri Kapsamında Bir Araştırma. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 21 (2), 383-402
- Karasar, N. (2000). *Bilimsel Araştırma Yöntemi Kavramlar İlkeler Teknikler*: Nobel Yayın Dağıtım.
- Kaya, A. (2015). Efemera Koleksiyonlarının Derlenmesi, Tanımlanması, Erişimi ve Korunması: İstanbul Üzerine Bir İnceleme. [Yayımlanmamış doktora tezi, İstanbul Üniversitesi]
- Keskin, İ. (2013). Yapılandırmacı Öğretim Bakımından Arşiv Kaynaklarının Önemi. *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (5), 1-29
- Lambert, A. J. (2008).Immortalizing the Mayfly: Permanent Ephemera: An Illusion or a (Virtual) Reality? *RBM A Journal of Rare Books Manuscripts and Cultural Heritage*, 9 (1), 142-156

- Lee, J. (2016). *Historical Ephemera*. <http://historicalephemera.com/?p=41>, 01 Ocak 2021 tarihinde erişildi.
- Makepeace, C. E. (1985). *Ephemera: A Book on Its Collection, Conservation, and Use*. A Grafton Book: Aldershot, England
- Naylor, S. & Keogh, B. (1999). Constructivism in Classroom: Theory into Practice. *Journal of Science Teacher Education*, 10 (2), 93-106.
- Odabaş, H. (2018). Arşivlerde ve Kütüphanelerde Yerel Kültürel Değerlerin Korunması Bağlamında Efemera Koleksiyonuna Karşı Sorumluluklar. Geçici Belgelerin Kalıcı Etkisi: I. Uluslararası Efemera Çalışmaları Sempozyumu. Ankara. 25-27 Nisan 2018
- Okumuş, O. (2019). “Tarih öğretiminde Sosyal Medya Ortamlarının Kullanımına İlişkin Tarih Öğretmenlerinin Görüşleri”. *Turkish History Education Journal*, 8 (2), 499-535
- Online Etymology Dictionary. (2021). *Ephemera*. , 10 Ocak 2024 tarihinde erişildi.
- Özçelik, İ. (1993). *Tarih Araştırmalarında Yöntem ve Teknikler*. Nobel Akademik Yayıncılık.
- Özkan, H. H. (2012). Yapılandırmacı Odaklı Öğretim Tasarımı Modeli Örneği. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15 (28), 47-66
- Somer, N. Ş. & Keskin, İ. (2012). Bir Bilgi Kaynağı Olarak Efemera ve Türleri. *Bilgi Dünyası*, 13 (2) 437-456
- Temizkan, M. (2010). Öğrenci Merkezli Öğrenme Yaklaşımına Göre Düzenlenen Türk Dili II Dersinin Konuşma Becerisine Yönelik Tutumlarına Etkisi. *Milli Eğitim Dergisi*, 40(187), 86-103
- URL,1. *Gizli Dünyaya Efemera ile Yolculuk*. <https://www.haberturk.com/gizli-dunyaya-efemera-ile-yolculuk-efemera-nedir-1997695>, 06 Mart 2024 tarihinde erişildi.
- Yılmaz, H. S. & Avcı, H. E. (2018). Türkiye’de Tarih Öğretiminde Karşılaşılan Problemler Üzerine Bir Araştırma. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı:12, 320-344

LOZAN ANTLAŞMASI'NIN DAVETÇİ DEVLETLER (İTALYA-İNGİLTERE-FRANSA) TARAFINDAN ONAY SÜRECİ

“ ”

Mehtap BAŞARIR¹

¹ * Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: mehtapbasarir@kayseri.edu.tr (Orcid: 0000-0001-6317-7469)

Giriş

Birinci Dünya Savaşı'nın mağlubu Osmanlı Devleti'nin 30 Ekim 1918 tarihinde imzaladığı Mondros Mütarekesi, Müttefik Devletlere Anadolu topraklarını işgal etmek üzere hukuki bir dayanak sağlamıştı. Müttefik Devletler içerisinde ise ticaret yollarının güvenliğini sağlamak üzere harekete geçen en etkin devlet İngiltere'dir. Boğazlar ile stratejik alanların denetimini kontrol altında tutmak isteyen İngiltere savaş sonrası yeni düzeni kurma konusunda öne çıktı.

Savaş sonrası düzlemde Orta Doğu (Yakın Doğu) politikasını Yunanistan'ın Batı Anadolu'yu ele geçirerek bir Helen Devletinin kurulması esasına dayandıran İngiltere, Rumların İzmir'e çıkışını destekledi (Çulfalı, 1999: 801). Ancak İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon'un Yunanlıların İzmir'e davet edilmesinin uygulama ve sonuçları yıllarca tekrarlanan "fitnelerin, şüphelerin, felaketlerin bereketli ebeveyni oldu" (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c440) sözleri İngiltere'nin Türkiye politikasına yönelik siyasi bir eleştiridir. Nitekim söz konusu eleştiri, 1921 ve 1922 yıllarında devam eden Türk-Yunan savaşının Yunanistan için Küçük Asya felaketine dönüşmesindeki sarmalda İngiltere'nin sorumluluğuna gönderme yapmaktadır.

Küçük Asya Felaketi meselesinde önemli paya sahip İngiltere, 26 Ağustos 1922'de başlatılan hücumla birkaç gün içerisinde Dumlupınar'a ilerleyen Türk ordusu karşısında Yunanistan'ın büyük bozgununu engelleyemedi. Ne de olsa ulusal bir şevkle hareket eden ve iyi yönetilen Türk ordusu karşısında her geçen gün zayıflayan ve moral çöküntüsü yaşayan Yunanlıların fazla şansı yoktu (TDA, 534/36974-148641-3). Yunanistan'ın Küçük Asya'da bozguna uğraması *Anadolu Barışına* yol açan Mudanya Konferansı ve Mütarekesi (3-11 Ekim 1922) ile ardından gelen Lozan Konferansı sürecini doğurdu (Soysal, 2000: 71-74; Ürer, 2005: 219-234; Eyyupoğlu, 2002: 77-94; Çulfalı, 1999: 814). Barış ortamına giden zaman diliminde yaşanan Yunan yenilgisi Yunan Kralı Konstantin'in tahtına mal olduğu gibi; Ankara'nın zaferi de Sultan'ın saltanatına mal oldu. Saltanatın kaldırılmasıyla sultanlığı hükümsüz kalan Vahdeddin Malta'ya kaçtı. Böylece Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından atanan halefinin yalnızca dini otoriteye sahip olmasına izin verilmesi (TDA, 534/36974-148641-3) Lozan Konferansı görüşmelerinde Ankara Hükümeti'ni Türkiye'nin tek siyasi temsilcisi konumuna taşıdı.

İki dönemden oluşan ve ciddi tartışmaların yaşandığı Lozan Konferansı çalışmalarında İngiltere'nin, Türklerin hangi şartlarda bir barışa rıza göstermelerinden ziyade; yapılacak barışın ne ölçüde İngiliz çıkarlarına hizmet edeceği vurgusunu ön plana taşıması (Başarır, 2022: 233) izlediği genel siyaseti özetlemiştir.

Söz konusu genel siyaset içerisinde Müttefik Güçlerin kendi eylemlerine olanak sağlayan koşullara bel bağlayacakları aksi takdirde tehditkâr tutum

ve davranış sergileyecekleri Lozan Konferansı'nın özellikle ilk dönem görüşmelerine yansımıştır. Bu çalışmada, uzun tartışmalardan sonra imzalanan Lozan Antlaşması'nın İngiltere, Fransa ve İtalya parlamentolarından onaylanması süreci ile Türkiye'nin siyaseten bu sürece odaklanması kronolojik perspektifle değerlendirilecektir.

1. Lozan Barış Konferansı'nın Birinci Dönemi

20 Kasım 1922'de başlayan Lozan Konferansı'nda Müttefik Güçlerin (İngiltere, Fransa, İtalya ve Japonya) yanı sıra, Amerika da gözlemcisi kanalıyla yerini aldı (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c435). Müttefik Güçlerin müttefikleri Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı; Türkiye ile Boğazlar sorunu ve Trakya sınırı görüşmeleri için Bulgaristan ve Sovyet Rusya; Doğu'da savaşın getirdiği ekonomik ve mali sorunlarının görüşülmesinde Belçika ile Portekiz konferansa katıldılar (Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler, 1969: 5-6; Soysal, 2000: 93). Anlaşılacağı üzere Türkiye ile savaş halinde olan veya toprakları Boğazlara veya Karadeniz'e bitişik olan ilgili devletler de Lozan'a davet edildi (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c435). Ayrıca, hayati derecede ilgilendikleri Boğazların gelecekteki statüsünü tartışmak amacıyla Rus temsilcileri de Lozan'a kabul edildi (TDA, 534/36974-148641-3).

Lozan Konferansı'nın birinci döneminde, gündüz ve genellikle geceleri girilen müzakerelerin sonunda bir antlaşma imzalamanın eşğine gelindi; gerçekten de kalem ve mürekkep hazırda ancak görüşmeler kesildi. Lord Curzon: "...özellikle Fransızlar aktif bir şekilde ilgilendiği ekonomik ve adli kapitülasyon maddelerinde son anda zorluklar yaşadığında, kendilerine verilen birçok tavizi göz önünde bulunduran Türkler daha fazlasını elde etmek için sadece direnmeleri gerektiğini hesapladı" (TDA, 534/36974-148641-3) sözleriyle neden bir antlaşmanın imzalanamadığını bakış açısıyla ortaya koydu. Aslında Türk heyetinin özellikle kapitülasyon konusunda direnmesi Türkiye Büyük Millet Meclisi'nden (TBMM) aldıkları talimata bağlı kaldıklarının göstergesiydi. Diğer taraftan Fransa'nın kapitülasyonlar konusunda tavize yanaşmaması da Osmanlı Devleti'nde sahip olduğu ayrıcalıklı konumunu koruma politikasının ifadesiydi.

Lozan Konferansı'nın birinci dönemini "yorgun aylar" olarak tanımlayan Lord Curzon yeni bir antlaşma imzalanmadan önce çözülmesi gereken tüm siyasi ve bölgesel sorunları başarıyla hallettiklerini ancak önerilen antlaşmanın mali, ekonomik ve kapitülasyonla alakalı maddelerinde Türk heyetinin sonuna kadar direnmesinin müzakereleri bozduğunu belirtti (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c436). Ankara'nın heyete verdiği kesin talimat içerisinde kapitülasyonların kabul edilmeyeceği vurgusu zaten vardı, bu nedenle Ankara'nın hassas ve kararlı olduğu bu nokta üzerinde Müttefiklerin ısrarı aslında görüşmelerin kesilmesine yol açtı. Birinci dönem Lozan konferansı böylece Şubat 1923'te sona erdi (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c452).

2. Lozan Barış Konferansı İkinci Dönemi

Konferansın yaklaşık üç ay sürececek ikinci dönem görüşmeleri 23 Nisan 1923'te Lozan'da yeniden başladı (Budak, 2002: 446). Lozan'ın birinci döneminde olduğu gibi, ikinci döneminde de pazarlık sürecinin uzaması barışın gerçekleştirilemeyeceğine yönelik pek çok endişeli anların yaşanmasına yol açsa da (TDA, 534/36974-148641-3) uzun tartışmaların ardından bir uzlaşma sağlanabildi. Böylece Lozan'ın ikinci bölümünde daha önceki aşamada halledilmemiş mali, ekonomik ve diğer konular uzun çekişmeler, büyük güçlükler ve sonu gelmez gibi görünen tartışmalardan sonra bir çözüme ulaştırılarak temmuzun son haftasında bir antlaşma imzalandı (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c436). Nitekim Müttefikler yenilmiş bir düşmandan ziyade, muzaffer bir düşmanla karşı karşıya geldikleri için hazırladıkları barışı Türk heyetine dikte ettiremediler. Bu nedenle konferansın her aşamasında uzlaşma ve taviz süreçleriyle bir barışa ulaşmak isteyen Müttefiklerin tek arzuları zor koşullarda ellerinden gelenin en iyisi ile çıkarlarını korumaktı (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c440).

Netice itibarıyla 24 Temmuz 1923'te Lozan Barış Antlaşması'nı, Türkiye ile İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Yunanistan, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Devleti imzaladı. Antlaşmanın temel metni giriş kısmıyla sırasıyla "Siyasal Hükümler" (Madde 1-45), "Mali Hükümler" (Madde 46-63), "Ekonomik Hükümler" (Madde 64-100), "Ulaşım ve Sağlık Sorunları" (Madde 101-118), "Çeşitli Hükümler" (Madde 119-143) olmak üzere beş bölümden ve 143 maddeden ibaretti (Sosyal, 2000: 94-147).¹

Lord Curzon'a göre Lozan Antlaşması, Ağustos 1920'de imzalanan ve daha sonra onaylanmayan Sevr Antlaşması gibi bir antlaşma değil ancak mevcut koşullarda elde edilebilecek en iyi antlaşmaydı. Lord Curzon, Lozan görüşmelerinin birinci döneminde genel itibarıyla bir antlaşma imzalanabileceğine inanılmadığını: Yunanlıları ezici bir yenilgiye uğratmaktan mutlu olan, Müttefiklerin ve özellikle İngilizlerin niyetlerine derinden şüphe duyan Türklerin tavrını hatırlatarak ortaya koydu. Diğer taraftan Lord Curzon'a göre antlaşma, savaş tehdidi sallayarak değil; tartışarak, ikna ederek ve uzlaşmayla sağlanmalıydı, çünkü Türkler, Müttefiklerin savaşıma istekli olmadığını çok iyi biliyorlardı (TDA, 534/36974-148641-3).

Lozan'da, Birinci Dünya Savaşı'ndan bu yana Müttefik Kuvvetlerinin işgali altında bulunan İstanbul'un tahliye edilmesi kararına da varıldı. Lozan Antlaşması'nın TBMM'de onaylanmasıyla (23 Ağustos 1923) tahliye için tanınan altı haftalık süre başladı. 4 Ekim 1923'te bitecek 42 günlük sürenin sona ermesinden iki gün önce İngiliz kuvvetleri İstanbul ve Boğazlardan çekildi (TDA, 534/36974-148641-3). Böylece İstanbul üzerinde yetki kullanabilecek tek güç artık Ankara Hükûmeti idi.

¹ Türk Hükûmeti, Darphane Müdürü'ne Lozan Antlaşması'nın metnini korumak için bronz bir kutu ve mühür yapmasını emretti; (The Times, 6 Eylül 1923: 9).

Diğer taraftan Lozan Barış Antlaşması'nın yürürlüğe girebilmesi için belirlenen şartlar antlaşma maddesinin 143. maddesinde ifade edildi. Buna göre, antlaşmanın Türkiye ile davetçi devletlerden en az üçü tarafından onaylanması ve onay belgelerinin Fransa Dışişleri Bakanlığı'na muhafaza edilmek üzere sunulması gerekmektedir (Uçarol, 2015: 789). Davetçi devletlerden antlaşmayı meclis onayından geçiren ilk ülke İtalya'dır (11 Ocak 1924), İngiltere ise (10 Nisan 1924) ikinci sırada yer aldı. Türkiye antlaşmanın onay belgesini² 31 Mart 1924'te (Hâkimiyet-i Milliye, 31 Temmuz 1924: 1); İtalya, İngiltere ve Japonya 6 Ağustos 1924'te saklanmak üzere Fransa Dışişleri Bakanlığı'na sundu. Türkiye ve üç davetçi devletin onay belgelerini vermesi üzerine Paris'te ilk tutanağın düzenlendiği 16 Ağustos 1924 tarihi resmi ve fiili olarak Lozan Barış Antlaşması'nın yürürlüğe girdiği tarihtir (Bilsel, 1998: 559, 570). Bu nedenle davetçi devletlerin Lozan Barış Antlaşmasını parlamento onaylarından geçirdikleri sıra takip edilerek Türkiye siyasetleri değerlendirilecektir.

3. İtalya'nın İzlediği Türkiye Siyaseti ve Lozan Antlaşması'nın Tasdiki

Lozan Konferansı sürecinde Ege Adaları'ndaki egemenliklerini resmen onaylatmak ve birtakım ticari ve ekonomik ayrıcalıklar sağlamak amacıyla müstakil dış siyaset izleyen İtalya, Boğazların silahsızlandırılması, Boğazlarda geçiş serbestliğinin sağlanması ve kapitülasyonlar konularında müttefikleri İngiltere ve Fransa ile ortak hareket etti.

24 Temmuz 1923'te Lozan Antlaşması imzalanır imzalanmaz, İtalyan heyetinden Garroni, Mussolini'ye gönderdiği mektupta: "Ne pahasına olursa olsun imzalanmasını istediğimiz Lozan Antlaşması bize ilk kazancımızı, yani Doğu'da Müttefiklerimizle olan bağımızdan kurtulmamızı sağlıyor" (TDA, 541/44223-210222-24) ifadesini kullanmıştı. Böylece İtalya, Şark'ta bir barış imzalandığına göre Müttefik Güçlerden bağımsız onlarla iş birliği gerektirmeyen bir politika çizgisine girmenin memnuniyetini ifade etmiş oluyordu. Artık, Lozan Antlaşması'yla 1914 yılından itibaren Doğu'nun huzurunu bozan savaş durumuna kesin biçimde son verilmesi İtalya, Fransa ve İngiltere'nin dış politikalarını Müttefik çıkarlarından ziyade ülkesel çıkarları doğrultusunda şekillendirmelerine olanak sağladı.

Diğer taraftan Lozan Antlaşması, 12 Ada ve Meis Adası mülkiyetine sahip İtalya'yı ödüllendirdi. Yunanlıları yenen ve Batılı güçlerin himayesini

2 Le Petit Journal gazetesi haberine göre, Lozan Antlaşması'nın Türk Hükûmeti tarafından tasdik belgesi, Türkiye Büyük Millet Meclisi Dışişleri Komisyonu Başkanı Şükrü Kaya tarafından Paris'te Fransa Dışişleri Bakanlığı'na teslim edilmişti. Bu tasdik belgesinin kaydedildiği tutanak sırasıyla Fransa Başbakanı Poincare ve Şükrü Kaya Bey tarafından imzalanmıştı; (TDA, 525/38599-156135-10).

3 Mussolini önderliğindeki Faşist Parti İtalya'da 29 Ekim 1922'de iktidarı devraldı. Faşistler, sosyalizme olduğu kadar liberalizme karşı da milliyetçi ve sıkı devletçi bir idareyi savunuyordu. Mussolini'nin Lozan Konferansı'ndan hemen önce iktidarı devralması ve konferans başlarken, İtalyan heyetinin başkanı sıfatıyla bizzat Lozan'a gelmesi hem kendisini hem de ideolojisini uluslararası arenada gösterme fırsatı sağladı; (Apaydın, 2018: 151,154).

reddeden Ankara Hükûmeti'nin zaferi 1913'teki sınırlarına kavuşan bir Avrupa Türkiye'sinin inşa edilmesini doğurdu. Lozan Antlaşması'nın imzalanması ile ortaya çıkan bu durum iki ülke ilişkilerini etkilemişti (Çelebi, 2023: 761). Lozan'ın imzalanmasından sonra 12 Ada ve Rodos Adası'na sahip İtalya ile komşu haline gelen Türkiye'nin 1924 yılının başlarında ilişkisi ağırlıklı olarak Lozan Antlaşması'nın tasdikine yoğunlaştı. Nitekim Fransa parlamentosunda Lozan Antlaşması'nın tasdiki meselesinin değerlendirilmesi İtalya'nın Türkiye siyasetini gözden geçirmesine yol açtı.

Türkiye-İtalya ilişkileri ve Lozan Antlaşması'nın onaylanması hakkında *Jurnale d'Italia* gazetesinde 14 Ocak 1924'te bir makale yayınlandı. Bu makale genel itibariyle Fransa'nın Lozan Antlaşması'nın onayını gündemine alması bağlamında Türkiye ile olan diplomatik ilişkilerini normalleştirme eğilimini ön plana taşıyarak İtalya'nın da benzer bir adım atmasını savundu. Bu meselede Fransız Hükûmeti'nin Lozan Antlaşması'nı Fransız Parlamentosu'nda onaylamasıyla ilgili yasa tasarısı sunması, İtalya Hükûmeti'ni harekete geçiren önemli bir etmendi. *Jurnale d'Italia* gazetesine göre, Türkiye'deki prestijini güçlendiren ve aynı zamanda Türk Hükûmeti ile normal diplomatik ilişkilerini sürdüren Fransız Hükûmeti'nin Lozan Antlaşması'nın onayını gündemine alması, her şeyden önce anlaşmanın onaylanmasını elverişli değerlendirmeyen İngiliz kamuoyunda hoş karşılanmamıştı ancak Türk basınının yorumu farklıydı. Türk basınına göre Fransız Başbakanı Poincaré'nin yeni Türkiye'ye kardeşlik elini uzatarak vermek istediği güven ve dostluk, İtalya ile İngiltere'yi de harekete geçirebilecekti (TDA, 541/44223-210222-24). Türk basınında, İngiltere, Fransa ve İtalya'nın Lozan Antlaşması'nı parlamentolarında onaylamaları yönünde sergilenen kamuoyu beklentisi aslında genç Türkiye Cumhuriyeti'nin bütün devletlerle barış ve eşitlik ilkesi içerisinde ilişki kurma ve geliştirme arzusuyla açıklanabilir.

Türkiye Lozan sürecinden sonra hem varlığını hem de gelişimini sağlamak üzere toplum hayatında köklü inkılap hareketlerine başladı ki bu tutumun başarıya ulaştırılması yurt içi ve uluslararası alanda barış ortamının sağlanmasına bağlıydı. Bu nedenle Türkiye dışarda macera aramak, büyük hayaller peşinde koşmak yerine ihtiyaç duyduğu sulh ve sükûn ortamını yok edecek her türlü hareketten kaçınmayı dış siyaset şeklinde benimsemişti. Nitekim bir süre daha geçmiş zaman siyasetinin tasfiyesi ve hesaplarıyla uğraşmak zorunda kalan genç Türkiye dış siyasetine istikamet verirken Lozan Antlaşması ile sağlanan barış devresine tam manasıyla girmedişinin farkındadır (Hâkimiyet-i Milliye, 16 Haziran 1924: 1).

Diğer taraftan İtalya'nın söz konusu onayı hala gerçekleştirmemesinin birtakım belirsizliklere neden olduğu yönünde yorumlar yine İtalyan basını tarafından ileri sürüldü. Nitekim *Jurnale d'Italia* gazetesi, Lozan Antlaşması'nın İtalyan parlamentosunda hâlihazırda onaylanmamasının birtakım sorunlar doğurduğu görüşündeydi dolayısıyla gazeteye göre antlaşmanın onay süreci hızlandırılmalıydı (TDA, 541/44223-210222-24):

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin Büyük Güçler tarafından resmen tanınmaması Lozan'daki çözülmemiş önemli sorunları (Musul, Türkiye'nin kredisine ve dış ilişkilere büyük etkisi olabilecek kamu borç tablosu) masaya getirilebilir. Kalıcı "statüko" beklenirken, Lozan Antlaşması'nın parlamento onayından geçmemesi sebebiyle henüz yürürlüğe girmemesi yerel yönetimlerin bunu yok saymasına neden oldu. Bu nedenle, yabancı uyruklular artık nereye gideceklerini bilemiyorlar, çünkü şikâyetlerini ilettikleri Yüksek Komiserler Türkler nezdinde herhangi bir yetkiye sahip değiller; Yüksek Komiserler de yabancı uyruklulara sadece belirsiz ve kaçamak cevaplar verebiliyorlar. Bunun için genel görüş, kolonilerin ve onların çeşitli kurumlarının -ilk olarak sayısız, gelişen ve aktif İtalyan kolonisinin- çıkarları için antlaşmanın onaylanması hızlandırılmalıdır.

Yukarıdaki değerlendirmeler etrafında İtalyan gazetesi, Türkiye için gerçek bir diplomatik zaferi işaret eden Lozan Antlaşması'nın Büyük Devletler ve kolonileri için ideali temsil etmemekle birlikte akit taraflarca iyi niyetle imzalanmasını ön plana taşıyarak, mümkün olan en kısa sürede onaylanması ve yürürlüğe konulması fikrini paylaştı. Antlaşma onaylandıktan sonra Türkiye-İtalya ilişkisi siyasi, ticari ve ekonomik ölçekte gelişebilecekti.

Türkiye'deki İtalyan çıkarlarının etkin bir şekilde korunması için iki hükümet arasındaki diplomatik ilişkilerin yeniden tesis edilmesinin önemine vurgu yapan *Jurnale d'Italia* gazetesine göre ancak bu şekilde İtalyan kolonileri verimli faaliyetini emin ve sakin bir şekilde geliştirebilecekti. Diplomatik ilişkilerin başlamasıyla, İtalya ile Türkiye arasındaki ekonomik ilişkilerin yeniden eski önemini kazanacağı; ticari anlaşmalar sayesinde hâlihazırda Türkiye'de çok rağbet gören İtalyan malları için adil ve makul mali ve gümrük vergi uygulamasının mümkün olacağı da gazetenin değerlendirmeleri arasındadır. İlaveten gazetenin (TDA, 541/44223-210222-24): "...iki ülke arasındaki normal ilişkiler yeniden tesis edildiğinde, genç Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti, İstanbul'un bugün sahip olduğu ve tüm dünya tarafından tanınan ticari gelişmesine ilk katkı sunanların kesinlikle İtalyan, Venedik ve Cenova cumhuriyetleri olduğunu her zaman hatırlayarak, İtalyan Hükûmeti tarafından kendisine verilecek öneri ve fikirlere güvenecek" yorumu öne çıkmaktadır. Böylece siyasi ilişkilerin düzeltilmesiyle, ülkelerinin lehine ekonomik imtiyaz elde edebilecekleri fikri gazete yoluyla kamuoyuna sunulmuştu. Fransa'nın parlamentosuna Lozan Antlaşması'nın onaylanması meselesini taşıması ve Türkiye üzerinde ilk imtiyaz ve ayrıcalığa sahip olacağı düşüncesi dolaylı olarak İtalya'yı harekete geçiren asıl etmendi. Osmanlı Devleti döneminde kapitülasyon rejimine alışık bir toplumun bu rejimin devamı talebi, Lozan Antlaşması'nın eşit koşul esası çerçevesinde ruhuna aykırı olsa da geleneksel siyasi tutumunun bir yansımasıydı.

Türkiye'den imtiyaz koparma yarışında kendilerine rakip gördükleri Fransa'da yayınlanan gazete haberlerinin yine İtalyan kamuoyuna sunulması

dikkat çekicidir. Bu bağlamda İtalyan Gazeteci Raffaello Radogna (TDA, 541/ 44223-210222-21) Fransız gazete haberlerini İtalyan kamuoyuyla paylaşarak Lozan Antlaşması'nın İtalyan parlamentosunda onaylanması meselesini yeniden gündeme getirdi:

Ankara'dan, Roma'dan kaygıyla bugünlere bakıldığında, İtalya'nın Türkiye'de bugüne kadar sahip olduğu mutlak manevi ayrıcalık konumu tartışılmaz bir gerçektir. İstanbul'daki uzun ve zorlu Müttefik rejim sırasında bile yetkili İtalyan birlikleri, halkın ve yeni Türk yetkililerin oybirliğiyle onayladığı belki de tek kişilerdi. Bu nedenle bugün, Lozan Antlaşması'nın Fransızlar tarafından onaylanması yakın olduğundan, yokluğumuzun başkaları tarafından bizim zararımıza istismar edilmemesi ve her şeyden önce Ankara'da yanlış yorumlanmamak açısından, Paris ile aynı yolda ilerlemek bize çok yakışacaktır.

Gazeteci Radogna, Le Temps gazetesinin değerlendirmesine dikkat çekerek bazı bölümleri alıntılarını (TDA, 541/ 44223-210222-21):

...Paris kısa süre içinde antlaşmayı onaylarsa bile Londra tam tersine Musul ile ilgili iyi bir karta sahip olana kadar erteleme siyasetine devam edecektir. Kısaca Londra ancak petrol sancağını emniyete aldıktan sonra antlaşmayı onaylayacaktır; İngiltere'nin niyeti konusunda çok iyi bilgi sahibi Ankara, Londra'daki yeni Türk Büyükelçisi Yusuf Kemal Bey'e Türkiye'den ayrılmadan önce Musul sorununu halletmesi için kesin talimatlar verdi. Ankara'nın Doğu (Şark) sorununda Roma'nın politikasının Londra'ninkine yaklaştığını düşünmesi için daha fazla beklememiz uygun mudur? Bu durumda avantajımız ne olacaktır? Öte yandan, iyi bir İtalyan, Avrupa'nın yeni bir siyasi aşamaya girdiğini anlar. Orta Doğu, Yakın Doğu bu siyasi aşamada öncü bir rol oynuyor ve yeni Türkiye konumu itibarıyla daha da kıymet kazanacaktır. Türkiye, burada çok sayıda işletmesi ile vatandaşı bulunan ve normal diplomatik ilişkilerin yeniden başlaması sayesinde avantajlar elde edebilecek olan biz İtalyanları özellikle ilgilendirmelidir. Bu geçiş döneminde Türkiye'de yaşamış, ticaret yapmış olanlar, otoriteye sahip olmanın ne demek olduğunu bilenler ancak nelerin yapılabileceğini ve belirli durumlarda ne yapılması gerektiğini bilebilir. Fransa Hükûmeti'nin dış politikaya ve özellikle Doğu politikasına gösterdiği özel ilgi, bizi şüpheye düşürmemektedir. Dolaşısıyla Le Temps, Türklere hitaben, Lozan Antlaşması'nın onaylanmasında dünyada çıkarı olan tek ülkenin Fransa olduğunu artık söyleyemeyecek ve Fransız subayları ile diplomatları artık biz İtalyanlar sayesinde Ankara'da eskisi kadar çalışmak zorunda kalmayacak...

İtalya'nın gözünü Doğu'daki çıkarlarına çevirmesi ve Türkiye ile mümkün olan en kısa zamanda normal diplomatik ilişkilere dönme arzusu Lozan Antlaşması'nın tasdikinin hızlandırılması manasını taşısa da süreç yavaş ilerledi. Bu nedenle The Times gazetesi, Lozan Antlaşması'nın İtalya ekseninde

onayının bu kadar kesin olmasına rağmen neden bu kadar çok gecikme olduğunu Türklerin merak ettiğini ve onayın kesinliğine dair verilen güvencelerin ise neredeyse yarardan çok zarar verdiğini belirtti (The Times, 22 Mart 1924:11). Aslında böyle yorumlar yapılmasına rağmen İtalya Lozan Antlaşması'nı 11 Ocak 1924 tarihli kanun ile onayladı fakat Türkiye'ye 12 Mart'a kadar resmen haber vermedi. İngiltere ve Fransa bu durumu, İtalya'nın Kütahya ve Bandırma imtiyazı gibi bazı iktisadi menfaatler elde amacına yönelik riva yetlerle açıkladı (Bilsel, 1998: 560). Bazı yabancı gazeteler, Lozan Antlaşması'nı onaylayan ilk büyük gücün İtalya olduğuna dikkat çekerek, Türkiye'nin İtalya'ya vereceği ve İtalya'nın tasdikini tabi kılacağı tavizlere gönderme yaptı. İtalyan gazeteleri, durumun böyle olmadığını (İtalya Türkiye'den taviz almadı) ve anlaşmanın gecikmeden onaylanarak aslında İtalya'nın dostane ruhunu Türkiye'ye bir kez daha gösterdiğini belirten resmi olmayan bir not yayınladı. Ardından La Tribuna, İtalyan ve Türk Hükûmeti arasında Küçük Asya'da olası tavizler için resmi görüşmelerin yapılmadığını ifade etti. Ancak öte yandan, İtalyan kapitalist ve sanayicilerinden oluşan özel gruplar ile Türkiye Cumhuriyeti arasında çeşitli tavizler için görüşmelerin sürdüğünü ancak bunların İngiliz basınının duyurduğu kadar önemi ve coğrafi konumu olmadığını belirtti (TDA, 525/38599-156135-10).

Lozan Barış Konferansı sürecinde İtalya'nın ülkesel çıkarlarının gerektirdiği gibi bir politika izlemesi olağandı. Küçük Asya'da Türk-Yunan savaşının bir barışla neticelendirilmesi Akdeniz'de yeni bir savaş istemeyen İtalya'nın da arzusuydu. Nitekim 12 Ada ve Rodos Adası hakimiyetini tescil ettirmek amacıyla politikasına işlerlik kazandıran İtalya Ege adaları meselesinde çıkarını muhafaza ederek istediğini elde etti. Diğer taraftan Anadolu'da ekonomik imtiyazlarını koruma ve sürdürme niyetiyle hareket eden İtalya'nın Fransa ve İngiltere'den önce pozisyon sağlama gayreti dikkati çekmektedir. Lozan Antlaşması'nın parlamento onayına getirilerek, antlaşmayı ilk onaylayan ve tarihi süreç içerisinde İstanbul'un hâlihazırda sahip olduğu ticari gelişimine katkı sunan ülkenin İtalya olması örneğinden yola çıkan İtalyan basının gelecekteki dostluk ilişkisiyle Anadolu'da yeniden ekonomik imtiyaz sağlanabileceği fikrini işlemesi anlaşılır bir durumdu. Antlaşmanın onay sürecini hızlandırarak Fransa'dan ve İngiltere'den önce elde edebileceği ekonomik ve ticari çıkar İtalya'nın, diğer Büyük Güçlerden bağımsız onlarla iş birliği gerektirmeyen bir politika çizgisi şeklinde özetlenebilir. Neticede büyük devletler arasında antlaşmayı ilk onaylayan ve atadığı elçi sayesinde Türkiye ile diplomatik ilişkileri başlatan ilk ülke İtalya oldu.

4. İngiltere'nin İzlediği Türkiye Siyaseti ve Lozan Antlaşması'nı Tasdiki

Lozan Antlaşması ve öncesi süreçte dönemin Başbakanı Lloyd George ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon Türkiye'nin nazarında Türk aleyhtarlığının temsilcileridir. İki şahıs dolayısıyla Şark'ta yaşananların da sorumlusudur.

Ancak Şark'ta yaşanılanlardan dolayı sorumluluğu üstlenmeyen bu iki şahıs birbirlerini suçlamayı sürdürdü (Hâkimiyet-i Milliye, 30 Mayıs 1924: 1). Lloyd George Hükûmeti ardından gelen Bonar Law Hükûmeti'nde de Dışişleri Bakanlığını görevini yürüten Lord Curzon imzalanmasına kadar süreçte Lozan Antlaşması'nın siyasi aktörü pozisyonu ile ülkesindeki siyasi atmosferin pozitif yönüne vurgu yapmıştır (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c436-c437):

...Lozan Antlaşması imzalandıktan sonra İngiliz Parlamentosunun her iki meclisinde de antlaşma metnine tek bir saldırı yapılmadı. Avam ve Lordlar Kamarası'nda antlaşmanın karakterini, uygunluğunu veya içeriğini sorgulayan hiçbir şey söylenmedi. İngiliz çıkarlarının nasıl ve nerede feda edildiğini ve İngiliz prestijinin alçaltıldığına yönelik tek bir eleştiri duymadım. Antlaşma imzalandığından beri İngiltere içinde veya dışında, siyasi, ticari veya diğer bir temsili organdan tek bir protesto bile hükûmete ulaşmadı.

Lozan Barış Konferansı ve antlaşması özelinde İngiltere'nin izlediği dış siyaseti öven Dışişleri Bakanı Lord Curzon takdirini açık bir biçimde yansıttı (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c440):

...Her şeyden önce, Türkiye ile Yunanistan arasındaki, Yunanistan'ı yoran, neredeyse yok eden savaşı sona erdirdik. Biz de dahil olmak üzere Büyük Güçler ile Türkiye arasında sekiz yıldır devam eden ve daha bir iki ay önce Çanak'ta çok tehlikeli bir yangına dönüşebilecek muhtemel bir savaşı sona erdirdik. Bu antlaşma ile sınırlar, topraklar, adalar ve buna benzer tüm anlaşmazlıkları çözmeyi başardık. Biz, sermayesi kendisine bırakılmış, egemenliği sağlanmış, bağımsızlığı garanti altına alınmış, geleceği herkesten çok kendisine bağlı, karakter ve köken bakımından türdeş bir millete dayanan egemen bir Türk Devleti kurduk (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c440-c441). Ama antlaşma gereğince, Anadolu'da, Suriye'de, Filistin'de ve Mezopotamya'da Arapların yaşadığı ve Türkiye'nin yüzyıllardır aciz bir yönetim sergilediği bölgeleri Türk Devleti'nden kopararak, farklı biçimlerde kendi ulusal yaşamlarını kurmaya çalışan Arapların yaşadığı yerler haline getirdik. Bu elbette, Türkiye'nin Müttefiklere karşı savaşa girerek yaptığı büyük hatanın bedelini ödemesidir.

Egemen, türdeş Türkiye Cumhuriyeti'nin ortaya çıkışında elbette Türk milletinin Batı emperyalizmine karşı direnmesi ve beraberinde elde ettiği başarı etkili oldu. Milli Mücadele döneminde Mustafa Kemal Paşa liderliğinde emperyalizme direnen Türklerin Osmanlı Devleti'ni Türkiye milli devletine dönüştürme davasında özellikle İngiltere'nin Orta ve Yakın Doğu bölgelerinde takip ettiği sömürge ve dış pazar politikası başlıca etkendi. Diğer taraftan Birinci Dünya Savaşı'nın galipleri özellikle İngiltere ve Fransa egemen devlet pozisyonuyla Orta Doğu bölgesindeki Arap topluluklarını birçok devletçiğe ayırarak bölgede bir de Siyonist hareketin gelişmesine yeşil ışık yaktı. Lord

Curzon'un yukarıdaki konuşmasında bölgenin parçalanmasında ülkesinin siyasi ve ekonomik amaçlarını hiç gündeme taşımadan, Türkiye'nin (Osmanlı Devleti) sergilediği aciz yönetime gönderme yaparak ortaya çıkan bu parçalanmışlığı yine Türkiye'nin sorumluluğuna bırakması oldukça manidar. Nitekim İngiltere'nin temeli ticarete dayanan gücünü korumak gerekçesiyle sömürge yollarını kontrol etmek üzere hem ticaret hem de stratejik mevkileri ele geçirmek; Irak petrollerine (Mezopotamya) ve Arap bölgesine hâkim olmak; Boğazların kontrolüne elinde tutmak gibi başlıca emelleri vardı. Tüm bu emellerine Birinci Dünya Savaşı'nın galibi pozisyonuyla erişen İngiltere'nin müttefiki Fransa ile Orta Doğu'da bölgenin dinini, kültürünü, yapısını ve geleneğini dikkate almadan manda yönetimi kurması parçalanmayı daha da hızlandırdı. Üstelik hâlihazırda bölgede çatışmalar ve karışıklıklar tarihten bu yana devam etmektedir.

Orta Doğu'nun karmaşık sosyal ve siyasi karakterine karşın Şarklı bir İslam ülkesi Yeni Türkiye'nin Büyük Güçlere karşı başarılı bir antiemperyalist mücadele vermesi sonucunda bağımsızlığını kazanması İngiltere gibi güçlerin baskısından korunmasına yardımcı oldu. Nitekim sömürgelerinin büyük kısmı Müslüman coğrafyasında bulunan İngiltere hem sömürgeleri üzerinde hem de Orta Doğu'da güç elde edebilecek Yeni Türkiye'nin kendi eksenini girmesine istekli olsa da Türkiye'yi yöneten aktörler uzun bir savaşımdan sonra kazanılan bağımsızlığı hiçbir gücün güdümüne girerek kaybetme niyetinde değillerdi (Boyar, 2014: 1160- 1161). İngiltere'nin aksi beklentisine rağmen zaman içerisinde bağımsız ekonomik ve siyasi politikalar yürütecek olan türdeş bir millete dayanan Türkiye'nin kuruluşunda etkili olduklarını belirten Lord Curzon ülke konumunun şekillenmesinde de varlık gösterdiklerini belirtti (TDA, 534/36974-148641-3):

Bölgesel olarak, tüm Suriye'yi, Filistin'i ve şimdi Irak denen yeri Türk Devleti'nden koparmayı başardık. Türkiye'nin Arabistan üzerinde herhangi bir hakimiyeti ve gücü kalmadı. Böylece Türk toprakları, mülkiyeti Osmanlı Türklerinin aslen geldikleri Anadolu ovaları ve dağlıklarıyla, bir yanda Bulgaristan, diğer yanda Yunanistan sınırlarına kadar eski imparatorluğunun dar Avrupa topraklarıyla sınırlandı. Ayrıca Doğu Trakya'yı ve adalardan iki üçünü geri alan Türklerin Meriç Nehri'nin ötesine, küçük Karaağaç bölgesi hariç, girmesine izin verilmedi.

Boğazlar konusunda akılcıca hareket ettiklerini ifade eden Lord Curzon (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c441) Büyük Güçler arasında plan ve proje birliği sağladıklarını söyledi. Ardından Türkiye'nin ve topraklarının bitişikliği nedeniyle Boğazlar meselesiyle ilgilenen tüm Balkan Devletlerinin rızasını alarak ve Rusya muhalefetine üstesinden gelerek hatta onu yenerek, tüm ulusların gemileri için Boğazlardan ticari geçişi zorlanmadan başardıklarına dikkat çekti. Akdeniz'den Karadeniz'e tüm devletlerin savaş gemileri ve uçakları için, tabii ki makul sayı sınırlamalarına tabi olarak, ücretsiz

geçiş sağladıklarını belirten Curzon'a göre bu başarı o günden itibaren Karadeniz'in, anahtarı cebinde olan Türkiye'nin bir Rus koruma alanı olaktan çıktığı anlamına geldi (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c442). Lozan'da Boğazların serbestliğiyle alakalı düzenlemenin İngiltere'yi fiilen koruduğunu söyleyen Curzon, Türkiye'ye başkentinin ve Boğazlara bitişik bölgelerin güvenliği için bazı garantiler verildiğini öne sürdüğü (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c443) konuşmasını şöyle devam ettirdi (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c445).

...Boğazlarla ilgili olarak, yurttaşlarımızın bedenlerinin ve kemiklerinin bulunduğu kutsal toprağın sonsuza dek İngiliz gözetiminde ve elinde kalmasını sağlamayı başardık. İlaveten Ege'de Türkiye kıyıları açıklarındaki adaların, gelecekte Türkiye'ye yönelik düşmanca bir saldırıya temel teşkil etmemesi için askerden arındırılmasını sağladık. Bir tarafta Türkiye ile Bulgaristan, diğer tarafta Türkiye ve Yunanistan arasındaki sınırları sağladık ve her iki durumda da taraflardan hiçbirini diğerine karşı aniden askeri hazırlıklara başvurmasını diye sınır boyunca uzanan askerden arındırılmış bölgeler oluşturduk.

Lozan Barış Antlaşması'nı değerlendiren Lord Curzon'un Boğazlar üzerinde ortaya çıkan sonuçtan memnuniyeti dikkat çekmektedir. Diğer taraftan İngiltere'nin petrol bakımından zengin yataklara sahip ve İmparatorluk Yolu'nu (Hindistan ile Britanya adaları arasındaki deniz yolu) Akdeniz kıyılarından Basra Körfezine karadan bağlayan Irak ile yakından ilgilenmesi (Uçarol, 2015: 721) Musul meselesinin konferanstan bağımsız ele alınmasını sağladı. Neticede Lozan Antlaşması'nın değerlendirildiği yukarıdaki açıklamalar, Lord Curzon'un hem kendisini hem de eserini müdafaa ettiğinin bir göstergesi şeklinde yorumlanabilir.

Lozan Konferansını Türkler açısından da değerlendiren Lord Curzon'a göre Türklerin, kendi kendine yeten ve benmerkezci bir ulusal varoluş tutkusu içinde, devletlerini tüm yabancı unsurlardan temizlemeye karar vermeleri büyük ölçüde yanlış bir politikaydı (TDA, 534/36974-148641-3). Lozan'da ve devam eden süreçte Lord Curzon, Türklerin, Rumları ve Ermenileri topraklarından sürmek ve Müslümanların kendi toprakları dışından zorla ülkelerine geri gönderilmesini (nüfus mübadelesi) talep etme politikasını esefle karşıladı. Curzon özellikle Türkiye'nin nüfus mübadelesi politikasını, tamamen kendi kendine yetecek bir durumda bulunmadığı gerekçesiyle hem siyasi bir budalalık hem de ekonomik çılgınlık biçiminde yorumladı. Üstelik Curzon, geçmişte olduğu gibi gelecekte de azınlıkların yardımına ihtiyaç duyacak Türkiye'nin yekpare bir ülke konumuna ulaşma amacının başarısızlıkla sonuçlanacağından (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c447) ve hatta zaman geçtikçe aldığı bu karardan dolayı pişman olacağından emindi (TDA, 534/36974-148641-3). Çünkü Curzon'a göre alınan bu kararın arkasında Türkiye'deki yabancı düşmanlığı vardı ve hâlihazırda oldukça

abartılı ve gösterişli milliyetçilik ruhunun yatışmasıyla bu düşmanlık azalacaktı. Curzon, zaman içerisinde ülkedeki çarkların dönmesinde hayati öneme sahip olduğunu düşünülen Avrupalı tüccarlar ve imtiyaz sahiplerine birtakım kolaylıklar sağlayacak Türkiye'nin çok daha iyi bir konuma kavuşmasını muhtemel değerlendirdi. Nitekim Curzon için Avrupa'nın mali ve ekonomik yardımı olmadan Türkiye'nin idare edilebileceği fikri temelden yanlıştı (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c447).

Lord Curzon'un eleştirel tutumuna nazaran, Mustafa Kemal'in izlediği gerçekçi siyaset, "savunulabilir sınırlar" ve "ulus-devlet" ilkeleri doğrultusunda kendine yeterli ve halkı mümkün olabildiğince homojen bir Türkiye idi. Ermeni tehciri ve Yunanistan'la nüfus değişimi antlaşması kararı sonucu Anadolu'da nüfus büyük ölçüde homojenleşti ve gayrimüslim azınlıklar azaldı (Oran, 2014: 221).

Lozan Konferansı müzakerelerinde İngiltere'nin özel ilgi gösterdiği konu Musul meselesi idi. Ancak ne var ki Lozan Antlaşması müzakerelerinde Musul vilayetinin gelecekteki mülkiyeti hakkında sıkıntılı bir sorun ortaya çıkınca konu ikili görüşmelere bırakıldı. İngiltere'nin verdiği notaya göre 5 Ekim 1923 tarihinden başlamak üzere Musul meselesi dokuz ay içerisinde Türkiye ve İngiltere arasında görüşülüp çözülecek (Kürkçüoğlu, 1978, s. 290) ancak ikili arasında bir anlaşmaya varılamazsa bu kez Musul meselesi Milletler Cemiyeti'ne havale edilecekti (TDA, 534/36974-148641-3). Musul'un geleceği sorunu hem Türkiye'nin Misâk-ı Millî hedefi için hem de İngiltere'nin Mezopotamya'da kurmakla yükümlü olduğu manda yönetimi Irak için bir an bile yadsınamayacak bir meseleydi (HL Deb 28 February 1924 vol 56 c446). Bu nedenle Musul meselesinde barışçıl bir çözüm bulunması İngiltere için olmazsa olmaz bir durumdu ve zaten Lord Curzon'a da bu meselede asla taviz vermemesi salık verilmişti. Diğer taraftan Türkiye'nin güvenliği açısından Musul meselesi hassas konumdaydı ve mesele TBMM'de dikkatle değerlendirildi.

Musul halkının her zaman Türkiye'ye bağlılığının dile getirildiği konuşmaların ortak noktası, Musul'un Türkiye için stratejik önemiydi. Bu konuda ısrarcı olan vekillerden Kastamonu Milletvekili Halid Bey, Cebel-i Hamrin'in (Bağdat'tan yaklaşık 65 mil) Musul'un doğal sınırı olarak belirlenmesi talebiyle, milletin hükûmeti destekleyeceğini açıkladı (TBMMZC, 19 Mart 1924: 685, 692, 693; The Times, 22 Mart 1924:11). Musul'un Misâk-ı Millî sınırlarında yer alması TBMM'de birçok tartışmayı beraberinde getirmekle birlikte kısa süre sonra mesele Türkiye ve İngiltere arasındaki görüşmelere konu oldu.

İngiltere Yüksek Komiser Vekili Nevile Henderson İngiltere'nin Musul müzakerelerinin başlaması konusunda acele ederken; Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nın İngiliz Hükûmeti'nce tasdikinden sonraya bırakılması görüşünde olduğunu söyledi (Hâkimiyet-i Milliye, 21 Ocak 1924: 1). Nitekim İs-

tanbul'daki görüşmeler başlamadan evvel İngiliz Hükûmeti Lozan Antlaşması'nı parlamento onayından geçirdi. Musul bahsinde Irak sınırının tespiti için Türkiye ile anlaşmak mecburiyetinde bulunan İngiltere Lozan Antlaşması'nın onaylanmasını hızlandırdı. Antlaşmanın tasdikinden önce Türkiye'nin Musul hadisesini münakaşa etmemesini menfaatine değerlendiren Tan gazetesine göre ancak bu şekilde İngiltere antlaşmayı onaylayabilirdi (Hâkimiyet-i Milliye, 10 Ocak 1924: 3). Bu nedenle Musul meselesi her iki tarafın da menfaatine uygun bir mesai gerektirdi (Hâkimiyet-i Milliye, 30 Mayıs 1924: 1).

Musul meselesinde İngiliz-Türk ikili görüşmeleri İstanbul'da Haliç Konferansı'nda (19 Mayıs 1924) gerçekleşti. İngilizler, Türk topraklarının Suriye'ye dokunduğu yer ile İran'a dokunduğu yer arasında kalan ve neredeyse Musul vilayetinin ancak üçte birinden fazlasını Türklere terk etmeyen bir çizgi önerdi (TDA, 541/44107-208842-30). Önerilen bu sınırla Hakkâri ilinin Beytüşşebap, Çölemerik (Hakkâri il merkezinin eski ismi) ve Revanduz kazalarının Nasturi yurdu olarak Irak'a terki istendi (Yazıcı, 2011: 140). Türkiye böylece Musul'un güneyinde hâlihazırda işletilen ve Kerkük civarında henüz işletilmeyen petrol bölgesini kaybedecek; dahası, İngiliz nüfuzunun Doğu Anadolu'ya sızmasına maruz kalacaktı (TDA, 541/44107-208842-30). Türklerin Musul vilayetinin tamamını geri almakta ısrar etmelerinin nedeni ekonomik kayıptan ziyade vatan parçasının oluşturacağı bütünlükle sınır güvenliğini sağlamaktı.

Musul meselesinin değerlendirildiği ikili görüşmelerde netice alınmaması üzerine İngiltere Lozan Antlaşması'nı onay belgelerini 6 Ağustos 1924 tarihinde Fransa'ya gönderdi ve çözüm için Musul meselesini de Milletler Cemiyeti'ne taşıdı. Cemiyetin Musul'un Irak'a bırakılması kararına varması Türkiye için bağlayıcı oldu ve Türkiye eski Musul vilayeti topraklarını Irak'a bıraktı (Kaymaz, 2020: 248-251).⁴

İngiltere'nin Lozan Antlaşması'nı parlamento onayından geçirmesi iktidar değişikliğinin ardından yaşandı. Stanley Baldwin döneminde Kasım 1923'te seçime giden İngiltere'de Muhafazakâr Parti 258, İşçiler 191 ve Liberaller 158 milletvekili çıkardı. Böylece hiçbir parti seçimlerde çoğunluk elde edemedi (Ergin, 1991:168-169). İngiliz Kabinesinin içinde bulunduğu durumla alakalı Türk Hükûmeti'ne gelen rapor aşağıdadır (TDA, 534/36979-148192-43):

...Aralık 1923'te Avam Kamarası'nda gerçekleşecek parlamento açılışında geleneksel konuşmasıyla Kral genel olarak İngiltere'nin dış siyasetinden ve sonrasında da Lozan Antlaşması'nın onaylanması sayesinde Türkiye Cumhuriyeti ile kurulacak iyi ilişkilerin geliştirilmesinden bahsedecektir. Baldwin Kabinesinin iktidara geldiğinden beri hızla artan işsizlik probleminde bir çözüm bulamaması eleştirilecek; İşçi Parti lideri Ramsay Macdonald'ın

4 Ayrıntılı bilgi için bkz: (Yazıcı, 2010: 59-62; Kodall, 2017: 211-235).

işsizlere yardım için Sovyet Rusya ile ticaret ilişkilerinin geliştirilmesi ve ticaret yollarının hızlıca açılması talebi, Baldwin Kabinesine karşı bir oy kazanması ihtimalini doğuracaktır. Bu oyu kazandığı zaman Avam ve Lordlar Kamarası hemen tatil toplantısı yapacak ve Baldwin Krala istifasını sunmaya mecbur kalacaktır. Usul gereği Kral muhalif partiyi davetle yeniden kabine kurulmasını teklif edecektir.

Böylece Kasım 1923 seçimlerinde hiçbir partinin çoğunluk elde edememesi sebebiyle harekete geçen Asquith, iktidarı Muhafazakârlara bırakmak için işçileri destekledi, İşçi Partili Ramsay Macdonald hem Başbakanlığa getirildi hem de Dışişleri Bakanlığı görevini üstlendi (Ergin, 1991: 168-169). Dünyanın en zengin petrol madenine sahip Musul bağlamında İngiliz sanayinin ve iktisadının gelişimine önem atfeden Macdonald Hükûmeti işçi sınıfının da diğer sınıflar kadar söz konusu gelişimden faydalanmasını istedi (Hâkimiyet-i Milliye, 25 Mayıs 1924: 1). İşçilerin haklarını koruyacağı iddiasıyla iktidara gelen yeni hükûmet Lozan Antlaşması'nı parlamentoya taşıyarak onayını da sağladı.

İşçi Partisinin iktidarı döneminde Daily Chronicle, modern zamanlarda imzalanan en kötü anlaşmanın, Lord Curzon'un sorumluluğu altında Lozan'da müzakere edilen anlaşma olduğunu ortaya koydu. Böyle yorumlara rağmen, seçimleri kazanan İşçi Partili İngiliz siyasetçi MacDonald'ın Dışişleri Bakanlığı görevinde selefinin (Lord Curzon) neredeyse savunmasını üstlenmesi şaşkınlıkla karşılandı. Nitekim MacDonald, Lozan Antlaşması'nın acilen onaylanmasını akılcıca bulup savunurken; kutsadığı barış ne kadar kusurlu olursa olsun söz konusu onay için şimdiden bu kadar çok gecikme yaşanmasını üzüntüyle karşıladığını belirtti. Daily Chronicle'nin olumsuz ve eleştirel tavrına karşın; The Times, Lozan Antlaşması'nın sonuçlandırılmasının Lord Curzon'a büyük itibar sağlayacağına inanan yorumlar yayınladı (TDA, 525/38599-156135-10). Neticede MacDonald'ın izlediği siyaset gereği Lozan Antlaşması İngiltere'de 10 Nisan 1924'te parlamentoda onaylandı. 6 Haziran 1924 tarihinde Avam Kamarası'nda konuşan MacDonald, İngiltere'nin Yakın Doğu'da daha fazla sorun yaşamaması beyanıyla, Lozan Antlaşması onaylanana kadar antlaşmayı savunmaya ve antlaşmayı parlamentoda anlatmaya devam edeceğini söyledi. Neticede 6 Ağustos 1924 tarihinde İngiltere, Fransa Dışişleri Bakanlığı'nda saklanmak üzere onay metnini sundu (Yüksel, 2022: 27).

5. Fransa'nın İzlediği Türkiye Siyaseti ve Lozan Antlaşması'nı Tasdiki

Lozan Konferansı görüşmelerinde, bağımsızlık ve egemenlik hakları ile ulusal sınırlarını kabul ettirmek esası üzerine hareket eden Türkiye için kapitülasyonların kaldırılması asla taviz vermemesi gereken konuların başında yer aldı. Bu nedenle Fransa'nın kapitülasyonların devamında kararlılıkla durması Lozan Barış Konferansı'nın birinci dönemini sona erdirdi ve Türk

yetkililer ülkeye döndü. İkinci konferans sürecinde ise adli ve ekonomik bütün kapitülasyonlar kaldırıldı. Fransa'nın kapitülasyonların devamında ısrarcılığının Türkiye'de olumsuz karşılanması iki ülke ilişkilerini etkiledi.

Lord Curzon, Lozan'da Türkiye'nin, Büyük Güçlerin itiraz etmek istemediği kendi egemenliği için kıskançlıkla yanıp tutuştuğunu; konferansı sonlandırmak veya bir savaş durumuna geri dönmek gibi alternatifler sunulduğunda ise diplomasinin ön plana geçtiğine değindi. Böylece Lozan Antlaşması'nın İngiltere'den çok Fransa'yı ilgilendiren mali ve ekonomik maddeleri, tıpkı antlaşmanın yabancıların gelecekte Türkiye'de ikamet edecekleri ve ticaret yapacakları bölümleri gibi, Türk kararlılığına önemli tavizler verilmesiyle sonuçlandı ve neticede bütün kapitülasyonlar diploması yoluyla kaldırıldı. Lord Curzon asıl mağdurun yabancı topluluklar değil, Türklerin kendilerinin olacağına dikkat çekerek, özgürleşmiş bir Türk Devletinin bile yabancıların kaynaklarına ve yardımına ne ölçüde bağımlı olduğunu yakında deneyimleyeceğini belirtti (TDA, 534/36974-148641-3).

Nasıl ki İngilizlerle Musul meselesi ikili ilişkilerde çok sorunlu bir hâl aldıysa, "Suriye sınırı, yabancı okullar, Osmanlı borçlarının tasfiyesi ile Hatay sorunu" gibi başlıca meselelerde de yine Fransa ile ilişkiler zaman zaman gerildi (Özgiray, 1992: 66). Özellikle Suriye ile sınır meselesinde Fransız Hükûmeti, Türkiye'den tavizler koparmak istedi (Tunç, 2021: 3). Ancak Lozan Antlaşması'nda Fransızlarla daha önce imza edilen 20 Ekim 1921 tarihli Ankara Anlaşması maddeleri teyit edildi. Böylece Fransa, Türklere ait olduğunu ve Türkçeyi de resmi dil kabul ettiği İskenderun'da özel bir rejimin kurulmasına onay verdi (Başarır, 2023: 189). Türkiye-Suriye sınırının saptandığı Ankara Anlaşması hükümleri Lozan Barış Antlaşması'nda da aynı şekilde düzenlendi. Böylece Lozan Antlaşması'nın yakın zamanda TBMM onayından geçeceğine dair haberler de kamuoyunda yayılmaya başladı.

Dışişleri Komisyonu Başkanı Yusuf Kemal Bey 21 Ağustos 1923 tarihinde TBMM'de genel ve övgü niteliğinde bir konuşma yaptı. Yusuf Kemal Bey'in Türkiye'nin artık büyük Avrupa Güçleriyle eşit olduğunu vurguladığı konuşmasını, sonuna kadar dolu olan salonda yabancılar da dâhil olmak üzere önemli sayıda halk dinledi. Konuşmasının başında İsmet Paşa'yı başarısından dolayı kutlayan, ancak sonuna doğru Mustafa Kemal Paşa'ya dönerek, "Mustafa Kemal Paşa bütün bu zafer, bu antlaşma tamamen sizin eserinizdir" diyerek salonda Lozan belgesinin alkışlarla karşılanmasını sağlayan Yusuf Kemal Bey'den sonra mecliste müteakip tartışmalar yaşandı. Tartışmalar özellikle Türkiye'nin güney bölgesiyle ve Musul'la ilgili belli bir hoşnutsuzluk eğilimini ortaya çıkardı. Urfa Vekili Yahya Kemal Bey, Fransızların Alsace-Lorraine'i yeniden fethetme ideali ve bu uğurdaki azminden söz ederek, Türklerin de aynı şekilde Türk parmağının Türk, Türkmenler ve güney sınırının diğer tarafındaki Kürt köyleri üzerinden geçeceği günü dört gözle beklediklerini söyledi (TBMMZC, 21 Ağustos 1923: 202, 217, 218; The Times,

23 Ağustos 1923: 10; Uyar, 2023: 159).

Türkiye'nin güney sınırının çizilmesinde 1921 Anlaşması'nın dikkate alınarak İskenderun bölgesinin sınırlar dışında bırakılması TBMM'de eleştirilere yol açtı. TBMM'de söz alan Mersin Milletvekili Niyazi Bey'in eleştirileri o kadar şiddetliydi ki, Ankara'daki Fransız temsilcisi Albay Mougin böyle bir konuşma duymaktan duyduğu üzüntüyü dile getirdi. Niyazi Bey Misâk-ı Milli'nin bir bütün olarak yerine getirilememesinden dolayıyla toprak kaybindan şikâyetçi oldu ve Fransız topraklarında kalan Türkler için yapılan yetersiz (tatmin edici olmayan) düzenlemelerin, antlaşmanın lehine oy kullanmasına engel olacağı görüşünü dile getirdi.⁵ Benzer bir eleştiri, Türklerin Antakya ve İskenderun'daki konumunun kışkırtılacak yönünün olmadığını söyleyen İstanbul Milletvekili Hamdullah Subhi'den geldi. Hamdullah Subhi, güneyde bu durum devam ettiği sürece Türkiye'nin canı gönülden girmek istediği barış ve huzur çağının tehlikelerden arınmamış olacağına vurgu yaptı (TBMMZC, 21 Ağustos 1923: 205-219; The Times, 23 Ağustos 1923: 10).⁶ Hamdullah Subhi Bey'in Türk sınırının güneyinde kalan Türklerin, Anadolu'nun Araplaşmasını engelledikleri tespiti yerinde olmakla birlikte bölge Türklerinin bulundukları yurtları terk etmemeleri çağrısı da Hatay'ın Türkiye'ye katılmasının habercisi niteliğindedir (Uyar, 2023: 160). TBMM'de söz alan Niyazi Bey ve Hamdullah Subhi'nin Suriye/İskenderun sınırı hakkındaki menfi düşüncelerini öne çıkardıklarını ve hiçbirinin içine sinmeyen bu sınır meselesinin günün birinde yeniden gündeme gelmesini olası bulduklarını belirtebiliriz.

TBMM'de dile getirilen eleştiriler aslında Türkiye'nin sınırları dışında bırakılan bölgelerdeki Türk nüfusun akıbetinden ve sınır güvenliği kaygısından kaynaklanmıştı. Yakın Doğu'nun şekillenmesine yönelik yapılan anlaşma, Filistin için İngiliz mandasının; Suriye için de Fransız mandasının yürürlüğe girmesine olanak sağladı (The Times, 1 Eylül 1923:11). Anlaşmaya göre Suriye'nin yönetimini teslim alan Fransız Hükûmeti, buradaki idari yapıyı değiştirip çok sıkı denetime dayanan yeni bir yönetim sistemi kurdu (Umar, 2004: 454). Fransız yetkililerin Suriye'de uyguladığı idari taksimata göre önce Halep, daha sonra da Suriye Devleti içinde yer alan İskenderun sancağında, 1921 Anlaşması esaslarına uygun özerk bir yönetim uygulanmaya çalışılsa da kısa süre içerisinde Fransız sömürgeciliğine karşı bölgede hareketler gelişti (Odabaşı, 2018: 200; Demirel, 2019: 76-77). Manda yönetimine karşı baş gösteren tepkiler sebebiyle Fransa'nın Lozan Antlaşması hükümleri çerçevesinde İskenderun Sancağı, Antakya kazasında özel bir rejim sağlayamamış olması TBMM'de sert eleştirilere neden oldu.

5 Aynı zamanda bölge insanı olan Niyazi Bey Suriye topraklarında kalan Türklerle özerklik bir yana siyasi hakların dahi tanınmamasını eleştirmekle birlikte eleştiri şeklinde öne çıkardığı bu husus -özerklik meselesi- Hatay'ın kademeli bağımsızlık sürecinde uygulamaya geçirildi ve nihayet 1939'da Türkiye'ye katılımı sağlandı (Uyar, 2023: 158).

6 Niyazi Bey'in konuşması için bkz; (Budak, 2002: 468-475).

Paris Parlamentosu'na taşınan ancak hâlihazırda onaylanmayan Lozan Antlaşması'nın içeriğinde yer alan ancak Suriye sınırındaki olaylar nedeniyle geciktirilen Antakya kazasının özel bir rejime sahip bulunmaması Mersin mebusu Niyazi Bey'in eleştirilerine yol açtı (The Times, 22 Mart 1924: 11). TBMM'de saldırıya uğrayan Fransız yönetimi Niyazi Bey'in eleştirisinden yaklaşık on ay sonra Ocak 1925'te Antakya bölgesinde özel rejim uyguladı (TDA, 541/44223-210222-21). Böylece Le Temps gazetesine göre Lozan'da çok tartışılan çetrefilli konu Türkiye-Suriye sınırı meselesinde Fransa Suriye Araplarının çalkantılı irredantizmiyle kardeşlik kurarak onların, Türkiye'ye komşu veya sınır komşusu olmalarını engelleyerek aslında Türkiye'nin pozisyonunu güvence altına almak üzere basit ve anlamlı bir politika tercih etti. Bölgede Arap Birliği oluşumunu engellemek üzere şekillenen Fransız politikası bir taraftan ülke menfaatini gözetken diğer taraftan da Suriye'de barışın sağlanması bağlamında Türkiye'deki Fransız prestijinin hızla yeniden tesisi adına çok önemli bir adımdı. Yine bu gelişme, Le Temps'e göre Fransız Hükûmeti'nin usulüne uygun ve sanatsal olarak manipüle ettiği Lozan Antlaşması'nı hızlı bir şekilde onaylamasını sağlayabileceği ve Fransız dostluğunun Ankara Hükûmeti özelinde tüm Türk-İslam âlemine gösterebileceği bütün bir hikâye idi (TDA, 541/44223-210222-21). Ancak diğer taraftan Fransa'nın bir İslam Hükûmeti gibi Şark Medeniyetinin Koruyucusu sıfatını elde etmek amacına yönelik politika üretmesi Türk Hükûmeti tarafından eleştirildi. Türkiye'ye göre Fransa'nın amacı Suriye mandasını tahliye etmek gibi bir vaziyet karşısında kalırsa sadece Türkiye değil Şark memleketleri üzerindeki hâkimiyetini kaybetmeme arzusu idi (TDA, 534/36978-148181-8). Bu nedenle Fransa, Türkiye-Suriye sınır meselesinin çözümünü Lozan Barış Antlaşması'nı onayladıktan sonra yeniden ele aldı. Diğer taraftan Ankara Hükûmeti'ni en çok ilgilendiren Lozan Antlaşması'nın elbette Fransa tarafından onaylanarak resmen yürürlüğe konulması ve iki ülke arasında dostluk ilişkisinin başlamasıdır.

Lozan'ın onaylanma süreci bu nedenle Türkiye'nin Paris Mümessili Hüseyin Ragıp Bey kanalıyla kadrajına aldığı önemli bir konudur. H. Ragıp Bey, Fransız Parlamentosu'nun 13 Kasım 1923 tarihli günlük mesaisine, Lozan Antlaşması'nın incelenmesi ve onaylanması meselesiyle başlayacağını söyledi. H. Ragıp Bey, Lozan Antlaşması özelinde ele alınacak maddelerin çokluğundan dolayı parlamento başkanlığınca belirlenen üç haftalık sürenin beş altı hafta kadar uzayacağı ihtimalinin muhtemel olduğunu da Dışişlerine iletti (TDA, 525/37886-152834-56). Lozan Konferansı'na katılan ve Fransa adına Lozan'ı imzalayan General Pelle, Lozan Antlaşması maddelerinin Fransız parlamentosu azaları arasında paylaştırıldığını belirtti. Pelle, söz konusu antlaşma maddelerinin Dışişleri Komisyonu tarafından incelenecek ve bir kısım ayan seçimi sebebiyle parlamentonun tatil edilecek olmasını gerekçe göstererek, antlaşmanın onayının Ocak 1924'ün son yarısına uzayacağına açıklık

getirdi (TDA, 525/37886-152834-55; Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ocak 1924:1).

Ocak 1924'te Lozan'ın onaylanmasına yönelik Fransız basınında birtakım makaleler yayınlandı. Fransız gazetesi Le Matin, üç sütununu Mustafa Kemal Paşa'nın yüceltilmesine ayırırken (TDA, 541/44223-210222-21) Fransa'nın Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal'e dostluk göstermesi bağlamında sadece Türkiye ile değil bütün İslam âlemiyle dostluk bağını geliştirebileceğini öne çıkardı (Hâkimiyet-i Milliye, 8 Ocak 1924:1). Ardından aynı gazetenin: "Türkiye Hükûmeti'nin Fransa ile kuponlar⁷ meselesi hakkında şimdiden müzakerelere girişmesi antlaşmanın tasdiki meselesini kolaylaştırabilecektir" (Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ocak 1924: 1) şeklindeki satır arası yorumu Hâkimiyet-i Milliye gazetesinde eleştirildi. Hâkimiyeti Milliye gazetesi Matin gazetesinin Türk-Fransız dostluğuna dair yazdığı satırlardan memnun olsa da satır arasına sıkıştırdığı kuponlar meselesine dair açıklamasından ötürü rahatsızlığını ifade etti. Lozan Antlaşması'nın içeriği halledilerek sonuçlandırılan bir antlaşma olması sebebiyle Türkiye'nin antlaşmasının tasdiki için hiçbir pazarlığa izin vermeyeceğini belirten gazete, Fransa'nın tasdik meselesi işini bu zeminde itmesinin altında antlaşmayı tasdik etmemek niyeti bulunduğu dikkat çekti (Hâkimiyet-i Milliye, 9 Ocak 1924: 1). Düyun-ı Umumiye kapsamında Fransız kupon sahiplerinin alacaklarının ödenmesi meselesinin gündeme taşınması bir bakıma Fransa için olsa olsa Türkiye'nin yapacağı ve karşılığında antlaşmanın onaylanmasını sağlayacağı basit bir fedakârlıktı. Fransa'nın fedakârlık şeklinde nitelendirdiği husus ise egemen devlet sıfatına sahip Türkiye'nin nazarında pazarlık anlamına geliyordu.

Le Temps gazetesi de "Lozan Antlaşması'nı Onaylayın" başlığı altında, yeni Türkiye'nin beklediği bu onayla Fransız argümanlarının ve fikirlerinin çiçek açacağı bir zemin elde edilebileceğine dikkat çekti (TDA, 541/44223-210222-21). Gazetenin yorumundan da anlaşılacağı üzere Fransa'nın başlıca kaygısı kapitülasyonların kaldırıldığı bir ortamda, eski imtiyaz ve çıkarlarını korumaktan ibarettir. Nitekim Fransızlar Lozan Antlaşması'nı onaylamaları sayesinde Türkiye'nin kendilerine ayrıcalıklı ekonomik imtiyazlar sunacağı beklentisine girdi.

Le Temps gazetesinin, Ocak 1924 sürecinde yaptığı yayınlarla Türkiye'deki Fransız prestijini hızla yeniden ele geçirilmesini ülkesi lehine umduğunu belirtebiliriz. Bu tarz yayınlarına devam eden Le Temps gazetesi Lozan Antlaşması'nın Fransa Parlamentosu'nda onaylanması meselesine eğilerek

7 Lozan Konferansı'nda çözülemeyen konulardan biri kuponlar meselesi şeklinde bilinen Düyun-u Umumiye yani Osmanlı borçları ve bu borçların faizleriyle ilgili meselelerdi. Bu borçların tasfiyesi, önce bu borcun Osmanlı'dan ayrılan devletlerle Türkiye arasında taksimi, daha sonra da ödenecek para biriminin tespiti meselelerinin çözümüne bağlıydı. Kuponlar meselesi 13 Haziran 1928 tarihinde Paris'te imzalanan antlaşma çözüldü ve en büyük paya sahip Türkiye, Osmanlı borçlarının anapara ve faizlerini ödemeyi kabul etti. Böylece amortismanlar indirildi ve kalanların da 20 yıl içinde faizsiz ödenmesine karar verildi; (Şahin, 2011: 5; Aşçı, 2016: 1653).

kamuoyuna Türkiye hakkında aşağıdaki bilgileri sundu (TDA, 541/44223-210222-21):

Askeri ve diplomatik zaferin kıskanç bekçisi Türkiye, Anadolu ve Doğu Trakya'yı işgal eden ve yok eden Yunanlılara karşı büyük bir silah zaferi kazandıktan ve Büyük Batılı Güçlerin delegasyonlarının neredeyse tamamını konferansın komisyonlarında ve alt komisyonlarında ezici bir çoğunlukla ezdikten sonra, eski düzenden yeni düzene, karanlıktan aydınlığa, baskıdan özgürlüğe kesin geçiş için kendisini devrimlerle modernleştirerek organizmasını ve ruhunu yeniledi. Dünün isyancısı, bugünün muzafferî Mustafa Kemal Paşa, bu yeni Türk ruhunun en büyük temsilcisidir. Doğrudan Londra'nın emrindeki Sultan rejiminin karşısında yer alan hareketin yaratıcısı, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın temel amacı eski önyargıları ve modası geçmiş gelenekleri modern bir otorite anlayışı ve demokratik devlet işlevi ile değiştirmektir.

Fransız basını, Türkiye'nin devrimler sayesinde kazandığı yeni modern çehresini överken; eğitim alanında gerçekleştirilen ve öğretimde birlik sağlayan Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulü sebebiyle ikili ilişkilerin gerileceğini tahmin edemezdi. Türk Hükûmeti mektepler için bir prensip ortaya koydu. Hükûmet herhangi bir mektebin isterse ecnebi öğretmenlerin idaresi altında olsun Türk lisanını, Türk tarihini ve Türkiye coğrafyasını uygun biçimde öğretmesini istedi (Hâkimiyet-i Milliye, 13 Ocak 1924: 1) Tevhid-i Tedrisat Kanunu'nun kabulünün akabinde Türkiye'deki Fransız mekteplerinin durumu, Fransa-Türkiye arasında ilişkileri geren en önemli mesele haline geldi. Fransız Mümessil Vekili M. Jesse-Curely Fransız okullarına karşın Türkiye'nin durumunu eleştirel bir bakışla değerlendirdi. İstanbul Murahhası Adnan Bey ile gerçekleştirdiği görüşmesinde Curely dini resimler yüzünden Fransız mekteplerinden bazılarının kapatılmasının, Lozan Antlaşması'nın Fransız parlamentosundaki onay sürecine olumsuz etki edeceğini belirtmesi dikkat çekicidir. Bu noktada Curely, İzmir Bornova'daki Sörler Mektebine ve hatta Sörlerin yatak odalarına kadar giren polis memurlarının teftişinden şikâyet etti. Ancak genellikle papaz müesseseleri olan yabancı okul dershanelerinde ders levhaları yerine birtakım dini tasvirlerin sergilenmesi bu gibi yerleri birer küçük kiliseye çevirdiği gibi burada eğitim gören Müslüman çocuklarının hem ruhanîyetleri hem de geleceklerinin etkilendiğini düşünen hükûmet tedbir alarak dini simgelerin kaldırılmasını gerektiren bir genelge yayınladı. Dışişleri Bakanlığı sözü edilen dini tasvir ve simgelerin kaldırılmasını uygun bulsa da Lozan Antlaşması'nın Avrupa hükûmeti parlamentolarında müzakere edildiği böylesi bir ortamda polis kontrolünde yapılan aramaların yerinde olmayacağını ifade etti. Böylece teftişlerin antlaşmanın tasdikinden sonraya bırakılmasını İçişleri Bakanlığı'ndan istedi (TDA, 525/38636-156456-6; TDA, 525/38636-156456-5; TDA, 525/38636-156456-3) ancak yine de bazı okullar kapatıldı. Çünkü

Türkiye kendi sınırları içinde hiçbir dinin ve mezhebin propagandasının yapılmasını istemedi. Bu nedenle, Türk okulları gibi azınlık okulları da Millî Eğitim Bakanlığı'na bağlandı (Tanır, 2015: 186-200; Arı, 2002: 181-192). Dini amblemlerin kaldırılmasını gerektiren genelgeye uymayı reddeden İzmir'deki dokuz Fransız okulunun Türk yetkililer tarafından kapatıldığı konusunda Fransız Dışişleri Bakanlığı bilgilendirilince bakanlık Türk heyetini protesto ederek vakit kaybetmeksizin söz konusu okulların yeniden açılması konusunda çalışmaya davet etti (TDA, 38547-155998-33). Bu tarz protestolara ve taleplere rağmen Türkiye'de faaliyet gösteren yabancı okullar konusundaki kriz 1924 yılı yaz ayları boyunca sürdü. Bu arada parlamento seçimlerinin yapılmasının ardından Fransa'da papaz sınıfının, dindar bir zümrenin tutuculuğunu pek benimsemeyen kişiler tarafından yönetilmesi, uygulamayı kolaylaştırdı (Baykal, 1991: 496). Sonuçta okullarla ilgili sorun Ankara'nın talepleri doğrultusunda sağlanan uzlaşmaya çözüldü. Diğer olumlu bir adım da Lozan Barış Antlaşması'nın Fransız Ulusal Meclisi'nde onaylanmasıyla gerçekleşti (Tunç, 2021: 8).

Fransız basını, Avrupa'nın her türlü değişikliğe uğradığı bir aşamada Fransa'nın fırsat kaçırmak istemediğini öne çıkardı (Hâkimiyet-i Milliye, 13 Ocak 1924: 1). Öte yandan Türkiye ile Fransa arasındaki ticareti daha ziyade geliştirecek bir ticaret antlaşmasının imzalanması ve düzenli bir gümrük idaresinin kurulması iki ülkenin iktisadi geleceği adına antlaşmanın tasdikinin gerekliliğini ortaya koydu (Hâkimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1924: 1).

Türk Devrimi'ne sempatiyle yaklaşan Édouard Herriot 16 Haziran 1924'te kurulan yeni Fransız kabinesinde hem başbakanlık hem de dışişleri bakanlığı görevlerini üzerine aldı. Türkiye'de gerçekleşen ülke içi reformlara sempatiyle yaklaşan bir siyasetçinin yeni kabinde önemli görevler elde etmesi Türkiye'nin Lozan Antlaşması'nın Fransız parlamento onayından geçirilmesi beklentisini güçlendirdi. Türkiye'nin beklentileri doğrultusunda hareket eden Herriot kabinesi 17 Haziran'da Lozan Antlaşması'nın onaylanmasına ilişkin bir yasa tasarısını Fransız Meclisi'ne sundu. Lozan Antlaşması'nın İtalya ile Japonya'nın ve İngiltere'nin onayından geçmesi Fransız Hükûmeti'nde de yasayı yürürlüğe koyma gereğini öne çıkardı (Uygur, 2020: 163). Adı geçen üç devletin Lozan Antlaşması'nı onayladıklarına dair belgeyi sunmalarından sonra hazırlanacak tutanak sayesinde antlaşma yürürlüğe girecekti. 23 Ağustos 1923'te antlaşmayı meclis onayından geçiren Türkiye 31 Mart 1924'te Fransa'ya onay belgesini gönderdi. İtalya, İngiltere ile Japonya da onay belgelerini 6 Ağustos 1924 tarihinde Fransa'ya gönderdi. Üç devletin onay metinlerini Fransa'ya göndermeleri ile antlaşma yürürlüğe girdi (Hâkimiyet-i Milliye, 31 Temmuz 1924: 1).

Fransız Dışişleri Komisyon Başkanı Franklin Bouillon, yukarıda sıralanan üç devletin imzasıyla 6 Ağustos 1923'te yürürlüğe giren Lozan Antlaşması'nın onayının geciktirilmesinin Fransa'ya zarar verdiğini söyledi. Ardın-

dan yakın zamanda antlaşmanın kesin onayının sağlanacağı temennisi ile Türk- Fransız geleneksel dostluğuna uygun biçimde siyaset takip edilmesini istedi (Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ağustos 1924). 25 Ağustos günü Lozan Antlaşması'nın tasdiki meselesi uzun ve sert tartışmaların yaşanmasına neden oldu ve neticede Şark'ta menfaatlerini gözeten Fransız Meclisi 171 ret oyuna karşın 410 kabul oyu ile antlaşmayı 26 Ağustos 1924'te onayladı (Hâkimiyet-i Milliye, 27-28 Ağustos 1924: 1). Fransa özellikle İngiltere'nin Ege kıyılarından Hindistan'a, Kafkaslardan Kızıl Deniz'e kadar geniş bir coğrafyayı ele geçirme hedefine ket vurmak ve kendisi için bu durumu fırsata çevirmek ve bölgeye nüfuz etmek düşüncesiyle Lozan'ı onayladı (Uygur, 2020: 168, 169, 177, 178). Franklin Bouillon antlaşmanın tasdik edilmesi sayesinde Fransa'nın sadece Avrupa devletleri ile değil aynı zamanda Türkiye ile de siyasi ilişkisinde yeni bir devreye girdiğini söyledi. Bouillon, vatansever bir vazifeyi yerine getiren sorumluların binlerce vatan evladını muhafaza ettiğini belirtti: "Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra esareti kabul etmeyerek Anadolu'nun içlerine çekilen Türklerin vatanperverliği karşısında Lozan Antlaşması'nı onaylayan Fransa, hukukunun müdafaası ve halkının himayesi adına önemli bir adım atmıştır. Bundan sonra dünya barışı için Fransa ile Türkiye'nin dikkatli bir iş birliğine aracılık eden Lozan Antlaşması'nın tasdikini selamlıyorum" (Hâkimiyet-i Milliye, 28 Ağustos 1924: 1). Böylece Lozan Antlaşması'nı İtalya, Japonya ve İngiltere'den sonra parlamentosunda onaylayan ve onay belgesini son sunan ülke Fransa oldu.

7. Sonuç

Türk milleti, Batı Cephesi'nde sırasıyla Birinci ve İkinci İnönü, Sakarya ardından Büyük Taarruz Muharebelerinin galibi kimliğiyle Lozan'da diplomasi masasında yerini aldı. 24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Barış Antlaşması ile milli ve bağımsız Türkiye'nin uluslararası kabulü gerçekleşti. Ancak antlaşmanın yürürlüğe girmesinin, Türkiye ile en az üç davetçi devletin parlamento onayı koşuluna tabi tutulması, onay sürecinde her devletin izlediği Türkiye siyasetine bağlı olarak farklı argümanlar ileri sürmesine yol açtı.

Bu kapsamda öncelikle belirtmek gerekir ki Türk Milleti'nin cephede kazandığı başarı uluslararası düzlemde ilgili ülkelerin muhtemel geleceği değerlendirmeye yönelerek kararlar almalarını ortaya çıkarttı. Çalışma, böylece İtalya, İngiltere ve Fransa Parlamentolarında antlaşmanın onaylanmasıyla ilgili tartışmaları değerlendirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda üç ülkenin parlamentolarında ve matbuatında dile getirilen görüşlerden yola çıkıldığında her biri için belirli temaların belirginleştikinden bahsedilebilir. İtalya Parlamentosu'nda antlaşmanın onaylanması sürecinde öncelikle İtalya'nın Doğu'daki müttefiklerle bağından kurtularak daha müstakil politika geliştirebilme potansiyeli üzerinde durulduğu göze çarpmaktadır. Ayrıca İtalyanların yeni düzen ile yumuşak güç çerçevesinde ilişkilerini devam ettirebilme imkânı

yakalayabilmelerinden memnun kaldıkları anlaşılabilmektedir. Öte yandan İtalya kamuoyunda Fransa parlamentosunda antlaşmanın görüşülmeye başlanmasıyla birlikte bir öncelik alma görüşünün ileri sürüldüğü gözlenmektedir. İtalyanların bu kapsamda öncelik almak üzere daha ivedi hareket ederek hâlihazırdaki ticaret potansiyellerini etkin kullanabileceklerine dolayısıyla ticaret hacmini geliştirebileceklerine dair argümanla antlaşmanın onaylanmasını istedikleri fark edilebilmektedir.

İngiltere parlamentosunda antlaşmanın onaylanması sürecine bakıldığında Musul ve Boğazlarda Türklerin tam kuvvet temin edememesinin gelecekte İngiltere'nin politika geliştirmesine avantaj yaratacağı ihtimalinden söz edilmektedir. Bundan dolayı antlaşmanın parlamento onayının ağırdan alındığı dikkat çekmektedir. Diğer yandan ülke içerisinde başta işsizlik olmak üzere ekonomik açıdan yaşanan menfi gelişmelerin etkisiyle iktidarda değişimlerin yaşandığı bu evrede Rusya ile ticaretin geliştirilmesi için yakın bölgelerde güvenli yolların olması gerektiğinden hareketle ticari istikrar açısından antlaşmanın onaylanması yönlü görüşlerin ağırlık kazandığı ifade edilebilir.

Fransa parlamentosu ve kamuoyunda antlaşmanın onaylanması sürecinde kuponlar, ticari imtiyazların devamlılığı ile eğitimde Fransız okullarının durumunun ön plana taşındığı ve şartlı onaydan bahsedildiği gözlenmektedir. Ayrıca Fransa'nın antlaşma sonrası oluşacak düzlemde İngiltere'nin geniş coğrafyada elde edebileceği muhtemel stratejik hâkimiyete önlem olarak antlaşmanın onaylanması istikametinde kamuoyu oluşturduğu gözlenmektedir.

Neticede Millî Mücadele döneminde birlikte hareket eden Büyük Güçlerin Lozan Barış Antlaşması sonrasında kendi çıkarları ölçüsünde hareket ederken birbirlerinin Türkiye siyasetine de mercek tuttukları söylenebilir. Öyleyse devletler için kendi iktisadi, siyasi, mali, kültürel çıkarları sürdüğü müddetçe dostluk ön plandadır.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA);

TDA, 534/36978-148181-8; 1 Kasım 1922.

TDA, 534/36974-148641-3, 20 Ekim 1923.

TDA, 525/37886-152834-56, 8 Kasım 1923.

TDA, 534/36979-148192-43, 8 Ocak 1924.

TDA, 541/44223-210222-24, 14 Ocak 1924.

TDA, 541/ 44223-210222-21, 17 Ocak 1924

TDA, 525/38636-156456-6, 1 Mart 1924

TDA, 38547-155998-33, 14 Mart 1924.

TDA, 525/38636-156456-5, 15 Mart 1924

TDA, 525/38636-156456-3, 25 Mart 1924.

TDA, 525/38599-156135-10, 7 Nisan 1924.

TDA, 541/44107-208842-30, 19 Haziran 1924.

TDA, 525/37886-152834-55, 17 Aralık 1924.

B. Resmi Yayınlar

1. Records of the House of Lords (Lordlar Kamarası Zabıtları);

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c435.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c436.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c437.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c440.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c441.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c442.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c443.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c445.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c446.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c447.

HL Deb 28 February 1924 vol 56 c452.

2. Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMMZC);

TBMMZC, 2. Dönem, 1. Cilt, 7. Birleşim, 21 Ağustos 1923.

TBMMZC, 2. Dönem, 16. Birleşim, 2. Celse, 19 Mart 1924.

C. Süreli Yayınlar

- Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ocak 1924, Sayı: 1012.
Hâkimiyet-i Milliye, 8 Ocak 1924, Sayı: 1014.
Hâkimiyet-i Milliye, 9 Ocak 1924, Sayı: 1015.
Hâkimiyet-i Milliye, 10 Ocak 1924, Sayı: 1016.
Hâkimiyet-i Milliye, 13 Ocak 1924, Sayı: 1018.
Hâkimiyet-i Milliye, 21 Ocak 1924, Sayı: 1025.
Hâkimiyet-i Milliye, 25 Mayıs 1924, Sayı: 1128.
Hâkimiyet-i Milliye, 27 Mayıs 1924, Sayı: 1130.
Hâkimiyet-i Milliye, 30 Mayıs 1924, Sayı: 1133.
Hâkimiyet-i Milliye, 16 Haziran 1924, Sayı: 1147.
Hâkimiyet-i Milliye, 31 Temmuz 1924, Sayı: 1182.
Hâkimiyet-i Milliye, 6 Ağustos 1924, Sayı: 1187.
Hâkimiyet-i Milliye, 27 Ağustos 1924, Sayı: 1204.
Hâkimiyet-i Milliye, 28 Ağustos 1924, Sayı: 1205.
The Times, 23 Ağustos 1923.
The Times, 6 Eylül 1923.
The Times, 22 Mart 1924.

D. Araştırma Eserler

- Apaydın, C. (2018). “Lozan Barış Konferansı Sürecinde İtalyanların Müzakerelere Yaklaşımı”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 17 (33), 147-174.
- Arı, A. (2002). “Tevhid-i Tedrisat ve Laik Eğitim”. *G.Ü. Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22 (2), 181-192.
- Aşçı, H. B. (2016). “Lozan Barış Antlaşması’nda Osmanlı Borçları Meselesi”. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5 (6), 1649-1666.
- Başarır, M. (2023). “1921 Türk-Fransız Anlaşması ve Anadolu’da Barış Beklentileri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 57, 185-213.
- Başarır, M. (2022). “1922 Paris Konferansı Ekseninde İngiltere’nin “Anadolu Barışı”na Bakışı”. *DTCF Dergisi*, 62 (1), 209-238.
- Baykal, H. (1991). “Kurtuluş Savaşında Türk- Fransız İlişkileri ve Bir Fransız Türk Dostu Albay Mougin”. *Atatürk Yolu Dergisi*, 2 (7), 457-511.
- Bilsel, C. (1998). *Lozan. C. II, Sosyal Yayınları*.

- Boyar, E. (2014). “Türk-İngiliz İlişkilerinde Prestij Faktörü (1923-1938)”. *Belleten*, 78 (283), 1157-1194.
- Budak, M. (2002). *Misâk-ı Milli'den Lozan'a İdealden Gerçeğe Türk Dış Politikası*. Küre Yayınları.
- Çelebi M. (2023). “İtalyan Kamuoyunda Lozan Barış Konferansı”. E. Malkoç (Haz.) *100. Yılına Lozan Barış Antlaşması içinde (736-765)*. İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları.
- Çulfaı, M. (1999). “Çanakkale Krizi ve Lloyd George'un İktidardan Düşmesi: Eylül-Ekim 1922”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 15 (45), 801-820.
- Demirel, A. (2019). “Ortadoğu'da Fransız Emperyalizmi: Fransız Manda Yönetimi Döneminde Suriye (1920-1946)”. *BELLEK Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 76-77.
- Ergin, F. (1991). “Musul Sorunu ve Körfez Petrolleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, VII (20), 165-173.
- Eyyupoğlu, İ. (2002). *Mudanya Mütarekesi*. Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Kaymaz, İ. Ş. (2020). Musul, Hatay ve Kürt Sorunu, Z. Kurşun-D. Hut (Ed.), *Yüzyıllık Sorun: Musul Vilayeti (Tarih, Toplum ve Siyaset)* içinde (239-272). Vakıfbank Kültür Yayınları.
- Kodal, T. (2017). “Türk Dış Politikasında Musul (1922-1926)”. A. Demir- T. Kalkan- E. Erdoğan (Ed.). *Türk Tarihine Dair Yazılar II* içinde (187-244). Gece Kitaplığı.
- Kürkçüoğlu, Ö. (1978). *Türk İngiliz ilişkileri (1919-1926)*. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi.
- Lozan Konferansı Tutanaklar Belgeler* (1969). Takım I, Cilt I, Kitap I, Çev: Seha L. Meray, Ankara Üniversitesi Basımevi.
- Odabaşı, H. Y. (2018), “Avrupa Emperyalizmi ve Suriye Direnişi (1919-1922): Türk Millî Mücadelesiyle Ortaklıklar ve Ayrılıklar”. *Üsküdar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 173-209.
- Oran, B. (2014). “Lausanne Barış Konferansı”. B. Oran (Ed.), *Türk Dış Politikası (1919-1980)* içinde (C. 1, 215-237), İletişim Yayınları.
- Özgiray, A. (1992). “Türk-Fransız İlişkileri (1924-1930)”. *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 7 (1), 65-80.
- Soysal, İ. (2000). *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları*. C. I, TTK, Ankara.
- Tanır, E. D. (2015). “Lozan Barış Antlaşması Sonrasında Türk Basınında Fransız Okulları Sorunu (1923-1924)”. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, 56, 177-208.
- Uçarol, R. (2015). *Siyasi Tarih*. Der Yayınları.
- Umar, Ö. O. (2004). *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908-1938)*. Atatürk Araştırma Merkezi.

- Uyar, H. (2023). İkinci Meclis'te "Lozan'a Hayır" Diyen Milletvekilleri ve Siyasi Akıbetleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(Cumhuriyet'in 100. Yılı Özel Sayısı), 155-170.
- Uygur, F. (2020). "Lozan Barış Antlaşması'na Dair Fransız Meclis Zabıtlarında İtirazlar ve İtirafı". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 65,147-180.
- Ürer, L. (2005). *Mondros'tan Mudanya Mütarekesi'ne Türk Dış Politikası*. Altın Kitaplar.
- Yazıcı, N. (2011). 1926-1956 Dönemi Türk Dış Politikasında Musul Sorunu. *CTAD*, 7 (14), 133-179.
- Yazıcı, N. (2010). *Petrol Çerçevesinde Musul Sorunu (1926-1955)*. Ötüken Yayınevi.
- Yüksel, Ç. (2022). "Lozan Antlaşması İngiliz Parlamentosu'nda Onaylanmadan Önce Avam Kamarası'nda Antlaşma Hakkında Yapılan Oturumun İncelenmesi". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 19-31.

E. Elektronik Kaynaklar

- Tunç, S. (2021). "Atatürk Dönemi Türkiye-Fransa İlişkileri". *Atatürk Ansiklopedisi*, (çevrimiçi)<https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/ataturk-doneminde-turkiye-fransa-iliskileri/> Erişim Tarihi: 06.06.2023.
- Şahin, F. Ö. (2022). "Mehmet Münir Ertegün (1883-1944)". *Atatürk Ansiklopedisi*, (çevrimiçi) <https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/bilgi/mehmet-munir-ertegun-1883-1944/> Erişim Tarihi: 12.10.2023.

LOZAN ANTLAŞMASI SONRASINDA YAŞANAN MÜLKİYET TARTIŞMALARI: BELÇİKA MENŞELİ DEMİR YOLU MALZEMELERİ ÖRNEĞİ

“ ”

Mehtap BAŞARIR¹

¹ * Doç. Dr., Kayseri Üniversitesi, Develi Sosyal ve Beşeri Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü,
e-posta: mehtapbasarir@kayseri.edu.tr (Orcid: 0000-0001-6317-7469)

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı'ndan imzaladığı Mondros Mütarekesi ile yenik ayrılan Osmanlı Devleti, savaşın galibi İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından işgal edildi. Müttefikler eliyle oluşturulan işgal yönetimi İstanbul başta olmak üzere limanlar, demiryolları, posta, telgraf ve telsiz hizmetleri gibi stratejik alanları ele geçirdi.

Birinci Dünya Savaşı sürecinde kaderini Almanya'nın kaderine bağlayan Osmanlı Devleti'nin demiryolları Mondros Mütarekesi'nin 15. maddesi kapsamında Müttefiklerin işgaline uğradı.¹ Müttefikler Osmanlı demir yollarını kontrol etme gerekçesiyle işgal sahalarını genişletmeye çalıştılar ve bunda da son derece başarılı oldular. Ancak İngiltere ve Fransa arasında demiryolları üzerinde yetki problemi yaşandı. Öyle ki İngilizlere oranla daha fazla yatırımı bulunan Fransızlar, Osmanlı demir yollarının idaresini tek başlarına üstlenmeye istekliydi. Ancak İngilizler bu isteğe yeşil ışık yakmak istemedi. Böylece hem iki ülke arasında sorunları çözebilmek hem de Osmanlı demir yollarının Müttefik kuvvetler tarafından müştereken idare edilmesini sağlamak amacıyla İstanbul işgal yönetiminin bulduğu çözüm Müttefikler Arası Demir Yolu İdaresinin kurulmasıdır. Müttefikler, demir yollarında bulunan kadro ve personel yapısını değiştirerek ve demir yolu hasılatına el koyarak Osmanlı demir yollarının büyük bir bölümünü ele geçirdiler. Bunu yaparken de askeri sebepleri öne sürdüler (Bozkurt, 2023: 177-178).

Osmanlı Devleti, 1914-1918 yılları arasını kapsayan savaşta stratejik ve lojistik amaçlarla demir yolu ekipmanları ve vagonlar kullandı. Bu demir yolu malzemeleri ve vagonlar ile Almanlar, Osmanlı Devleti başta olmak üzere diğer müttefikleri (Avusturya-Macaristan, Bulgaristan) için de Osmanlı Devletinin demir yolu altyapısını kullanarak askeri malzeme taşıdı. 1918'de Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından, bu ekipmanlar Osmanlı Devleti'nde bırakıldı. Müttefik Devletler, ateşkes hükümlerine dayanarak (15. Madde) Osmanlı demiryollarını denetlemeye başladı (TDA, 501/32177-128005-76).

Müttefik Yüksek Komiserleri ileride yaşanabilecek hak ve tazminat taleplerini engelleyebilmek maksadıyla demir yollarına askeri sebeplerle el koyduklarını öne sürdüler. Üstelik İstanbul işgal yönetimi, el konulan demir yolu idarelerinin zararlarından da Osmanlı Hükûmeti'nin sorumlu tutulacağını belirtti. Müttefikler demir yollarından elde ettikleri hasılatı hak sahibi şirketlere vermemekle birlikte muhtelif malzemelere de el koyarak haksız kazanç sağladılar (Bozkurt, 178). Hazırlıklar kapsamında Müttefikler

1 15. Madde: Bilcümle hutut-u hadidiyeye (bütün demir yolu hatlarına) İtilâf murakabe subayları memur edilecektir. Bunlar meyanında Kafkas hutut-u hadidiyesi aksamı dâhildir. İş bu Kafkas hututu serbest ve tam olarak İtilâf memurlarının idaresi altında vaz'edecektir. Ahâlinin ihtiyacının tatmini dikkat nazarına alınacaktır. İş bu maddeye Batum'un işgali dâhildir. Osmanlı Hükûmeti Bakü'nün işgaline itirazda bulunmayacaktır (Yüksel, 2022: 25).

öncelikle, Osmanlı topraklarında terk edilen savaş malzemeleri kapsamına giren demir yolu malzemeleri ile vagonlar konusunda envanter hazırlayarak sözü geçen malzemelerin mülkiyetine karar vermek için harekete geçtiler. Müttefikler, Müttefikler Arası Demiryolları Askeri Komisyonu (Commission Militaire Interalliée des Chemins de Fer- C.M.I.C.F.) adıyla bir komisyon kurdular (TDA, 501/32177-128005-76). Bu komisyon Makedonya ve Anadolu'da ele geçirdikleri malzemeleri birbirinden ayırt etmek üzere farklı işaretler seçtiler. Buna göre Müttefikler Makedonya'da ele geçirip Türkiye'ye getirdikleri vagonlara (Réquisition Militaire- R.M.) işareti koyarak söz konusu malzemeye el koydular. Ayrıca Müttefik Hükûmetler, Türkiye topraklarında ele geçirdikleri Alman, Avusturya, Belçika ve Bulgar vagonları da C.M.I.C.F. işaretiyle R.M. işaretli malzemedan ayırdılar (TDA, 501/32177-128004-92). Ancak Ankara merkezli Milli Mücadelenin başarılı olması ve neticede 24 Temmuz 1923 yılında Lozan Antlaşması ile bağımsız Türkiye Cumhuriyetinin kurulması bu kez R. M. ve C.M.I.C.F. işaretli vagonlar meselesini yeniden gündeme taşıdı. Bu çalışma Lozan Antlaşması sonrası ve devam eden süreçte R.M. ve C.M.I.C.F. işaretli bazı Belçika menşeli demir yolu araçlarının ve vagonlarının mülkiyeti meselesini ele almaktadır. Nitekim söz konusu meselede Türkiye, Müttefik Devletlerin bu vagonları ve ekipmanları geri alma taleplerine karşı çıkarak özellikle Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, devlet egemenliği ve mülkiyet hakları konusundaki hassasiyetini, ekonomik ve uluslararası hukuki konumunu üzerinden korudu.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Almanya'dan satın alındığı belirtilen Belçika vagonları meselesi, özellikle savaş sonrası dönemde, Türkiye'nin Müttefik Devletlerle olan ilişkilerinde önemli bir yer tuttu. Belçika menşeli vagonlar ve lokomotifler meselesi Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra ele alınan bir meseledir. Birinci Dünya Savaşı'nın ardından imzalanan Mondros Mütarekesi (30 Ekim 1918) sonrasında Osmanlı Devleti fiilen sona erdi. Anadolu'da başlayan Millî Mücadele süreci ise 1923'te siyasi bağımsızlığa giden yolu açan Lozan Antlaşması ile neticelendi. Bu süreçte Türkiye, otoritesini ve egemenlik haklarını tesis etmeye çalışırken; Müttefik Devletler (İngiltere, Fransa, İtalya) Osmanlı'dan kalan bazı mal ve tesisler üzerinde hak iddia etmeye devam ettiler. Müttefiklerin Türkiye'de bırakmak istemedikleri vagon ve demir yolu malzemesi içine Belçika menşeli olanlar da girmektedir.

Belçika vagonları, savaş sırasında Osmanlı topraklarına gönderilen ve daha sonra Türkiye'de terk edilen demir yolu ekipmanları arasında yer aldı. Müttefik Devletler, bu araçları R.M. ve C.M.I.C.F. işaretli araçlar sınıfında kabul ederek, Türkiye'nin elinde bulundurulmaması gerektiğini savundular (TDA, 501/32177-128004-1). Türkiye'nin bu vagonları kullanma hakkı, Müttefik Devletler tarafından sorgulandı. Dolayısıyla Türkiye bu araçların mülkiyeti konusunda, tahkim mahkemesi ve ardından muhtelit hakem mahkemesinde hem ekonomik çıkarlarını hem de uluslararası hukuki

konumunu korumak üzere harekete geçti. Nitekim dikkat çeken husus bu tür tartışmaların özellikle Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesi ve uluslararası ilişkilerdeki güç dengesinin belirleyici olduğu bir dönemde yaşanmasıdır. Bu çalışmada Belçika vagonları meselesi, esasen savaş sonrası dönemde Türkiye ile Müttefik Devletler arasında demir yolu ekipmanlarının mülkiyeti ve bu ekipmanlardan doğan zararların tazmini konusunda yaşanan diplomatik bir çatışmanın parçası şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

1-R.M. ve C.M.I.C.F. İşaretli Belçika Demir Yolu Malzemelerinin Hukuki Durumu

Bu bölümde, R.M. ve C.M.I.C.F. ekipmanları konusunda Müttefik Devletlerin temel talebi, Belçika menşeli malzemeler konusunda Belçika Hükûmeti'nin tutumu ile Türkiye'nin hukuki bir mücadele içerisine girerek, haklılığını dile getirmesi değerlendirilecektir. R.M. ve C.M.I.C.F. işaretli malzemelerin hukuki durumunun çözüme kavuşturulmasında bu nedenle hem Müttefikler hem Belçika Hükûmeti hem de Türkiye bir araya gelerek çalışmak zorunda kaldı.

Müttefiklerin el koyduğu Belçika vagonlarının ve diğer ekipmanlarının tespiti ve kurtarılması adına Belçika Hükûmeti uzman kişileri yetkilendirdi. Belçika'ya ait ve Türkiye topraklarında bulunan demir yolu ve diğer ekipmanların tespiti ve kurtarılması için Wiesbaden'deki Belçika İade Hizmetleri tarafından Mühendis Guillaume Yerna görevlendirildi (TDA, 501/32177-128004-92). Müttefik orduları tarafından Türkiye'de ele geçirilen ve C.M.I.C.F. işaretini taşıyan ekipmanlar toplamda 359 vagon ve 3 lokomotiften ibaretti. Şöyle ki, Haydar Paşa ve Gebze arasındaki Anadolu Demiryollarında 221 vagon ve 2 lokomotif ile Doğu (Şark) Demiryolları hatlarında 138 vagon ve 1 lokomotif bulunmaktaydı. G. Yerna Belçika'ya iadesi elverişli bulunmayan yaklaşık 58 vagonun tamamen veya kısmen sökülmesi ve teçhizatın hurda olarak satılması konusunda harekete geçti ve söküm işlemini anlaştığı şirket aracılığı ile başlattı (TDA, 501/32177-128004-92). Belçika Hükûmeti'nin anlaştığı şirket Emerico Stenier adında bir şirketti (TDA, 501/32177-128004-54).

Söküm işlemi devam ederken Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) İstanbul Diplomatik Temsilcisi Adnan Bey 21 Ağustos 1923 tarihinde Müttefik Yüksek Komiserlerine gönderdiği notada, devam eden sökümün durdurulmasını istedi. Adnan Bey notasında, Türk Hükûmeti'nin, "usulüne uygun olarak" edildiği Belçika ekipmanı üzerinde mülkiyet iddiasında bulundu. 27 Ağustos tarihinde Müttefik Yüksek Komiserleri Adnan Bey'in notasına protesto ile karşılık verdiler. Böylece Müttefikler Türk Hükûmeti'nin aldığı kararı hukuka aykırı kabul ederek, sorumluluğun üstlenilmesi ve işin durdurulmasından kaynaklanacak zararlar konusunda çekincelerini dile getirdiler (TDA, 501/32177-128004-92). Aslında Müttefiklerin "her şeyin hâlihazırda sahibi rolüyle" örtüşen tepkisi, henüz Lozan'ın imzalandığı ancak

uygulamaya geçmediği bir dönemde işgalci konumlarını sürdürdüklerini ve Türkiye'nin tam manasıyla egemen bir devlet olarak hareket etmesini de onaylamadıklarını ortaya koymaktadır.

Türk Hükûmeti egemenlik haklarını korumak amacıyla 58 vagonun sökülmesi için hem Haydar Paşa Garı'na hem de Yedikule Garı'na verilen makbuzları geçersiz saydı. Tamamen veya kısmen sökülmüş olan bu ekipman ile geri kalan ekipmanları Türk Hükûmeti alıyordu. Bu nedenle vagonların imtiyazlı şirketlerin arazilerinde depolanması ve masraflarının 21 Ağustos 1923 tarihinden itibaren Türk Hükûmeti tarafından karşılanması Müttefiklerin arzuları arasında yer aldı. Bu konuda G. Yerna Türkiye'nin kabul etmesi gereken sorumlulukları aşağıdaki şekilde sıraladı (TDA, 501/32177-128004-92):

1- Yedikule'de ve Haydar Paşa'da yıkım çalışmaları durduğundan beri buradaki yaşam masraflarının ödenmesi.

2- Ekipmanların yıkım alanlarına taşınması masraflarının ödenmesi.

3- El koyma tarihinden itibaren bu vagonlar için park ücretlerinin ödenmesi.

4- Alıcının geç teslimat veya satış sözleşmesinin iptali nedeniyle talep ettiği tazminatın ödenmesi.

5- Ekipmanların satış bedeli üzerinden banka faizinin ödenmesi.

6- Özel bir firmaya ait olan, tersane ve müstemilatına verilebilecek her türlü zarardan Türk Hükûmeti'ne karşı sorumlu bulunan Yedikule tersanesinin kira bedellerinin ödenmesi.

7- Yedikule'de ve Haydar Paşa'da bulunan 58 vagonun yıkım ve depolama masraflarının ödenmesi.

8- Ayrıca Türk Hükûmeti uzlaşmaz tavrını sürdürürse, ateşkesten bu yana uluslararası tarife koşulları altında, Anadolu demiryollarında çalışan 1.300 Belçika vagonu için günlük yaklaşık 50 Fransız frangı kira bedelini talep etme hakkını saklı tutuyorum. Belçika vagonlarının işaretlerinin silinmesi son derece üzücü ancak, sorumluluğu muhtemelen alt düzey bir yetkiliye ait olan bu operasyonun yürütülmesi için Türk Hükûmeti'nin emir vermediğine inanmak istiyorum. Ayrıca Belçika yapımı malzeme diğerlerinden çok farklı olduğundan, teçhizatı belirleme işi de kolay olacaktır.

Anlaşılaçağı üzere Belçika Hükûmeti Türkiye'den maddi tazminatın yanı sıra masrafların karşılanması ile kira bedellerinin ödenmesini talep etti. Nitekim Belçika Hükûmeti'nin anlaştığı Emerico Stenier Şirketi sökülün malzemeyi yüklemek ve taşımak üzere bir gemi sahibi ile kiralama sözleşmesi gerçekleştirdi. Ancak Türk Hükûmeti'nin sökülün durdurulması hususunda notası üzerine şirket de sözleşmeyi iptal etmek durumunda kaldı. Emerico Stenier Şirketi uğradığı zarar için Müttefik Hükûmetlerinden tazminat talep

etti. Şirketin tazminat talebinden, söz konusu zarara yol açan ve herhangi bir ön bildirimde bulunmayan Türk Hükûmeti sorumlu tutuldu. Çünkü Türk Hükûmeti, Doğu Demir Yolu Şirketi envanterinde yer alan ve Müttefiklerce alıkonulan R.M. (Réquisition Militaire) işaretli vagonları ve diğer demir yolu malzemesinin, Emerico Steiner Şirketi'ne teslim edilmemesini emretti (TDA, 501/32177-128004-54; TDA, 501 / 32177 - 128004 – 92).

Türkiye'nin Doğu Demir Yolu Şirketine verdiği emirden rahatsız olan Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmetlerinin temsilcileri, Emerico Steiner Şirketi'nin satın aldığı vagonların teslimatının askıya alınması sonucunda uğrayabileceği diğer zararlardan da Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ni sorumlu tuttular (TDA, 501/32177-128004-54).

Müttefikler Anadolu Demiryollarında ele geçirdikleri vagonlara C.M.I. C.F. işareti koyarken; Osmanlı Doğu (Şark) Demiryollarında ele geçirdikleri vagonlara R.M. işareti koydular. Türk Hükûmeti, İstanbul Diplomatik Temsilcisi Adnan Bey aracılığı ile verdiği notada Doğu Demiryolları arazisinde bulunan R.M. vagonlarının Emerico Steiner şirketine devredilmesine karşı çıktı. Yaşanılardan memnun olmayan Fransa, İngiltere ve İtalya temsilcileri bu duruma itiraz ederek, Adnan Bey'e, bu kararın hem kendi çıkarları hem de Steiner ailesinin çıkarları açısından zararlı sonuçlar doğuracağını ve doğacak her türlü sorundan da Türk Hükûmeti'ni sorumlu tutacaklarını bildirdiler (TDA, 501/32177-128004-67).

Anlaşmazlığı çözmek üzere Belçika temsilcisi G. Yerna, Belçika ekipmanlarının iadesine ilişkin ilke meselesini görüşmek üzere Ankara'ya gitti. Burada Nafia Vekili Fevzi Bey ile temasa geçti ve konu üzerine taraflar görüşlerini dile getirdiler (TDA, 501/ 32177-128004-92). Bu bağlamda G. Yerna hükûmeti adına 6 Ekim 1923 tarihli notasını Nafia Vekili Fevzi Bey'e sundu. G. Yerna Birinci Dünya Savaşı sırasında Belçika'yı işgal eden Almanya'nın, Belçika mallarını sistematik olarak kendi malı kabul ettiğini ve bu malları uygun şekilde elden çıkardığını belirtti. Böylece Belçika'dan Almanya eliyle çıkarılan tren vagonu, vagon, lokomotif, endüstriyel makine ve her türlü ekipmanın sayısı 90.000'den fazladır. Yerna söz konusu ekipmanın bir kısmının Alman topraklarında kaldığını, bir kısmının Orta Avrupa'nın çeşitli ülkelerinde, özellikle de ilgili tüm devletler tarafından tanınan Versay Antlaşması ve Lozan Antlaşması kapsamındaki topraklarda bulunduğu dikkat çekti. Belçika hükûmet yetkilisi G. Yerna, Avusturya, Macaristan, Çekoslovakya, Polonya, Danzig Bölgesi, Yugoslavya, Bulgaristan ve Romanya'dan çok büyük miktarda ekipman geri aldığını dolayısıyla yukarıda belirtilen ülkelerle yapılan anlaşmalara dayanarak Türk Hükûmeti ile de bir iade ilkesi anlaşması elde ederek görevini tamamlamak istedi. Böylece Türkiye'deki Belçika teçhizatını dört ana kategoriye ayırarak ülkesi adına taleplerde bulundu (TDA; 501/32177-128004-92):

1- Belçikalı şahıslara ait ve çoğunlukla makine aletleri, tekstil makineleri ve aksesuarlarından oluşan endüstriyel teçhizatın çoğu Adapazarı ve İstanbul'daki topçu atölyelerinde ve Feshane Askeri Giyim Fabrikası'nda bulunmaktadır. Bunların tam listeleri Alman Hükûmeti tarafından bize verildi. Bu teçhizatlar, Lozan Antlaşması'nın 65. maddesi² ve Ekli XIII. Protokolü³ uyarınca Belçika'ya iade edilmelidir.

2- Türkiye hatlarında bulunan ve yaklaşık 1.300 Belçika vagonundan oluşan, çoğunluğu hizmette olan ancak Belçika işaretleri silinmiş ve yerine Türkçe yazılar konulmuş vagonlar konusu da vardır. Bu vagonlar, yapıları itibarıyla kolayca tanınabilir. Lozan Antlaşması'nın 72. maddesi⁴ uyarınca Belçika'ya iade edilmesi gerekmektedir. Belçika Hükûmeti, söz konusu antlaşmanın 65. ve 67.⁵ maddeleri uyarınca da aynı şekilde talepte bulunabilir. Ancak bana göre 72. madde geçerlidir çünkü bu demir yolu araçları Türkiye'ye "Belçika demir yolu araçları" olarak değil, Almanlar tarafından kendi mülkleri olarak kabul edilen ve Belçika işaretlerine ek olarak Alman işaretleri taşıyan bir demir yolu aracı olarak gelmişti.

3- Müttefik orduları tarafından Türkiye'de ele geçirilen ve "C.M.I.C.F." (Commission Militaire Interalliee des Chemins de Fer) işaretini taşıyan ve yaklaşık 300 Belçika vagonu ile 2 lokomotiften oluşan teçhizat Müttefikler tarafından yetkililere teslim edildi. Ancak teçhizat genel durumu itibarıyla Belçika'ya iade edilemeyeceğinden, onları hurda olarak orada sattım ve söküm işlemi başladı. Bu teçhizatın açıkça Belçika malı olduğu tartışmasızdır; Belçika Hükûmeti tarafından başka bir devlete devredilmemiş, satılmamış veya kiralanmamıştır. Bu nedenle Lozan Antlaşması'nın 72. maddesinin kapsamına giren teçhizat Belçika'ya iade edilmelidir.

2 Antlaşmasının 65.maddesine göre Lozan'ın yürürlüğe girdiği tarihte Türk egemenliği altında bulunup kimliği ortaya konulabilecek ve 29 Ekim 1914'te Müttefiklerin uyruğu olan kimselere ait mallar, haklar ve çıkarlar hak sahiplerine geri verilecektir. Aynı şekilde 29 Ekim 1914'te Müttefiklerin egemenliği ya da koruyuculuğu altındaki ülkelerde ya da Balkan Savaşlarından sonra Osmanlı'dan ayrılan ülkelerde bulunup Türk uyruklarına ait olan mallar, haklar ve çıkarlar hak sahiplerine geri verilecektir (Soysal, 2000: 116).

3 XIII. Protokol Belçika ve Portekiz'in imza edilen Lozan Antlaşmasının bazı hükümlerine katılmasına dairdir (Soysal, 2000: 210; Lozan (1922-1923), 1973: 297).

4 Bugünkü Andlaşma ile Türk kalan topraklar üzerinde Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan'ın ya da onların uyruklarının olup da işbu Antlaşmanın yürürlüğe konulmasından önce Müttefik Hükûmetlerce alınmış ya da işgal edilmiş bulunan mallar, haklar ve çıkarlar, söz konusu Hükûmetler ile Almanya, Avusturya, Macaristan ve Bulgaristan Hükûmetleri ya da onların ilgili uyrukları arasında gerekli anlaşmaların [arrangements] yapılmasına dek, Müttefik Hükûmetlerin ellerinde kalacaktır. Eğer bu mallar, haklar ve çıkarlar arıtılmış ise, bu arıtma işlemi doğrulanmaktadır (Soysal, 2000: 119).

5 Bir yandan Yunanistan, Romanya, Sırp – Hırvat-Sloven Devleti, öte yandan Türkiye, kendi Orduları ve yönetim makamlarınca Türkiye topraklarında ya da Yunanistan, Romanya ve Sırp-Hırvat – Sloven Devleti topraklarında bulunan her türlü taşınmaz malların ülkelerinde aranması ve geri verilmesi konusunda hem gerekli yönetsel önlemler alınması, hem de ilgili tüm belgelerin teslimi yolu ile kolaylık gösterilmesini, karşılıklı olarak, yükümlenirler (Soysal, 2000: 117).

4- Son olarak, Türkiye topraklarında, yaklaşık 70 Belçika vagonu ve 1 lokomotifin yanı sıra, Müttefikler tarafından Makedonya Cephesi'nde savaş ganimeti olarak ele geçirilip Türkiye'ye getirilen Alman, Bulgar ve diğer vagonlar da dâhil olmak üzere oldukça büyük miktarda demir yolu aracı bulunmaktadır. Lozan Antlaşması'nın 72. maddesi ve tahliye protokolünün 6. maddesi, bu ekipmanın kaderini düzenlemektedir. Bu maddenin uygulanması tamamen Müttefiklerin tasarrufuna bırakılmalıdır. Müttefikler, Belçika'ya ait vagonları Belçika'ya iade edebileceklerdir. Beni görevim Türkiye topraklarında bulunan Belçika teçhizatının iadesi ilkesini sağlamaktır.

G. Yerna'nın taleplerini ifade ettiği bu belge, savaş sonrası dönemde mulkiyet, uluslararası hukuk ve diplomasi üçgeninde yaşanan çatışmalara bir örnek teşkil etmektedir. Böylece Belçika taleplerini siyasi ve hukuki perspektif üzerinden şekillendirmektedir.

Nafia Vekili Fevzi Bey G. Yerna'nın 4 kategori üzerinden sunduğu gerekçelerine karşılık vererek aslında Belçika'nın Türkiye topraklarında bulunan Belçika teçhizatı üzerinden hak iddiasında bulunamayacağına açıklık getirdi. Buna dair sunduğu ve savunduğu 8 Ekim 1923 tarihli notasında yer alan savları şöyledir (TDA, 501/32177-128004-24; TDA, 501/32177-128004-92):

1- Lozan Antlaşması'nın 65. maddesi ve Ekli XIII. Protokolü uyarınca Belçika'ya iade edilmesi istenen teçhizat Belçika vatandaşlarına ait olmadığı gibi Müttefik Hükûmetleri tarafından el konulmuş veya işgal edilmiş değildir. Dolayısıyla, bu madde Belçika'ya hak iddia etme hakkı vermez. Diğer taraftan Adapazarı ve İstanbul'daki topçu atölyeleri ile Feshane'deki askeri giyim fabrikasında bulunduğu iddia ve Belçika'ya ait özel kuruluşlara ait olduğu beyan edilen makine aletlerinin, tekstil makinelerin ve aksesuarların iadesini Belçika talep edemez. Belirtilen malzemelerin özel kuruluşlara ait olduğu kanıtlanırsa bile 29 Ekim 1914 tarihinde Türkiye'de değildi. Bu nedenle söz konusu madde bu durumda geçerli değildir. Nitekim yukarıda belirtilen 65. madde yalnızca, antlaşmanın yürürlüğe girdiği tarihte Türk topraklarında kalan ve 29 Ekim 1914 tarihinde Müttefik vatandaşlarına ait, halen mevcut olan ve tespit edilebilen mal, hak ve menfaatleri ilgilendirmektedir.

2- TBMM Hükûmeti ve Genelkurmay Başkanlığı, C.M.I.C.F. işaretini taşıyan vagonların varlığından haberdar değildir. Müttefikler tarafından talep edilen vagonlara böyle bir işaret iliştilmiş olması, hükûmetimize karşı bir argüman oluşturmaz. Bu vagonların Belçika'ya ait olduğu varsayılsa bile, yukarıda belirtilen antlaşma maddelerine dayanarak bu yönde bir iddiada bulunulamaz.

3- Makedonya Cephesi'nde Müttefikler tarafından savaş ganimeti olarak ele geçirilen veya Türkiye'ye getirilen vagonlar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Eğer böyle vagonlar varsa, el koyma Türkiye'de gerçekleştirilmemiştir. Adapazarı ve İstanbul'daki topçu atölyelerinde ve Fesha-

ne'deki askeri giyim fabrikasında bulunan ve özel Belçika kuruluşlarına ait olan aksesuarlara, antlaşmanın 72. maddesi veya tahliye protokolünün VI. maddesi⁶ uygulanamaz. Yaklaşık 1.300 vagondan oluşan demir yolu araçlarının Belçika'ya iade edilmesinin gerekliliğini göstermek için ileri sürdüğünüz 67. madde, özel bir niteliğe sahiptir. "Yunanistan, Romanya veya Sırp-Sloven Devleti orduları tarafından Türkiye topraklarında veya sırasıyla Türk Ordusu tarafından bu devletlerin topraklarında çıkarılan, ele geçirilen veya el konulan her türlü taşınır eşyanın" aranmasını ve iadesini kolaylaştıran hükümler içerir ki ilgili protokole göre Belçika, bu maddenin özel hükümlerine zaten katılmıştır. Dolayısıyla ilgili protokole göre, Belçika, Kısım II, Kısım I (mali hükümler) hükümlerine ve Kısım III (ekonomik hükümler) hükümlerine⁷ katılmış olduğundan, bu maddenin özel hükümlerine katılamaz.

4- Tanıklar tarafından ileri sürülen 65. madde bu konuda uygulanmaz. 72. Madde ise "Almanya ve Avusturya'ya ait mal, hak ve menfaatlerin talepte bulunmak için ileri sürülebileceğini" belirtmektedir. Müttefikler tarafından Makedonya cephesinde savaş ganimeti olarak ele geçirilen vagonların Türkiye'ye getirildiği iddiasıyla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Antlaşma'nın 72. maddesi veya tahliye protokolünün VI. maddesi, iddiada bulunmak için kullanılamaz.

Fevzi Bey'in hazırladığı diplomatik cevaplar, Türkiye Cumhuriyeti'nin Lozan sonrası dönemde egemenlik haklarını koruma ve yabancı taleplere karşı uluslararası hukuk zemininde direniş gösterme iradesinin bir örneğidir. Çünkü Fevzi Bey Belçika'nın iddialarını Lozan Antlaşması'nın ilgili maddeleri üzerinden analiz ederek tek tek çürütmeyi tercih etmiştir. Bu durum dış ilişkilerde yeni rejimin, siyasi ve ekonomik bağımsızlığını ön plana aldığına işaret eder. Ancak Fevzi Beyin çok açık hukuki ve diplomatik itirazlarına cevap gecikmedi. G. Yerna'nın Fevzi Bey'in notasına yönelik itirazları aşağıdadır (TDA, 501/32177-128004-92):

1-Fevzi Bey Lozan Barış Antlaşması'nın bazı ekonomik maddelerinin Belçika için geçerli olmadığını iddia etti. Ancak, katılım protokolü metninde (Antlaşmanın Ek XIII) Belçika'nın mali ve ekonomik hükümlerin belirli ve iyi tanımlanmış hükümlerine katıldığı açıktır. Bu, tartışmasız bir şekilde tüm ekonomik hükümlerin Belçika için geçerli olduğu ve bu hükümlerde belirtilen devletlere tanınan tüm avantajların Belçika için de aynı şekilde geçerli olduğu anlamına gelir.

2-Fevzi Bey, 65. Maddenin uygulanamayacağını, çünkü talep edilen Belçika malının 29 Ekim 1914 tarihinde Türkiye'de olmadığını antlaşmanın

6 Türkiye Hükümeti, barış antlaşmasının yürürlüğe girmesini beklemeksizin, adı geçen antlaşmayı imzalayan devletlerin vatandaşlarının 69, 72, 77 ve 91. maddelerden (72 ve 91. maddelerde belirtilen süreler henüz işlemeye başlamamış olsa bile) ve aynı şekilde İkamet Sözleşmesi hükümlerinden yararlanmasını kabul edecektir (Lozan (1922-1923), 1973: 300).

7 Ayrıntılı bilgi için bkz. (Lozan (1922-1923), 1973: 298).

metnine atıfta bulunarak iddia ediyor. Fevzi Bey'e bu malın belirtilen tarihte Türkiye'de olması gerektiğini değil, o tarihte Müttefik uyrukluların malı olması gerektiğini belirtmek isterim. Bu nedenle 65. maddenin şu şekilde ifade edilmesi gerekirdi: "29 Ekim 1914 tarihinde Müttefik uyruğunda bulunan ve o tarihte Türkiye'de bulunan şahıslara ait mallar derhal iade edilir, vb."

3- Belçika malzemesinin, savaş sırasında Almanya üzerinden Türkiye'ye ulaştığı ve Alman damgası vurulduğu için Alman malzemesinin yanı sıra Belçika malzemesi (Madde 65) olarak da talep edilebileceğini savundum. Ancak, Müttefik hükûmetler tarafından el konulması söz konusu olduğundan, bu malzemenin kaderini 72. madde düzenlemektedir. Müttefik Hükûmetler, bu malzemeyi diğer malzeme kategorilerinden ayırmak için, Türkiye topraklarında ele geçirdikleri Alman, Avusturya, Belçika ve Bulgar vagonlarına C.M.I.C.F işareti, Makedonya'da ele geçirip Türkiye'ye getirdikleri vagonlara ise R.M. işareti koydular. Bu 72. madde, Müttefiklerin bu malzemeye sahip olmaya devam edeceğini ve Türk Hükûmeti'nin Müttefiklerin aldığı tedbirlerden hiçbir şekilde sorumlu olmayacağını belirtmektedir. Bu nedenle, Fevzi Beyin yukarıda belirtilen notasında ileri sürdüğü ve Türk Hükûmeti'nin bu malzemeyle ilgili olarak ileri sürebileceği argümanı tam olarak anlayamıyorum. Müttefik Hükûmetlerinin Türk Hükûmeti'ne herhangi bir yükümlülük getirme niyeti hiçbir şekilde söz konusu değildir. Bundan dolayı Müttefikler, Lozan Antlaşma'nın 72. maddesi uyarınca C.M.I.C.F. ve R.M. işaretli vagonları diledikleri gibi kullanmalarına Türk Hükûmeti'nin izin vermesini ve Şark (Doğu) Demiryolları Türk Komiserinin herhangi bir vagonun tesislerden çıkarılmasını yasaklayan yazıyı iptal etmesini talep etmektedir. Fevzi Bey'in antlaşmaya getirdiği yorumdan kaynaklanan uyuşmazlığın, Belçika Hükûmeti'nin konuyu başka bir yetkili yargı merciine götürme hakkı saklı kalmak üzere, Karma Tahkim Mahkemesi tarafından çözülmesi gerektiğini düşünüyorum.

Bu meselenin çözümüne kadar Türk Hükûmeti demir yolu malzemelelerinden sorumlu olacak ve gerekli tüm koruma önlemlerini alacaktır. Demir yolu malzemeleri kullanılamaz, kiralanamaz veya satılamaz. Bu ekipmanın kullanılması halinde, Belçika Hükûmeti'nin, Türk Hükûmeti'nin ekipmanın sökülmesini yasakladığı tarih olan 21 Ağustos 1923'ten (Adnan Bey'in notası) itibaren, demir yolu vagonları için uluslararası tarife oranı ve endüstriyel ekipman için günlük değerinin yüzde yarısı (%1/2) üzerinden hesaplanan kira bedellerini Türk Hükûmeti'nden talep etme hakkını saklı tutuyorum. Yetkili mahkeme kaderini belirlemeden önce satılması halinde, Belçika Hükûmeti bu satışı tanımama ve Türk Hükûmeti'nden, devredilen ekipmanın yeni değerinin %60 ila %70'i oranındaki bedelini talep etme hakkını saklı tutar. Ayrıca, Müttefik Yüksek Komiserleri ve Belçika Kraliyet Bakanlığı'ndan yukarıda alıntılanan notalarda yer alan çekinceleri Fevzi Bey'e teyit etmekle yükümlüyüm. Ayrıca, 58 vagonun sökülmesi için hem Haydar Paşa Garı'na

hem de Yedikule Garı'na verdiğim makbuzların geçersiz sayıldığı ve tamamen veya kısmen sökülmiş olan bu ekipmanın, geri kalan ekipmanlarla aynı şekilde Türk Hükûmeti tarafından alıkonulduğu açıkça anlaşılmalıdır. Son olarak, vagonlar imtiyazlı şirketlerin arazilerinde depolanacak ve masrafları 21 Ağustos 1923 tarihinden itibaren Türk Hükûmeti tarafından karşılanacaktır.

G. Yerna yukarıdaki açıklamasıyla, ilk olarak antlaşmaya taraf devletlerin hak ve yükümlülüklerinin kapsamının aslında dar yorumlanmasına karşı çıkmaktadır. Ardından Belçika'nın ekonomik hükümlerden eşit şekilde yararlanması gerektiğini savunmaktadır. İlâveten G. Yerna, 65. maddenin yorumunda sahiplik esasını ön plana çıkararak, antlaşmanın uygulanabilirliği konusunda Fevzi Bey'den farklı düşünmektedir. Bu görüş ayrılığı en önemli ihtilaflardan biri şeklinde değerlendirilebilir. G. Yerna, savaş sonrası mülkiyetin karmaşıklığına ve özellikle savaş ganimeti niteliğindeki malzemelerin statüsüne dikkat çekerek 72. maddeyi de tartışma konusu yapmıştır. Söküm işlemi devam eden ve hâlihazırda depolanan vagonların masraflarının 21 Ağustos 1923 tarihinden itibaren Türk Hükûmeti tarafından karşılanmasını talebini de tekrar eden G. Yerna hukuki uyumsuzluğun çözümü için Karma Tahkim Mahkemesine başvurulması gerekliliğini dile getirirken; malzemelerin kullanılmamasına rağmen alıkonulduğu iddiasıyla bunun tazminat yükümlülüğünü doğurduğunu savunmaktadır.

Türk Hükûmeti'nin elinde bulunan Belçika teçhizatını, Birinci Dünya Savaşı sırasında "usulüne uygun olarak" edindiği savı üzerinden Belçika ekipmanı mülkiyetine yönelik iddiası da G. Yerna tarafından şiddetle eleştirildi. G. Yerna söz konusu malzemenin Belçika Hükûmeti tarafından gönüllü olarak devredilmediğini, savaş sırasında Almanlar tarafından götürülüp Orta Avrupa'nın çeşitli ülkelerine dağıtıldığını dolayısıyla da Almanya'nın Belçika vagonlarını eski müttefiklerinden birine sattığına veya verdiğine dair herhangi bir kanıtı sahip olmamasına dayandırmaktadır. Ancak diğer taraftan G. Yerna'ya göre Almanya'nın Türkiye'ye söz konusu malzemeyi satması durumunda dahi Belçika'nın hakları hiçbir şekilde azalmaz; çünkü dünyanın tüm ülkelerinde yasadışı yollarla yapılan satışlar geçersizdir (TDA, 501/32177- 128004-92). Nitekim G. Yerna'ya göre, Türkiye "usulüne uygun" aldığını söylese de her şekilde Belçika'ya ait teçhizat Belçika Hükûmeti'nin tartışmasız mülkiyetinde olmalıdır.

Türkiye ise Birinci Dünya Savaşı esnasında Belçika malı iddia edilen teçhizatı Almanya'dan satın aldığı konusunda ısrarcılığını sürdürdü. Bu tezi ile Türkiye kısacası Alman menşeli demir yolu araçlarının savaş sırasında satın aldığını ve eşdeğer bedelini ödediği için de bu durumun söz konusu ekipman üzerinde mülkiyet haklarına yeterli delil sunduğunu dolayısıyla antlaşmanın 72. maddesinin uygulanmayacağını Müttefiklere belirtti (TDA, 501/32177- 128004-78). Türkiye'nin tezi oldukça açıktır. Birinci Dünya Savaşı sonrasında

elinde bulunan Belçika'ya ait olduğu iddia edilen demir yolu ekipmanları ve diğer teçhizatla ilgili olarak, bu malzemelerin "usulüne uygun" ve "meşru" yollarla elde edildiği görüşünü Türkiye'nin diplomatik temaslarında daima savunduğu gözlenmektedir. Böylece Türkiye, söz konusu ekipmanın büyük bölümünün Almanya'dan satın alındığını ve bedelinin ödendiğini belirterek, mülkiyet hakkının kendisinde olduğunu iddiasında hep ısrarcı olmuştur. Buraya kadar Belçika demir yolu malzemeleri ile vagonları hakkında hukuki bir çözüm sağlanamamış olması meselenin taraflar arasında oluşturulacak ortak bir komisyonda ele alınması fikrini güçlendirdi.

2. R.M. ve C.M.I.C.F. İşaretli Belçika Demir Yolu Malzemeleri Meselesinde Ortak Komisyon Kurulması ve Alınan Kararlar

Türkiye, Lozan Antlaşması çerçevesinde uluslararası hukuku ve mülkiyet haklarını savunduğu gibi uluslararası komisyonlara katılarak diplomasi- nin dışında kalmadığını da gösterdi. Ortak Komisyon'un önceliği, üzerinde daha az tartışmanın yaşandığı R.M. işaretli demir yolu ekipmanlarıdır. Ancak ilerleyen süreçte C.M.I.C.F. işaretli demir yolu malzemeleri de Ortak Komisyon'da ele alındı.

Türk Hükûmeti, Müttefikler tarafından R.M. olarak işaretlenen (alıko- nulan) ekipmanlar için Müttefiklerin mülkiyet haklarını tanıdı. Doğu De- miryolları Başmühendisi Ahmet Muhtar Bey'in de aralarında bulunduğu or- tak bir komisyonda Türkiye'nin tezi, menşei ne olursa olsun, bu ekipmanın Müttefiklere iadesini gerçekleştireceği yönündeydi (TDA, 501/ 32177-128004- 78).

Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmetlerinin temsilcileri, TBMM'nin İs- tanbul Diplomatik temsilcisi Adnan Bey'e, R.M. ekipmanlarının Müttefik- lere devrinden sorumlu Ortak Komisyon'da kendilerini temsil etmek üzere Komutan Contant'ı atadıklarını bildirdiler. Türk Hükûmeti'nin de Ahmet Muhtar Bey'e, Komutan Contant ile Belçika vagonları dışındaki konuların in- celenmesine başlanabilmesi için gerekli talimatı vermesini talep ettiler (TDA, 501/32177-128004-77). Dikkat edilirse Müttefiklerin Belçika vagonları gibi hassas konulara doğrudan müdahale etmek istemedikleri ve bu meseleyi ayrı bir değerlendirmeye tabi tutacakları anlaşılmaktadır. Aslında bu durum, hem taraflar arasında iş birliği gerekliliğini hem de müzakerelerde farklı katego- rilere ayrılmış ekipmanların ayrı ayrı ele alınmasının önemini ortaya koy- maktadır. Bu sürecin diplomatik ve resmi kanallar üzerinden yürütülmesine Türkiye'nin taraftar olması işbirliğine açık olduğuna işaret etmektedir.

Bu bağlamda Türkiye Ortak Komisyon'a sunduğu 26 Şubat 1924 tarihli notada, demir yolu araçlarının R.M. olarak işaretlenmiş kısmı üzerindeki mülkiyet hakkını tam ve eksiksiz Müttefik Hükûmetlerine tanıdı. Böylece Doğu Demiryolları Başmühendisi Ahmet Muhtar Bey'in de çalıştığı Ortak Komisyon söz konusu demir yolu araçlarının iadesinin gerçekleştirilmesini

istedi (TDA, 501/32177-128004-56). Aynı notada Türkiye, Mondros Mütarekesi'nden sonra Müttefikler tarafından Türk hatlarında haciz altına alınan ve C.M.I.C.F. şeklinde işaretlenen demir yolu araçlarının bir kısmıyla ilgili olarak, savaş sırasında satın alındığını ve eşdeğer bedelin ödendiğini bir kez daha yineledi. Söz konusu notada ödeme noktasında herhangi bir kanıt sunması gerekmediğini öne süren Türkiye, böylece Lozan Antlaşması'nın 72. maddesinin geçerli olamayacağını bir kez daha teyit etti (TDA, 501/32177-128004-73).

İmzası bulunan temsilciler Türk notasına 3 Mart 1924'te yanıt verdiler (TDA, 501/32177-128004-56). Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmet temsilcileri, Adnan Bey'e C.M.I.C.F. işaretli teçhizat ve vagonlara, ateşkesin ardından Müttefikler tarafından el konulduğunu hatırlattılar. Çünkü onlara göre tüm koşullar, yabancı menşeli bu malzemenin, savaş ihtiyaçları için İttifak Devletleri Orduları tarafından Türkiye'ye getirildiğini göstermektedir. 1 Eylül 1920'de, Osmanlı Doğu Demir Yolu Şirketi işletmesi Müttefik askeri yetkilileri tarafından imtiyazlı şirkete devredildiğinde, bu malzeme ile şirketin kendisine ait olanlar arasında bir ayırım yaptıklarına dikkat çeken Müttefikler, şirketin malı olan makineler, vagonlar ve arabaları bulundukları halleriyle, koşulsuz olarak şirkete teslim ettiklerini belirttiler. Diğer taraftan askeri kontrol için ele geçirilen R.M. ve C.M.I.C.F. işaretli makinelerin, vagonların belirtilen kira bedelleri karşılığında şirketin kullanımına bırakıldığını ve şirketin bu ekipmanın iyi durumda kalmasından sorumlu tutulduğunu söylediler. Dolayısıyla Müttefiklere göre Doğu Demir Yolu Şirketi söz konusu ekipman üzerindeki Müttefik haklarını kabul etmelidir. Nitekim Müttefiklerin bakış açısı kapsamında, Türk Hükûmeti iddia ettiği gibi, bu ekipmanı savaş sırasında satın almış olsaydı, Osmanlı Doğu Demir Yolu Şirketini bu durumdan haberdar etmesi ve söz konusu ekipmanın kullanımı için bir anlaşma yapması gerekirdi. Müttefikler, Türk Hükûmeti aksini ispatlayıncaya kadar, C.M.I.C.F. vagonlarını, ateşkes sırasında fiilen ele geçirdiklerini ve barış imzalandığı sırada, Osmanlı Doğu Demir Yolu Şirketi'nin elindeki malları eski düşman malı kabul etmekte devam edeceklerini duyurdular. Kabul ettikleri anlayış ile de Müttefikler Lozan Antlaşması'nın 72. maddesi ve bu maddede belirtilen koşullar uyarınca bu malı muhafaza etme hakkına sahip olduklarını savundular. Böylece askeri kontrol için ele geçirilen R.M. ve C.M.I.C.F. işaretli makineler ve vagonların, Müttefiklere ait olduğu iddiası bir kere daha dile getirildi (TDA, 501/32177-128004-73).

R.M. vagonlarının Müttefiklere iadesinin konuşulduğu Ortak Komisyon'da söz alan Ahmet Muhtar Bey, 1 Eylül 1920 tarihli envanterde listelenen C.M.I.C.F. vagonlarından bazılarının artık Türk hatlarında olmaması nedeniyle, kayıp C.M.I.C.F. vagonlarının sayısına eşit miktarda R.M. vagonunu tazminat olarak talep etti ve bunların Bay Contant'a yapılan teslimden hariç

tutulmasını istedi (TDA, 501/ 32177-128004-69). Bu noktada İngiliz, Fransız ve İtalyan Hükûmetlerinin temsilcileri tarafından Ortak Komisyon'a delege olarak atanan Bay Contant, söz konusu vagonların hangi koşullar altında iade edilebileceğini incelemek üzere Türk Hükûmeti delegesi Ahmet Muhtar Bey ile temasa geçti. Bay Contant tarafından sunulan belgelerde; Türk topraklarında, Doğu Demir Yolu Şebekesi'nde 784 vagon arasında 46 adet R.M. işaretli Belçika vagonunun bulunduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca, 1920 yılında C.M.I.C.F. olarak işaretlenmiş demir yolu araçlarının envanteri, hem Türk hem de Yunan tüm Doğu Demir Yolu ağında 675 vagonun ibarettir. Müttefik Hükûmetler bu ekipmanın bir kısmına 1920'den beri sahiptir. Bu vagonların bir kısmı da Yunanistan topraklarındadır, dolayısıyla şu anda Türkiye'de Doğu Demir Yolu ağında C.M.I.C.F. olarak işaretlenmiş yalnızca 387 vagon bulunmaktadır. Bu vagonların 89'u Belçika vagonudur. Yukarıda belirtilen 675 vagon sayısına ulaşabilmek amacıyla hareket eden Türkiye aradaki 288 vagonluk farkın R.M. işaretli malzeme ile tamamlanmasını beklemektedir. Böylece Ahmet Muhtar Bey, 675 vagonun tamamını Türk Hükûmeti'nin malı olarak talep etmekle yükümlü olduğuna açıklık getirdi (TDA, 501/32177-128004-52). R.M. işaretli vagonların Müttefiklere ait olduğu kabul edilse de, C.M.I.C.F. işaretli vagonların mülkiyeti konusunda ciddi bir ihtilafın devam ettiği anlaşılmaktadır. Böyle bir sorunun devam etmesi hem teknik hem diplomatik açıdan süreci tartışmalı hale getirirken; demir yolu araçlarının iadesi meselesinin sadece sayısal bir mesele olmadığına da işarettir. Nitekim bu durum üzerinden uluslararası anlaşmaların yorumu ile mülkiyet hakları meselesinin nasıl karmaşık bir süreçte doğru evrildiği de gözlenmektedir. Ayrıca teknik detayların siyasi çıkarlarla birlikte işletilmek istenmesi uzlaşmanın kolaylıkla sağlanamayacağını da göstermektedir.

Türk delegesi Ahmet Muhtar Bey'in talepleri karşısında Bay Contant, konuyu Müttefik Hükûmetlerinin temsilcilerine havale etmeden, istenilen 288 R.M. işaretli vagonun karara kadar rezerve edilmesini önerdi. Böylece geriye kalan R.M. vagonları, yani 496 vagon ise, derhal Müttefik Hükûmetlerinin temsilcilerinin emrine sunulabilirdi. Türk Delegesi hükûmetinin tüm C.M.I.C.F. ekipmanları üzerindeki olası haklarını tam olarak güvence altına alan bu çözümü kabul etti ve böylece 496 adet R.M. vagonun teslim edileceğini bildirdi (TDA, 501/32177- 128004-52). Müttefikler böylece Türk Hükûmeti'nden, Ortak Komisyon'da kabul edilen şartlara uygun olarak anlaştıkları 496 R.M. işaretli vagonun Emerico Steiner şirketine teslim edilmesi için gerekli talimatı en kısa sürede vermesini istediler. Diğer taraftan Türk Hükûmeti alıkoyduğu teçhizat sebebiyle hem Müttefikler hem de Emerico Steiner şirketinin uğradığı ve uğrayabileceği tüm zararlardan sorumlu tutuldu (TDA, 501/32177-128004-52).

Müttefikler söz konusu malzemeyi anlaştıkları üzere Emerico Steiner şirketine sattılar. Emerico Steiner şirketi temsilcisi de vagonları Yedikule veya Deağaç'ta imha etmek üzere elden çıkarmak istedi. Demir yolu malzemesinin

çeşitli demir yolu ağına yayılması elden çıkarılacak malzemenin tespitini zorlaştıracığından malzemelerin belirlenmesinde bir Türk Hükûmet temsilcisinin görev alması kararlaştırıldı. Buna göre malzemelerden sorumlu yetkili, Müttefik Hükûmet temsilcilerinden aldığı emirle Emerico Stenier Şirketi temsilcisine belirlenen malzemeyi taşıyacaktı. Doğu Demiryolları Şirketi tarafından hazırlanan ve taşınan vagonların marka ve numaralarını gösteren bir de hareket takvimi hazırlandı. Her hareket takvimi, Türk Hükûmeti temsilcisi ve Müttefik Hükûmetlerinin temsilcisi tarafından onaylandı. Doğu Demiryolları şirketi için bu eylem yükümlülüğünü yerine getirmek iken; Emerico Steiner Şirketi temsilcisi için teslim alma anlamına gelecekti. Onaylar, en fazla 496 R.M. vagonun teslim edilmesi halinde verilecekti; Türkiye'nin yukarıda belirtilen çekincelere tabi olarak, kalan 288 R.M. ekipman, varış yeri hakkında kesin bir karar verilinceye kadar sahada tutulacaktı. Nitekim Ahmet Muhtar Bey, ateşkes sırasında mevcut olan toplam C.M.I.C.F. vagon sayısını tamamlamak üzere 288 R.M. vagonun Türkiye'de kalması kaydını yine şart koştu (TDA, 501/32177-128004-52). Ahmet Muhtar Bey'in 288 R.M. işaretli vagonun "rezerve" edilmesi talebi, C.M.I.C.F. ekipmanları üzerindeki olası Türk haklarını güvence altına almak istemesine dayandırılabilir. Böylece Türkiye, mülkiyet haklarından feragat etmeksizin meseleyi zamana yayarak kazançlı çıkmak adına bir çözüm planını kabul etti.

Bu sırada teçhizat ve ekipmanlar üzerinde süre gelen karışık durum hâlihazırda devam ederken Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmet temsilcileri, 15 Mart 1924'te sundukları notada, yakında Türkiye'den ayrılacak olan R.M. demir yolu araçlarının teslimatından sorumlu komisyonda görevli Bay Contant'ın yerine, Bay Pernot'nun görevlendirildiğini iletiler. Ayrıca, Belçika Hükûmeti tarafından aynı komisyon için görevlendirilen delege ise G. Yerna'dır (TDA, 501/ 32177-128004-71). G. Yerna'nın Ortak Komisyon'a sonradan görevlendirilmesi Belçika vagon ve demir yolu malzemesi meselesinin gündeme taşınacağına işaretler. Ancak ne var ki görev değişiklikleri sorunun çözümünü beraberinde getirmedi. Türk makamları, Doğu Demir Yolu Şirketi'ne, şirketin şebekesinde bulunan tüm C.M.I.C.F. işaretli demir yolu malzemesini, Türk Hükûmeti'ne teslim etmesi için resmi bir emir verdi. Türkiye'nin resmi emri üzerine Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmetlerinin temsilcileri mülkiyet meselesini yeniden gündeme taşıdı. Ayrıca Müttefikler, Türk makamlarının Doğu Demiryolları Şirketi'ne verdiği emri askıya almasını talep etiler (TDA, 501/32177-128004-61). Ayrıca Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmet temsilcileri, Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti ile aralarında C.M.I.C.F. işaretli malzemenin mülkiyeti konusunda ortaya çıkan anlaşmazlığın çözüme ulaştırılması adına meselenin tahkime sunulmasını teklif ettiler (TDA, 501/32177-128004-59; TDA, 501/32177-128004-41). Tahkim seçeneğinin dillendirilmesi, demir yolu ekipmanının mülkiyeti konusunun taraflar arasındaki temel sorun olduğunu öne çıkarmaktadır. Mülkiyet meselesi çözüme ulaştırılmadan hiçbir demir yolu ekipmanının devredilemeyeceği de açıktır. Ortak Komisyon'da Müttefiklerin

kendileri adına tek temsilci göndermeleri bu meselede ortak hareket ettiklerini yani ortak bir cephe kurduklarını göstermektedir. Diplomatik sahada tek başına mülkiyet argümanı üzerinden Müttetiklere karşı mücadele sergileyen Türkiye'nin ise bir sonraki aşamada tahkim yani hakem seçeneğini kabul etmesi ortak çözüm arayışına katkı sunacağına işaretler.

3. R.M. ve C.M.I.C.F. İşaretli Belçika Demir Yolu Malzemeleri Meselesinin Karma Hakem Mahkemelerinde Değerlendirilmesi

Karma Hakem Mahkemesinin kurulması ve uygulaması usulleri 24 Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'na dayanmaktaydı. Lozan Antlaşması'nın en önemli sonucu, siyasi, ekonomik ve hukuki bağımsızlığın kazanılmasıdır. Bağımsız Genç Cumhuriyet ilerleyen süreçte Birinci Dünya Savaşı ve işgal yıllarının ülkede yarattığı hukuki belirsizliklerin çözümü için çalıştı. Nitekim anlaşmazlık veya belirsizliklerin çözümünde karma hakem mahkemeleri⁸ İstanbul'da faaliyet yürüttü (Esirgen Örsen, 2019: 334). Belçika demir yolu malzemeleri meselesinde de anlaşmazlık ve belirsizliği çözümlemek üzere karma hakem mahkemesi görev aldı.

Anlaşmazlığın çözümünü hızlandırmak amacıyla, Fransa, İngiltere ve İtalya büyükelçileri, Belçika Bakanı ile anlaştıktan sonra, konuyu Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi'ne sunduklarını Türk Hükümeti'ne bildirdiler. Ayrıca meselenin Mösyö Hammerich'in başkanlığındaki tahkime havale edilmesini önerdiler (TDA, 501/ 32177-128005-111). Nitekim nihayetinde mesele İngiliz-Türk Karma Tahkim Mahkemesi Başkanı Bay Hammerich'in tahkimine havale edildi (TDA, 501/32177-128005-96; TDA, 501/ 32177-128005-97). Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi başkanlığına senelik 2.500 İngiliz lirası verilmek üzere, La Haye Adalet Divanı Başkanlığınca seçilen Danimarkalı Mösyö Hammerich böylece görevine başladı. Lozan'ın ilgili maddeleri gereğince kurulan Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemeleri İstanbul'da 1925 yılı haziran ayında çalışmalarına başladı (Karabulut, 2020: 440-441). Bu gelişme, demir yolu ekipmanları üzerindeki mülkiyet anlaşmazlığının diplomatik yollarla çözülemediğini ve tarafların sonunda meseleyi uluslararası tahkime taşıma konusunda mutabık kaldığını göstermektedir.

İstanbul Diplomatik Temsilcisi Nusret Bey⁹, Türkiye Cumhuriyeti

8 Lozan Barış Antlaşması ile alınan kararlar doğrultusunda sorunları çözmek amacıyla Türkiye-İngiltere, Türkiye-İtalya, Türkiye-Belçika, Türkiye-Yunanistan, Türkiye-Romanya ve Türkiye-Fransa arasında merkezi İstanbul olacak şekilde karma hakem mahkemeleri kuruldu. Eylül 1925 tarihinde muhtelit hakem mahkemelerinin Adliye Vekâleti'nden Hariciye Vekâleti'ne devredilmesine karar verildi. Sonrasında Türkiye ile taraf ülkeler arasında mahkemeler başladı (Emek, 2025: 160-161).

9 TBMM'nin İstanbul Diplomatik Temsilcisi Adnan Bey için ağır basan memuriyet değil, siyasetti. Bu süreçte fikren Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasını kurma hazırlığındaki şahsiyetlerle daha yakın ilişki içinde olan Adnan Bey, mebusluğu tercih ederek İstanbul Murahhaslığındaki vazifesinden ayrılmak istediğini bildirdi. Bu isteği biraz gecikmeli olsa da kabul edilen Adnan Bey'in yerine İstanbul Murahhaslığına 29 Haziran 1924 tarihinde Nusret Bey atandı (Bozkurt, 2023: 4).

Hükûmeti adına, tahkim işlemlerinin mümkün olduğunca hızlandırılması arzusunun çeşitli vesilelerle dile getirdi. Fransa, İngiltere ve İtalya Hükûmetlerinin temsilcileri, Türkiye Dışişleri Bakanlığı'nın İstanbul'daki heyetinin, tahkim anlaşmasının hazırlanmasında, İngiltere Büyükelçiliği'nden Smith, İtalya Büyükelçiliği'nden Komutan Capizzi ve Fransız Büyükelçiliği'nden Kaptan Pernot ile İstanbul'daki Avukat Vuccino ile temasa geçebileceği bilgisini verdi. Avukat Vuccino, yukarıda adı geçen delegelere hukuk müşaviri hizmeti sunacaktı (TDA, 501/32177-128005-96). Belçika tahkim mahkemesinde temsilci olarak Mühendis Van der Haegen'i görevlendirdi (TDA, 501/32177-128005-97). Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti'ni ise Türkiye Bayındırlık Bakanlığı Demiryolları Genel Müdürü Ahmet Muhtar Bey temsil etti (TDA, 501/32177-128005-92). Böylece Türkiye ile Müttefikler (Fransa, İngiltere, İtalya) ve Belçika arasında yaşanan demir yolu teçhizatı anlaşmazlığında tahkim süreci fiilen başladı.

Fransa, İngiltere ve İtalya Büyükelçilikleri, 10 Kasım 1926'da Bay Hammerich başkanlığında, tahkime sunulan sözde C.M.I.C.F. işaretli demir yolu malzemesi maddi davasının çözümünü hızlandırmak amacıyla, tahkim anlaşmasının imzalanma tarihini 15 Kasım 1926 olarak belirlediklerini Türk Dışişleri heyetine bildirdiler. Belirlenen günde de Müttefik Devlet temsilcilerinden oluşan heyet, taslak halindeki uzlaşmayı Ahmet Muhtar Bey'e sundu. Ahmet Muhtar Bey, daha kapsamlı bir inceleme neticesinde anlaşmayı imzalamak için zamana ihtiyacı olduğunu beyan etti. Ahmet Muhtar Bey, Avukat Vuccino'ya 48 saat içinde yanıt vereceğine söz verdi. Ancak üzerinden 1 ay kadar bir süre geçince, verilen sözün tutulmaması gerekçesiyle Büyükelçiler, Ahmet Muhtar Bey'in yanıtını bildirmesini içeren 23 Aralık 1926 tarihli toplu nota sundular. (TDA, 501/32177-128005-92). Ahmet Muhtar Bey'in, taslak anlaşmayı hemen imzalamayıp ek süre istemesi, Türk tarafının süreci dikkatli yürütmek istediğini ve özellikle taslağın içeriğinde Türkiye'nin aleyhine olabilecek hükümleri titizlikle değerlendirme ihtiyacını göstermektedir.

Türk Hükûmeti yaşanan gecikmeye, 15 Kasım 1926 tarihinde kendisine sunulan taslak metnin yol açtığını belirtti ve ardından taslak metin üzerinden çekincelerini dile getirdi. Buna göre Türkiye öncelikle Müttefiklerin, Alman, Avusturya, Macaristan ve Belçika menşeli olmak üzere çeşitli menşeli vagonlar ve lokomotifler üzerinde hak iddiasında bulunduğunu ifade etti. Müttefikler hak iddialarını: Alman Demir Yolları Genel Askeri İdaresi'nin demir yolu malzemesini Birinci Dünya Savaşı sırasında stratejik amaçlarla Türkiye'ye taşımış ve Mondros Ateşkes Antlaşması'nın imzalanmasının ardından 31 Ekim 1918'de Türkiye'de bırakmış olması ile gerekçelendirdiler. Nitekim Almanların terk ettiği demir yolu malzemeleri Müttefik Askeri Makamları tarafından Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 15. maddesi hükümleri uyarınca Osmanlı demiryolları envanterine dahil edildi. Böylece Müttefiklerin söz konusu iddiaları, Türk Hükûmeti'ni ülkesinde bulunan tüm taşınmaz demir

yolu malzemesini kullanma hakkından yoksun bırakınca, Türkiye bu iddiayı mülkiyet hakkının sorgulanması şeklinde yorumladı. Nitekim Türkiye daha önce teslim etmediği R.M. işaretli demir yolu malzemesinin taslak metinden çıkarılmasını ve sadece C.M.I.C.F. işaretli demir yolu malzemesinin tahsisi ile ilgili bir tahkim anlaşmasının imzalanması gerektiği noktasında ısrarcıdır. Diğer taraftan Türkiye'nin anlaşmayı kabul etmemesi halinde Müttefiklerin uğradıkları zararları telafi etmek üzere tazminat talebinde bulunabileceği iddiası önemli bir çekincedir (TDA, 501/32177-128005-76). Yukarıdaki açıklamalardan tahkim anlaşmasının ya Müttefik Askeri Makamlarının, Doğu Demir Yolu ağında el koyduğu C.M.I.C.F. işaretli malzemeyle sınırlı olacağı ya da yukarıda belirtilen koşullar altında, Alman Askeri Genel Müdürlüğünün Osmanlı demiryollarında terk ettiği tüm demir yolu malzemeleri ve vagonlarıyla ilgili olacağı anlaşılmaktadır. Diğer taraftan elbette genç Cumhuriyet egemenlik, mülkiyet ve uluslararası baskılara karşı temkinli dış politika refleksi göstererek genel ve belirsiz içerikli bir tahkim anlaşmasını egemenliğine müdahale olarak değerlendirmektedir.

Müttefiklere göre ilk durumda başlangıçta kararlaştırılan tahkimin kapsamını genişletmek için açıkça bir neden yoktur; ancak ikinci durumda, bu meseleye dâhil olan her iki taraf da uyuşmazlıklarını mümkün olan en kısa sürede çözmek konusunda samimiye, konuyu derhal ve bütünüyle hakeme sunmaları çıkarlarına olacaktır.

Nitekim Türkiye-Belçika Karma Hakem Mahkemesi çalışmalara başlayınca, Belçika Hükûmeti adına yeniden aktif göreve getirilen G. Yerna, Almanların savaş sırasında Türkiye'ye getirdiği ve Haydarpaşa-Gebze arasındaki demir yollarında bulunan Belçika vagonlarının ve sanayi malzemesinin teslimini istedi. Ancak Türkiye Mondros Mütarekesi'nin imzalandığı dönemde Türk şebekelerinde bulunan Alman, Avusturya ve Macar menşeli demir yolu araçları ve lokomotifler için Lozan Antlaşması'nın 72. maddesinin uygulanabileceğini yineledi. Bu durumda tarafların hakeme meseleyi götürmesi gerektiği (TDA, 501/ 32177-128005-23; TDA, 501/32177-128005-76). Türkiye böylece Mondros Mütarekesi imzalandığında Türk demir yolu şebekelerinde bulunan Alman, Avusturya, Macaristan menşeli ekipmanların Lozan Antlaşması'nın 72. maddesi uyarınca kendi mülkiyetine geçtiğini ve dolayısıyla bu ekipmanların iadesine gerek olmadığını savundu. Aynı şekilde Belçika malzemesinin de savaş sırasında Almanlar tarafından Türkiye'ye getirildiğini belirterek, mülkiyetin Belçika'ya değil, Türkiye'ye ait olduğunu ifade etti.¹⁰

10 Milli Mücadele'den bağımsız bir devlet olarak çıkan Türkiye Cumhuriyeti için demir yolları 1923 - 1938 döneminde, ülkenin en önemli sorunu kabul edildi ve bu mesele büyük bir ciddiyetle ele alındı. "Bir karış fazla şimendifer" parolasıyla hareket eden Türkiye, demir yolu siyasetini "milli vahdet, milli mevcudiyet, milli istiklal meselesi" olarak nitelendirdi. Bu hareket eksenini doğrultusunda TBMM 22 Nisan 1924'te kabul ettiği bir kanun ile Anadolu hattının satın alınmasına karar verdi. Akabinde demir yolu inşaa politikası ile demir yollarının millileştirme politikası aynı anda başlatıldı. Ancak bu hattın millileştirilmesi 1928'de gerçekleşti ve 1930'lu

Türkiye'nin ısrarlı çabası diplomatik bağımsızlığını koruma ve Lozan sonrası kurulan egemenlik haklarını pekiştirme açısından ve demir yolu meselesini “milli istiklal” meselesi kabul etmesi açısından kıymetlidir.

Türkiye her ne kadar egemenlik hakkını savunsa da Müttefik temsilciler, Müttefikler Arası Askeri Otoriteler tarafından Türk topraklarının işgali sırasında Doğu Demir Yolları dışındaki çeşitli Osmanlı demir yolu ağlarında el konulan motor ve demir yolu araçlarının serbestçe kullanımının sağlanmasında ısrarcı oldular. Bu bağlamda söz konusu ekipmanın kurtarılması için Türk Hükûmeti'nden en geniş olanakları sağlayacağını taahhüt eden bir beyanname almak istediler (TDA, 501/ 32177-128005-76). Yine Müttefikler yetkili Türk makamlarının dikkatini bu meselenin çözümüne çekmek üzere meselenin aciliyetini gündeme taşıdılar. Bir taraftan adli tatilin yaklaşması bir taraftan da ihtilaf konusu malzemenin “hava şartlarından dolayı büyük hasar görmeye devam etmesi ve faillerin yakalanıp adalete teslim edilmesine rağmen tekrarlanan hırsızlıkların hedefi olduğu” gerekçeleri meselenin aciliyetine örnek teşkil etti (TDA, 501/32177-128005-69). Beyan edilen gerekçelerle İngiltere, Fransa ve İtalya Büyükelçileri Türkiye'nin C.M.I.C.F. maddi davasına ilişkin tahkim anlaşmasını imzalanmasını hızlandırmak amacıyla, ayrı ayrı ve toplu olarak Dışişleri Bakanlığına bir nota ilettiler (TDA, 501/32177-128005-49; TDA, 501/32177-128005-52; TDA, 501/32177-128005-54; TDA, 501/32177-128005-55; TDA, 501/32177-128005-56). Müttefik temsilciler toplu nota vererek siyasi, ayrı ayrı notalar vererek de diplomatik temaslar yoluyla süreci hızlandırmak istediler.

Dışişleri Bakanlığı, herhangi bir gerekçe göstermeksizin, tahkim anlaşmasının “yalnızca C.M.I.C.F. işaretini taşıyan demir yolu malzemesinin tahkimine karar verme amacını taşıması gerektiğini” yineledi. Ayrıca, tahkim anlaşmasının imzalanmasının, ancak Türk-Belçika Karma Endüstriyel Demir Yolu Ekipmanı Davasında bir karara varıldıktan sonra mümkün olacağını beyan etti (TDA, 501/32177-128005-60). Kısacası Türkiye bu dava sonuçlanmadan, kapsamlı bir tahkim anlaşması imzalanmasını reddetti. Türkiye ile Belçika arasında anlaşma 8 Eylül 1928 imzalandı¹¹ (TDA, 501/32177-128005-23).

Belçika Dışişleri Bakanı'nın talimatları doğrultusunda, Belçika Dışişleri Bakanlığı temsilcisi De Ruelle ile Bayındırlık Bakanı Behiç Bey arasında

yıllara kadar da devam etti (Yıldırım, 1996: 389-390).

11 Belgelerde anlaşma ile ilgili olarak iki tarih geçmektedir. Bunlardan ilki 8 Eylül 1928'dir. Bir diğeri de 4 Aralık 1928'dir. Dolayısıyla antlaşmalar Nafia (Bayındırlık) Vekili Behiç ve Recep bey dönemlerine denk gelmektedir. Behiç Bey 1926'da göreve geldiği Bayındırlık Vekilliği görevinden istifasını sunduğu 14 Ekim 1928 tarihinde ayrıldı. Yerine 15 Ekim 1928 tarihinde Recep Bey atandı. Tarihler dikkate alındığında 8 Eylül 1928 anlaşmasının Behiç Bey döneminde olması gerekmektedir (Birsin, 2011: 98). 4 Aralık 1928 tarihinde Recep Bey döneminde aynı mesele üzerine bir anlaşmanın imzalanması ilkinin muhtemeldir ki sözlü bir anlaşma olduğuna işaret etmektedir.

imzalanan anlaşmaya göre Belçika Kral Hükûmeti savaş sırasında Alman orduları tarafından Belçika'da ele geçirilen ve daha sonra Türkiye'ye teslim edilen demir yolu ve endüstriyel ekipmanlarla ilgili taleplerinden vazgeçmeyi onadı. Söz konusu anlaşmaya göre Belçika Hükûmeti, Türkiye'nin 250.000 Türk Lirası ödemesi kaydıyla, C.M.I.C.F. veya R.M. işaretli olsun veya olmasın, savaş sırasında Belçika'dan Türkiye'ye getirilen demir yolu teçhizatı ile ilgili her türlü talepten feragat etti. Türkiye'nin de belirlenen meblağı 1928-1929 mali yılı bütçesine dahil edeceği kredilerle 1929 yılının ilk üç ayı içerisinde ödemesi kabul edildi (TDA, 501/32177-128005-32; TDA, 501/32177-128005-40; TDA, 501/32177-128005-43). Bu anlaşma ile Türkiye ile Belçika arasında savaş kaynaklı malzeme mülkiyeti konusunda uzun süren anlaşmazlık, belli bir mali karşılık karşılığında sona erdi. Dolayısıyla Belçika, savaş sırasında Türkiye'ye getirilen demir yolu teçhizatı üzerindeki ısrarla savunduğu mülkiyet haklarından vazgeçtiğini resmileştirdi.

Belçika Hükûmeti, Türk Hükûmeti'nden üzerinde anlaşılan miktarın ödenmesi meselesinin hızlandırmasını istedi (TDA, 501/32177-128005-45). Kabul edilen ödeme Belçika'nın söz konusu demir yolu malzemelerinin karşılığı olarak başka bir talepte bulunmasının önünü almak içindi. Bayındırlık Bakanlığı bu mesele ile alakalı aşağıdaki bilgileri sıraladı (TDA, 501/32177-128005-39):

1-Vagon ve demir yolu malzemeleri Almanya'nın Belçika'dan savaş sırasında alıp, sonra Türkiye'ye teslim ettiği araçlardır. Türkiye, Belçika'ya vagon ve demir yolu malzemelerine karşılık 250.000 Türk Lirası ödeme yapmayı kabul etti.

2-Belçika'ya yapılacak ödeme için öncelikle Belçika vagon ve malzemelerinin hudut işletme müdürlükleri tarafından nerede bulundukları tespit edilerek bu idarelerin kullanacağı malzemeyi satın almaları kapsamında her birine düşen ödemenin belirlenmesi gerekmektedir. Nitekim Türkiye, 1929 yılının ilk üç ayında bu 250.000 Türk Lirası'nı Belçika'ya ödemeyi kabul etti ancak bu ödemenin yapılabilmesi için, hangi vagonların ve malzemelerin hangi demir yolu idaresine verileceğinin ve her birinin ne kadar ödeme yapacağının belirlenmesi gerekmektedir. Bu süreç tamamlanmadan Belçika'ya ödeme yapılması mümkün değildir.

3- Türkiye, malzemelerin hangi demir yolu idarelerine verileceği ve her bir idarenin ne kadar ödeme yapacağı gibi detayları netleştirmeden Belçika'ya ödeme yapamayacağını belirtti. Bu nedenle, Belçika'ya bu konuda kesin bir cevap verilmeden önce gerekli işlemler tamamlanmalıdır.

Ödenecek miktarı Devlet Demir Yolları bütçesinden karşılamak üzere Yenice-Nusaybin, İzmir-Kasaba (Turgutlu) ve Aydın Demir Yolu Şirketleri ile Doğu Demir Yollarında bulunan vagon ve sair malzeme bedellerinin

tespiti ile hangi malzemelerin kullanılacağına dair şubelerden bilgi istendi.¹² Çünkü Belçika Büyükelçiliği ödeme konusunda teşebbüslerini artırdı (TDA, 501/32177-128005-31). Belçika Büyükelçiliği iki hükûmetin doğrudan doğruya anlaştığı miktarın 1929-1930 bütçesine dâhil edilmesini ve mümkün olan en kısa zamanda gerçekleştirilmesini talep etti (TDA, 501/32177-128005-36).

Belçika Büyükelçisinin ısrarlı teşebbüsleri kapsamında Bayındırlık Bakanlığı, De Ruelle ile Behiç Bey arasında yapıldığı belirtilen anlaşmanın içeriği ve anlaşmanın yazılı mı yoksa sözlü mü yapıldığı hakkında Dışişleri Bakanlığından bilgi istedi (TDA, 501/32177-128005-26). Dışişleri Bakanlığı, Bayındırlık Bakanlığının yakın zamanda yaptığı bildirim üzerine, genel savaş sırasında Belçika'da Almanlar tarafından ele geçirilen ve Türkiye'ye devredilen Belçika demir yolu araçları ve endüstriyel ekipmanları sorununun çözümüne ilişkin sözleşmenin hazırlandığını ve yürürlüğe girmesi için Belçika Hükûmeti temsilcisinin imzasının beklendiğini bildirdi (TDA, 501/32177-128005-18). Birinci Dünya Savaşı esnasında Almanlar tarafından Türkiye'ye getirilen vagon ve makineler ile diğer endüstriyel malzemenin 250.000 Türk lirası mukabilinde Türk Hükûmeti'ne terki hakkında Belçika Büyükelçisi ile Bayındırlık Bakanı Recep Bey arasında anlaşma 4 Aralık 1928'de imzalandı (TDA, 501/32177-128005-23; 501/32177-128005-44). İmzalanan anlaşma üzerine Belçika Hükûmeti, Türk-İngiliz Muhtelit Hakem Mahkemesi huzurunda ikame edilmiş olan davadan feragat ettiğini bildirdi ve Belçika Büyükelçisinin verdiği feragatname Türk-Belçika Hakem Mahkemesi'ne sunulmak üzere gönderildi (TDA, 501/32177-128005-8; TDA, 501/32177-128005-10; TDA, 501/32177-128005-11; TDA, 501/32177-128005-15). Almanlar tarafından zapt edilip Türkiye'ye gönderilen vagon ve makinelerin iadesi meselesinde ilk aşama söz konusu malzemenin iadesi ve kullanılan süre için Belçika Hükûmeti'nin tazminat talebini içerirken; ilerleyen süreçte meselenin Ortak Komisyon ile Muhtelit Hakem Mahkemesine taşındığı görülmektedir. Bunca süreçten sonra nihayet mesele barış yoluyla çözüldü. Bu kapsamda Belçika menşeli 7 makine ve 1545 vagon, 250.000 lira karşılığında Devlet Demir Yollarına bırakıldı (BCA, 30-10-0-0/ 152-76-8).

12 Yapılan incelemeler sırasında hükûmet alacaklarını elde ettiği gibi bir takım anlaşmalarda imzaladı. İzmir-Kasaba demir yolu, Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Hükûmeti tarafından işletildi. Bu döneme ait idari ve mali işlemler konusunda hükûmet ile demiryolu şirketi arasında bazı anlaşmazlıklar yaşandı. Şirket, bu işlemlerden dolayı devletten tazminat talep etti. Ancak, 25 Temmuz 1926'da imzalanan bir anlaşmayla şirket bu tazminat talebinden vazgeçti. Buna ek olarak, savaştan önceki döneme ait olan ve Düyun-u Umumiye (Osmanlının dış borçlarını denetleyen kuruluş) kapsamında bulunan 2 milyon lira tutarındaki garanti ödemesi de devlete kaldı. Ayrıca, Doğu Demiryolları, savaş ve sonrasına dair hükûmetten tazminat istedi. Ancak yapılan araştırmada şirketin hükûmete borçlu olduğu görüldü. Şirketin borcu, 6 Haziran 1929'da imzalanan bir anlaşmayla tahsil edildi. İlaveten, 1929 anlaşması ile Türkiye topraklarından Edirne'ye doğru bir demiryolu hattı inşası da şirkete kabul ettirildi (BCA, 30-10-0-0/ 152-76-8).

Sonuç

Bir savaş sona erdiğinde ve bir antlaşmayla barış tesis edildiğinde genellikle sürecin fiziksel şiddet boyutu son bulmakla birlikte taraflar arasında mücadelenin tam manasıyla bittiğinden bahsetmek pek mümkün görülmemektedir. Genelde savaş sonrasında taraflar hukuki ve diplomatik düzlemlerde de mücadele etmeye devam etmektedir. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra da bu tespiti destekler yönlü gelişmeler yaşanmıştır. Bu çalışma, barış antlaşması sonrasında savaş alanında bırakılan ve stratejik öneme haiz demir yolu malzemeleri gibi somut varlıklar üzerinde ortaya çıkan mülkiyet sorununun, hukuk ve diplomasi sahasında yeni ve karmaşık bir egemenlik mücadelesine yol açtığını göstermektedir.

Lozan Antlaşması sonrasında şekillenen yeni dönemde, Müttefik Devletlerin hak ve tazminat taleplerine karşı Türk yöneticiler, ulusal egemenlik ve mülkiyet haklarına yönelik duyarlılıklarını koruyarak hareket etmişlerdir. Bu çerçevede, R.M. ve C.M.I.C.F. işaretli demir yolu malzemeleri içinde menşei Belçika'ya ait olduğu iddia edilen demir yolu malzemelerine ilişkin meselede, Türk Hükûmeti (Adnan Bey, Fevzi Bey ve Ahmet Muhtar Bey aracılığıyla), söz konusu malzemelerin usule uygun biçimde edinildiğini ve mülkiyetinin Türkiye'ye ait olduğunu savunarak hukuki ve diplomatik mücadeleye girişmiştir.

Bu mücadelede Türkiye, Müttefiklerin taleplerini Lozan Antlaşması'nın ilgili hükümleri özellikle -65. ve 72. maddeler- doğrultusunda değerlendirmiş ve vagonlar üzerinde Müttefiklerin taleplerini hukuki düzlemde çürütmeye çalışmıştır. Demir yolu malzemelerinin mülkiyetine yönelik diplomatik notalarla başlayan süreç, bir Ortak Komisyonun kurulmasıyla devam etmiş; ancak taraflar arasında mülkiyet konusunda uzlaşa sağlanamayınca, konu uluslararası hukuki zemine, yani Karma Hakem Mahkemesi'ne taşınmıştır. Diplomatik işbirliğini yöneten Türkiye bu kez İstanbul merkezli çalışan hakem mahkemelerinde egemenlik mücadelesini hukuki zeminde müdafaa etmiştir.

Başlangıçta Türk-İngiliz Hakem Mahkemesine götürülen Belçika menşeli ekipman konusunda çekincelerini koruyan Türkiye kapsamı geniş ve belirsiz bir tahkim anlaşmasını egemenliğine müdahale olarak yorumlayınca nihai anlaşmaya Türk-Belçika Karma Hakem Mahkemesinde ulaşılmıştır. İmzalanan antlaşmada belirlenen maliyet karşılığında bütün Belçika menşeli ekipman Devlet Demir Yolları'na resmen bırakılmıştır. Böylece Türkiye, milli iktisat politikasını: bir taraftan demir yollarının millileştirilmesi bir taraftan da kamu yararına sunulması gibi iki aşamalı yürütmüştür. Bu sonuç, Türkiye Cumhuriyeti'nin Belçika menşeli ekipmanları kamulaştırmasına örnek teşkil ettiği gibi egemenlik haklarını koruma yeteneğini de somutlaştırmıştır. Böylece mülkiyeti ihtilaflı olan bir meselenin, mali bir uzlaşma karşılığında

ulusal mülkiyete kazandırılması, Türkiye'nin ekonomik bağımsızlık refleksinin açık göstergesidir. Ayrıca bu durum, milli iktisat politikasının nasıl yürütüldüğüne dair somut örnek teşkil etmektedir. Kısacası savaş sonrası barış döneminde, çatışmanın şiddet boyutu sona erse dahi, egemenlik anlayışı ve çıkar çatışmaları farklı biçimlerde varlığını devam ettirmiştir. Bu durum sonuç kısmının başında da vurgulandığı gibi savaş sonrası süreçlerin yalnızca askeri değil, aynı zamanda hukuki ve diplomatik bir mücadele alanı olduğunu da net biçimde ortaya koymaktadır.

Kaynakça

1.Arşiv Belgeleri:

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA);

BCA, 30-10-0-0/ 152-76-8, 1930.

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA);

TDA, 501/32177-128004-1, 11 Eylül 1923.

TDA, 501/32177-128004-24, 1 Ekim 1923.

TDA, 501/32177-128004-92, 21 Kasım 1923.

TDA, 501/32177-128004-77, 15 Mart 1924.

TDA, 501/32177- 128004-78, 21 Şubat 1924.

TDA, 501/32177-128004-73, 24 Mart 1924.

TDA, 501/ 32177-128004-71, 30 Mart 1924.

TDA, 501/ 32177-128004-69, 7 Nisan 1924.

TDA, 501/32177-128004-67, 30 Nisan 1924.

TDA, 501/32177-128004-61, 7 Temmuz 1924.

TDA, 501/32177-128004-59, 13 Ağustos 1924.

TDA, 501/32177-128004-56, 1 Haziran 1924.

TDA, 501/32177-128004-54, 15 Mayıs 1924.

TDA, 501/32177-128004-52, 8 Haziran 1924.

TDA, 501/32177-128004-41, 26 Aralık 1924.

TDA, 501/ 32177-128005-111, 14 Ocak 1926.

TDA, 501/ 32177-128005-97, 8 Kasım 1926.

TDA, 501/32177-128005-96, 30 Eylül 1926.

TDA, 501/32177-128005-92, 23 Aralık 1926.

- TDA, 501/32177-128005-76, 7 Mart 1927.
TDA, 501/32177-128005-69, 15 Mayıs 1927.
TDA, 501/32177-128005-60, 15 Haziran 1928.
TDA, 501/32177-128005-56, 1 Ağustos 1927.
TDA, 501/32177-128005-55, 4 Ağustos 1927.
TDA, 501/32177-128005-54, 1 Ağustos 1927.
TDA, 501/32177-128005-52, 17 Ekim 1927.
TDA, 501/32177-128005-49, 22 Ekim 1927.
TDA, 501/32177-128005-45, 4 Aralık 1928.
TDA, 501/32177-128005-44, 9 Ocak 1929.
TDA, 501/32177-128005-43, 23 Ocak 1929.
TDA, 501/32177-128005-40, 30 Aralık 1928.
TDA, 501/32177-128005-39, 8 Nisan 1929.
TDA, 501/32177-128005-36, 12 Haziran 1929.
TDA, 501/32177-128005-32, 18 Mart 1929.
TDA, 501/ 32177-128005-31, 17 Temmuz 1929.
TDA, 501/32177-128005-26, 29 Ağustos 1929.
TDA, 501/ 32177-128005-23, 24 Ekim 1929.
TDA, 501/32177-128005-18, 10 Kasım 1929.
TDA, 501/32177-128005-15, 7 Aralık 1929.
TDA, 501/32177-128005-11, 2 Şubat 1930.
TDA, 501/32177-128005-10, 25 Ocak 1930.
TDA, 501/32177-128005-8, 30 Ocak 1930.

2. Diğer Kaynaklar:

- Birsin, L. (2011). *Behiç Erkin (Hayatı Ve Siyasi Faaliyetleri)*. Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Bozkurt, A. (2024). “İstanbul’da Müttefikler Arası İşgal Yönetimi”, *Milli Mücadele’nin Yerel Tarihi 1918-1923 içinde* (C. 11, 131-208) Editör: Doç. Dr. Mustafa Göleç, Doç. Dr. Zeynep Kevser Şerefioğlu, Doç. Dr. İlhami Danış. Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 10.53478/TUBA.978-625-8352-73-3.ch02 (Erişim Tarihi: 15.09.2025).
- Bozkurt, A. (2023). “Hariciye Vekâleti İstanbul Murahhaslığı”. *Atatürk Ansiklopedisi*. https://ataturkansiklopedisi.gov.tr/detay/1030/Hariciye_Vek%C3%A2leti_%C4%B0s-

tanbul_Murahhasl%C4%B1%C4%9F%C4%B1 (Erişim Tarihi: 20.09.2025).

- Emek, F. (2025). “Lozan Barış Antlaşması Sonrasında Kurulan Türk-Fransız Karma Hakem Mahkemesi ve Örnek Davalar”. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları-Recent Period Turkish Studies* 47, 157-176. <https://doi.org/10.26650/YTA20251523482>
- Esirgen Örsten S. (2019). “Lozan’ın Ardından Başlayan Bir Hukuki Mücadele: Karma Hakem Mahkemeleri”. *Avrasya İncelemeleri Dergisi* VIII/2, 309-338.
- Karabulut, I. (2020). “Lozan Antlaşması Sonrası Kurulan Karma Hakem Mahkemele-ri: Türk-İngiliz Karma Hakem Mahkemesi ve Üç Örnek Dava”. *History Studies, Doç. Dr. İlknur Mangır Karagöz Armağanı* 12 (2), 437-465.
- Soysal, İ. (2000). *Tarihçeleri ve Açıklamaları İle Birlikte Türkiye’nin Siyasal Andlaşmaları (1920-1945)* C.1, TTK Yayını, Ankara.
- Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: Lozan (1922-1923)*, Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Yıldırım, İ. (1996). “Atatürk Dönemi Demiryolu Politikasına Bir Bakış”. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi* XII, 387-396.
- Yüksel, A. (2022). *Mondros Mütarekesi Sonrası İtilaf Devletlerinin Haberleşme (Postane Ve Telgrafhane) Politikası: İşgal, Sansür Ve Yeni Postanelerin Açılması (1918-1922)*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.

OSMANLI DEVLETİ RÜŞDİYE MEKTEPLERİNDE COĞRAFYA EĞİTİMİ: COĞRAFYA RİSALESİ ADLI DERS KİTABI

“ ”

Ülkü YANCI¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: uyanci@cumhuriyet.edu.tr (Orcid: 0000-0002-5822-1813)

Giriş

Osmanlı Devleti, eğitim konusunda kendisinden önce var olan Türk İslam devletlerinin sistemini devam ettirmekle birlikte zamanın gereklerine göre yenileşme hususunda adımlar atmış ve var olduğu yaklaşık altı yüz yıllık süreçte eğitim sisteminde değişiklikler yapmıştır. Klasik dönem Osmanlı eğitim sisteminde bugünkü ilkokula denk gelen sıbyan mektebini bitiren bir öğrenci, eğitim hayatına devam etmek isterse bugünkü ortaokul, lise ve üniversiteye denk gelen medreselerde eğitim alırdı. Medrese mezunları kadı, müderris ve müftü olarak görev yapar ilmiye teşkilatına dâhil olan bu görevliler terfi sistemi ile teşkilat içerisinde alanları ile ilgili daha yüksek görevler gelebilirdi.

Klasik dönemde örgün eğitimin temelinde yer alan mektep ve medreselerin yanında yaygın eğitimin yapıldığı cami, tekke, kütüphane, sahaf, lonca, muvakkithane ve rasathane gibi kurumlar da eğitim hayatının önemli bir parçası durumunda idi. Ayrıca daha önceki Türk İslam devletlerinde tam olarak karşılığı görülmeyen Enderun mektebi, II. Murad zamanında kurulan ve Fatih zamanında daha teşkilatlı hale getirilen, devletin idari ve mülki kadro ihtiyacını karşılayan bir eğitim kurumu idi (Taşkın, 2008:1,2,3).

Osmanlı eğitim sisteminde batılılaşma hareketleriyle birlikte bir yenileşme dönemi başlamıştır. Esasen tüm dünyada bilimsel gelişmeler yaşanırken Osmanlı da bu bilimsel anlayıştan uzak kalamamış ve yeni hayat düzeni eğitim sisteminde de mecburen yenilikler getirmiştir. Lale devri ile başlayan yenileşme sürecinde eğitim alanında da ilk yenilikler yapılmış özellikle Tanzimat'la birlikte daha da yoğun bir şekilde Batı'daki gelişmeler takip edilerek farklı tür ve düzeylerde yeni eğitim kurumları açılmıştır (Soydan&Tüncel, 2013:110). Klasik dönem kurumlarından medreseler bir taraftan eğitim hayatına devam ederken diğer taraftan çağın gereklerine uygun olarak eğitimin her kademesinde yenileşmeye gidilmiştir.

1.Osmanlı Devleti'nde Coğrafya İlmi ve Coğrafya Eğitimi

İnsanoğlunun coğrafya bilgisine olan ihtiyacı her ne kadar varoluşunun ve yaşamını idame ettirmesinin bir gerekliliği olsa da coğrafya biliminin tarihini bugünkü bilgilerimizle Antik Yunan tarihine kadar götürebilmekteyiz. Zira bu dönemin ünlü bilim adamlarından Heredotos (M.Ö. 484?- M.Ö. 430-420) ilk defa bölgesel coğrafya kavramını ortaya atan kişidir. Bu kavramın tanımını yaparken Heredotos, o dönemin sınırlı bilgileri ile tanınan dünyayı tasvir etmiş ve bu dünya üzerinde yaşayan halklar hakkında bilgiler vermiştir. Yine antik Yunan bilim adamlarından Strabon (M.Ö. 63- M.S. 23?), Heredotos'un düşüncelerini ve çalışmalarını devam ettirmiştir. Coğrafyanın vazgeçilmez unsurlarından olan haritacılık husus ise Eratosten (M.Ö. 276- M.Ö. 194) ve Batlamyus (M.S. II. yüzyıl) tarafından geliştirilmiştir (Oruç, Tokcan, Demirkaya, 2006). Bilindiği üzere Yunan medeniyeti antik dönemden sonra

özellikle Roma Devleti'nin Yunan topraklarını işgalinden sonra gerilemeye başlamış tüm ortaçağ boyunca bu gerileme katlanarak devam etmiştir. Ancak bu süreçte İslam Dünyası'nda dini gerekliliklerin de bir teşviki olarak coğrafyaya dair çalışmalar yürütülmüş, bu dönemde Harezmi (öl. 847)'nin Antik Yunan dönemi coğrafya bilgilerini Batlamyus'tan alarak devam ettirdiği bilinmektedir. Zira Harezmi tarafından kaleme alınan Sûretü'l- Arz adlı eser tam da bu minval üzere yazılmıştır. Bilim önünde engel olmayan bir dinin getirmiş olduğu kolaylıklar ve teşvik edicilik coğrafya çalışmalarında da hissedilmiş ve Ortaçağ boyunca İslam Dünyası'nda bu ilme dair çok çeşitli eserler kaleme alınmıştır (Karakaş Özü, 2019:116-117).

Osmanlı Devleti'nde coğrafyaya olan ilgi başlangıçta ve uzunca bir süre Arapça ve Farsça yazılmış olan coğrafya eserlerinin tercümesi ile sınırlı kalmıştır. Osmanlı coğrafyacılığının ilk eseri denebilecek çalışma, Yazıcıoğlu namıyla bilinen ve zayıflığından dolayı Bican lakabı ile de anılan Ali bin Abdurrahman tarafından yazılan Acâyibü'l mahlûkat adlı eserdir. Eser 1361 sonrası Edirne'nin fethini müteakiben kaleme alınmış bir kozmografya kitabıdır ve ansiklopedik mahiyet taşımaktadır (Ak, 2004:164). 15. yüzyılı nerdeyse bu eserleri tanımakla geçiren Osmanlı coğrafyacıları, 16. yüzyıldan itibaren daha yoğun şekilde bu tercümelere başlamış ve orijinal eserler çok sınırlı kalmıştır. Bu dönemin en önemli ve aslında en sonuncusu sayılabilen eser 1595'te Mahmud bin Ömer bin Bayezid tarafından yazılan Menâzırı'l-avâlim adlı eserdir. Eserde kaleme alındığı döneme kadarki yapılan coğrafya eserlerinin bir muhassılı yapılmış ve müellif kendi araştırmalarını da bu esere eklemiştir (Ak, 2004:163). Yazarın kendi araştırmalarını çalışmaya dâhil etmesi Osmanlı coğrafyacılığı için yeni bir dönem açmıştır. Yazar eski coğrafi bilgileri tamamlamak maksadıyla seyahatler yapmış ve gördüklerini de eserinde paylaşmıştır (Taeschner, 2018:37). Bu husus sonraki coğrafi çalışmalara örnek teşkil etmiş ve bundan sonra tercümelere yerine daha özgün çalışmalar kaleme alınmıştır.

16. yüzyılda Osmanlı denizcilerinin Atlas ve Hint okyanuslarına ulaşmaları bu coğrafyaya ait bilgilerin ve deneyimlerin aktarıldığı eserler oluşmasını mümkün kılmıştır. Piri Reis'in 1521 yılında yazdığı Kitab-ı Bahriye'si ve dünya haritaları, Matrakçı Nasuh'un 1535'te yazdığı Beyân-ı Menâzil-i Sefer-i Irakeyn adlı eseri, Seydi Ali Reis'in Piri Reis'in Mir'âtü'l Memâlik, Kitâbü'l-Muhît, Hülâsatü'l-Hey'e adlı eserleri ve Emir Mehmed el Suûdî'nin Tarih-i Hind-i Garbî adlı eseri bu dönemde yazılan çok mühim coğrafya çalışmalarıdır (Yeşiltepe, 2010:3) Bu yüzyıl coğrafya ilmi açısından hem İslâm coğrafyacılarının eserlerinin tercümesine devam edildiği ve hem de güncel bilgilerin takip edilerek birtakım monografilerin kaleme alındığı verimli bir devir olmuştur (Ak, 2004:166).

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı coğrafyacılığı Batı biliminin etkisi altında kalmaya başlamıştır. Zira bu dönemde Avrupa'da bilimsel anlamda yaşı-

nan gelişmeler tüm dünyayı olduğu gibi Osmanlı'yı da etkisi altına almıştır. Esasen bu bir zorunluluktur. Nitekim Batıda yaşanan bilimsel ve kültürel değişim karşısında Osmanlı her alanda güç kaybetmek istememektedir. Ancak bilimsel gelişmelerin takibi ile devlet kalkınabilir. Bu anlayış elbette bilim ve eğitim alanına da sirayet bilimsel gelişmeler Batı'dan aktarılırken tercüme faaliyetleri de hız kazanmıştır. Bu yüzyıla damgasını vuran en önemli isimler şüphesiz Kâtip Çelebi ve Evliya Çelebi'dir. Kâtip Çelebi'nin Cihannüma, Keşfü'z-Zünûn, Tuhfetü'l-kibâr fi Esfâri'l bihar, İlhamü'l-Mukaddes, fi'l-feyzi'l-akdes, Levâmiu'n-Nûr fi Zulûmâtı Atlas Minor adlı eserleri dönemin en ünlü coğrafya eserleri arasındadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatname'si ise 18. yüzyılın diğer bir önemli eseri olmuştur. Ayrıca bu yüzyılda Bursalı Hüsameddin, Dilaver b. Abdullah, Abdurrahman Hibri, Ebubekir b. Behram Dımışkî ve Esiri Hasan Efendi de coğrafya alanında eserler kaleme alan isimlerdir (Yeşiltepe, 2010:3-4).

18. yüzyılın coğrafya alanında en önemli ismi "el-Coğrafi" lakabı ile de tanınan İbrahim Müteferrika'dır. (ö. 1745). O'nun şöhreti daha çok coğrafya ilmi ile ilgili matbaasında bastırdığı kitaplardan gelmektedir. Matbaasında ayrıca basılan eserlere zeyiller ve haritalar eklemiştir. Bu açıdan önemi haizdir (Ak, 2004:165-166). Bu yüzyılda coğrafyaya karşı Kâtip Çelebi'nin eserlerinin ve Atlas majör tercümesinin uyandırdığı ilgi devam etmiş ve onların özetleri yapılarak başka coğrafya eserleri de yazılmıştır (Adıvar, 1991:174). Batı'dan tercüme faaliyetleri özellikle Hollanda elçiliği tercümanı Petros Baronian ve Osman bin Abdülmennan tarafından yürütülmüştür. Yine bu dönemde İbrahim Hakkı'nın Ma'rifetname, Hacı İsmailzade Ayvansaraylı'nın Hadikatü'l Cevâmi, Mehmed Edib'in Menâsikü'l-hac, İbrahim Hamdi'nin Atlas, Yirmisekiz Mehmed Çelebi'nin Sefaretname adlı eserleri coğrafya alanında kaleme alınan önemli eserlerdendir (Yeşiltepe, 2010:4).

19. yüzyıl Osmanlı coğrafyacılığı açısından özgün eserlerin neredeyse hiç yapılmadığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde daha çok Batı'dan tercüme yapılmıştır. 1821 yılında Tercüme Odasının kurulması da pek çok eserin Osmanlı Türkçesine kazandırılmasında önemli bir etken olmuştur. Özellikle Padişah II. Abdülhamid döneminde mütercimden Ahmet Nermi Efendi'nin iki yüze yakın seyahatnameyi Osmanlı Türkçesine çevirdiği bilinmektedir. Bu yüzyılda Güzeloğlu Aram'ın Hikâye-i Bahriyye adlı tercüme eseri, Münecimbaşı Osman Sâ'ib Efendi'nin (v.1864), astronomi, matematik, tıp alanlarındaki tercüme çalışmaları da coğrafya alanına katkı sağlayan çalışmalardır. Bu dönemde eserler yalnızca tercüme edilmekle kalmamış, müellifler çevirdikleri eserlere kendi yorumlarını da eklemişler, coğrafi değerlendirmeler, çizimler ve haritalar ekleyerek Osmanlı bilimsel gelişimine katkı sağlamaya çalışmışlardır. Yine de bu eserlerin bilimsel ve toplumsal birtakım pratik çözüm ve ihtiyaca binaen tercüme edilip yayınlanmış eserler olduğu söylenebilir. Bu çalışmalarda özellikle eğitim ve coğrafya-kartografya algısının yerleşmesine katkı sağlamak amaçlanmıştır (Üstüner, 2019:52-53).

Devlet coğrafyaya dair tercüme eserleri teşvik ve taltif etmiştir. 18 Mayıs 1871 tarihinde Hariciye Nazırlığına gönderilen tahrirat tercümesinden anlaşıldığına göre Viyana Darülfünunu'nda görev yapan coğrafya muallimi Doktor Padşık daha önce Doğu Afrika'ya gitmiş ve buradaki izlenimlerini ve gördüklerini bir coğrafya risalesi şeklinde kaleme almıştır. Bu eserin tercümesi Osmanlı Devleti'ne gönderilmiş ve muallim üçüncü dereceden Osmanlı Mecidi nişanı ile taltif edilmiştir (BOA, HR.TO., 111/111).

22 Ekim 1896 tarihli sadrazam tarafından padişaha gönderilen bir belgede Tercüman-ı Hakikat muharrirlerinden Ali Muzaffer'in coğrafyaya dair Küre-i arz ismiyle bir risale hazırlamak için izin istediği, hazırlanan eserin isminin ne olması gerektiğine dair görüş istendiği anlaşılmaktadır (BOA, YA. RS., 83/33). 1322 Eylül tarihli başka bir belgede Muhtasar Haritalı Coğrafya-yı Umumi ve Muktebesat-ı Asar-ı Güzide isimli eserlerin idadi mekteplerinin rüşdiye kısmı ile tüm rüşdiye mekteplerinin ders programlarına kabulü için izin istenmiş ve gerekli izin alınmıştır (BOA, MF. MKT., 947/77).

Coğrafya dersleri için harita, küre gibi ders araç gereçlerinin temini devlet tarafından azami ölçüde sağlanmaya çalışıldığı Osmanlı arşivinde bu hususla ilgili sayısız belgeden anlaşılmaktadır. Örneğin 29 Eylül 1321 tarihli bir belgede coğrafya dersinin daha sağlıklı yürütülebilmesi için haritası olmayan Rüştiye mekteplerinin tespit edilmesi ve bu mekteplere harita temin edilmesi istenmektedir. Belgede *“coğrafya dersinin suret-i mükemmele ulaşmada talim ve tedrisi harita ile mümkün olup haritasız coğrafya dersinde hiçbir fayda olamayacağı hâsıl olamayacağı geçen sene icra olunan imtihan neticesinde anlaşılmış ve mektepte hiçbir harita mevcut bulunmamış”* ifadeleri geçmektedir (BOA, MF.İBT., 167/55). Harita ile eğitimin önem verildiğine dair bir belgede de Kolağası Şevket Bey'in rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere yazdığı Muhtasar Coğrafya adlı kitabın haritasının da hazırlanıp basıldığından bahsedilmiş ve bu dersin harita ile birlikte anlatılmasının tüm riyaziye öğretmenlerine bildirilmesi hususna dikkat çekilmiştir (BOA, MF.MKT., 12/82). Anlaşılabileceği üzere devlet coğrafya dersinin okullarda layıkıyla yapılabilmesi için her türlü çabayı göstermiştir. Başka bir belgede de benzer şekilde Kıbrıs Rüşdiyesi'nde Coğrafya dersinde kullanılan haritaların mürur-i zamanla yani zaman aşımı ile kullanılamaz hale geldiği, derste kullanmak için küreye ihtiyaç da duydukları belirtilerek haritaların yenilenmesi ve küre-i mücessemeye ihtiyaç duydukları belirtilmiştir (BOA, MF.İBT., 53/96). 16 Mart 1885 tarihinde yazılan bir belgede Şumnu kasabasında yaptırılan rüşdiye mektebi için küre, harita ve coğrafya kitaplarına ihtiyaç duyulduğu ve bu ihtiyacın giderilmesi için 21 Şubat 1885 tarihinde Maarif Nezaretinden istekte bulunulduğuna ancak gecikme yaşandığına ve ihtiyacın bir an önce teminine dair bir belge de yine Osmanlı arşivinde mevcuttur (BOA, MF.İBT., 19/48). Şu an Bulgaristan sınırlarında o dönemde Osmanlı memleketi olan İzladi'de bulunan Mekteb-i Rüşdiye için özellikle Asya, Avrupa ve Afrika

haritaları istenmiş, ayrıca mektep talebelerine okutulmak üzere yirmi nüsha coğrafya risalesi talep edilmiştir (BOA, MF.MKT., 28/45). Maarif ve Maliye Nezaretlerine yazılan bir yazıda da Asakir-i Şahane Kolağalarından Şevket Bey'in tanzim ettiği Harita ve Coğrafya risalesinden taşra rüşdiye mektepleri için bin beş yüz adet alınması ve bunun için gerekli bütçenin ayrılmasına dair bilgiler yer almaktadır (BOA, A.}MKT.MHM., 462/68).

Son dönemde Osmanlı coğrafyacılığının seyrinde tüm dünyayı etkileyen coğrafi keşifler ve sanayi devrimi gibi gelişmelerle yakından alakası olduğu kesindir. Bu türden gelişmeler tüm dünyada coğrafya bilgisinin ehemmiyetini hissettirmiş ve Osmanlı bu hissiyattan payına düşeni mecburen almıştır. Ayrıca askerî alandaki gelişmeler de tüm dünyada ve Osmanlıda coğrafya biliminin gelişmesini tetiklemiştir. Zira bu sebeptendir ki Osmanlı Devleti'nde coğrafya dersi ilk olarak askeri okullarda okutulmuştur (Sönmez, 2018:14). Ancak genel kanaat Türkiye'de modern coğrafyanın 1915 yılında Darülfünunda yapılan yenileştirme çalışmalarının bir neticesi olarak ortaya çıktığı yönündedir. Bu çalışmalar sonrasında yurtdışına eğitim almak amacıyla gönderilenler ülkeye döndüklerinde modern coğrafyaya dair çok şey öğrenmiş olarak dönmüşler ve Osmanlı coğrafyasını modernleştirme girişimlerinde bulunmuşlardır (Yiğit& Tuncel, 2017:1).

II. Meşrutiyet dönemi pek çok alanda olduğu gibi coğrafya alanında da gelişmelerin yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde Osmanlı eğitim sisteminde pek çok yenilik yapılmış sıbyan mekteplerinden sonra eğitim kurumu olarak daha önce yalnızca medreseler bulunurken idadiler, sultaniler, rüşdiyeler, öğretmen okulları gibi eğitim kurumları açılmıştır. Burada şunu belirtmek gerekir ki medreselerin programlarında coğrafya dersine ancak II. Meşrutiyetin ilanı sonrasında yer verilmiştir. Bu dönemde Darülhilafeti'l Aliyye adıyla yeni baştan teşkilatlandırılan medreselerde tarih ve coğrafya dersleri ancak 26 Eylül 1910 tarihli şeyhülislam fetvasından sonra okutulabilmiştir (Gümüşcü, 2010:606). Yeni açılan eğitim kurumlarının hemen hepsinde ise coğrafya dersine yer verilmiş ve müfredat programları yenilenmiştir. Dönemin eğitimcileri coğrafya dersinin öğretim yöntemleri üzerine de çalışmalar yapmıştır. Satı Bey, Emrullah Efendi ve Saffet Bey gibi eğitimciler bu anlamda büyük emek sarf etmişlerdir (Aytürk, 2020:1).

2.Osmanlı Eğitiminde Rüşdiye Mektepleri ve Bu Mekteplerde Coğrafya Dersi

Osmanlı Devleti Batı karşısında kaybettiği üstünlüğü tekrar kazanabilmek için gerçek reformlar 18. yüzyıldan itibaren bir dizi reform hareketleri başlatmış öncelikle askeri okulların açılmasını ve böylelikle orduyu modernleştirmeyi hedeflemiştir. Ancak Batı karşısında kaybedilen üstünlük yalnızca askeri alanda yapılan ıslahatlarla kazanılamayınca her alanda modernleşmeye çalışıldı. Esasen tüm alanlarda modernliği sağlamanın ön koşulu eğitim-

de ıslahatı sağlamaktı. Eğitim alanında kalıcı yenilik çabaları ise daha çok II. Mahmut ve Tanzimat dönemlerinde meydana gelmiştir (Özkan Kurttaş, 2016:183).

Yenileşme dönemine kadar Osmanlı Devleti'nde eğitimin yönetsel örgütlenmesine bakıldığında eğitim ve öğretim alanında en yüksek makam Şeyhülislam'lık yani meşihat makamıdır. Ancak bu makam yalnızca medrese mezunlarından oluşan ve kadı, müderris ve müftülük vazifesini ifa eden görevlilerin yani ilmiye sınıfının her türlü işi ile ilgilenen bir kurum olmuştur. Dolayısıyla Şeyhülislam'lık, bir eğitim bakanlığı niteliği taşımamaktadır (Soydan&Tüncel, 2013:113). 1839 öncesinde de açılmış olan bütün devlet eğitim kurumları askerlik mesleğiyle ilgili okullardan ibaretti (Somel, 2015:146). Osmanlı Devleti'nde eğitim işleri için ayrı bir kurum oluşturulması yenileşme dönemine rastlar. Eğitim ile ilgili işler 19. yüzyıla kadar meşihat makamı tarafından yürütülürken, II. Mahmut dönemi ile birlikte eğitim konuları Meclis-i Vâlâ'da görüşülmeye başlanmıştır. Devletin yıkılışına kadar medreselerin varlığı devam ettirilmiş ise de 1838 yılı itibarıyla maarif işleri Meclis-i Umur-ı Nâfia'ya bağlanmıştır. Hemen ertesi yıl Mekâtib-i Rüşdiye ve 1846'da Mekâtib-i Umumiye Nezaretlerinin kurulması Osmanlı eğitim hayatında çok yeni bir döneme geçilmesinin bir göstergesi ve mühim bir sonucudur. 1857'de ise daha önemli bir adım atılarak bakanlık düzeyinde ilk eğitim örgütü olan Maarif-i Umumiye Nezareti kurulmuştur. Bu Nezâretin kuruluşu ile eğitim işleri artık devletin resmi politikası olmuştur (Altınova Şahin, 2018: 5-6-7-8). Nizamnameyle Osmanlı'da eğitim, batılı tarzda ilk defa kademelendirilmiş ve yenilikçi bir düzene sokulmuştur. Nizamname'nin eğitime getirmiş olduğu çok sayıda yeniliğin yanında çocukların eğitim gördüğü ilk (sıbyan/mahalle mektepleri) ve daha sonra oluşturulan orta (rüşdiye) okul eğitiminde de ileriye yönelik değişiklikler yapılmıştır (Köse, 2015:139).

II. Mahmud döneminde ülkenin ziraat, bayındırlık, sanayi, sanat ve fen alanlarında kalkınmasını sağlamak amacıyla 1838 yılında kurulan Meclis-i Umur-ı Nafia, sıbyan mektebinin üzerinde "Selatin-i İzam Mektepleri" adıyla orta öğretim kurumlarının açılmasını teklif etmiş ancak tüm teşebbüsler başarısız olmuştur. Sıbyan Mekteplerinin üzerinde bir kurum olarak ve Babialı bürokrasisine memur yetiştirmek amacıyla Mekteb-i Maarif-i Adliyye ve Mekteb-i Ulum-i Edebiyye bu dönemde açılmıştır. Bu iki eğitim kurumu daha sonraki yıllarda ilk rüşdiyeler olarak kabul edilmiştir (Pir, 2018:397).

II. Mahmud dönemindeki girişimlerin ardından Sultan Abdülmecid döneminde 1845 yılında bir ferman yayınlanmış ve bu fermanla rüşdiye okullarının açılması gündeme getirilmiştir. Bu fermanın hayata geçirilmesi Mekâtib-i Umûmiye Nazırı Kemal Efendi'nin gayretleri ile olmuş ve 1847 yılında İstanbul'da iki tane rüşdiye mektebi açılmıştır. Ertesi yıl İstanbul'da beş rüşdiye mektebi daha açılmış, bu yeni eğitim kurumlarından olumlu sonuçlar alınınca okulların taşrada da açılması kararı alınmıştır. Zaman içerisinde

de memleketin her yerinde rüşdiye okulları açılmıştır. 1869 tarihli Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi ile beş yüz haneyi aşan her yerleşim yerinde rüşdiye mektebi açılması kararlaştırılmıştır. Dolayısıyla rüşdiye mekteplerinin sayısında çok artış yaşanmıştır. Nizamnamenin yayınlanmasının ardından bazı yerleşim yerlerinde kız (inâs) rüşdiye mektepleri de açılmış, ayrıca 1875 tarihinde ordunun ihtiyacını karşılamak ve yüksek askerî mekteplere talebe yetiştirmek maksadıyla askerî rüşdiyeler açılmıştır (Pir, 2018:397). 1869 Nizamnamesi ile Osmanlı Devleti'nde eğitim batılı tarzda ilk defa kademelen-dirilmiş ilk mekteplerdeki eğitimin ardından ve oluşturulan ortaokullar yani rüşdiyelere yönelik önemli değişiklikler yapılmıştır (Köse, 2015:139). 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesiyle eğitim sisteminde yaşanan en mühim yenilik şüphesiz ders programları hususundadır. Pek çok eğitim kurumunda modern bilimlere yer verilmiştir. Nitekim belirlenen programda Elifba, Kur-an, Tecvid, Ahlak, İlm-i Hal gibi dini bilgilerin yanında, basit hesap, kısaltılmış tarih ve coğrafya derslerine de yer verilmiştir (Türk, 2007:202).

Rüşdiyelerin Osmanlı Devleti'nde kız çocuklarının sıbyan mektebi son-rasında eğitim hayatlarına devam ettikleri ilk eğitim kurumları olduğunu da belirtmek gerekir (Öztürk, 2008:301). Önceleri ara eğitim kademesi için aske-ri okulların ihtiyacını karşılamaya yönelik olarak mezun yetiştirmeyi hedef-leyen rüşdiyeler (Çalışkan, 2019:9). zamanla ziraat, ticaret, sanayi, harbiye, tıp ve mühendis okullarına gidecek öğrenciler için ortaokul seviyesinde eğitim yapan mektepler olmuştur (Şen, 2013:483). Askeri okullara alımın öncelikli olarak düşünülmesinin ardında esasen yine askeri kurumların iyileştirme iste-ği bulunmaktadır. Zira yeni kurulan askeri okullara sıbyan mekteplerinden çıkan çocuklar alınmakta idi. fakat bu okullardan yetersiz eğitimle gelen ço-cuklara askeri okullarda yeni baştan eğitim vermek zorunda kalınması daha nitelikli okulların açılmasını gerektirmekte idi. Durumun aciliyeti askeri okullara kaynak sağlayacak yeni tarz okulların tesis edilmesini kaçınılmaz bir zorunluluk haline getirmişti (Keklik, 2018:2).

1869 yılına kadar rüşdiyelerin sayısında büyük bir artış yaşanmış, rüşdiyeler Tanzimat Eğitimi sisteminin temelini teşkil etmiştir. 1868'de ise çeşitli vilayetlerde 31 adet rüşdiye daha eğitim sistemine dâhil edilmiştir (Demir Görür, 2015: 311). 1860 yılında rüşdiye mektebi sayısı İstanbul'da 14, Rumeli'de 28, Anadolu'da 6 olmak üzere 48'e yükseldi. 1863 yılına gelindiğinde İstanbul'da 12, Rumeli'de 45, Anadolu'da 29 rüşdiye mektebi vardı¹¹. 23 Eylül 1866 tarihinde sayı 98'e çıktı. 1876 yılında 390'ı vilayetlerde olmak üzere toplam 423 rüşdiye mektebi vardı. II. Abdülhamit döneminde ise 1883 tarihinde 363 olan erkek rüşdiye mektebi sayısı 1907 yılına gelindiğinde 444'e yükseldi. Zira Maarif-i Umumiye Nizamnamesi, Müslim veya gayrimüslim nüfusu 500 haneye ulaşan yerlerde ayrı ayrı rüşdiye mektepleri açılmasını öngörüyordu (Çakmak, 2025: 267-268-269).

Rüşdiyeler ilk açıldığında tahsil süresi 4 yıl olmasına rağmen 1850 yılında Darülmâârif'in açılmasının ardından bu süre 6 yıla çıkarılmış, 1863 yılında ise 5 yıla indirilmiştir. Eğitim süresi 1869'da tekrara 4 yıla indirilen rüşdiyelerde 1892 yılı itibariyle eğitim süresi 3 yıl ile sınırlandırılmıştır (Altınova, 2010:256).

Rüşdiye okulları programına coğrafya dersi 1848 yılında girmiştir. 1891 yılında ilkokul seviyesindeki ibtida okullarında 2. ve 3. yılda Muhtasar Coğrafyayı Osmanî dersi ikişer saat okutulmuştur. Yedi yıllık eğitim veren bugünkü lise eğitimine denk gelen idadilerde ise coğrafya dersi birinci sınıfta haftada iki saat, ikinci sınıfta haftada bir saat, üçüncü sınıfta haftada iki saat, dört, beş ve altıncı sınıfta haftada ikişer saat verilmiştir. Programda genel coğrafi bilgilerden, Osmanlı coğrafyası ve Genel Dünya coğrafyasına kadar tüm coğrafya dersleri yer almaktadır. 1868'de açılan Sultanilerin programında ise de sınıf-1 talife kısmında coğrafya dersi verilmiştir (Baltacı, 1999:447).

Osmanlı Devleti'nin modernleşme döneminde özellikle Tanzimat dönemi sonrasında eğitimin her kademesinde devletin yıkılışına kadar pek çok değişiklik yapılmış, pek çok okul açılmıştır. Coğrafya dersinin de yalnızca rüşdiye okullarında bile bu süreçte hem ders saati hem de içerik olarak pek çok kez değiştirildiğini söylemek gerekir.¹ Çalışmaya konu olan eserin yazıldığı 1856 yılında rüşdiyelerde eğitim süresi dört yıldır. Bu yıllar içerisinde coğrafya dersine yalnızca birinci sınıf müfredatında yer verilmiş ve basit bir coğrafya risalesinin okutulacağı belirtilmiştir (BOA, İ. DH, 353/23335).

3.Coğrafya Risalesi Adlı Eserin Fiziksel Özellikleri ve İçerik Değerlendirmesi

Coğrafya Risalesi adlı eser İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığından temin edilmiş olup 86 sayfadan müteşekkildir. Kitap 14x19 ölçülerindedir. Kitabın müellifi belli değildir. Kapak kısmında "*Mekatib-i Rüşdiye şakirdanı için bundan akdem yapılmış olan coğrafya risalesi bazı ilave ve izahat ile bu kere tab ve temsil olunmuştur. Sene 1273*" bilgileri yer almaktadır (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 1). Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere kitap rüşdiye okulu öğrencileri için 1856 yılında basılmış bir ders kitabıdır. Yine yukarıdaki ifadeden anlaşılabacağı üzere kitap daha önce basılmış "Coğrafya Risalesi" adlı kitabın birtakım ilavelerle genişletilmiş halidir. Bu ifade üzerine yapılan arşiv incelemelerinde kitabın 1286 yılında basılmış bir nüshasına ulaşılmıştır (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/3844). Daha geç tarihli bir baskı olmasına rağmen kitabın ilk hali olduğu 1273 yılı basımındaki ilaveler göz önüne alınarak anlaşılmaktadır. Kitabın 1286 yılı basımındaki ilk hali olduğu düşünülen baskısı 68 sayfadan müteşekkil olup bu çalışmada incelenen nüshasından farklıdır. Kitabın birkaç nüshasına daha

1 Bu konu ile ilgili en tefferruatlı bilgi Fatma Kaya Doğanay tarafından verilmiştir. Bkz. Fatma Kaya Doğanay, *Tanzimât'tan Cumhuriyet'e Rüşdiye Mektepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2011.

ulaşılmıştır (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/ 590, TTK Kütüphanesi, Kayıt No: 2809 Yer No: A 1782). Bu nüshalar da 1286 basımı ile aynıdır. 1273 yılı basımındaki ilaveli kitabın başka bir basımına rastlanılmamıştır.

Kitapta ilk bölümünde dünyanın şekli konusu anlatılırken yedi adet basit çizimli şekil kullanılmıştır. Kitabın sonunda devletlerin ve bu devletlerin komşularını gösteren bir tablo eklenmiştir. Kitabın son sayfasında “*iş bu coğrafya risalesi Takvimhane-i Amire Taş destgahında tab ve temsil olunmuştur. Fi Sene 273*” ibaresi yer almaktadır (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 86).

Kitap 5 bölümden oluşmaktadır. Fasl-ı evvel, fasl-ı sani, kitab-ı sani, kitab-ı salis, kitab-ı rabi bölümleri bulunmaktadır. Kitabın orijinalinde içindekiler kısmı yer almamaktadır. Aşağıdaki tabloda verilen içindekiler kısmı bu çalışma için oluşturulmuştur. Kitap 5 ana başlıktan oluşmaktadır. Bu ana başlıkların altında 43 ara başlık bulunmaktadır. Eserde bulunan başlıklar ve sayfa numaraları şu şekildedir:

Tablo 1: İçindekiler Kısmı

Başlık	Sayfa Numarası
Fasl-ı Evvel : Coğrafyanın Tarifat ve Umumiyesi Beyânındadır	1
Fasl-ı Sani: Avrupa Beyânındadır	10
Biharlar (Denizler) Beyânındadır	19
Körfezler Beyânındadır	24
Boğazlar Beyânındadır	25
Adalar Beyânındadır	29
Burunlar Beyânındadır	32
Nehirler Beyânındadır	37
Berzah ² Beyânındadır.	43
Göl Beyânındadır	43
Kitab-ı Sani	49
Kıtaat-ı Hamse-i Küre-i Arzdan Asya Kıtasının Beyânındadır	49
Asya Kıtasını Muhit Olan Bihar-ı Kebire ve Sagire (Büyük ve küçük denizler) Beyânındadır	52
Asya Kıtasında Vaki Boğazlar Zikr ve Beyânındadır	53
Kıta-i Asya’da Vaki Körfezler Beyânındadır	54
Asya Kıtasına Mensub Enva Mecmu Cezair Yani Onu On Beşi Bir Yerde Müctemi Takım Adalar İle Sair Cezair-i Münferide-i Kebire (Çeşitli büyük adalar) Zikr ve Beyânındadır	55
Asya Kıtasında Vaki Şebe Cezire Yani Yarımadası Bervech-i Atı Beyân ve Tadad Olunur	56
Asya Kıtasında Vaki Burunlar Beyânındadır	57
Asya Kıtasında Vaki Cibal-i Müteselsile Yani Sıradağlar Zikr ve Beyânındadır	58

2 Berzâh, Arapça kökenli bir söz olup, coğrafyada bir yarımadaı karaya bağlayan, iki yanı su, dar kara parçası, kıstak, anlamına gelmektedir.

Asyada Vaki Göller Beyânındadır	60
Asya Kıtasında Vaki Enhar-ı Kebire (Büyük Nehirler) Berveci-i Ati Beyân Olunur	60
Asya Kıtasında Kain Enhar-ı Sagire (Küçük Nehirler) Beyân Olunur	62
Kitab-ı Salis	62
Kıtaat-ı Hamise- Küre-i Arzdan Kıta-i Salise Yani Afrika Beyânındadır	62
Afrika Kıtasına Mensub ve Muttasıl Bulunan Bihar (Denizler) Beyânındadır	65
Afrika Kıtasında Vaki Körfezler Beyânındadır	65
Afrika Kıtasında Vaki Adalar Beyânındadır	66
Afrika Kıtasında Vaki Burunlar Beyânındadır	67
Afrika Kıtasında Vaki Cibali-i Müstelsile Tabir Olunan Sıradağlar Beyânındadır	68
Afrika Kıtasında Vaki Göller Beyânındadır	69
Afrika Kıtasında Vaki Enhar (Nehirler) Beyânındadır	69
Kitab-ı Rabi	70
Kıtaat-ı Hamse-i Küre-i Arzdan Amerika Kıtasının Beyânındadır	70
Amerika Kıtasında Vaki Memâlik Beyânındadır	70
Amerika Kıtasını Muhit Olan Bihar-ı Sagire ve Kebire Zikr ve Beyânındadır	72
Amerika Kıtasında Vaki Boğazlar Beyânındadır	73
Amerika Kıtasında Vaki Körfezler Beyânındadır	74
Amerika Kıtasında Vaki Adalar Beyânındadır	75
Amerika Kıtasında Vaki Şibh-i Cezireler (Adaya benzeyen) Beyânındadır	77
Amerika Kıtasında Vaki Burunlar Beyânındadır	77
Amerika Kıtasında Vaki Cibali-i Müstelsile Yani Sıradağlar Zikr ve Beyânındadır.	79
Amerika Kıtasında Kain Cibali-i Muhterika Yani Yanardağlar Beyânındadır.	79
Amerika Kıtasında Vaki Göller Beyânındadır.	80
Amerika Kıtasında Vaki Enhar-ı Kebire (Büyük ırmaklar) Beyânındadır.	81
Amerika Kıtasında Vaki Enhar-ı Sagire Yani Küçük Irmaklar Beyânındadır.	82
Kıtaat-ı Hamse-i Küre-i Arzdan Beşincisi Yani Cezair-i Bahri Muhit Kıtası Zikr ve Beyânındadır	83
Kısım-ı Mezkurede Dâhil Bulunan Cezair-i Meşhure	85
Aksam-ı Selase-i Mezkureden Üçüncüsü Yani Yakası Polonezya Kısmı Beyânındadır.	85

Kitabın fasl-ı evvel kısmında coğrafyanın tarifi yapılmış ve dünyanın şeklini anlamaya yönelik örneklerle açıklamalarda bulunulmuştur. Bu kısımda verilen bilgiler sadeleştirilmiş haliyle şu şekildedir:

“Coğrafya arzın ahval-i keyfiyetinden bahseden ilme derler. Arz, Arapça bir ifade olup Türkçesi yer demektir ki biz onun üzerinde gezip yeryüzünde geziyoruz deriz. Arz ve yer dediğimiz dahi fen kimya delaletiyle elli dört adet tek ve basit cisimlerin toplanma ve birleşmesinden husule gelmiş birçok çeşitli maddelerden ibaret takriben portakal şeklinde büyük bir yuvarlaktır ki on Arapça küre-i arz derler. Küre-i arzı layıkıyla anlatmak için ağaçtan ve mukavvadan karpuz şeklinde yapıp ve üzerine kıtaat-ı hamse-i (beş kıtanın) arzın resimleri ile bir takım daireler ve çizikler çizip gösterdikleri yuvarlak şeye küre-i musana’a derler. Yine kürenin resmi olarak kâğıt üzerine birbirinin yanına konmuş iki tekerlek şeklinde çizip gösterdikleri resme küre-i musataha derler. Küre-i arzın üzerinde tahmin olduğuna göre dört bölükte bir bölüğünü toprak ve üç bölüğünü su kaplamıştır. Toprak kaplayan mahale kara ve rub’ meskun ve su kaplayan mahale deniz derler. Karanın dahi hepsi bir yerde ve birbirine bitişik cisim tek suretinde olmayıp bazısı bütün bütün ayrılmış ve uzak ve bazısı bir mahalden bitişik ve diğer mahallelerinden fasılalı ve araları su ile ayrılmış olduğuna binaen karayı dahi beş büyük kıta itibarıyla itibar edip her birisine birer isim vaaz etmişlerdir ve isimleri bunlardır: Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Felemenk-i cedid. Ve kara dahi iki kısım olup bir kısmına berr-i atik (eski kara) derler. Avrupa, Asya, Afrika kıtalarından ibarettir. Diğer berr-i cedid’dir (yeni kara) ki Amerika ile Felemenk-i Cedid kıtalarıdır. Evvelki kısma eski dünya ikinciye yenedünya derler. Adı geçen Felemenk-i Cedid’e, Kıta-i Okyanusya ve Cezayir-i Bahr-i Muhit dahi derler. Amerika kıtası eskiden malum olmayıp Hicri tarihin 900 senesinden sonra bulunmuş olduğundan yenedünya dahi derler” (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 2-4).

Kitabın bu kısmında görüldüğü üzere çok kısa bir şekilde coğrafya kelimesinin tarifi yapılmış ve dünya üzerinde beş kıtanın olduğundan bahsedilmiştir. Bu kıtalardan Amerika ve Okyanusya yani Avusturalya’nın Hicri 900 yılından sonra ki bu tarih Miladi 149-1495 tarihine rastlamaktadır yani Coğrafi Keşiflerden sonra tanındığından birkaç cümle ile söz edilmiştir. Kitapta bu girişin hemen ardından kısa bir şekilde yönlerden bahsedilmektedir: Yönler ile ilgili olarak çok kısa bir şekilde birkaç satırda şu ifadelere yer verilmiştir. “Beş kıtanın birbirine nispetle semt ve taraflarını bildirmek için küre-i arzın üzerinde dört cihet farz eyleyip cihat-ı erbaa-i asliye (dört asıl yön) demişlerdir ve isimleri bunlardır: Şark, garb, şimal, cenup. Şark güneşin doğduğu ve garb battığı taraf olur. Bir adam yüzünü şarka doğru döndürdüğü zaman sağ tarafına gelen cenub, sol tarafına gelen şimaldir. Haritalarda dahi nazar eden adama nisbetle sağ cenaba şarki, sol cenaba garbi, yukarı taraf şimali, aşağı taraf cenubi vaz ederler. Bu dört cihetin mabeynlerinde diğer dört cihet dahi itibar edip şark ile şimal arasına düşen taraf şark-ı şimali ve şark ile cenub arasına şark-i cenubi ve garb ile şimal arasına garb-i şimal ve garb ile cenub arasına garb-i cenubi derler” (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 4-5). Ana ve ara yönlerin tarif edildiği kitabın bu kısmında yönleri belirten bir de şekil kullanılmıştır.

Kitapta yön bilgisinin ardından okyanuslar hakkında bilgi verilmektedir. Bu bilgilerde yer alan ifadeler şu şekildedir: “Adı geçen Küre-i arzın beş kıtasını dıştan çevrili ondan büyük tuzlu suya Türkçe dış deniz ve garpça okyanus ve bahr-i muhit (okyanus) derler ise de bulundukları semte nispet ve izafetle Bahr-i muhiti dahi başka taksim edip her birine birer isim tahsis etmişlerdir. Birincisi bahri muhit-i garbi ve Bahr-i Atlantik³ diğer bir taraftan Avrupa ve Afrika ve diğer taraftan Amerika’ya bitişiktir. İkincisine Bahr-i Muhit-i Ekber⁴ derler Asya ile Amerika arasında bulunmaktadır. Üçüncüsüne Bahr-i Muhit-i Hindi⁵ denir Felemenk-i Cedit ile Afrika arasındadır. Dördüncüsü Bahr-i Muhit-i Müncemid-i Şimalidir⁶ ki kürenin üst tarafından Avrupa ve Asya ve Amerika’ya bitişmiştir. Beşincisi Bahr-i Muhit-i Müncemid’dir⁷ ki kürenin alt tarafını tamamen çevirmiştir” (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 5-6).

Kitabın ilk bölümünde okyanuslar hakkında verilen kısa malumattan sonra dünyanın şekli, yarımküreler, meridyenler, dereceler gibi konular hakkında kısa bir izahatta bulunulmuştur. Bu izahat şu şekildedir: “Kürenin üst tarafında en yüksek mahalline yani şimalin her taraftan ulaştığı noktaya kutb-i şimali ve kürenin alt tarafında cenubun her taraftan ulaştığı noktaya kutb-i cenubi derler. Küreyi kutb-i şimaliden kutb-i cenubiye kadar ortasından kesmiş gibi bir büyüklükte iki parça itibar eyleyip şark tarafına nısf küre-i şarki (kuzey yarımküre) ve garb tarafına nısf-ı küre-i garbi (güney yarımküre) derler ve beşinci rakamda tarif olunan küre-i müstame dahi bu iki parça nısf kürelerden ibarettir. Beş kıta karanın dahi dört kıtası yani Avrupa ve Asya ve Afrika ve Felemenk kıtaları nısf-ı küre-i şarkide ve Amerika kıtası nısf-ı küre-i garbide olup fakat Asya ve Cezayir-i Bahr-i muhit kıtalarının dahi nısf-ı küre-i garbide birer parça mahalleri vardır. Küre-i arzın ortasında şark ile garbın üzerinden geçerek bir büyük daire farz olunup ismine daire-i itidaliye ve hatt-ı istiva⁸ derler. İstiva Arapça düz olmak ve beraber gelmek manasına olup senede iki defa yani Mart’ın dokuzu ile Eylül’ün onbirinde Güneş bu dairenin üzerine uğrayıp gece ile gündüz beraber olduğundan ismine hatt-ı istiva demişlerdir. Bu dairenin şimal tarafına cihet-i şimaliye ve cenup tarafına cihet-i cenubiye derler. Avrupa ile Asya cihet-i şimalide ve felemenk-i Cedit cihet-i cenubiyede olup Afrika ile Amerika’nın dahi birer tarafı cihet-i şimaliyede ve birer tarafı cihet-i cenubiyededir. Her biri daire mütesaviyen (eşit olarak) üç yüz altmışa taksim olunur. Her bir kısmına derece ve her bir derece dahi altmışa taksim olunup her bir kısmına dakika ve her bir dakika dahi keزالik altmışa taksim olunup her bir kısmına saniye demişlerdir. Bu hesap üzere hatt-ı istiva dahi tamamen üç yüz altmış dereceye taksim olunmuştur. Hatt-ı istiva ile gerek kutb-i şimali ve gerek

3 Atlantik Okyanusu.

4 Büyük Okyanus.

5 Hint Okyanusu.

6 Bahr-i Muhit-i Müncemid-i Şimali, Kuzey Büyük Okyanus anlamına gelir. Bu terim, Büyük Okyanus’un kuzey kıyılarını ifade eder.

7 Büyük Okyanus.

8 Ekvator.

kutb-i cenubinin arası doksanar derecedir. Bu dereceleri kolaylıkla saymak ve bulmak için ekseri küre-i musanna'a ve küre-i musattaha⁹ üzerlerinde vesair haritalar da hatta istivadan kutuplara kadar araları onar derece olmak üzere sekiz daire resm olunup isimlerine devair-i uruz (arzin daireleri) denilmiştir. Yani arzın miktarını bildirici daireler demektir. Bir muhallin arzı demek o mahallin hatt-ı istivadan uzaklığı demektir. Bir mahallin diğer bir mahalle nispetle kaç derece şark tarafında veya garp tarafında olduğunu bilmek için küre ve haritalar üzerine şimalden cenuba doğru araları onar ve bazı haritalarda beşer veya daha ziyade ve noksan derece mesafe olmak üzere bir takım daireler resm olunup isimlerine devair-i nısf-ı nehar ve devair-i etval (uzunluk) denilmiştir. Bir mahalin tuli demek o mahahalin üzerine uğrayan nısf-ı nehar dairesinin mebde-i (başlangıç) tül itibar olunan mahal üzerine devam eden dairesiyle aralarında olan uzaklık ve mesafe demektir” (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 6-7-8).

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşıldığı üzere kitapta rüşdiye öğrencilerine yerkürenin şekli, ekvator, meridyen mesafeleri konuları birkaç cümle ile anlatılmıştır. Hemen ardından bir cetvelle mil, fersah gibi uzaklık ölçü birimlerinin dakika karşılıkları öğretilmek istenmiştir. Bu ölçü birimlerinin daha iyi anlaşılması için örneklerle konuya giriş yapılmıştır. Bu konu ile ilgili kitapta şu ifadeler yer verilmiştir: “Aşağıda zikr olunacak *Septe Boğazi'nin* haricinde ve *Fas* memleketinin karşısında bulunan *Kanarya Adalarından Demir Adasının* batı sahili bundan önce uzaklık ölçüsü kabul edilmişse de daha sonradan ekseri harita yapanlar kendi devletlerinin saltanatlarını kabul edip uzaklık ölçüsü itibar edip mesela *Devlet-i Aliyye-i Memalikinde* (Osmanlı Devleti) yapılan haritalarda *İstanbul* ve *Fransa'da* yapılan haritalarda, *Paris* ve *İngiltere'de* yapılan haritalarda, *Londra* ve *Nemçe'de* yapılan haritalarda ve yan şehirleri uzaklık ölçüsü itibari üzerine uğrayan meridyen dairesinin nihayetine sefer vaaz olunmuştur. Onun için harita müdahale olunduğu vakit hata etmemek üzere evvel haritanın başlangıcı hangi ülkeden itibar olduğunu önceden bilmek gerekir. Aşağıda gösterilen cetvelden malum olacağı üzere bin derece iki buçuk merhale yani iki buçuk konak ve her merhale sekiz fersah yani sekiz saat ve her fersah üç mil ve her mil yirmi dakika olup bu hesap üzere bir derecelik mesafe altmış mil demektir.” Uzaklık ölçümleri ile ilgili olarak kitapta basit bir cetvel kullanılmıştır. Cetvelin altında da mil ölçü birimini her milletin kendine özgü bir şekilde hesap ettiğini ancak daha çok itibar edilenin *İtalya mili* olduğu şeklinde bir açıklama bulunmaktadır” (İBB, Atatürk Kitaplığı, Nr: K/57, s. 9-10).

9 İki yarım küreyi bir düzlem üzerinde gösteren harita.

Cetvel¹⁰

Dakika				
20	Mil			
6	3	Fersah		
480	24	8	Merhale	
1200	60	20	2	Derece

Eserin birinci bölümü coğrafyaya bir giriş mahiyetinde iken diğer bölümlerde kıtaların coğrafi tanıtımı yapılmıştır. Birinci bölümün ikinci kısmında ele alınan kıta Avrupa kıtasıdır. Çalışmanın hacmi bakımında bu bölümlerde yer alan bilgilerin hepsi bu çalışmada aktarılamamakla birlikte en azından hangi konulara değinildiğinden bahsedilip, o dönem farklılık arz edebilecek nüfus, din gibi demografik yapıya dair bilgiler, sınırlar ile ilgili hususlara yer verilecektir.

Avrupa kıtası kitabın 10 ve 49. sayfaları arasında ele alınmıştır. Bu bölümde öncelikle Avrupa kıtası hakkında demografik bilgilere yer verilmiştir. Eserde yer alan bilgilere göre o dönem Avrupa kıtasının nüfusu yaklaşık iki yüz elli milyondur. Kıta kuzeyden Bahr-i Muhit-i Şimalî, güneyden Bahr-i Sefid (Akdeniz) ve Bahr-i Siyah (Karadeniz), batıdan Bahr-i Muhit-i Garbî, doğudan ise Asya kıtasında bulunan Ural Dağları ile sınırlıdır. Coğrafya kitabı telif edenlerin kimisi vilayet ve kimisi memleket itibarı ile Avrupa kıtasını on altı memlekete ve daha ziyade yani on dokuza kadar taksim etmişlerdir. Avrupa'da on altı memleket olduğunu söyleyenlerin taksimine göre Kuzey Avrupa'da dört memleket, Orta Avrupa'da yedi memleket, Güney Avrupa'da beş memleket vardır. On dokuza taksim kılındığı halde beşi şimalde dokuzu ortada ve beşi güneydedir. Güney Avrupa'da bulunan memleketler, Avrupa-yı Osmani, Yunan, İtalya, İspanya ve Portekiz'dir. Orta Avrupa'da bulunan yedi memleket Fransa, Belçika, Felemenk, Swiss (İsviçre) , Avusturya, Prusya ve Cermenya¹¹'dir. Kuzey Avrupa'daki dört memleket ise İngiltere, Danimarka, İsveç ve Rusya'dır. Kitapta bu memleketlerin başkentleri hakkında da bilgiler bulunmaktadır. Kitapta Avrupa'nın demografik yapısına dair verilen bilgiler tarihsel öneme de haiz olduğundan bir tablo ile aşağıda verilmiştir.

10 İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Numara: K/ 57, s. 10.

11 Almanya ve Polonya'nın batı bölümü.

Tablo 2: Coğrafya Risalesi Adlı Kitabın 1856 Baskısına Göre Avrupa Kıtasının Demografik Yapısı¹²

Kuzey Avrupa	Orta Avrupa	Güney Avrupa	Dinler
Britanya: 23,500,000	Fransa: 34,000,000	Memleketeyn-i Osmaniye: 13,000,000	Müslüman: 6,500,000
Danimarka: 2,000,000	Belçika: 4,200,000	Yunan: 2,000,000	Katolik:128,500,000
İsveç:3,000,000	Felemenk: 2,600,000	İtalya: 20,000,000	Rum: 85,3000,000 ¹³
Norveç: 1,200,000	İsviçre: 2,200,000	İspanya: 14,500,000	Protestan: 9,200,000
Rusya: 59,000,000	Avusturya: 32,000,000	Portekiz: 3,000,000	İngiliz: 21,500,000
-	Prusya: 15,000,000	-	Luteryan:38,000,000
-	Müttefekeyn-i Cermenya: 34,000,000	-	Ermeni: 1,000,000
-	-	-	Yahudi: 3,000,000
-	-	-	Çeşitli Dinler: 1,800,000
Toplam 88,700,000	Toplam 212,700,000	Toplam 264,800,000	Toplam 264,800,000

Tablo 3: Coğrafya Risalesi Adlı Kitabın 16 Şubat 1870 Baskısına Göre Avrupa Kıtasının Demografik Yapısı¹⁴

Kuzey Avrupa	Orta Avrupa	Güney Avrupa	Dinler
Britanya: 23,000,000	Fransa: 37,000,000	Memleketeyn-i Osmaniye: 15,000,000	Müslüman: 6,500,000
Danimarka: 2,100,000	Belçika: 5,000,000	Yunan: 1,200,000	Katolik:128,500,000
İsveç- Norveç: 5,400,000	Felemenk: 3,600,000	İtalya: 22,000,000	Rum: 55,300,000
	İsviçre: 2,500,000	İspanya: 15,000,000	Protestan: 9,200,000
Rusya: 60,000,000	Avusturya: 36,000,000	Portekiz: 4,000,000	İngiliz: 21,500,000
-	Prusya: 18,000,000	-	Luteryan:38,000,000
-	Müttefekeyn-i Cermenya: 41,000,000	-	Ermeni: 1,000,000
-	-	-	Yahudi: 3,000,000
-	-	-	Çeşitli Dinler: 1,800,000
Toplam 97,500,000	Toplam 240,600,000	Toplam 297,800,000	Toplam 264,800,000

¹² İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Numara: K/ 57, s. 18.

¹³ Eserde bu rakamın 55.400.000 olması gerekir. Muhtemelen yanlış yazılmıştır. Zira 1870 basımında da 55.400.000 yazılmış ve toplama bakıldığında da olması gereken bu şekildedir.

¹⁴ İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Numara: K/ 3844, s. 14-15.

Yukarıdaki iki tablo kitabın 14 yıl arayla basılan iki nüshalarının verilerine göre oluşturulmuştur. Tablodan anlaşılacağı üzere Kuzey Avrupa'da nüfus 88,700,000'den 97,500,000'e yükselmiş, orta Avrupa nüfusu 212,700,000'den 240,600,000'a yükselmiştir. Kıtanın güneyinde ise nüfus 264,800,000'den 297,800,000'a yükselmiştir.

Kitabın ikinci bölümünde 49 ve 62. sayfalar arasında Asya Kıtası ele alınmıştır. Asya kıtası ile ilgili kitapta âlemin en eski ve en büyük kıtasıdır denilmektedir. Kitaba göre o dönemde kıtada beş yüz milyon insan yaşamaktadır. O dönemde kıtada on bir memleket bulunmaktadır. Kıtanın kuzeyinde Sibirya, ortasında Osmanlı Asyası, Tataristan, Çin ve Japon ülkeleri vardır. Güneyde ise Arabistan, Acemistan, Afganistan, Belucitan, Hindistan, Hindicini bulunmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümünde 62-70 sayfaları arasında Afrika kıtası tanıtılmıştır. Burada yer alan bilgilerde kıtada 19 memleket bulunduğu belirtilmiş bunlardan üçü kuzeyde yedisi ortada ve dokuzu güneydedir denmiştir. Kuzeyde bulunan ülkeler Berberistan, Mısır ve Sahra-yı Kebir'dir. Kıtanın ortasında Seneganbiya, Gine-i Şimali, Sudan, Habeş, Güney Afrika'da Gine-i Cenubi, Munumataba, Mozanbik, Zenbizar, Madagaskar adlı ülkeler bulunmaktadır. Eserde bu ülkelerin önemli şehirleri hakkında da birkaç cümlelik açıklamalar yapılmıştır. Ancak Afrika kıtasının demografik yapısı hakkında bilgi verilmemiştir.

70-85 sayfaları arasında Amerika Kıtası hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu başlık altında öncelikle Amerika kıtasının Kuzey Amerika ve Güney Amerika olarak iki kısma ayrıldığı bilgisi verilmiş ardından kıtada bulunan memleketler için ayrı bir başlık açılmıştır. Burada yer alan bilgilere göre Amerika kıtasının genelinde on yedi memleket vardır. Bunlardan yedisi Kuzey Amerika'da ve onu Güney Amerika'dadır. Kuzey Amerika'da bulunan yedi memlekettten biri Rusya Devleti taht-ı hükümetine bulunan Arkhangelsk-i Cedid adlı şehirdir. Diğer şehirleri Gırvanland, Tanya-yı Cedid, Müttefik Amerika Cumhuriyetleri, Meksika, Teksas ve Gavatomala Cumhuriyeti şehirleridir. Güney Amerika'da Kolombiya, Guyana, Brezilya, Peru, Bolivya, Paraguay, Uruguay, Bilata, Şili ve Patagonya memleketleri yer almaktadır. Bu memleketlerin en önemli şehirleri hakkında da bilgi verilmiştir. Kıtanın sınırları ayrı bir başlık altında verilmiştir. Burada yer alan bilgilere göre kıta altı deniz ile çevrilmiştir. Bunlardan ikisi Bahr-i Münecce-mid ve Bafan Denizi'dir. Bunlar kıtayı kuzeyden çevirmiştir. Kıtanın doğu tarafı Bahr-i Gazabi ile Antil Denizi çevirmiştir. Kıtanın batı tarafı ise Bahr-i Muhit-i Kebir ile Bahrenk Denizi ile çevrilidir. Kitapta kıtanın demografik bilgilerine yer verilmemiştir.

83 ve 85 sayfaları arasında Cezair-i Bahri Muhit Kıtası hakkında bilgilere yer verilmiştir. Verilen bilgilere göre kıta üç büyük kısma ayrılmıştır. Birine Malezya, ikinci kısmı Avusturalya ve üçüncü kısmı Polonezya'dır. Malezya dört adet birleşik adadan oluşmaktadır. Kitapta bu kıtada bulunan adalar kısaca tanıtılmıştır. Kıta hakkında başka bilgi verilmemiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nde klasik dönemde coğrafya dersi eğitim kurumlarında yer almazken modernleşme döneminin bir zorunluluğu olarak ders programlarına 19. yüzyılda girmiştir. Çalışmada ele alınan eser 1869 tarihli Maarif Nizamnamesi öncesinde rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere kaleme alınmış bir kitaptır.

Eserde genelden özele doğru bir anlatım tarzı göze çarpmaktadır. Öncelikle dünyanın şekli, yönler, meridyenler, dereceler, uzaklık ölçüleri gibi temel coğrafi bilgiler verilmiş, ardından Avrupa kıtası başta olmak üzere diğer dört kıta sırası ile anlatılmıştır. Kıtalar arasında en çok ele alınan Avrupa kıtasıdır. 86 sayfalık kitabın 40 sayfası yalnızca Avrupa Kıtasına ayrılmış ve buradaki bilgiler daha teferruatlı anlatılmıştır. Demografik yapının teferruatlı bir şekilde aktarıldığı kıta yalnızca bu kıtadır. Ayrıca kitabın son kısmına bir ek şeklinde yalnızca Avrupa kıtası ülkelerini gösteren bir tablo eklenmiştir. Bütün bu teferruatlandırmada büyük olasılıkla Osmanlı Devleti'nin Avrupa'dan geri kalmışlığını telafi etmeye çalışması ve elbette hala bir Avrupa devleti olma daha doğru bir ifade ile Avrupa'daki topraklarını koruma çabası yatmaktadır. Dünya siyasetine yön veren ülkelerin Avrupa'da olması da elbette bu kıtaya bu kadar önem verilmesinin bir başka sebebidir. Hem Avrupa Osmanlı'nın hemen yanı başındadır. Nitekim Osmanlı Devleti'ne en uzak olan Okyanusya kıtası hakkında çok az bilgi verilmiş kitabın yalnızca 2 sayfası bu kıtaya ayrılmıştır. Siyasi ve ekonomik anlamda pasif bir bölge hakkında çok da malumat vermemek tercih edilmiştir. Amerika kıtası ise o dönemde henüz çok güçlü devletler barındırmamaktadır ve Osmanlı ülkesi ile siyasi ve ekonomik bağlantıları güçlü değildir. Bu nedenle bu kıta hakkında da en azından Avrupa kıtası kadar detaylı bilgiler verilmemiştir.

Kitapta fiziki coğrafya bilgileri hakkında çok yüzeysel bilgiler verilmekle yetinilmiştir. Kıtalarda bulunan dağlar, nehirler, göller, denizler, okyanuslar, körfezler, burunlar, boğazlar, adalar, yarımadalar hakkında verilen bilgiler çoğu yerde yalnızca isim ve konum olarak belirtilmiştir. Kitapta hiç harita bulunmamaktadır. Dünyanın şekli ve yönler konuları anlatılırken çok basit birkaç şekle yer verilmiştir. Eser, bir ders kitabı olarak kısaca değerlendirildiğinde dönemin eğitim anlayışıyla paralel bir şekilde öğretmen merkezli bir anlayışın hâkim olduğunu ve düz anlatımın tercih edildiğini söylemek mümkündür. Dönemin eğitim öğretim şartları düşünüldüğünde bu durumu çok yadırgamamak gerekir. Zira Osmanlı Devleti için coğrafya dâhil sosyal bilimlerin çoğu ve fen bilimleri kısmen o dönemde eğitim hayatının henüz yeni yeni parçası olmuştur. Bu nedendir ki kitapta soru- cevap, alıştırmalar gibi öğrenmeyi pekiştiren etkinliklere de yer verilmemiştir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Numara: K/ 57.
İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Numara: K/ 3844.
İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Atatürk Kitaplığı, Numara: K/ 590
Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Kayıt No: 2809 Yer No: A 1782.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- BOA, HR.TO., 111/111, 12 Şaban 1304/ 06 Mayıs 1887.
BOA, YA. RS., 83/33, 15 Cemaziyelevvel 1315/ 12 Ekim 1897.
BOA, MF. MKT., 947/77, 23 Cemaziyelahir 1324/14 Ağustos 1906.
BOA, ME.İBT., 167/55, 18 Recep 1323/ 18 Eylül 1905.
BOA, MF.MKT., 12/82, 19 Cemaziyelevvel 1290/ 15 Temmuz 1873.
BOA, ME.İBT., 53/96, 15 Rebiülevvel 1314/ 24 Ağustos 1896.
BOA, ME.İBT., 19/48, 24 Şevval 1302/6 Ağustos 1885.
BOA, MF.MKT., 28/45, 23 Rebiülahir 1292/ 29 Mayıs 1875.
BOA, A.}MKT.MHM., 462/68, 07 Recep 1290/ 31 Ağustos 1873.
BOA, İ. DH, 353/23335, 9 Muharrem 1273/ 9 Eylül 1856.

Araştırma İnceleme Eserleri

- Adıvar, Adnan (1991). *Osmanlı Türklerinde İlim*, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Ak, Mahmut (2004). “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 2 (4), 163-211.
- Altınova Şahin, Ayşegül (2018). *Osmanlı Devleti’nde Rüşdiye Mektepleri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları,
- Aytürk, Esmâ (2020). *Osmanlı Devleti’nde Coğrafya Eğitimi (1839-1922)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Baltacı, Cahit (1999). “Osmanlı Devleti’nde Eğitim ve Öğretim”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 11, 446-472.
- Çakmak, Biray (2025). “Taşrada Modern Bir Mektebin Kurumsal Yapısı ve Mahallî İşlevi: Uşak Erkek Rüşdiye Mektebi (1872-1914)”, *Belleten*, 89 (314), 265-309.
- Çalışkan, Hamit, *Meşrutiyetten Cumhuriyete Geçiş Döneminde Kullanılan Coğrafya Ders Kitaplarının İncelenmesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2019.

- Demir Görür, Emel (2015). “İnas Rüşdiye Mektepleri: Yanya Hamidiye İnas Rüştüye Mektebi Örneği”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8 (36), 311-322. https://www.researchgate.net/publication/276646652_INAS_RUSDIYE_MEKTEPLERİ_YANYA_HAMIDIYE_INAS_RUSTIYE_MEKTEBİ_ORNEGI
- Gümüşcü, Osman (2010). “Osmanlılarda Coğrafya Bilimi”, *Osmanlılarda Bilim ve Teknoloji Makaleler*, Editör: Yavuz Unat, Nobel Yayınları, 593-646.
- Karakaş Özür, Nazan (2019). “Epistemolojik Sınırları ve İlişkileri Bağlamında Osmanlıda Üç Bilim: Kozmografya, Astronomi ve Coğrafya”, *Dört Öge*, S. 16, 113-136. <http://dergipark.gov.tr/dortoge>.
- Kaya Doğanay, Fatma (2011). *Tanzimât’tan Cumhuriyet’e Rüşdiye Mektepleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Keklik, Ebubekir (2018). *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Eğitimi: Problemler, Tartışmalar, Teklifler*, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- Köse, İsmail, (2015). “Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi Hareketleri: Dönemin Çocuk Mecmualarında Eğlence ve Eğitim Yaklaşımları (1869-1922)”, *Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 18 (2), 137-163.
- Oruç, Şahin; Tokcan, Halil; Demirkaya, Hilmi, (2006). *Yapılandırmacı Yaklaşımın Bir Örnek: Osmanlı Dönemi Coğrafya ve Coğrafya Öğretimi Kişiler- Eserler- Kitaplar- Makaleler- Ders Örnekleri*, Beyaz Kalem Yayınları, Ankara.
- Özkan Kurttaş, E. Meliha (2016). “Osmanlı’nın Modernleşme Sürecinde Eğitimin Rolü”, *Hikmet Yurdu*, 9 (18), 177 – 191.
- Öztürk, Cemil (2008). “Rüşdiye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 300-303.
- Pir, Serpil (2018). “Mudanya Erkek Rüşdiye Mektebi (1875-1908)”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11 (60), 396-407. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/rushdiye-schools-in-mudanya-18751908.pdf> 396-407.
- Somel, Selçuk Akşin (2015). “Tanzimat Döneminde İstanbul’da Modern Müslüman Eğitimi”, *Antik Çağ’dan XXI. Yüzyıla Büyük İstanbul Tarihi*, C. 9, 146-179.
- Soydan, Tarık; Tüncel, Mahmut (2013). “Osmanlı’da İlk Yenileşme Döneminde Eğitimin Kurumsal ve Yönetsel Yapısının Oluşumu ve Gelişimi”, *Milli Eğitim Dergisi*, 43 (198), 110-125.
- Sönmez, Neslihan (2018). *19. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda Basılmış Coğrafya Kitaplarına Göre İstanbul ve Muhtasar Coğrafya-yı Musavver İsimli Eserin Transkripsiyonu*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Şen, Adil (2013). “Osmanlı’dan Günümüze Eğitimde Modernleşme Çabaları”, *Ekev Akademi Dergisi*, S. 57, 477-492.
- Taeschner, Franz, (2018). *Osmanlılarda Coğrafya*, Yayına Hazırlayanlar: Osman Özkul, Nadir Çomak, Hatice Çeri, İksad Yayınevi.

- Taşkın, Ünal (2008). “Klâsik Dönem Osmanlı Eğitim Kurumları”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 246-366. <https://www.sosyalarastirmalar.com/articles/ottoman-education-foundations-in-classical-terms.pdf>.
- Türk, İbrahim Caner (2007). “Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları – Coğrafya Öğretim Usulleri”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9 (1), 201-213.
- Üstüner, Ahmet (2019). “Klasik Çağ Sonrası Osmanlı Coğrafya Çalışmaları”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 17 (33), 41-104.
- Yeşiltepe, Didem Sevtap (2010). *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Yiğit, Ali; Tunçel, Harun (2017). *100. Yılında Türkiye’de Coğrafyacılar: Türkiye Coğrafyacı. Biyografileri (1915-2015)*, Türk Coğrafya Kurumu, Bilecik.

**SON DÖNEM OSMANLI DEVLETİ'NDE NÜFUS
SAYIMLARI: SİVAS İLİ HAFİK KAZASI 1834
TARİHLİ GAYRİMÜSLİM NÜFUS DEFTERİ
ÖRNEĞİ**

“ ”

Ülkü YANCI¹

¹ *Dr. Öğr. Üyesi, Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, e-posta: uyanci@cumhuriyet.edu.tr (Orcid: 0000-0002-5822-1813)

Giriş

Tarihin her döneminde nüfusun tespiti devletler için önemli olmuştur. Esasen bu bir zorunluluktur da. Zira her devletin sahip olduğu nüfus potansiyelini bilmesi, yürüteceği politikaların sağlıklı işleyebilmesi için gereklidir. Osmanlı Devleti de kuruluş yıllarından itibaren sahip olduğu nüfusu belirlemek amacıyla nüfus tespit çalışmaları yapmıştır. Bu çalışmaların daha Osman ve Orhan Bey dönemlerinden itibaren yapıldığı bilinmektedir. Ancak bu ilk sayımlar bugünkü anlamda bir nüfus tespiti değil tımar sistemi ile ilgili olarak toprakların ve gelirlerin tespiti amacıyla yapılmıştır (Acun, 2002:899).

Osmanlı Devleti'nin kurulduğu tarihten itibaren 10-20 yıl kadarlık çok kısa bir zaman diliminde topraklarını hayli genişlettiği bilinen bir vakia olmakla birlikte fethettiği toprakları da hemen kayıt altına alarak bu bölgelerin tüm sosyal ve iktisadi unsurlarını tespit ettiği bilinmektedir. Bu tespitin en önemli nedeni şüphesiz vergi ve askerlik gibi çok önemli iki meselenin sıkı sıkıya takip edilmek istenmesi ile alakalıdır. Bu amaçla tutulan, vatandaşın vergi ve askerlik yükümlülüğünü belirlemek üzere hazırlanan defterlere tahrir defterleri denmiştir. Bu tahrirler; konusu ve içeriğine göre mufassal, evkaf ve icmal defterleri olarak, yıllarına göre ise defter-i köhne, defter-i atik ve defter-i cedit olarak tasnif edilmiştir (Başaran, 2017:308). Mufassal tahrir defterleri, arazi tahririne dair teferruatlı bilgilerin yer aldığı defterler olup vergi mükelleflerini ve ekonomik kaynakları tek tek göstermektedir. İcmal tahrir defterleri ise mufassal defterlerin verileri esas alınarak hazırlanmış ve bu defterlerin bir nevi özeti durumunda olan defterlerdir. İcmal defterlerinde elde edilen gelirlerin hazine ve askerî birimlere ne şekilde dağıldığı, devlet gelirlerinin kimler tarafından tasarruf edildiği gibi bilgilerin yanı sıra idari teşkilatla köy isimlerini ve yıllık hâsılat miktarını içeren bilgiler bulunmaktadır (Yörük, 2020:500).

Tahrir defterleri yalnızca zirai envantere dair bilgiler içermemekte, aynı zamanda gümrük vergileri, pazarlar, resmi tartı ve ölçüler balık avlamaya mahsus dalyanlar ve maden ocaklarından gelen gelirlere dair bilgileri de ihtiva etmektedir. Cizye mükellefleri de bu defterlere kaydedilmiştir. Dolayısıyla Gayrimüslim nüfusa dair bilgiler de tahrir defterlerinde yer almıştır. Tahrir defterleri içerdiği bu bilgiler ile devletin hem ekonomik, sosyal yapısını hem de Osmanlı coğrafyasının idari yapısını ortaya koymaktadır (Ayдын, 2024: 35).

17. yüzyıldan sonra tahrir defterlerinin yerini yine vergi mükelleflerinin tespiti için tutulan avarız ve cizye defterleri almıştır. Her iki defter de içerikleri bakımından birer sayımı niteliğindedir. Avarız ve cizye defterleri yalnızca adı geçen vergileri vermekle mükellef nüfusa ait bilgileri içermektedir. Dolayısıyla tahrir defterleri gibi ekilebilir toprak büyüklüğü ve ürün miktarını belirtecek şekilde teferruatlı bilgiler bu defterlerde bulunmamaktadır. Ancak yine

de tarihi coğrafya ve iskân tarihi bakımından da önemli veriler içeren bu defterler özellikle 17. ve 19. yüzyıllar arası Osmanlı demografik yapının anlaşılması için önemli kaynak gruplarındandır (Özel, 2005: 2).

19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti'nin demografik yapısı temettuat defterlerinden takip edilebilir. Bu defterlerde hane reislerinin tarla, bağ, bahçe, bostan gibi gayr-i menkullerinin teferruatlı bir biçimde dökümleri yapılmıştır. Bu nedenle temettuat kayıtlarının klasik dönem tahrir defterlerinden elde edilen verilerden daha teferruatlı bilgiler ihtiva ettiği muhakkaktır. (Kütükoğlu, 1995: 405). Temettuat vergisi önceleri sadece Müslüman halktan alınmış ancak; Müslümanların vergiden kaçınmak için ticarethanelerini ve mal varlıklarını Gayrimüslimlere devretmesiyle hazine büyük zarara uğramıştır. Böylece, yeni bir düzenlemeyle temettuat vergisinin İranlılar ve Yunanlılar hariç tüm Osmanlı halkını kapsadığı açıklanmıştır Devlet gelirlerinin kontrol altına alınması, vergi konusundaki aksaklıkların düzeltilmesi, vergi mükelleflerinin tespit edilmesi ve bütçe dengesinin oluşturulması amacıyla ülke kapsamında sayımlar yapılmıştır. Dolayısıyla; 19. yüzyıl başlarında biri nüfus, diğeri de temettuat olmak üzere iki ayrı yazım planlanmış ve uygulanmıştır (Yükçü & Fidancı & Soysal, 2014:174).

Yukarıda açıklanan defter türlerinin dışında Osmanlı demografik yapısını ortaya koyan 19. yüzyılın önemli veri kaynaklarından biri de nüfus defterleridir. Nüfus defterleri esasen ilk olarak II. Mahmud döneminde tutulmuştur. Bu dönemde Yeniçeri Ocağının kaldırılınca yeni askeri teşkilat için nüfus sayımı zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yapılacak nüfus sayımı ile özellikle Asakir-i Mansure-i Muhammediye teşkilatı için mali ve insan potansiyelinin tespiti hedeflenmiş, ancak Rusya ile savaş halinde olunması bu ilk sayımın tamamlanamamasına neden olmuştur (Toprak, 2016:444). İlk nüfus sayımı 1830-1831 döneminde yapılabilmektedir. Sayımlarda her hanenin reisi ile bekâr erkek çocuklar defterlere kaydedilmiştir. Bu sayımların sağlıklı yürütülmesi için devlet merkezinde Ceride Nezareti ve taşrada defter nazırlıkları kurulmuştur. Bundan sonra yapılan nüfus sayımları nüfus defterlerine kaydedilerek altı ayda bir yapılarak merkeze ulaştırılmıştır (Güneş, 2014:222).

II. Mahmud döneminde başlatılan ilk nüfus sayımı 1831 yılında tamamlanmasına rağmen çeşitli nedenlerle sonuçların çok sağlıklı olmadığı görülmüştür. Özellikle askerlikten kaçmak isteyenler ve vergi vermek istemeyenlerin sayıma dâhil olmaması böyle bir sonucu doğurmuştur. Tanzimat Fermanının ilanı ile daha düzenli nüfus sayım çalışmaları yapılmıştır. Zira ferman ile askerlik ve mali alanlarda değişiklikler yapılmış ve devlet yeni düzenlemelerin aksamaması için gerekli tedbirleri almıştır. 1844 yılı itibarıyla düzenli bir şekilde nüfus sayımları yapılmaya başlanmış, 1881 ve 1905 yıllarında da genel sayımlar yapılmıştır. Yukarıda da belirtildiği üzere ilk nüfus sayımından 1844 yılına kadar geçen sürede altı ayda bir yerleşim yerlerinde nüfus sayımları yapılmış ve İstanbul'a bu bilgiler gönderilmiştir. Çalışmada

ele alınan defter de bu süre içerisinde yapılan nüfus sayımlarına aittir. Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde Osmanlı döneminde yapılan nüfus sayımlarının kayıtları farklı fonlarda bulunmaktadır. Bu defterlerden “Nüfus Defterleri” fonu adı altında bulunan defterler 1173 adettir.¹

Bu çalışmada Osmanlı Devleti'nin önemli yerleşim yerlerinden biri olan Sivas Sancağı'na bağlı Hafik kazası köylerinde bulunan Gayrimüslim vatandaşlara ait 1834 tarihli 2314 numaralı nüfus defteri incelenmiştir. Çalışmada 1834 tarihinde Hafik kazasına bağlı köylerde yaşayan Gayrimüslimlerin demografik yapısının ortaya konması amaçlanmıştır, aynı tarihte bölgede yaşayan Müslüman nüfus ile karşılaştırma yapmak amacıyla 2313 numaralı nüfus defteri de ayrıca incelenmiştir. Hafik kazasının böyle bir çalışma için seçilmesinin önemli bir nedeni kazada Ermeni vatandaşların yoğun olarak yaşamasıdır. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki defterde Ermeni tabiri hiçbir yerde geçmemektedir. Nüfus defterlerinin bazılarında Gayrimüslim vatandaşlar belirtilirken hangi din ve millete mensup olduğu belirtilmişken bu defterde böyle bir ayırım yapılmamış tüm nüfus “*ehl-i zimmet ve reaya defteridir*” denmiştir. Aynı tarihte müslim ve gayrimüslim ahaliye ait iki nüfus defterinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi ile bu konuda yapılan yorum ve çalışmalara bir katkı sağlamak hedeflenmiştir.

1. Hafik Kazası

Osmanlı Devleti'nin önemli merkezlerinden biri olan Sivas şehrinde, Osmanlılardan önce de pek çok uygarlık yaşamıştır. Sırasıyla Hitit, Frig, Urartu, Kimmer, İskit, Med, Pers, Roma, Bizans, Danişmendli Beyliği, Anadolu Selçuklu Devleti, Eratna Beyliği ve Kadı Burhaneddin Devleti dönemlerinde yerleşim yeri olan şehre Osmanlılar ilk olarak 1398 yılında egemen olmuşlardır. Timur'la yapılan Ankara Savaşı sonrasında Osmanlı yönetiminden çıkan şehir devletin ikinci kurucusu olan Çelebi Mehmed döneminde tekrar Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Sönmez, 2007:15-16). Osmanlı döneminde bazı önemli savaşlarda yol güzergâhında olması nedeniyle de Hafik Kazasının adı belgelerde zikredilmiştir. Örneğin, I. Selim döneminin önemli savaşlarından Çaldıran Savaşı, Kanuni'nin Tebriz Seferi, IV. Murat'ın Revan Seferi sırasında Hafik, savaş güzergâhı üzerinde olmuştur (Dolanbay, 2010:21-22).

Hafik ilçesi Osmanlı döneminde Sivas Sancağı'na bağlı bir kazadır. Ancak burada da tarih öncesi dönemlere dair kalıntılar bulunmuştur. Hafik'te yer alan Hafik Gölü ve Pıdır Höyüğü'nde Prehistorik döneme ait kalıntılar bulunmuştur. (Ünal, 2004:38). Yine Hafik'te yapılan kazılardan elde edilen bulgular kazanın neolitik dönemde yerleşim yeri olduğunu göstermektedir (Mahiroğulları, 2003:14). Hafik Gölü kuzeyinde yer alana Pıdır Höyük'ten çıkarılan kalıntılar bölgenin Neolitik, Kalkolitik ve Bakır çağlarında bir

1 Defter sayısının daha fazla olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. Güneş, Mehmet (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, Akademik Bakış, 8 (15), <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73868> s. 230.

yerleşim yeri olduğunu göstermektedir. Hafik Kazası'na bağlı köylerden Beypınarı köyünde Tunç çağına kadar tarihlendirilen izlere rastlanmıştır, Karlı köyünde ise Demir çağına ait izler bulunmuştur (Farımaz, 2011:11). Bölgenin yazılı tarihi Hititler ile birlikte M.Ö. 2000 yıllarında başlamaktadır. Hititlerden sonra bölgeye sırasıyla Medler, Persler, Büyük İskender, Romalılar ve Bizans hâkim olmuştur (Dolanbay, 2010:16).

Hafik Kazası'nın bugünkü çalışmalarla ulaşılan ve bilinen en eski adı Havik'tir. Azîz b. Erdeşîr Esterâbâdî'nin (ö. 1398) Kadı Burhâneddin adına yazdığı XIV. yüzyılın ikinci yarısına ait Farsça bir tarih eseri olan Bezm u Rezm adlı eserde, Anadolu Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan'ın bu kale için kale hâkimi Seyyid Hüsam ile savaş yaptığı anlatılmaktadır. Eserde verilen bilgilere göre iki taraf arasında yapılan savaşta kale yıkılmıştır. Havik kalesi daha sonra Sivas'ta devlet kuran Kadı Burhaneddin ve Anadolu Selçuklu hükümdarı Kılıç Arslan arasında da rekabet konusu olmuş, kalenin kendisine verilmesini talep eden Kadı Burhaneddin'in isteği kabul edilmemiştir (Kaya, 2008:11).

Yukarıda belirtildiği üzere Osmanlı Devleti'nin Fetret dönemini sona erdirerek Anadolu'nun Timur istilası sonrası elden çıkan yerleri geri alan Çelebi Mehmed, Sivas'ı da tekrar ele geçirmiş ve şehir 1413 yılında Osmanlı Devleti'nin üç eyaletinden biri haline getirilmiştir. Devletin yıkılışına kadar önemli bir merkez olma özelliğini koruyan Sivas şehri, zaman içerisinde farklı idari oluşumlara konu olmuş ancak bu oluşumlarda eyalet merkezi olma özelliğini korumuştur. Bu idari yapılanmada Hafik Kazası Sivas Sancağına bağlı bir kazadır. 1873 yılına kadar Sivas Sancağına bağlı bir nahiye olarak idari yapılanmada yer alan Hafik, bu tarihten sonra kaza yapılmış ve adı Koçhisar olarak değiştirilmiştir. Eski adını 1926 yılındaki düzenleme ile tekrar olarak Sivas'ın bir ilçesi olma statüsünü devam ettirmiştir (Kaya, 2008:13).

2.2314 Numaralı Nüfus Defterinin Özellikleri

2314 numaralı Hafik Nüfus defteri, H. 27 Zilhicce 1249 / M. 7 Mayıs 1834 tarihinde kayıt altına alınmıştır. Defter ciltli, ebrusuz 20X55.5 ebadında olup 54 varak 128 sayfadan müteşekkildir. Defterde siyah ve kırmızı mürekkep kullanılmıştır. Yaş, hane ve sıra numaraları ile cizye vergisi durumunu belirten ifadeler kırmızı mürekkeple yazılırken diğer açıklamalar siyah mürekkeple kaleme alınmıştır. Defterin ilk sayfasında "*Sivas Sancağı'nda kâin Hafik Kazası kur'alarında mütemekkin ehl-i zimmet ve reayanın nüfus defteridir ki ber-vech-i âti zikr ve beyan olunur. 27 Zilhicce 1249*" ifadeleri yer almaktadır. (NFS.d: nr. 2314, s.2a). Defterde Hafik kazası sınırları dâhilinde bulunan 21 köye ait Gayrimüslim erkek nüfusa ait bilgiler kayıt altına alınmıştır. Her bir köye ait veriler karye başlığı adı altında her bir köyde hane hane ayrılarak verilmiştir. Köyde bulunan haneler numaralandırılmış bu hanelerde bulunan erkek nüfus da numaralandırılarak her bireyin nüfus bilgileri ayrı ayrı kayde-

dilmiştir. Her köyün altında bir diğer köye ait bilgilere yer verilmeden hemen önce toplam hane ve erkek nüfus sayısı ayrıca belirtilmiştir. Defterin en son sayfasında 54. varakta tüm defterde geçen köyler ayrı ayrı olacak şekilde vergi mükellefleri ve vergiden muaf olan toplam nüfus bir tablo halinde verilmiştir. Bu durum defterin ve esasen bu dönemdeki nüfus sayımlarının daha çok ekonomik nedenlerle yapıldığının bir kanıtı gibi durmaktadır.

Kişilere ait nüfus bilgilerinde kişinin yaşı, fiziksel özellikleri ve birbirleriyle olan akrabalık ilişkileri belirtilmiştir. Akrabalık ilişkileri “oğlu, diğer oğlu, üvey oğlu, kardeşi, diğer kardeşi, kardeşi oğlu, amcası, amcası oğlu, hafidi” gibi ifadelerle belirtilmiştir. Hane reisi hanede 1 numara ile numaralandırılmış, diğer kişiler hane reisine olan akrabalık bağı ile belirtilmiştir. Haneler içinde yaşayan kişiler sıralanırken önce hane reisi, sonra varsa oğulları yazılmıştır. Sonrasında ise kardeşleri ve kardeşlerinin oğulları büyüktten küçüğe doğru yaş sırasına göre kaydedilmişlerdir. Geniş ailelerde torun, yeğen gibi akrabalar var ise onlara ait bilgiler kendi babalarından sonra yazılmıştır. Bu torun veya oğulların hane reisinin hangi oğlunun çocuğu olduğu, genellikle çocukların babalarından hemen sonra yazılmış olmasından ve ismi verilen hane mensubundan sonraki isimde geçen “veled-i” ifadesinden anlaşılmaktadır. Netice itibari ile defterde yaş ve akrabalık derecesine göre bir sıralama yapılmıştır.

Yukarıda da ifade edildiği üzere Gayrimüslimlerin nüfusunun tespit edilmesi daha çok cizye vergisini belirlemek amacı gütmekte idi. Bu nedenle defterde cizye vergisi mükellefleri belirtilmiştir. Bu nedenle defter kazanın Osmanlı ekonomisindeki yerinin belirlenmesi açısından önemli bilgileri de içermektedir. Defter yerleşim yeri olarak kazaya bağlı köyleri ihtiva ettiği için herkes çiftçilikle meşguldür. Bu nedenle başka bir meslek grubuna defterde rastlanılmamıştır. Ancak din adamı olanlar belirtilmiştir. Osmanlı ekonomik sisteminde herhangi bir özürlü olan Gayrimüslim vatandaş cizye vergisinden muaftır. Bu nedenle Gayrimüslim nüfus defterlerinde özürlü olan vatandaşlar muhakkak belirtilmiştir. İncelenen defterde de buna dair veriler bulunmaktadır. Defterde yetim olanlar da ayrıca belirtilmiş ve hane reisi olarak yaşı kaç olursa olsun en büyük çocuk kaydedilmiştir.

Defterde kayıtlı her bir bireyin yaşı belirtilmiştir. Yaş durumu esasen Arapça bir ifade olan “sinn” kelimesi ile belirtilmiştir. Defterde 1 yaşını doldurmamış çocukların kaç aylık veya kaç günlük oldukları yine Arapçada ay anlamında kullanılan “mah” kelimesi ile ve Arapça gün anlamına gelen “yevm” ifadesi ile belirtilmiştir. Dönemin teknolojik imkânları arasında fotoğraf olmaması defterlerde ayrıntılı fiziksel özelliklerin belirtilmesini sağlamıştır. Kişilerin boyları kısa, orta, uzunca, uzun olarak tasnif edilirken sakal ve bıyıkları da ak, kara, kır, kırca, kumral, sarı, köse, ter, şabb, şabb-ı emred şeklinde tasnif edilmiştir. Şabb ve şabb-ı emred ifadeleri henüz sakalı bıyığı çıkmamış genç delikanlılar için kullanılan ifadelerdir (Devellioğlu, 2005, s. 974).

3.2314 Numaralı Nüfus Defterine Göre Hafik

3.1.Kazanın Demografik Yapısı

Osmanlı müslim ve Gayrimüslim nüfus defterlerinde yalnızca erkek nüfus sayılmıştır. Bunun nedeni yukarıda da izah edildiği üzere askerlik ve vergi mükelleflerini belirlemektir. Devlet bu veriler ışığında ekonomik ve sosyal, askeri planlar yapmakta ve vatandaşlarını mağdur etmemek adına bu planları gerçekleştirebilmek için verilerin sağlıklı olmasına dikkat etmektedir. Nüfus defterlerinde klasik dönem tahrir kayıtlarının aksine gerçek haneler sayılmıştır. Bunun anlamı şudur: Tahrir kayıtlarında geliri olan her evli çift bir hane olarak kabul edilmiş ve aynı hanede yaşasalar dahi farklı geliri var ise farklı gelire sahip kişiler de ayrı hane olarak kabul edilmiştir. Başka bir ifade ile hane demek gelir demektir. Oysa nüfus defterlerindeki haneler gerçek haneler olup hanede kim var ise onlar sayılarak yaşları, eşkâlleri ve vergi mükellefiyet durumları belirtilmiştir.

2314 numaralı Hafik Kazası nüfus defterinden 1834 yılında kazaya bağlı 21 köye ait demografik veriler elde etmek mümkündür. Köyde bulunan Gayrimüslimlerin yaşadığı hane sayısı ve bu hanelerde ikamet eden Gayrimüslim erkek nüfusunun tespiti mümkündür. Bu sayılardan yola çıkılarak toplam nüfusu tahmin etmek de mümkündür. Aşağıdaki tabloda kazaya bağlı bu köylerde bulunan hane ve Gayrimüslim erkek nüfus sayısı verilmiştir.

Tablo 1: 1834 Yılında Hafik Kazasına Bağlı Köylerde Yaşayan Gayrimüslim Erkek Nüfus

Köy Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
İşhanı	25	114
Kaldı	10	72
Şimkürek	2	14
Serpincik	2	11
Tutmaç	12	96
Tavşanlı	5	15
Tuzhisar	59	447
Kümes? (Kemir)	33	201
Tödürge	23	168
Çemenyenicesi	30	171
Yarhisar	38	256
Koçhisar	33	242
Küre	9	97
Horahon	19	90
Velişeyh	6	15
Hanzar	11	104
Gökdin	58	394
Horsana	27	169
Gavrız	9	66
Ferhadyenicesi	8	40
Bingöl	29	192
Toplam	448	2974

Yukarıdaki tablodan anlaşıldığı üzere Sivas Sancağı Hafik kazasına bağlı 21 köyde Gayrimüslim vatandaşlar yaşamaktadır. Bu köyler arasında en fazla Gayrimüslimin yaşadığı köy Tuzhisar köyüdür. Köyde bulunan 59 hanede toplam 447 Gayrimüslim yaşamaktadır. Kazaya bağlı Gökdin köyünde ise 58 hanede 394 Gayrimüslim yaşamakta olup bu nüfus ile kazanın ikinci en fazla Gayrimüslim nüfus barındıran köyüdür. Nüfus yoğunluğu olarak kazada üçüncü sırada bulunan Yarhisar köyünde 256 Gayrimüslim erkek nüfus köyde bulunan 38 hanede yaşamaktadır. Kazanın en az Gayrimüslim erkek nüfus barındıran köyü, 2 hanede yaşayan 11 kişi ile Serpincik köyüdür. Şimkürek köyünde 14 ve Velişeyh köyünde de 15 erkek Gayrimüslim yaşamakta olup bu köyler de kazanın az Gayrimüslim nüfusa sahip köylerindendir. Defterde kayıtlı 21 köyde bulunan toplam 448 hanede 2974 erkek Gayrimüslim yaşamaktadır. bu köylerde bir o kadar da kadın olduğu varsayılırsa kazaya bağlı 21 köyde toplam 5948 Gayrimüslimin yaşadığı tahmin edilebilir.

Çalışmada incelenen ve aynı tarihli 2313 numaralı Hafik Kazası Müslüman nüfus defteri verileri 1834 yılında Hafik kazasına bağlı köylerde Müslüman ve Gayrimüslim nüfusun niceliksel olarak karşılaştırılmasına imkân vermektedir. 2313 numaralı defterde Hafik kazasına bağlı 92 köyde yaşayan Müslüman ahaliye ait bilgilerin yanında kazada yaşayan Gürmaşlı aşiretine ait bilgiler de ayrı olarak verilmiştir. O dönemde tutulan nüfus defterlerinde bazen bölgede yaşayan göçebe, misafir veya aşiretler aynı defterde fakat ayrı başlık altında kaydedilmiştir. Bu nedenle defterin orijinaline uygun şekilde mezkûr aşirete dair nüfus verileri ayrı bir tablo haline getirilmiştir. Aşağıdaki tablo ve grafiklerde Hafik'e bağlı köylerde yaşayan Müslüman nüfusa dair veriler aktarılmıştır:

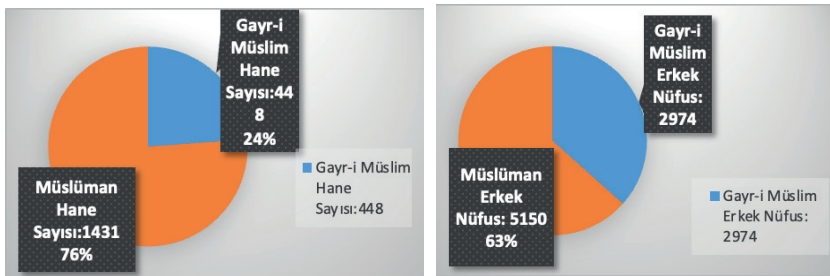
Tablo 2: 1834 Yılında Hafik Kazasında Yaşayan Müslüman Erkek Nüfus

Köy Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus	Köy Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
İmaret	13	56	Eymir (diğer Eymir)	11	53
Şimkürek	8	31	Sofular	10	36
Yenice	6	16	Küre	1	3
Serpincik	2	10	Horahon	31	133
Akviran	2	9	Azir	16	76
Çöken	4	12	Kenisa?? 55.sy.	44	12
Hayırbey	17	65	Karlı	32	186
Damlacık	14	52	Sanoke?? 58. Sy.	9	31
Apa	17	41	Üreğil	21	78
Kürt	14	54	Begdilli	9	30
Apardi	25	89	Düger	44	165
Kızılcaışla	10	39	Sarı	10	38
Tatlıcak	20	86	Alanyörük?	11	53
Abdeken	4	11	Karabalçık	49	236

Beştepe	8	43	Beypınarı	43	135
Gulam	13	58	Venik-i sagir??? 72 sy.	7	21
Karacaşar	8	33	Başbüyük	21	87
Hacımirza	13	48	Hanzar	3	11
Kesrek	11	28	Gökcin	16	43
Eymir	6	17	İnceğa ? 76. Sy.	11	33
Kabalı	3	6	Kelhezik	12	36
Afat?	2	3	??? Zanikal 78 sy.	3	15
Karapiraf	1	5	Moluç	15	45
Yeni	5	22	Eymirhan	8	31
Celallı	28	116	Boğazkesen	22	68
Acıpınar	13	55	Mamuğa	14	60
Gölcük	7	31	Emrudlu	16	67
Akpınar	39	142	Kulyusuf	16	67
Karayün	25	98	Mescidli	7	33
Pegariç	12	50	Yassiçebil	12	43
Tahtakemend	12	47	Hoşkadem	1	3
Yavi	7	20	Şahbey	4	16
Gerne	6	37	Hoşavenk	4	16
Kızılcağışla	9	36	Törnük	1	2
Fılındır	9	49	Seyfik	33	110
Cirhin	20	92	Acıpınar	18	55
Tervesi ? Torosi??	11	39	Ada	14	37
Tavşanlı	25	128	Sinekli	12	35
Tuzhisar	4	14	Karagömlek	11	34
Kemisi?	14	50	Budaklı	3	12
Yeni (Acıpınar)	10	39	Karapınar	5	20
Tödürge	18	102	Güllüce	10	32
Çemenyenicesi	11	46	Himmedfakı	14	42
Yarhisar	28	125	Hocabey	17	65
Koçhisar	46	157	Çatviran	2	5
Emre	16	61	Mihadin? 96. S.	1	4
TOPLAM KÖY: 92	TOPLAM HANE: 1228		TOPLAM ERKEK NÜFUS: 4759		

Tablo 3: Hafik Kazası'nda Gürmaşlı Aşireti'nin Bulunduğu Köylerde Hane Sayısı ve Erkek Nüfus

Köy Adı	Hane Sayısı	Erkek Nüfus
Demircilik	10	19
Okçık?	13	32
Fim? Kul Yusuf'un kaçağı demekle marufdur	3	6
Tornik namı diğer Karban Sarayı	4	9
Kuşlu	2	3
Karacaviran	4	7
Gündüz	3	5
Kesrek	17	33
Kesrük	8	13
Barçın	6	12
Aktaş	21	51
Eymir	6	10
Yaraş İn demekle maruf	13	22
Yalncak tabi sivasili	15	31
Benlikaya tabi Sivasili	6	9
Yürünsül tabi Sivasili	15	25
Ovacık tabi Hafik	7	18
Diğer Demircilik	10	15
Kabalı	15	28
Afat? Tabi Hafik	13	23
Sittin tabi Hafik	12	21
Toplam Köy: 21	Toplam Hane: 203	Toplam Erkek Nüfus: 391

Grafik 1: 834 Yılında Hafik Kazasında Müslüman- Gayri Müslim Hane Sayıları ve Erkek Nüfus Oranları

Yukarıdaki verilen tablolar ve grafik 1834 yılında Hafik Kazasına bağlı köylerde yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim ahalinin karşılaştırılabilmesi açısından önemlidir. Tablo ve grafik verilerine göre 1834 yılında Hafik'te 5150 Müslüman erkek nüfus yaşamaktadır. Yani kazada yaşayan nüfusun

%63'ü Müslüman ve %37'si Gayrimüslim vatandaşlardır. Kadın nüfusun da bir o kadar olduğu varsayılırsa kazada 10300 Müslüman ve 5948 Gayrimüslim vatandaşın yaşadığı söylenebilir. Hafik kazasına ait Müslim nüfus defterinin incelendiği bir yüksek lisans çalışması 1840-1845 tarihleri arasında 1427 hanede yaşayan Müslüman erkek nüfusun 5124 olduğu tespit edilmiştir (Savaş, 2019:19). Bu çalışmada incelen defterle yaklaşık 6 yıl sonrasının verilerini içeren defterden tespit edilenler karşılaştırıldığında arada niceliksel olarak pek fazla fark olmadığı söylenebilir. Aynı 1843-1844 tarihlerinde aynı kazaya ait Gayrimüslim nüfus defterinin verilerine dayalı yapılan başka bir çalışmada Gayrimüslim erkek nüfus 314 hanede yaşayan 1590 kişi olarak tespit edilmiştir. Ancak 2328 numaralı Hafik Kazası'na ait bu defterde yalnızca 12 köyün kaydı bulunmaktadır (Yancı, 2024). Bunun nedeninin bu dönemde tutulan nüfus kayıtlarında zaman zaman yaşanan aksaklıklar olduğu düşünülmektedir. Kazada bulunan hanelerin 448'i Gayrimüslim vatandaşlara aitken 1431'inde Müslüman vatandaşlar ikamet etmektedir. Yani 100 evden 24'ünde Gayrimüslim halk, 76'sında ise Müslüman halk ikamet etmektedir.

Hafik'te Müslüman ve Gayrimüslim vatandaşların birlikte yaşadığı köyler de bulunmaktadır. Bu duruma dair veriler 2313 ve 2314 numaralı defterlerin verileri karşılaştırılarak elde edilmiştir. 2314 numaralı Gayrimüslim nüfus defterinde 21 köy ismi zikredilirken 2313 numaralı müslüman nüfus defterinde 92 köy adı zikredilmektedir. Bu köylerden 12'sinde hem müslüman hem de Gayrimüslim vatandaşların kayıtları bulunmaktadır. Bu, toplam 102 köyden 12'sinde Müslüman ve Gayrimüslim halk bir arada yaşadığı anlamına gelmektedir. Bu köyler, Şimkürek, Serpincik, Tavşanlı, Tuzhisar, Tödürge, Çemenyenicesi, Yarhisar, Koçhisar, Küre, Horahon, Hanzar ve Gökdin köyleridir. Aşağıdaki tabloda karşılaştırma yapılabilmesi için bu 12 köyde yaşayan Müslüman ve Gayrimüslim vatandaşların yaşadıkları hane sayıları ve erkek nüfus sayıları verilmiştir.

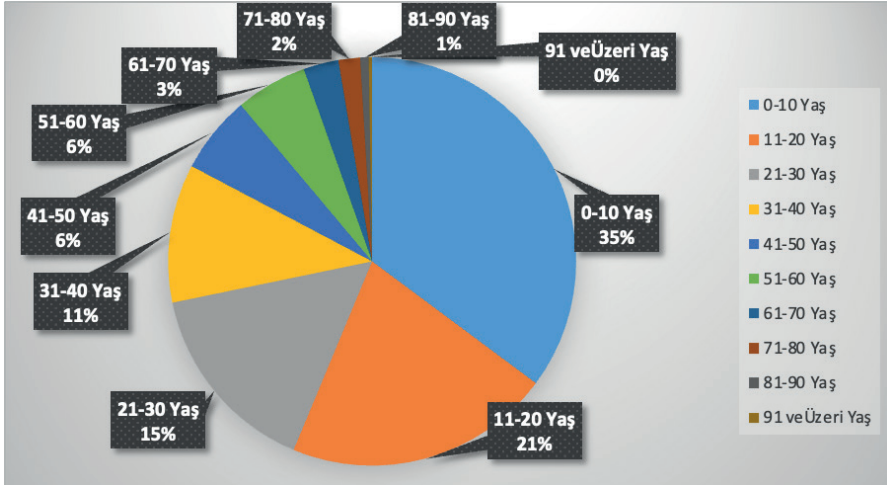
Tablo 4: 1834 Yılında Hafik Kazasında Müslüman- Gayri Müslim Vatandaşların Birlikte Yaşadığı Köyler

Köy Adı	Gayrimüslim Hane Sayısı	Müslüman Hane Sayısı	Gayrimüslim Erkek Nüfus	Müslüman Erkek Nüfus
Şimkürek	2	8	14	31
Serpincik	2	2	11	10
Tavşanlı	5	25	15	128
Tuzhisar	59	4	447	14
Tödürge	23	18	168	102
Çemenyenicesi	30	11	171	46
Yarhisar	38	28	256	125
Koçhisar	33	46	242	157
Küre	9	1	97	3
Horahon	19	31	90	133
Hanzar	11	3	104	11
Gökdin	58	16	394	43
TOPLAM	289	193	2009	803

Tablodan anlaşıldığı üzere Gayrimüslim ve Müslüman vatandaşların birlikte yaşadığı 11 köyde toplam 482 hane bulunmaktadır. Bu hanelerin 289'unda gayrimüslim vatandaşlar ikamet ederken 193 hanede Müslüman vatandaşlar yaşamaktadır. Bu köylerin toplam nüfusu 2812 olup, bu nüfusun 2009'ü gayrimüslimlere 803'ü Müslüman vatandaşlara aittir. Bu rakamlara bakıldığında gayrimüslim erkek nüfusun biraz daha fazla olduğu görülmektedir. En çok gayrimüslim vatandaşın yaşadığı Tuzhisar köyünde yalnızca 14 müslüman ekeğin bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı şekilde Gökdin'de 394 gayrimüslim erkek yaşarken, 43 müslüman erkek ikamet etmektedir. 12 köyden yalnızca Şimkürek, Horahon ve Tavşanlı'da Müslüman erkek nüfus fazladır. Aşağıdaki tablo ve grafikte kazada bulunan köylerde yaşayan gayrimüslim erkek nüfusun yaş dağılımı verilmiştir.

Tablo 5: 1843-1844 Yılında Hafik Kazasındaki Gayrimüslim Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı

Köy Adı	0-10	11-20	21-30	31-40	41-50	51-60	61-70	71-80	81-90	91 ve üzeri	Toplam
İşhanı	40	33	15	6	7	7	5	1	0	0	114
Kaldı	29	10	9	13	5	6	0	0	0	0	72
Şimkürek	2	3	5	0	0	0	2	2	0	0	14
Serpincik	6	1	1	1	0	1	1	0	0	0	11
Tutmaç	44	12	17	11	4	2	2	3	1	0	96
Tavşanlı	4	2	3	3	1	0	1	0	1	0	15
Tuzhisar	170	95	59	43	33	19	11	12	3	2	447
Kümes? (Kemir)	74	33	31	21	16	11	10	5	0	0	201
Tödürge	55	38	29	16	7	18	2	1	2	0	168
Çemenyenicesi	59	26	34	21	8	10	6	4	1	2	171
Yarhisar	84	75	34	23	11	16	6	5	2	0	256
Koçhisar	83	46	40	30	16	16	6	2	3	0	242
Küre	39	20	19	8	3	4	3	0	1	0	97
Horahon	24	28	16	7	5	1	6	1	1	1	90
Velişeyh	4	5	1	4	0	1	0	0	0	0	15
Hanzar	38	25	14	14	8	2	2	1	0	0	104
Gökdin	134	66	57	56	30	25	13	8	4	1	394
Horsana	64	44	22	14	8	12	2	1	0	2	169
Gavraz	19	18	13	6	1	4	1	4	0	0	66
Ferhadyenicesi	10	12	8	3	4	2	0	1	0	0	40
Bingöl	64	36	33	26	16	12	4	0	1	0	192
Toplam	1046	628	460	326	183	169	83	51	20	8	2974

Grafik 2: 1843-1844 Yılında Hafik Kazası'ndaki Gayrimüslim Erkek Nüfusun Yaş Dağılımı

Yukarıdaki tablo ve grafikten anlaşılabacağı üzere kazada yaşayan Gayrimüslim erkek nüfusun büyük çoğunluğu genç nüfustur. Zira 2974 kişinin 1046'sı 1-10 yaş aralığındadır. Bu sayı toplam erkek nüfusun % 35'ine denk gelmektedir. Kazada bu yaş aralığında bulunanlar en fazla Tuzhisar köyünde bulunmaktadır. 678 çocuğun 170'i Tuzhisar köyündedir. Bu yaş aralığında en az nüfusa sahip köy ise Şimkürek köyüdür. Köyde bu yaş grubunda bulunan 2 çocuk vardır. Kazadaki Gayrimüslim erkek nüfusun 628'i 11-20 yaş aralığında olup toplam nüfusa oranı %21'dir. 21-30 yaş aralığında bulunan Gayrimüslim erkek nüfus ise % 15 oranla 460 kişidir. Dolayısıyla nüfusun % 71'i 30 yaş ve altındadır. 31-40 yaş aralığında kazada 326 Gayrimüslim erkek yaşamaktadır. Bu sayı toplam nüfusun % 11'ine denk gelmektedir. 41- 50 yaş aralığında kazada 183 kişi bulunmaktadır ki bu yaş aralığında yaşayanlar da toplam nüfusun % 6'sını oluşturmaktadır. 51-60 yaş aralığında kazada 169 kişi vardır. Bu yaş aralığında bulunanlar toplam nüfusun % 6'sını oluşturmaktadır. 61-70 yaş aralığında 83 kişi vardır. Bu sayı da yine toplam nüfusun % 3'ünü oluşturmaktadır. 71-80 yaş arasında olan Gayrimüslim erkek nüfus 51'dir. Toplam nüfusun % 2'lik kısmını bu yaş grubu oluşturmaktadır. Kazada 80 yaş ve üzerinde toplamda 28 Gayrimüslim erkek yaşamaktadır. Bu da % 1'lik bir orana denk gelmektedir. Bu veriler bize kazada yaşayan Gayrimüslim erkek nüfusun çocuk ve gençlerden oluştuğu sonucunu vermektedir.

Defterde kayıtlı kişilerden 100 yaşında olduğu belirtilen 3 Gayrimüslim erkek en yaşlı bireylerdir. Nu kişiler Çemenyenicesi köyünde yaşayan Sirob veled-i Kivirek, Horsana köyünde yaşayan Simon veled-i Ağbek ve Gökkin köyünde yaşayan Keşiş Estefan veled-i Estefan'dır. Defterde kayıtlı en küçük erkek Tuzhisar köyünde 54 numaralı hanede yaşayan 8 günlük olan Toros adında bir bebektir. (BOA, NFS.d.: 2314:15).

Tablo 6: 1834 Yılında Hafik Kazasında Hane Başına Düşen Gayrimüslim Erkek Nüfus

Köy Adı	Hane Sayısı	Ortalama Erkek Nüfus
İşhanı	25	4,56
Kaldı	10	7,2
Şimkürek	2	7
Serpincik	2	5,5
Tutmaç	12	8
Tavşanlı	5	3
Tuzhisar	59	7,5
Kümes? (Kemir)	33	6
Tödürge	23	7,3
Çemenyenicesi	30	5,7
Yarhisar	38	6,7
Koçhisar	33	7,3
Küre	9	10,7
Horahon	19	4,7
Velişeyh	6	2,5
Hanzar	11	9,4
Gökdin	58	6,7
Horsana	27	6,2
Gavraz	9	7,3
Ferhadyenicesi	8	5
Bingöl	29	6,6
Toplam	448	6,6

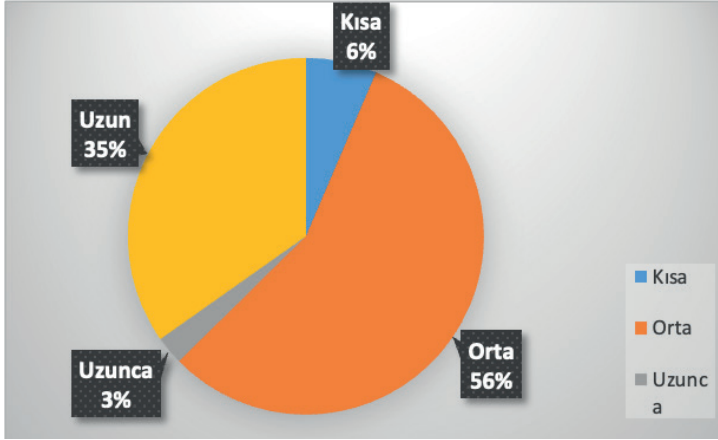
Nüfus verilerine dayalı tarihsel çalışmalarda hane başına düşen birey sayısının ortalama 4-5 kişi olduğu sonucuna varılmıştır (Çetin, 2012:57). Bu çalışmalar ile karşılaştırıldığında incelenen defter verileri ile bu çalışmalar karşılaştırıldığında bu ortalamanın üzerinde bir rakamın çıktığı görülmektedir. Zira Hafik Kazası'na bağlı köylerde 1834 yılında yaşayan gayrimüslim erkek nüfusun her hanede ortalama 6,6 olduğu tespit edilmiştir.

3.2. Gayrimüslim Erkek Nüfusun Eşkâli

Tablo 7: 1843-1844 Yılında Hafik Kazasında Erkek Nüfusun Boy Dağılımı

Köy Adı	Kısa	Orta	Uzunca	Uzun
İşhanı	2	35	-	11
Kaldı	4	11	-	17
Şimkürek	1	4	-	3
Serpincik	1	4	-	1
Tutmaç	-	31	-	12
Tavşanlı	1	2	-	6
Tuzhisar	21	88	3	92
Kümes? (Kemir)	2	60	-	34
Tödürge	8	48	2	25
Çemenyenicesi	4	41	1	49
Yarhisar	10	77	2	39
Koçhisar	10	69	-	46
Küre	2	21	-	23
Horahon	4	26	7	18

Velişeyh	-	10	-	-
Hanzar	3	35	6	14
Gökdin	4	141	10	62
Horsana	5	43	5	25
Gavraz	3	15	-	14
Ferhadyenicesi	2	11	-	10
Bingöl	10	73	3	22
Toplam	97	845	39	523

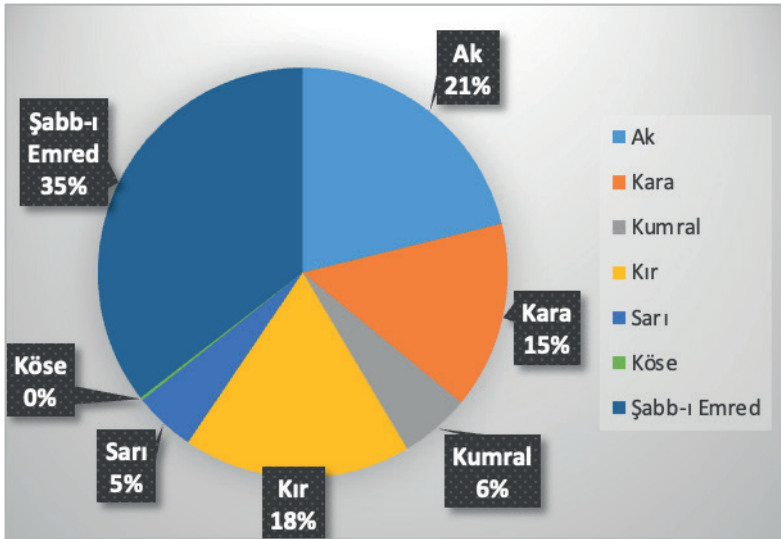

Grafik 3: 1843-1844 Yılında Hafik Kazasında Erkek Nüfusun Boy Dağılımı

Yukarıdaki tablo ve grafikten anlaşılaçağı üzere Hafik Kazası'na bağı köylerde 1834 yılında yaşıyan Gayrimüslim erkeklerin 1504'ünün boy özelliğı belirtilmiştir. Elbette boy özelliğı belirtilen erkekler yetişkin erkeler olup çocuk yaşıta olanların veya henüz fiziksel gelişimini tamamlamamış bireylerin boy özelliklerine yer verilmemiştir. Defterde kayıtlı bu erkek nüfusun büyük çoğunluğu orta boyludur. 1504 kişiden 845'i orta boy kategorisinde olup boy özelliğı belirtilen toplam nüfusa oranı %56'dır. Erkek nüfusun 523'ü yani %35'i uzun ve 39'u yani %3'ü uzuna yakın boydadır. Kazada kısa boyluların sayısı ise 97 olup %6 oranındadır. Dolayısıyla erkek nüfusun çok az bir kısmının kısa boylu olduğı söylenebilir. Kazaya bağı köylerde bulunan erkek nüfusun sakal özellikleri şu şekildedir:

Tablo 8: 1843-1844 Yılında Hafik Kazası Erkek Nüfusunun Sakal Özellikleri

Köy Adı	Ak	Kara	Kır	Kumral	Sarı	Köse	Şabb-ı Emred
İşhanı	6	8	6	1	3	-	18
Kaldı	1	5	3	4	1	-	9
Şimkürek	1	-	2	-	-	-	2
Serpincik	2	-	1	-	-	-	-
Tutmaç	7	3	3	-	2	1	8
Tavşanlı	2	1	1	-	-	-	2
Tuzhisar	25	26	21	12	3	-	34
Kümes? (Kemir)	17	9	6	-	1	-	15
Tödürge	16	7	7	-	2	-	25
Çemenyenicesi	17	1	4	4	1	-	11
Yarhisar	8	10	16	5	-	-	27
Koçhisar	9	12	8	5	3	-	24
Küre	5	1	2	3	6	-	11
Horahon	6	1	5	-	-	-	12
Velişeyh	1	-	-	-	1	-	3
Hanzar	4	1	4	-	5	-	15
Gökdin	27	15	26	3	9	1	47
Horsana	9	5	14	1	1	-	11
Gavraz	1	6	2	3	1	-	3
Ferhadyenicesi	1	1	4	-	1	-	3
Bingöl	14	13	17	6	1	-	20
Toplam	179	125	152	47	41	2	300

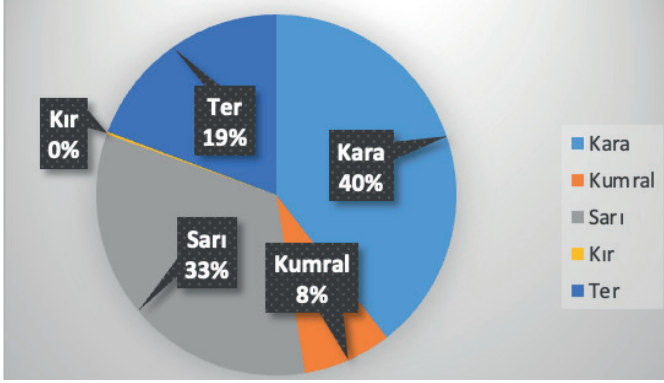
Grafik 4: 1843-1844 Yılında Hafik Kazası Erkek Nüfusunun Sakal Özellikleri

Yukarıdaki tablo ve grafikten anlaşıldığı üzere çalışmaya konu olan defterde 1834 yılında Hafik Kazasına bağlı köylerde yaşayan Gayrimüslim erkeklerin 846'sının sakal özelliği belirtilmiştir. Elbette çocuk yaştaki olanlar

bu vasıflandırmanın dışında kalmıştır. Fotoğraf makinesinin olmadığı bir dönemde devlet şahıslara ait nüfus verilerini kayıt altına alırken her bireyi her türlü fiziksel özelliği ile kaydetmiştir. Tabiki yaşlı olanların ak sakala sahip olması, genç yaşta olanların henüz sakalının çıkmaması doğal olmakla birlikte yine de bireylerin sarı, kumral, kara gibi sakal ve bıyık renkleriyle sınıflandırılması nüfusun tipolojisi hakkında fikir sahibi olmaya yardımcıdır. Defterde verilen bilgilere göre o dönemde Hafik'e bağlı köylerde yaşayan ve sakal özelliği belirtilen 846 kişiden 179'u ak sakallı olup sakal özelliği belirtilen erkeklerin % 21'ini oluşturmaktadır. Genç nüfusun çok olması sakalı bıyığı henüz çıkmamış erkeklerin oranında da kendini göstermiştir. Zira sakalı bıyığı henüz çıkmamış olanları ifade eden "şabb-ı emred" olarak kayıtlara geçen 300 kişi bulunmaktadır ki bu da skal özelliği belirtilen toplam nüfusun % 35'ine denk gelmektedir. 846 kişiden 125'i kara sakallıdır. Bu da %15'lik bir dilime denk gelmektedir. Kır sakallıların sayısı 152 olup genele oranı % 18'dir. Kumral sakallı olan Gayrimüslim erkek sayısı 47'dir. Dolayısıyla erkeklerin % 6'sı kumral sakallıdır. Kazada yaşayan erkeklerin 41'i sarı renk sakala sahiptir. Bu sayı % 5'lik dilime denk gelmektedir. Kazada yaşayan erkeklerin 2'sinin ise sakal ve bıyığı çıkmamış yani köse olarak kaydedilmiştir. Kazaya bağlı köylerde yaşayan Gayrimüslim erkeklerin bıyık özellikleri aşağıdaki gibidir:

Tablo 9: 1843-1844 Yılında Hafik Kazası Erkek Nüfusunun Bıyık Özellikleri

Köy Adı	Kara	Kumral	Sarı	Ter Bıyıklı	Kır
İşhanı	6	2	7	3	-
Kaldı	7	1	6	5	-
Şimkürek	3	-	1	1	-
Serpincik	2	-	-	2	-
Tutmaç	6	6	12	-	-
Tavşanlı	3	1	-	1	-
Tuzhisar	42	5	32	31	-
Kümes? (Kemir)	20	12	17	14	-
Tödürge	20	5	18	5	-
Çemenyenicesi	35	3	23	10	-
Yarhisar	40	-	28	19	1
Koçhisar	53	4	22	9	-
Küre	14	3	8	4	-
Horahon	18	2	11	6	-
Velişeyh	3	-	1	2	-
Hanzar	5	4	19	9	-
Gökdin	47	14	44	20	1
Horsana	12	4	23	12	-
Gavraz	8	-	8	6	-
Ferhadyenicesi	9	-	4	3	-
Bingöl	9	7	19	15	-
Toplam	362	73	303	177	2

Grafik 5: 1843-1844 Yılında Hafik Kazası Erkek Nüfusunun Bıyık Özellikleri

Tablo ve grafikten anlaşıldığı üzere Hafik Kazası'na bağlı köylerde yaşayan Gayrimüslim erkeklerden 917'si bıyığa sahiptir. Bu 917 kişi arasında en fazla kara bıyıklı erkek vardır. Bıyığı olan erkeklerden 362'si kara bıyıklıdır ki bıyık özelliği belirtilen toplam erkek nüfusun % 40'ını oluşturmaktadır. Oran olarak ikinci sırada sarı bıyıklı erkekler yer almaktadır. Kazadaki erkeklerin 303'ü sarı bıyıklı olup bu sayının toplama oranı %33'tür. 73 kişi kumral bıyıklıdır. Yani erkeklerin %8'i kumral bıyığa sahiptir. Kazada 177 kişinin ise ter bıyıklı olduğu anlaşılmaktadır. Bu sayı da bıyık özelliği belirtilen toplam erkek nüfusun % 19'unu oluştururken defterde kayıtlı yalnızca 2 kişi kır bıyıklıdır.

3.3.Hafik Kazasından Elde Edilen Cizye Vergisi

Sözlükte “kâfi gelmek, karşılığını vermek, ödemek” anlamlarında kullanılan cizye kelimesi cezâ kelimesinden türemiş (Erkal, 1993: 42) olmakla birlikte terim olarak İslam hukukunda zimmîler üzerinden alınan himaye ve emniyet vergisi anlamına gelmektedir (Becker, 1997: 199). Keza Osmanlı Devleti'nde de Gayrimüslim erkeklerden alınan bir vergi türünü ifade etmektedir. Devlet, bir bölgeyi veya şahsı cizye vergisine tabi tutacağı zaman verginin İslam hukuku ile ilgisini göstermek yani meşruiyyet kazandırmak için ferman, berat, hüküm, nişan ve benzeri belgeler yayınlamıştır (Ercan, 1991:372). Bu vergi türü için 16. yüzyıla kadar “haraç” tabiri kullanılmış 16. yüzyıldan sonra “cizye” veya “cizye-i şer'i” tabiri kullanılmıştır. Araştırmalar bu vergi türünün antik Yunan ve Roma dönemine kadar dayandığını göstermektedir (Çağatay, 1947:493) . Muhtemelen Osmanlılar da cizye vergisi ile Roma döneminden kalma bir uygulama olan bir flori tutarındaki baş vergisi sistemini sürdürmüşlerdir. (İnalçık, 1993:45). Osmanlı Devleti, Gayrimüslim erkeklerden aldığı cizye vergisini rahipler, devlet hizmetinde bulunan aileler ve iş yapamaz durumda olan kişilerden almamıştır. (Akyel&Sertel, 2015:87).

Cizye vergisi, her bireyin ekonomik gelirine göre alınmış, yüksek geliri olandan a'lâ, gelir durumu orta düzeyde olandan evsat ve geliri düşük olanlardan ednâ olacak şekilde sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma, verginin kal-

dırıldığı İslahat Fermanı'na kadar devam etse de verginin miktarında zaman içerisinde değişiklik yapılmıştır. İlk dönemlerde 30, 20, 10 akçe şeklinde alınan vergi, III. Murad döneminde 15, 30, 45'er akçeye çıkarılmıştır. 1691'de Köprülü Fazıl Mustafa Paşa, verginin miktarı ve toplanma usulünde değişiklikler yapmıştır. Bu değişikliklerle birlikte vergi düşük gelirlilerden 12, orta gelirlilerden 24 ve yüksek gelirlilerden 48 dirhem gümüşe çıkarılmıştır. Daha sonraları 1 dirhem gümüş 1 kuruşa karşılık gelmesiyle birlikte, aynı miktarda kuruş olarak tahsil edilmeye başlanmıştır (Özcan, 2011:166-167).

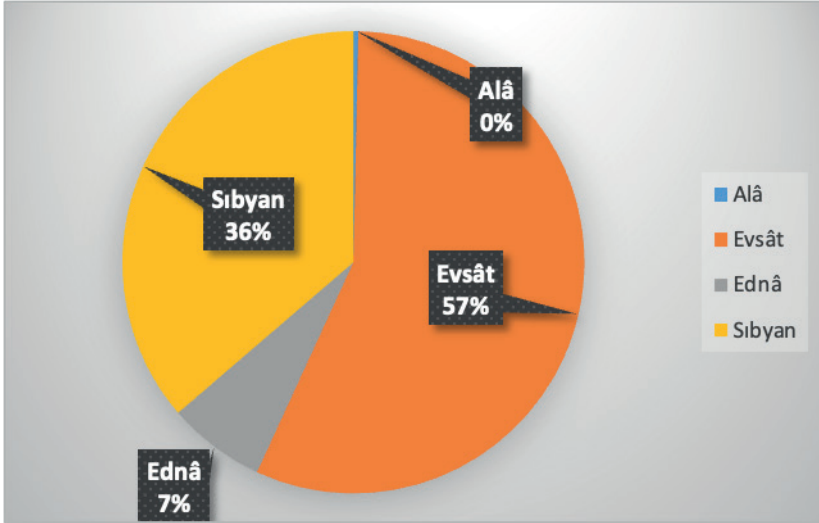
Cizye tahsili ile ilgili yapılan yolsuzlukların önüne geçmek amacıyla Köprülü Fazıl Mustafa Paşa tarafından 1691 yılında gerçekleştirilen reform ile aynı çöken tımar sisteminden kaynaklanan sorunları ortadan kaldırmak istenmiştir. Yenilikle birlikte herkes kendi cizyesinden sorumlu hale getirilmiştir (Tarakcı, 2018:34-35). Mustafa Paşa'nın cizye reformu başarılı olmuş olmuştur hazineye yılda 240 milyon akçe ek gelir sağlanmıştır. (Gölen, 2003: 42). Devletin yapmış olduğu bu reform ile birlikte cizye vergisi geliri devletin yıllık geliri içerisinde % 40'ları aşan bir seviyeye çıkmıştır (Kocaoğlu,2016:159).

II. Mahmud döneminde cizye geliri ile ilgili yeni düzenlemeler yapılmıştır. 26 Nisan 1834 (16 Zilhicce 1249) tarihli irade ile a'la cizye miktarı 60, evsat cizye miktarı 30 ve edna cizye miktarı 15 kuruş olarak tespit edilmiştir (Özcoşar&Güneş,2006:162). Çalışmaya konu olan defter Hicri 27 Zilhicce 1249, Miladi 7 Mayıs 1834 tarihinde kayıt altına alınmış olup mezkûr iradenin hemen akabinde kaleme alınmıştır. Defterde yer alan cizye vergisine ait bilgiler aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 10: Hafik Kazasına Bağlı Köylerde Cizye Vergisi

Köyler	Sıbyan	Edna Evrak	Evsat Evrak	Yekûn Ala Evrak	Yekûn Hane
İşhan	41	17	55	1	25
Kaldı	29	8	35	-	10
Şimkürek	3	1	10	-	2
Serpincik	5	-	6	-	2
Tutmaç	45	5	45	1	12
Tavşanlı	4	2	9	-	5
Tuzhisar	176	40	229	2	59
Kümes	77	19	104	1	33
Tödürge	57	12	98	1	23
Çemenyenicesi	60	4	107	-	30
Yarhisar	86	18	152	-	38
Koçhisar	86	9	146	1	33
Küre	40	6	50	1	9
Horahon	26	5	59	-	19
Velışeyh	4	-	11	-	6
Hanzar	39	9	55	1	11
Gökdin	140	19	234	1	58
Horsana	64	15	90	-	27
Gavraz	22	5	39	-	9
FerhadYenicesi	11	1	28	-	8
Bingöl	64	9	119	-	29
Toplam	1079	204	1681	10	448

Tabloda verilen bilgilerden yola çıkarak Hafik kazasına bağlı köylerde ikamet eden Gayrimüslimlerinden alınan cizye vergisi miktarını belirlemek mümkündür. Tabloda görüldüğü üzere kazada cizye vergisi 10 kişiden âlâ, 1681 kişiden evsât ve 204 kişiden de ednâ olarak tahsil edilmiştir. 10 kişiden alınan âlâ vergi miktarı 600 kuruş, evsât olarak alınan vergi miktarı 50.430 kuruş ve ednâ olarak toplanan vergi miktarı da 3.060 kuruştur. Dolayısıyla toplamda kazanın Gayrimüslim vatandaşlardan tahsil ettiği toplam cizye vergisi miktarı 54.090 kuruştur. Kazada vergi vermeyen 1079 kişi bulunmaktadır. Bu kişilerden yaşlı olanlar deftere iş göremez durumda olan manasında kullanılan bir ifade olan “amelmande” (Devellioğlu, 2005:31). tabiri ile kaydedilmişlerdir. yani genellikle yaşlı kişilerdir. Defterin son sayfasında yer alan tabloda vergi veremez durumda olan kişiler “sıbyan” başlığı altında her köyde kaç kişi olacağını belirtecek şekilde kaydedilmiştir.

Nüfus defterlerinin tutulmasındaki en önemli amaçlardan birinin halkı vergilendirmek olduğu yukarıda belirtilmişti. Çalışmaya konu olan defterin son sayfasında verilen tabloda da özellikle cizye vergisine dair sınıflandırmanın ve bu sınıflandırmada Gayrimüslim vatandaşlardan hangilerinin hangi vergiye yani âlâ, evsât veya ednâ vergi türünden hangisi ile mükellef olduğuna dair bilgi verilmesi bu amacın ön planda tutulduğunun bir göstergesidir. Bu veriler devletin sosyo ekonomik durumunu ve elbette halkın ekonomik ve demografik yapısını göstermesi açısından son derece önemlidir. Bu defterlerin seri halinde incelenmesi daha büyük bir veri ve tablo ortaya koyulması anlamına gelmektedir. Çalışmada incelenen defterde yer alan bilgilere göre Hafik kazasına bağlı köylerde yaşayan Gayrimüslimlerinin % 57'si orta gelire sahip kişilerdir. Yüksek gelir grubunda bulunan kişi sayısı ise yalnızca 10 kişi olup nüfusun %1'ine bile denk gelmemektedir. Nüfusun % 7'si ise düşük

gelire sahiptir. Çocuk ve yaşlı olanların yer aldığı vergiden muaf olan grubun toplam nüfusa oranı %36'dır.

Nüfus defterlerinde özel durumu olan kişiler belirtilmiştir. 2314 numaralı defterde özel durumu belirtilen toplam 23 kişi bulunmaktadır. Fiziki anlamda özürlü olanlardan 2'si sağır, 1'i ama 1'i hem sağır hem dilsiz, 4'ü total, 2'si tek göz, 1'i şehladır. 1 kişi için yalnızca sakat kaydı düşülmüş ne tür bir sakatlığı olduğu belirtilmemiştir. Defterde 2 kişi için de mefkud yani kayıp notu düşülmüştür. 2 kişi için de akli dengesi yerinde olmayan anlamında meczup ifadesi kullanılmıştır. Defterde kayıtlı 7 çocuğun da yetim olduğu belirtilmiştir. Defterde yer alan kişiler köylerde ikamet ettiği için bir meslek grubu belirtilmemiştir. Ancak keşiş olanlar ayrıca belirtilmiştir.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin kuruluş yıllarından itibaren nüfus sayımlarının yapıldığı bilinmektedir. Çalışmaya konu olan 2314 numaralı defter 1834 yılına ait olup Sivas iline bağlı Hafik Kazasına ait gayrimüslim nüfus defteridir. Sayısal anlamda Müslüman nüfusla karşılaştırma yapabilmek için aynı yıla ait 2313 numaralı Müslüman nüfus defteri de incelenmiştir. İki defterden elde edilen verilere göre Hafik Kazası'na bağlı 21 köyde gayrimüslim nüfus yaşamaktadır. Bu köylerde yaşayan toplam gayrimüslim erkek nüfus 2974'tür. Aynı tarihte kazaya bağlı köylerde yaşayan Müslüman erkek nüfus ise 5150 kişidir. Yani Hafik'te 1834 yılında yaşayan vatandaşların %63'ü Müslüman ve %37'si gayrimüslimdir.

Kazada yalnızca 11 köyde Müslüman ve gayrimüslim nüfus bir arada yaşamaktadır. Bu köyler Şimkürek, Serpincik, Tavşanlı, Tuzhisar, Tödürge, Çemenyenicesi, Yarhisar, Koçhisar, Küre, Horahon, Hanzar ve Gökkin köyleridir. Kazada yaşayan gayrimüslim erkek nüfusun yaş ortalamasının oldukça genç olduğu tespit edilmiştir. Eşgal bilgilerine bakıldığında bu nüfusun daha çok orta boylu olduğu tespit edilmiştir. Kazadan elde edilen toplam cizye vergisi miktarı 54.090 kuruştur. Kazada yaşayanların daha çok orta gelir grubunda olduğu anlaşılmaktadır.

Nüfus sayımlarından günümüzün teknik imkânlarıyla bile tam doğru sonuçlar almak nerdeyse imkânsızdır. Bu nedenle defterde yazılan nüfus bilgilerinin net sonuçlar olmayacağı ihtimali yüksektir. Özellikle bir vergi bedelinin ödenmesi ile ilgili bir sayım olması ve o dönemde Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu sıkıntılar göz önüne alınınca bu ihtimal daha akla yatkın gelmektedir. Ancak yine de sonuçların o dönem demografik yapıyı aydınlatmada mühim bilgiler ihtiva ettiği ve döneme ışık tuttuğu muhakkaktır.

Kaynakça

1. Arşiv Kaynakları

Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, NFS.d, Nr. 2313

BOA, NFS.d, Nr. 2314

2. Araştırma Eserleri

Acun, Fatma (2002). Klasik Dönem Eyalet İdare Tarzı Olarak Timar Sistemi ve Uygulaması, *Türkler Ansiklopedisi*, 9, Yeni Türkiye Yayınları, 899-908.

Akyel, Salih& Sertel, Savaş (2015). Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1840 Tarihli Çarsancak Kazası Gayrimüslim Nüfus Defteri Örneği, *Journal of History and Future*. 1(1), 78-98.

Aydın, Bilgin (2024), “Osmanlı İmparatorluk Yönetim Sisteminin Bilgi Kaynakları: Tahrir Defterleri”, *Cumhuriyet’in 100. Yılında Bilgi ve Belge Yönetimi Teknolojisinde Güncel Yaklaşımlar*, Editörler: Pervin Bezirci, Işıl İlknur Sert, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 25-39.

Başaran, Mehmet (2017), “1830 – 1842 Yılları Arasında Nüfus Defterleri Kapsamında Ödemiş ve Köyleri” *Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4 (3), 307-321.

Becker, C.H. (1997). “Cizye”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, MEB Yayınları, 199-201.

Çağatay, Neşet (1947). Osmanlı İmparatorluğunda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih- Coğrafya fakültesi Dergisi*, 5 (5), 483-511.

Devellioğlu, Ferit (2005). *Osmanlıca- Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Aydın Kitabevi.

Dolanbay, Mesut (2010). *Selçukludan Günümüze Hafik*, Asistan Yayıncılık Matbaacılık.

Ercan, Yavuz (1991). “Osmanlı İmparatorluğu’nda Gayrimüslimlerin Ödedikleri Vergiler ve Bu Vergilerin Doğurduğu Sosyal Sonuçlar”, *Belleten*, LV/213, 371-392.

Erkal, Mehmet (1993). “Cizye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 42-45.

Gölen, Zafer (2003). “1267(1851) Cizye Nizâm-Nâmesi”, *Belgeler Dergisi*, 24 (28), 42-51.

Güneş, Mehmet (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, *Akademik Bakış*, 8 (15), 221-240. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/73868>

İnalcık, Halil (1993). Cizye. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.8, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 45-48.

Kaya, İsmail (2008). *Hafik’in Sosyo-Kültürel Ve Dini Yapısı Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- Kesten Farıma, Nagahan (2011). *Temettuat Defterlerine Göre 19. Yüzyıl Ortalarında Hafik Kırşalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Kocaoğlu, Burak (2016). “Osmanlı’da Cizye Vergisi ve İtfaiye Çalışmaları”, *İğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, 155-167.
- Kütükoğlu, S. Mübahat (1995). “Osmanlı Sosyal ve İktisadî Tarihi Kaynaklarından Temettü Defterleri”, *Belleten*, 59 (225), 395- 418.
- Mahiroğulları, Memduh Ahmet (2003). *İlk çağlardan Günümüze Sivas İli*, Kitap Matbaacılık.
- Özcan, Selim (2011). “XIX. Yüzyılın Ortalarında Sinop’taki Gayrimüslimlerin Sosyal ve Ekonomik Yapısı”, *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S.30, 145-172.
- Özcoşar, İbrahim& Güneş, Haşimi (2006). “Osmanlı Devleti’nde Cizye ve 19. Yüzyıla Ait Bir Cizye Defteri: Cizre Sancağının Cizye Defteri Cizye Defter Numarası:375”, *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 5 (15), 159-179. <https://www.ajindex.com/dosyalar/makale/acarindex-1423879375.pdf>
- Özel, Oktay (2005). *Osmanlı Demografik Tarihi Açısından Avarız ve Cizye Defterleri, Osmanlı Devletinde Bilgi ve İstatistik*. Editörler: Halil İnalçık, Şevket Pamuk, Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 35-50. file:///C:/Users/Lenovo/Downloads/Demografi_Tarihi_Acisindan_Avariz_ve_Ciz.pdf.
- Savaş, Ceyda (2019). *2321 Numaralı Hafik Kazası Müslim Nüfus Defterinin Transkripsiyon Ve Değerlendirmesi (1256-1260/1841-1845)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Sönmez, Serpil (2007). *Tahrir Defterlerine Göre XV ve XVI. Yüzyıllarda Sivas Şehir Merkezi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Taracıkı, Büşranur (2018). *İstanbul Örneğinde XVII. Yüzyılda Gayrimüslimler*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Toprak, Seydi Vakkas (2016). 1835/1836 Tarihli Nüfus Defterine Göre Hısnımansur Kazası Nüfus Yapısı ve Gayrimüslim Nüfusun Şehrin Ekonomik Yapısındaki Yeri, *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi*, 6 (2). 443-458.
- Ünalın, Sıddık (2004). XIX. ve XX. Yüzyıllarda Sivas’ın Demografik Yapısı, *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 9 (2), 37-54.
- Yörük, Saim, (2020), “Tahrir Defterleri Özelinde Osmanlı Sancak İdari Taksimatında Değişim: Alâiyye (Alanya) Sancağı Örneği”, *Mediterranean Journal of Humanities*, S. 10, 499-53. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/3662296>
- Yükçü, Süleyman; Fidancı, Nur; Soysal, Umut (2014). “Osmanlı Devleti’nde Temettuat Defterleri’nin Önemi ve Vergisel Açından Değerlendirilmesi: Tire Kazası Örneği”, *Muhasebe ve Finans Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S. 7, 170-199. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/muftad/issue/30122/324990>.

İKİ EDEBÎ METİNDE SİMGE OLARAK KULLANILAN VAPURLAR VE HİKÂYELERİ

“ ”

Gökay DURMUŞ¹

¹ Prof. Dr., Kafkas Üniversitesi Dede Korkut Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü.

el-mek: gokaydurmus36@hotmail.com

GİRİŞ

Bu çalışmaya esas teşkil eden metinler, iki farklı edebî türü örnekler. Bunlardan ilki Attilâ İlhan'ın *Cinayet Saati* başlıklı şiiri iken, ikincisi Leylâ Erbil'in *Vapur* başlıklı öyküsüdür. *Cinayet Saati*, İlhan'ın, *Sisler Bulvarı* başlıklı kitabının ilk bölümü, *Başka Yerde Olmak*'ın yedinci şiiridir; bu bölüm sekiz adet şiirden oluşmaktadır. *Vapur* ise Erbil'in, *Gecede* başlıklı öykü kitabının ilk öyküsüdür. Farklı türdeki bu iki edebî metnin çalışmada ele alınacak boyutu, kapsadıkları ortaklıklardır. Şöyle ki her iki metin de bir vapurun hikâyesini konu edinir. *Cinayet Saati*'nde bir vapurun dört kişi tarafından bıçaklanma hadisesi söz konusu iken *Vapur*'da Şirket-i Hayriyye'ye ait bir vapurun özgürlüğe doğru yol alışı hikâyesi işlenir. Metinlerdeki ortaklıklar, ancak vak'a örgüleri ile anlaşabileceği için de önce, metinlerin vak'a örgüleri tahlil edilmelidir.

1. Metinlerin Vak'a Örgüleri

Attilâ İlhan, *Cinayet Saati*'nde ana vak'ayı, şiirin giriş kısmı sayılabilecek ilk bölümünde verir: *haliç'te bir vapuru vurdular dört kişi/demirlemişti eli kolu bağlıydı ağlıyordu/dört bıçak çekip vurdular dört kişi/yemyeşil bir ay gökte dağılıyordu* (2018: 30) mısralarından da anlaşılacağı üzere Haliç'te demir atmış şekilde bekleyen bir vapur, dört kişi tarafından bıçaklanmıştır. Bu bölümde geçen “*yemyeşil bir ay gökte dağılıyordu*” ve dördüncü bölümdeki “*şafak nabız gibi atıyordu*” şeklindeki imgeler, olayın sabaha karşı gerçekleştiğine işaret eder.

Şair, ikinci bölümde bahsi geçen dört kişiyi ve bunların vapurla olan ilişkisini işler. Buna göre katiller; *deli cafer, ismail, tayfur ve şaşı*'dır. Bu şahısların dördü de vapurun on beş yıllık arkadaşıdır. Bunların üçü kamarot, birisi aşçıbaşısıdır. İsimlerin sıralanışından yola çıkılarak aşçıbaşının *şaşı* isimli şahıs olduğu, ilk üçünün ise vapurun kamarotları olduğu düşünülebilir.

Şair üçüncü bölümde, bu cinayetin tanıklarını ifşa etmeye çalışır. Hiç kimse orada yokken bu cinayeti “*kör bir kayıkçı*” ile ben anlatıcının *kulakları* görmüştür. Sayılanlar, vapurun bıçaklandıktan sonra, kudurduğunu ve böğürdüğünü de görmüşlerdir:

demirlemişti eli kolu bağlıydı ağlıyordu /On üç damla gözyaşını saydım/ allahına kitabına sövüp saydım/ şafak nabız gibi atıyordu/ sarhoştum kasımpaşa'daydım/ hiçbiriniz orada yoksunuz haliç'te bir vapuru vurdular dört kişi/ polis katilleri arıyordu/ deli cafer ismail tayfur ve şaşı/ üzerime yüklediler bu işi/ sarhoştum kasımpaşa'daydım/vapuru onlar vurdu ben vurmadım/ cinayeti kör bir kayıkçı gördü (2018: 30-31)

Şeklindeki dördüncü ve beşinci bölümde şair, ben anlatıcıya yoğunlaşır. Şöyle ki ben anlatıcı dördüncü bölümde sarhoş olmasına rağmen, vapurun on üç damla gözyaşı döktüğünü fark edebilmiştir. Beşinci ve son bölümde

ise vapurun yukarıda sayılan katil arkadaşları, polis tarafından aranmaya başlayınca suçu, ben anlatıcıya yüklemişlerdir. Ben anlatıcı ise cinayetin tanığı kör kayıkçının gerçeği bildiğini işaret ederek “*vapuru onlar vurdu ben vurmadım*” diye savunmaya geçmiştir. Şiire eklenti olan “*ben vursam kendimi vuracaktım*” şeklindeki son cümle ile de okura birtakım bilinmezliklerin kapısını aralamıştır.

Vapur başlıklı öykü ise Şirket-i Hayriye’nin kuruluş hikâyesi ile başlar. Kurguda kahraman bir vapur olduğu için, arka plan çalışması olarak düşünülebilecek bu hikâye, metinden farklı olarak italik yazılmıştır. Böylece bunun kendi kurgusundan farklı bir metin olduğunu işaret ettiği bu kuruluş hikâyesini, yararlandığı kaynağının ismini vererek işleyen yazar, bir tarihsel olguyu, metin dışı unsur olarak öyküsünün girişine yerleştirmiştir.

Sekiz bölüm üzerine kurulu öykünün ilk bölümünde, bir vapurun “*iskeleden kalktığı*” (2019: 10) yani kaçtığı bilgisi verilir. Bu kaçışın iki tanığı vardır: Balıkçı ve suçlu çocuk. Ben anlatıcı, balıkçıyı ve suçlu çocuğu tanıttıktan sonra, aslında kendisinin de bu olayın tanığı olduğunu söyler ve vapurun kaçtığı geceye doğru geriye akan zamanda olan biteni anlatmaya başlar. Buna göre tüm Beşiktaş halkı, vapurun denizin ortasındaki şaklabanlıklarını seyretmek için kıydadır. Kendisi de annesi ve ablası ile bu seyirciler arasındadır. Dolayısıyla ben anlatıcı bir kız çocuğudur. İlerleyen bölümlerde annenin bu çocuğu renkli yünlerle bir hırka örmek istemesi, çocuğun erkek olmadığına dair düşüncüyü destekler. Seyirciler arasında çocuğun en çok dikkatini çeken kişi, Laz fırıncının kızı Havva ile nişanlanan savcıdır. Kıyıya toplanan halktan kimi kişiler vapurun kaçtığını gördüklerini iddia ederlerse de ben anlatıcı bu bölümü “*vapurun kaçışını ben gerçekten görmüştüm*” (s. 13) şeklindeki cümle ile bitirerek, diğerleri ile arasındaki farka işaret eder.

İkinci bölümde o, güzün yeni başladığı bir gecede, anne ve ablasıyla yine kıyıda, vapur da yine iskelededir. Kız, bir an vapurun iskeleden ayrıldığını hareketlenmeye başladığını fark eder. Anne ve ablasının da dikkatini çekmeye çalışır, ama annesi tarafından azarlanır. Yazar birinci bölümde bilgisini verdiği kaçış vak’asını, geri dönüş tekniğiyle bu bölümde anlatmaya başlamıştır.

Üçüncü bölümde bahsi geçen kız çocuğu, nöbetçisi, vardiyacısı, adamı olmayan bir vapurun kaçmış olmasını anlamlandıramaz ve sorular sorar. “*Vapur olup da, kopar gider de kaptanı ortaya çıkmaz mı?*” (s. 15) O, gördüklerini anlamlandırmak için sorular sorarken vapur, Boğaz’da gezintisine başlar. Arkadaşı, meslektaşı olan vapurların ismini andığı sırada, çocuğun aklına kaptan olan babası gelir: “*...Yusuf kaptan ve babam. Babam neredeydi benim?*” (s. 15)

Dördüncü bölümde, Boğaz’ın iki yakası da insanlarla doludur. Çünkü vapur denizin ortasında çılgınca hareketler yapmaktadır. Onun bu kendi

başına hareket etme güdüsü, donanmayı rahatsız eder. Donanma ile vapur arasında bir kovalamacaya başlar, fakat bu savaştan vapur galip çıkar ve donanmaya ait gemileri alt eder. Halk, vapur lehinde sloganlar atarken kız ve ailesi evlerine döner. Ev sahipleri “*Eda’nım*”, anneye ismi Hasan olan kaptan babayı “*hiç görünmüyor gene*” (s. 19) diye hatırlatır, anne “*Mektup gönderiyor ya!*” (s. 19) diye cevap verir.

Beşinci bölümde vapur, denizde hep aynı hareketleri yaptığı için halkın ilgisini kaybetmektedir. Bu nedenle kızın dikkati de vapurdan çok Boğaziçi’ne yöneliktir. O ve vapur, Boğaz’ın kıyısına dizilmiş yalıları, bu yalılarda yaşayan insanları ve bunların özel yaşamlarını, geçmişlerini su yüzüne çıkarırken, Sâmîha Ayverdi’den, Recaîzâde Mahmut Ekrem’den, Evliya Çelebi’den alıntılar yaparlar.

Altıncı bölümde söz vapurdadır. O, girip çıktığı limanları, iskeleleri, hizmet verdiği insanları, onların yaşamlarını çalgınca anlatmaya başladığı bu bölümde, sosyal mesajlar da verir. İnsanlık ve halk hakkında yorumlar yapar ve bölüm sonunda isyan noktasına geldiği için bağırmaya başlar. Yedinci bölümde bu isyan hali, halkın dikkatinin yine vapurda yoğunlaşmasına neden olur. Halk, onun nidaları ile coşmuş iken birtakım adamlar halkın arasına dalar. Kız ve ailesi eve kaçır. “*Eda’nım*” yine babayı sorar. Kız, vapurun o günden sonra bir daha görünmediğini, babasının ise hiç gelmediğini söyler. Anlaşılan o ki “*hükümet*” vapurun üstesinden gelmiştir.

Öykünün sekizinci ve son bölümü art arda dizilen sorulardan oluşur ve özne, kız çocuğudur. O, kendisine, vapurun akıbeti ile sorular sormakta vapurun intihar edip etmediğini, başka ülkelere doğru yol alıp almadığını, ağlayıp ağlamadığını merak etmektedir. Ama çocuk akıllı hâlâ bir vapurun kendi başına hareket edebilmesini anlamlandıramamaktadır. Aynı şekilde, öykünün son cümlesi olan “*Babam kimdi benim, neredeydi, neden hiç dönmemişti*” (s. 32) şeklindeki cümle ile belirttiği üzere, babasızlığına da anlam verememektedir.

2. Metinlerdeki Ortaklıklar

Daha önce belirtildiği gibi, farklı iki edebî türü örnekleyen bu metinlerin bazı ortak noktaları vardır. Bunların öne çıkanı, her iki metnin de oyunsu bir yapı arz etmesidir. Söz konusu oyunsu yapı, birtakım anlatım teknikleri ile kurulmuş olup bunların tahlili aşağıdaki gibidir.

2.1. Vapurların Taşıdığı İnsani Vasıflar (Gerçeküstü Eğilimler)

Bahsi geçen oyunsu yapının ilk boyutunu, her iki metinde de *vapura* insana özgü niteliklerin yüklenmesi oluşturur. *Cinayet Saati*’nde bir vapurun elinin kolunun bağlı olması, bir cinayete kurban gitmesi, kuduz gibi böğürmesi, on üç damla gözyaşı dökmesi söz konusudur. Tüm bu sayılanlar insana özgü durumlar olup bir vapurun bu durumların/vak’aların eyleyeni ya da nesnesi olması mümkün değildir.

Bilindiği gibi öykü türünün anlatım olanakları, şiire göre daha geniştir. Bunu bir fırsata çeviren Leylâ Erbil, vapuruna, İlhan'dan çok daha fazla yükleme yapar. Metnin girişinde, vapurun kendi kendisine iskeleden ayrılma sahnesiyle başlayan bu yükleme, vapurun özgürlük arayışı ile ilgilidir. Bu nedenle o, bir insan gibi güler, oynar, kahkahalar atar, boğazda gezinir ve nihayetinde yaşamı ve sistemi sorgular. Örneğin onun görüldüğü son gece sergilediği hareketlerden bazıları şöyle anlatılır: “... vapurun, Kız Kulesi açıklarından bu yana Kavaklar yönüne doğru sık sık halkı selamlayarak ve delice marşlar, ezgiler söyleyerek ilerlediğini gördük” (s. 30)

Her iki yazar da metinlerinde vapura, insana ait özellikler yüklerken gerçeküstü bir yaklaşım sergiler. Gerçeküstücülük, mantığın mutlak egemen kabul edildiği Avrupa’da, bilinçaltının önemine dikkat çeken ve Andre Breton’un yayımladığı ilk bildiri ile 1924 yılında resmiyet kazanan bir karşı-gerçekçi akımdır. (Vangölü, 2016: 872) “... nesneleri bilenen işlevlerinden ve yerlerinden kopararak, alışılmadık biçimde yan yana getirmek ve böylece gerçeküstü görüntüler, imgeler yaratmak” (Karaca, 2005: 222) amacındaki bu akım, Avrupa’da 1920’li 1930’lu yıllarda yaygın şekilde rağbet görür. Ülkemizde ise ancak 1950’li 1960’lı yıllarda etkisi hissedilen bu akımın öncü ismi Sait Faik Abasıyanık’tır. *Alemdağ’da Var Bir Yılan* başlıklı kitabı ile bu yılların önce çıkan ve etki sahası geniş ismi olan Abasıyanık’a eklenilebilecek diğer isim, *Şişedeki Adam* başlıklı kitabı ile Feyyaz Kayacan’dır. Özata Dirlikyapan, bu isimlerin etkisinde kalan genç nesli “1950 kuşağı” sıfatıyla anar ve Ferit Edgü, Demir özlü, Orhan Duru, Onat Kutlar, Leylâ Erbil gibi isimlerden oluştuğunu ifade eder. Yazara göre öncüler ve ismi verilen genç kuşak öykücüler, yarattıkları sıra dışı ve gerçeküstü durumlar aracılığı ile anlatılarını “daha çarpıcı kılma” yoluna gitmişlerdir. Özata Dirlikyapan’a göre bu çaba, Türk Edebiyatının yeni gerçeklik anlayışıdır. (2017: 149-154)

Nitekim Leylâ Erbil hem kaynaklarından birini Sait Faik olarak kabul ederken (2010: 171), hem Feyyaz Kayacan’ın dilinden etkilendiğini belirtirken (2010: 181) Özata Dirlikyapan’ın haklılığını işaret etmektedir. Bu işaret, Leylâ Erbil’deki gerçeküstü eğilimlerin itirafı anlamına gelmekte olup vapura yüklenen insanî vasıfların açıklamasını da barındırmaktadır.

Gerçeküstücülüğün ülkemizde 1950’li 1960’lı yıllarda benimsenen önemli eğilimlerden biri olması, İkinci Yeni şairlerinin ve aynı dönemde ürün veren Attilâ İlhan’ın da akımın etki alanında olabileceğine işaret eder. Nitekim Karaca, İkinci Yeni şairlerinin dilsel ve anlamsal sapmalarının gerçeküstücülük anlayışı ile ilgisi olduğunu düşünür. (2005: 221) Attilâ İlhan ise çalışmada tahlil edilen metni *Cinayet Saati* için, *Sisler Bulvarı*’nın¹ sonuna eklediği *Meraklısı İçin Notlar* bölümünde, “bu şiirde gerçeküstücü imgeyi bir gerilim içeriğini vurgulamak için kullanıyorum” (2018: 152) şeklinde cümleler kurar. Bu cümleler, adı geçen şiirde vapurun başına gelenler ve bunu “kör

1 *Sisler Bulvarı*’nın ilk baskı yılı 1954’tür.

bir kayıkçı” ile şair anlatıcının “*kulaklarımın*” görmesi şeklindeki imgeler ile birleşir ve okuru, şiirde, mantığın zorlandığı, alışlagelenden farklı dünyalar yaratıldığı sonucuna götürür.

2.2.Ben’in Varlığı

Her iki metinde de ben anlatıcı söz konusudur. *Cinayet Saati*’nde, ben, katillerin ismini sayar, kör bir balıkçının cinayete tanık olduğunu belirtir. Bu şahısları hariç tuttuğu topluma ise “*hiçbiriniz orada yoktur*” (s. 30) diyerek bir eleştiri yöneltir. Yani eli kolu bağlı bir vapur katledilirken toplum gözlerini yummuş hatta vapurun temsilcisi olduğu “kuşatılmış insan” toplum tarafından uygulanan baskı sonucu, bizzat toplumun eli ile katledilmiştir. İşte ben anlatıcı, egemen güç olarak nitelenebilecek toplumun özellikle zayıf karakterli, pasif insanları nasıl dışa ittiğini gözlemleyebildiği için, farklı olduğunu düşünür ve bunu “*ben gördüm kulaklarım gördü*” ifadesiyle dile döker. Elbette ki burada kulaklara atfedilen ve aslında başka bir duyuya ait olan görme işlemi, ben anlatıcının hayatında tanık olduğu farklı durum ve vak’alara işaret etmektedir. İlginç olan, onun cinayete tanık iken katil sıfatıyla anılmasıdır. O, vapuru vuranları bizzat gördüğü ve isimlerini sayacak kadar belleğine kazıdığı halde, cinayetten sorumlu tutulmuştur. Bu durumdan duyduğu rahatsızlığı ise “*ben vursam kendimi vuracaktım*” ifadesi ile dile döker. Yani eğer ben anlatıcının bir cinayet işleme ve belki de bu vesileyle topluma, egemen güce karşı çıkma cesareti olsa, yöneleceği ilk varlık, kendi varlığıdır. Onun, kendini vurma ihtimaline kapı aralanmış olması ise yukarıda bahsi geçen oyunsu yapıyı destekler. Çünkü metnin sonunu getiren her dikkatli okur, zihninden bu cinayet tanığının kendini vurmak istemesi ile ilgili nedenleri içeren farklı bir hikâye geçirecektir. Dolayısıyla *Cinayet Saati*, okurun yaratma gücünü ve kabiliyetini tetikleyecek işaretleri ile onun yaşamına bir pencere açmış olur.

Benzer şekilde Erbil’in ben anlatıcısı da öyküde kalabalık bir şahıs kadrosu olmasına rağmen, kendi varlığını önceler. O, vapurun kaçışını “*gerçekten*” görmüştür. (s. 13) Dolayısıyla bunu ben de gördüm diyen diyen balıkçıya, suçlu çocuğa hatta görmediği halde gördüğünü söyleyen halka inanılmasını istemez. Çünkü hikâyesini anlattığı vapur gibi, onun da bir hikâyesi vardır. Fakat Erbil metninde kahramanına hikâye kurgulama işini İlhan’dan farklı olarak bizzat üstlenir. Her ne kadar Erbil, ben anlatıcının hikâyesini doğrudan anlatmak yerine sezdirmeyi seçerse de İlhan’dan açık konuştuğu kesindir. *Vapur*’da ben anlatıcı, Hasan isminde kaptan bir babanın kızıdır. “*...babam hiç yanımızda olmaz, mektupları gelir bir yerlerden durmadan kalın ve şişkin zarflar...*” (s. 13) cümleleriyle belirtildiği üzere bu kaptan baba, çocuklarının büyüme sürecine ortak olmadığı için özellikle küçük kızın ruhunda bir boşluğa neden olmuştur. Ama bunu öyküde küçük kız değil, en çok “*Eda’nım*” dillendirir, ya da o, kızın ruhundaki bu yarayı depreştiren isim olur. Nitekim metnin; “*Babam kimdi benim, neredeydi,*

neden hiç dönmemişti” (s. 32) şeklinde bir cümle ile bitmesi kızın bu yarayı iyileştiremediğine işaret eder. Bu noktada Leylâ Erbil’in *Vapur*’a kendi yaşamından birtakım izler serpiştirdiğini de belirtmek gereklidir. Çünkü Erbil’in de babası “*dünya denizlerinde, limanlarında dolaşan bir makinist*”tir. Ayrıca Erbil’in ailesinin tümü, “*kaptan ya da makinist*”tir. (Aktaran Şahin, 2015: 21) Erbil’in babasının ismi Hasan Tahsin’dir ve Erbil neredeyse her anlatısında Hasan isimli bir kahraman kurgulamaktadır. (Şahin, 2015: 21) Yine Erbil, *Vapur*’da olduğu gibi küçüklüğünde annesi, ablası, kuzenleri ile sık sık denize, deniz kenarına gider, talikalarla deniz yolculukları yapar. (Şahin, 2015: 21) Dolayısıyla Erbil, Schneider’in ifadesiyle yüzüne bir “*maske*” takarak ilerlediği metninde kimliğini gizlemek için bir “*mahlas*” arar ve bu uğurda “*beden değiştirerek*” küçük bir kıza dönüşür. (Schneider, 2016: 155)

Her iki metinde ben anlatıcının metinlerde nakledilen hadisenin/ hadiselerin canlı tanığı olarak özellikle kendi varlıklarına vurgu yapmaları, metinlerde gerilim unsurunu da canlı tutar. Attilâ İlhan bunun bilinçli bir tercih olduğunu belirterek Erbil’den farklılaşır. Şöyle ki yazar yukarıda bahsi geçen notlarında, “*gerilim içeriğini vurgulamak*” için çaba sarf ettiğini söylemiştir. (2018: 152) Çalışmada tahlil edilen *Cinayet Saati*’nin yer aldığı *Sisler Bulvarı* ise İlhan’ın bu çabayı tüm şiirlerine yaydığı kitabıdır. Örneğin *Cinayet Saati*’nin yer aldığı, *Başka Yerde Olmak* bölümünde bir başka vapur “*ecel teri*” dökmektedir, (2018: 27) “*yaşlı bir şileb*” ağlamaktadır. (2018: 32) Bölümdeki tüm şiirlerde ise kahramanlar/ben anlatıcılar kaçıp gitmek, isyan etmek, başka hayatlar yaşamak amacındadırlar. Yakup Çelik de *Sisler Bulvarı*’nın tüm şiirlerinin gerilim unsuruyla bezendiğini ve böylece “ben”e ait özellikler taşıdığını vurgular. Çelik, *Sisler Bulvarı*’ndaki bu gergin tonun, Attilâ İlhan’ın 1950’li yıllarda yaşadığı “*hızlı, gerilim dolu hayatı*” aksettirdiğini düşünmektedir. (2017: 109)

Erbil’de ise gerilim, yine ben anlatıcı eliyle çizilen iki farklı çizgide yaşanır. Bunların ilki, metnin ilk bölümünde “*vapurun kaçışını ben gerçekten görmüştüm*” şeklindeki (s. 13) cümle ile başlayan ve bir vapurun kendi kendisine kaçmasının mümkün olmadığını bilen okurun merak duygusunun harekete geçirilmesini sağlayan çizgidir. Okur bu cümleden sonra, küçük kızın gerçeği söyleyip söylemediğini, eğer gerçeği söylüyor ise vapurun nasıl kaçtığını öğrenmek için hadiseyi izlemeye başlar. İkinci gerilim unsuru kızın babası ile ilgilidir. Özellikle bölüm sonlarında ve araya sıkıştırılarak verilen bilgiler, okurda küçük kızın babasının dönüp dönmeyeceğine dair soru işaretleri oluşmasını sağlar. Hatta bu nedenle okur, babaya kızar, küçük kıza üzülür, *Eda’nım*’a ise babayı hatırlattığı için sitem eder.

2.3.Simge Görevi Üstlenen Vapur

İki metnin ortaklığı, vapurun bir simge olması durumu ile devam eder. *Cinayet Saati*’nde, daha önce belirtildiği gibi, bir vapurun bıçaklanması söz konusu olmayacağına göre, belki de gerçek yaşamda karşılaşılan ya da

tasarlanan bir cinayet söz konusudur. Bu cinayet vak'asının, zalimin mazluma eziyeti olarak algılanabilmesi durumu ise aslında şiirin tümünü bir simge haline getirir. Attilâ İlhan'ın 1950'li yıllardaki gerilim dolu yaşamı (Çelik, 2007: 132) ile birlikte ele alınması gereken bu durum, "*edebiyatın bir tür terapi*" olarak algılanması anlayışına da uyar. (Cebeci, 2004: 181) Bilindiği gibi bu anlayışın, Freud, Jung gibi bilim adamlarının, edebiyat eserinin oluşum süreci ile ilgili ileri sürdükleri fikirlerle yakın ilgisi vardır. Örneğin Freud, gündelik yaşamda tanık olunan bir hadisenin, kişiyi "*zihnindeki eski ve yeni materyali birlikte kullanmaya yönlendirdiğini*" (Cebeci, 2004: 179) düşünür. Bu materyalleri birleştirme ve bir öykü yaratma ihtiyacı hisseden kişi, elbette ki kendi yaşamından yola çıkmış olur. Freud'a göre edebî eser ile sanatçının yaşamı arasındaki bu ilgi gayet doğal olmakla birlikte eserdeki bireyselliğin "*örtülü*" bir biçimde işlenmesi gerekir. (Cebeci, 2004: 179) Dolayısıyla "*başarılı bir yapıtın sanatçının bireysel sorunlarını ifade etmesine karşın öyle değilmiş gibi gözüken bir yapıt*" olması esastır. (Cebeci, 2004: 180) *Cinayet Saati* başlıklı şiir, bir parçası olduğu *Sisler Bulvarı* ve şairi Attilâ İlhan'dan ayrık okunursa tahlil edilmesi zor bir şiirdir. Attilâ İlhan'ın kitabın baskı tarihindeki yaşamı ile birlikte düşünüldüğünde ise vapur, cinayet, intihar kavramlarının şairin yaşamına ait göndermeler olduğu sonucuna varılabilir. Dolayısıyla İlhan'ın, Freud'un benimsediği örtük yapıyı, şiirinde başarıyla kurduğu söylenebilir.

Asım Bezirci'nin "*alegorik bir örtüye bürünmüş*" (2003: 133) ifadesiyle nitelediği Leylâ Erbil öyküsü *Vapur*'da ise bu örtü, vapurun, yani bir cansız varlığın şahsında belirginleştirilir. Dolayısıyla *Cinayet Saati*'nde olduğu gibi burada da vapur bir simgedir. Bir anlatının simge eşliğinde ilerlemesi ve gerçeküstü motiflerle süslenmiş olması ise akla psikanalitik yaklaşımları getirir. Nitekim gerçeküstücülük, simgecilik akımı ile birtakım temel fikirler paylaşır. Buna göre "*somut dünyanın iç gerçeklikle buluşması veya ifade yolunda ona maruz bırakılması*" durumu bu iki akımın birleştiği bir noktadır. (Vangölü, 2016: 873)

Psikanaliz deyince akla ilk gelen kuramcılardan olan Freud, düşüncelerini üç temel öge eşliğinde ortaya koyar. Bunlardan "*id, sınırsız arzuları; ego, bilinci ve gerçekliği; süper ego ise bireyden beklenen ve olması gereken durumu temsil eder.*" (Kale, 2015: 89) Buna göre id'in aşırılığını süper ego denetlerken aradaki dengeyi ego sağlar. (Kale, 2015: 89) İd'in sınırsız ve kural tanımaz arzuları tatmin edilme güdüsü içine girdiğinde insan yaşamı için sorunlar oluşturur. Bu nedenle süper ego, bunları kurallarla veya ayıp, günah gibi kavramlarla bastırarak bilinçaltına yollar. Ama her yasağın delinme ihtimalinde olduğu gibi, bilinçaltına itilen dürtüler kimi zaman kontrolsüz biçimde yüzeye çıkma şansı bulur ve nevroza neden olur. Freud bu nevrotik durumların sanatçının yaratma eylemi ile yakın bir ilişkisi olduğunu düşünür. Freud'a göre insanlar, toplumsal birer varlık olmalarından kaynaklanan şartlara uymak zorunluluğundan dolayı kimi arzu ve isteklerini bastırmaya, örtmeye

kalkarlar; fakat bilinçaltında saklı kalan bu istek ve arzuların vazgeçmezler. Fırsatını bulan engellenmiş bu dürtüler; hayal kurarak, rüya görerek, yazarak veya başkaldırarak dışa vurulur. Dolayısıyla psikanalitik edebiyat kuramı “*yazarı yazmaya iten, açığa vuramayıp bastırmak zorunda kaldığı istekler*” ile yapıt arasında bir ilişki olduğu savını önemser. (Moran, 2002: 152) Kurama göre bir sanat eseri, “*yazarın bilinçaltında kalmış isteklerinin, korkularının vb. sembollerini taşıyan bir belge gibi*” değerlendirilebilir. (Moran, 2002: 152)

Jung ise insanın yarattığı her şeyin kökünü ruhta arar. Ona göre ruh, hareket eden, dinamik ve kendi kendini düzenleyebilen bir yapıdır. Jung literatüründe libido olarak geçen ruh, dinamik yapısı gereği ileriye ve geriye doğru hareketler yapar. Jung’a göre bilincin isteklerini yerine getirme çabası ilerleme, bilinçdışının isteklerini karşılama çabası ise gerilemedir. Jung ilerlemenin, kişi ile çevresi arasındaki; gerilemenin ise bireyin kendisi ile iç gereksinimleri arasındaki uyumla ilgili olduğunu düşünür. Kişiler eğer ileriye doğru atılımlar yapmaz yani çevreleri ile bağ kuramazlar ise libidonun geriye doğru hareketlenmesi söz konusu olur. İşte bu hareketlenme bilinçdışının nörotik semptomlar sergilemesine neden olur. Geline nokta Freud’un da dikkat çektiği noktadır. Bilinçdışının bilinci tamamen etki alanına alabildiği anlarda ise benlikte bir patlama ya da psikoz durumu yaşanır. (Fordham, 2015: 20-22) Jung’a göre bilinçdışının bilinci baskıladığı ve psikoza neden olduğu anlarda, libidoyu harekete geçiren bir simge vardır. Simgenin gerçek bir nesneye karşılık gelmesi şart değildir; simge “*daha geniş bir anlama sahiptir ve daha kesin bir biçimde söylenemeyen ruhsal bir olguyu karşılar.*” (Fordham, 2015: 23) İşte *Vapur* başlıklı öyküde vapur, küçük kızın yaşadığı ruhsal gerilemeyi ifade eden bir simge görevi görür. Vapur onda “*söyleyemediği ruhsal bir olguyu*” karşılamaktadır. (Fordham, 2015: 23) Şöyle ki aslında küçük kız deniz kenarına babasını beklemek, onun gelişini görmek için gider; ama vapurla avunmak, vapuru takip etmek zorunda kalır. Nitekim Fatih Altuğ da öyküde baba-kaptanlık-vapur arasında bir bağ kurulduğunu, bu üçlü arasındaki ilişkinin sezdirilerek işlendiğini belirtir. (2013: 212) Metinde üçüncü bölüm başında küçük kız, kaptansız bir vapurun hareket edebilmesine inanamayan çocuk aklı ile çok mantıklı sorular sorar: “*Vapur olur da, kopar gider de kaptanı ortaya çıkmaz mı?... Vapurlar için kaptanlar mı önemlidir, kaptan için vapurlar mı?*” (s. 15) Bu sorular, bir ailenin reissiz, bir çocuğun babasız kalmasının ruhta yarattığı eksikliğe işaret eder. Metnin sonunda ise vapurun; davlumbazını, serdümenini, kaptan köşkünü özlediği için ağlaması söz konusudur. Bu cümleler; bir çocuğun baba ilgisi beklediğini, babasına gönderdiği çağrılarının karşılık bulmasını istediğini, babasının kendisine ve ailesine karşı sergilediği duyarsızlığın küçük bir kızı bile isyan noktasına taşıyabileceğini işaret eder. Dolayısıyla vapurun özgürlüğe yol alışı, donanma ve hükümet ile girdiği savaş, halkın ilgisini çekmek için yaptığı şımarıklıklar, aslında küçük kızın babasıyla ilgili nevrotik yaklaşımının ya da ondaki baba özleminin doruk noktaya ulaştığı anların, resmedildiği sahnelerdir.

Leylâ Erbil, küçük kızın ruhundaki yaraları göstermek için vapura bir misyon yüklerken sosyal bir muhtevayı da tahlile çalışır. Dolayısıyla vapur bu öyküde hem kişisel/psikolojik hem toplumla ilgili/sosyal bir simge görevi görür. Attilâ İlhan'ın da şiirinde toplumsal bir boyut yakaladığı hatırlandığında, iki metin arasındaki başka bir ortaklığa da dikkat çekilmiş olur. Fakat İlhan bu boyutu, sezdirme yolu ile işlediği için Erbil'den ayrılır. Çünkü Erbil sezdirme yoluna gitmez, eserinin sosyal mesajlarını, vapurunu konuşturarak ortaya koyar. Bu noktada Asım Bezirci'nin öyküdeki vapuru, "*Türkiye'deki toplumcuların simgesi*" görmesi önemlidir. (2003: 132) Çünkü bu söylem, Erbil'in yaşam algısı ile de kesişir. Bindiği gibi Leylâ Erbil; hem insan hem kadın kimliği ile verili kurallara ve bu kuralların dayattığı yaşam tarzlarına muhalif bir isimdir. Yazarın, *Vapur* öyküsünün de bulunduğu *Gecede* başlıklı kitabı için, "*İnsanı Marxist ve Freudist açıdan ele alan*" bir eser (2010: 173) ifadesini kullanışından yola çıkılarak varılabilecek bu yargı, onun "*devlet*" algısının tahlili ile de anlaşılabilir. Erbil, devlet aygıtını, "*kişiyi sömüren, ürperten, barış ve sevecenlikten nasibini almamış, şehvet düşkünü*", bir baba olarak görür. (2010: 181) Bu algı, onun sol ideolojileri benimseme ve eserlerinde işleme nedeni olsa gerektir. Elmas Şahin, Erbil'in "*tüm eserlerinde Sosyalizm, Marksizm ve Komünizm yoğun bir biçimde siyasi bir açılım olarak yer alır*" demektedir. Şahin'e göre Erbil'in anlatı kahramanlarının hemen hepsi ya devrimcidir ya da devrimci görüşe bağlıdır.² (2015: 361)

Nitekim vapur da bir akşam, 20.00 sularında kendi kendisine iskeleden ayrıldıktan sonra tam bir devrimci tavrı takınır. Önce özgürlüğünün tadını çıkarmak için denizde gösteriler yapar. Ama kişi özgürlüğü ve bunun fütursuzca sergilenmek istenmesi, egemen güçlerin pek de hoş bakmadığı bir durumdur. Bu nedenle onun peşine önce donanmaya ait gemiler düşer. Vapur donanmayı yenerek egemen gücün de zaafı olabileceğine kanıt teşkil eder. Bu zafer sonrası yine denizde kendi başına harekete devam eder. Fakat fark eder ki halkın kendisine olan ilgisi azalmıştır. Bu nedenle insanların "*nankör*" (s.22) olduğunu düşünür ve onların vefasızlıklarına vurgu yapar. Bu sahne, vapurun; halk, yaşam, halkın sindirilmişliği gibi sosyal temler konusunda düşünmeye, hatta haykırmaya başladığı andır. O, halkının ödleğ olduğunu düşünmektedir. Bu yüzden halka; silkin, kendine gel, kalk ve harekete geç, yollu nidalarla seslenir: "*Hey kendinize gelin, doğrulun, geri alın ey! bezdim ey! bıktım ey! bıktım ey! görmek istiyorum ölmeden, anaları, babaları, çocukları, halkı görmek istiyorum hey!...*"³ (s.29)

2 Örneğin Erbil'in *Tuhaf Bir Kadın* başlıklı romanındaki Nermin, devrimci bir kahramandır. Erbil, Leylâ. (2011). *Tuhaf Bir Kadın*. Ankara: Türkiye İş Bankası kültür Yayınları.

3 Bu bölümdeki ve metnin birçok yerindeki ünlem işaretleri, bilinen ünlem işaretinden farklı olarak uzun çizginin altına virgül konularak verilir. Leylâ Erbil'in farklı eserlerinde de karşılaşılan bu durum, yazarın noktalama işaretlerini bilinenden farklı biçimde kullanma eğilimi ile ilgilidir. Bu eğilimi Erbil'in muhalif kimliğinin bir parçası olarak kabul etmek gerekir. Öyle ki yazar, virgüllü ünlem, virgüllü soru işareti gibi farklı uygulamalarının, ülkemizde ve dünyada genç kuşaklar tarafından benimsenmesi ihtimalini, bir anlatım zenginliği olarak kabul eder. (2010: 177)

Onun bu nidaları yeniden halkın ilgisini çeker, hatta halk ondan etkilenmeye, örneğin ondan duyduğu ezgileri söylemeye başlar. İşe, özgür düşünceye tahammülü olmayan, bu nedenle halkını uyandırmaya çalışan bir vapura da müsamaha gösteremeyen hükûmet, el atar. Adeta bir kıyım yaşanır, Boğaz'daki yalılar yakılır yıkılır, çok kimse ölür ve nihayet vapur ortadan kaybolur. Anlaşılan o ki hükûmet güçleri bir ayrık ot olan vapuru, sindirmiş, yok etmişlerdir. Bu süreci küçük kızın algılama biçimi önemlidir. Çünkü küçük kız aslında vapurun, halkına yararlı olmak adına bir şey yapmadığını düşündüğünü ve bu vicdan azabı ile kendisine kıydığını veya kaçtığını düşünür. Yani herkesin aksine o, vapurun kaçışından devleti sorumlu tutmaz: "... insanların temel yaşamlarını bozamayıp onları sadece arada bir eğlendirdiği, avuttuğu için, bir bakıma kandırdığı, başkaldırmaya değil de boyun eğmeye doğru itelediği için onları, kendi yanına çekemediği için çaresiz, tek, umutsuz olduğunu sandığı için, kıymış mıdır kendisine vapur? " (s.31)

Bütün bu simgesel söylemler anında Erbil'in kullandığı teknik, bu vapur öyküsünü, *Cinayet Saati*'nden farklılaştırır. Çünkü Erbil metninde otomatik yazma tekniklerini kullanır. Bu yazım biçimi, bilinci dışlar, çağrışımlara yaslanır. Buna göre metinlerde dil, Freud'un psikanaliz kuramının gerektirdiği biçimde bilinçaltının emrine verilir, ve böylece "*aklın ve bilincin müdahalesi olabildiğince dışlanır ve parçalı, bağlamından sökülmiş imgelerin yan yana dizildiği bir yazı biçimi*" benimsenir. (Vangölü, 2016: 875) Leylâ Erbil ise kaynaklarından birinin Freud olduğunu söyler ve Freud'un bilinçaltı ve bilinçdışı ile ilgili düşüncelerinin kendisine yeni teknikler, yeni imkânlar sunduğunu belirtir. Buna göre onun metinlerinde dil, "*psikanalizin özgürleştirici yöntemleriyle*" yardımlaşır. Yazar bu uğurda, ironiyi, absürdü, kara mizahı denemekten imtina etmez. (2010: 175,186) Nitekim yazar *Vapur*'un tümünde, birbiriyle ilgisiz birçok imgeyi, soyutu ve somutu, hayali ve gerçeği, geçmiş ve geleceği aynı anda bir araya getirir. Ama özellikle, vapurun, halkın ilgisini yeniden çekmek için hareketlenmeye başladığı süreçte, önce içinden sessizce dile döktüğü, sonra haykırışlarına yansıttığı düşünceleri, otomatik yazma biçiminin en belirgin olduğu bölümlerdir. Bu bölümlerde vapur insanlarla ilgili bilinçaltına ittiği her düşüncüyü, artık korkmadan bağırırken tam bir nevrotik travma yaşar. Kıyılarında gezdiği yalıları, burada yaşayan insanları, kendisini seyreden halkı, suskun, ödle, tepkisiz bulduğunu söyleyerek başladığı haykırışlarında o; ruhunda, bilinçaltında ne varsa dışa döker ve doktoruna tedavi için gitmiş bir nevroz gibi serbest çağrışım yöntemini kullanarak konuşur:

"Ey insanlar, kıyımlar, hamamlar, tekkeler, Aynalı Kasrı ... Osmanlı çağında taşocakları, ...Ey Edirnekapi'da padişah sarayına kadar çok uzun ve geniş caddeyi yapanlar, o caddeyi tepelerin üzerinden geçiren kemikler, kurukafalar kalkın ey!...

Ey o kadınlar kalkın hey! Ey Eski Saray'ın – Eski Saray'ın çevresi 2.000 adım, kulesiz olan duvarın yüksekliği 15 taise'dir – yapan kollar, bilekler, eller, ey şimdi toprak olan, ey kalkın ey!...” (s.28)

Leylâ Erbil, *Gecede*'nin hem kendi yazarlığı hem edebiyatımız için bir “*yol açıcı kitap*” olduğunu düşünür. (2010: 189) Yazar adı geçen kitabı yayımladıktan sonra, birçok eleştirmenin de eserini edebiyatımızda bir “*mihenk taşı*” olarak değerlendirdiklerini, fakat yine de eserin hak ettiği ilgiyi çekmediğini düşünür. (2010: 190) *Gecede*'nin bir ögesi olan *Vapur*'un bu bahsi geçen yol açıcılık vasfını taşıdığı bir diğer alan, serbest çağrışım yönteminin metinlerarasılık ilkesi ile bağdaştırılabilmiş olmasıdır. Bu yönüyle postmodern yazına da kapı aralayan metin, postmodern felsefenin, çoğulculuk ilkesinden beslenir. Postmodern yazında; soyut, neden-sonuç ilişkisi kopuk, dolayısıyla bir düzen ve bütünlük yakalayamayan, bileşenleri arasında mantıklı bir bağ bulunmayan hikâyeler/durumlar/anlar/vak'alar işlenir. Anlatılarda “*düş, somut yaşam, iç dünya, farklı zaman katmanları ve coğrafya kesitleri ile üstkurmaca düzlemi aynı anda bir aradadır.*” (Ecevit, 2006: 177) Bu düzlem postmodern yazının, *büyük yapıt* algısını kırma çabası için kurulur. Çünkü postmodernizm, anlatıların çizgisel yapısını, söylemin sürekliliğini, bir bitişe doğru sarsılmadan akan vak'a örgüsü anlayışını reddeder. Bunu sağlamak için “*parça yazı*” (Aktulum, 2004: 10) anlayışını kullanan postmodern yazarlar, anlatılarında çoksesliliği yakalama çabasıdadırlar. Erbil'in, gerçek ile hayali, soyut ile somutu, var olan ile umut edileni, birbiriyle harmanladığı metni çoksesliliği ile de ilgi çekicidir. Yazar öykünün bu katmanını “*parça yazı*” sistemiyle sağlar. Bunları; Sâmîha Ayverdi'den, Recaîzâde Mahmut Ekrem'den, Evliya Çelebi'den alıntılan yazarın, bu parça yazıları kullanma üslûbu da ilginçtir. Çünkü tüm bu alıntıları vapur, nevrotik travmaları esnasında, Boğaziçi'nin insanlarını resmetmek için işler. Örneğin vapur, Fındıklı'daki mısır Vekili Hacı Süleyman Ağa'nın yalısının önünden geçerken, adeta, aklını bu yalıya takar. (s. 23) Erbil ise onun yalı ile ilgili takıntısını gidermek için; “*Samiha Ayverdi İbrahim Efendi Konağı adlı kitabında, bu, Kavala Çorbacısı S. Ağa için şöyle yazar...*” der ve bahsi geçen kitaptan alıntılar yapar. Bu alıntılar, Ayverdi'nin İbrahim Efendi Konağı başlıklı kitabı ile örtüşür. (Ayverdi, 2015: 24-27) Fakat Erbil, bu yalının “*13'lük Zekiye*”si ile kendisine aşık erkekler arasındaki ilişkiler için, Ayverdi'nin anlattıklarıyla bazen örtüşen bazen ayrışan küçük hikâyeler kurgular. Bu hikâyeler, Erbil'in, Ayverdi'den okuduklarını hayalleriyle süslediğini, yani kurguyu kendi okumalarına dayandırdığını ispatlamaktadır.

Yine Erbil'in öyküsünün başına yerleştirdiği tarihsel belge ve bunun açıklamasını içeren alıntısı da⁴ öykünün postmodern yapısının bir başka boyutudur. Tarihsel bir belgenin edebî bir esere olduğu gibi aktarılması durumu ise postmodernizmin beslendiği açılımlardan biri olan, yeni tarihselci anlayışı işaret eder. Bu anlayış, edebî metinlerin, yazınsal olmayan tüm metinlerle ilişkili olduğunu düşünür ve buna bağlı olarak tarihsel metinlerin de edebî eserde kaynak, malzeme, yöntem olarak kullanılabileceğini iddia eder. (Oppermann: 2006: 30) Anlatının oyunsu yapısını desteklemek ve bilinen klasik roman, hikâye algısını yıkmak için başvurulmuş bu anlayış, Erbil'de teknik ustalığa işaret eder. Çünkü yazar hem yeni tarihselci anlayışı hem çalışmanın başından beri tahlil edilen tüm anlatım teknik ve felsefelerini, okurun metninde bir bütünlük yakalayabilmesi için kullanmıştır: Şirket-i Hayriyye'nin kuruluşu- onun bir üyesi olan vapur- vapurun özgürlük arayışı- vapurun halkı bilinçlendirme isteği ve tüm bunların küçük bir kız çocuğunun babasızlığı nedeniyle yaşadığı travmaların arka zemini oluşu şeklinde sıralanabilecek temler; Erbil'in metninde kurduğu oyunsu yapıyı aslında aklî bir zeminde işlediğini gösterir. *Vapur*'un tüm bu mesajların iç içe geçtiği kompleks bir yapısının olması ise onu *Cinayet Saati*'nden ayırır.

SONUÇ

Cinayet Saati ile *Vapur*, iki farklı edebî türü örnekleyen iki farklı metindir. *Cinayet Saati* bir vapurun bıçaklanma hadisesini konu alan bir şiir iken *Vapur*, bir vapurun özgürlük mücadelesini anlatan bir öyküdür.

Her iki metinde, vapurun, kimi zaman eyleyen kimi zaman nesne olduğundan kaynaklanan bir olağanüstülük söz konusudur. Hem Attilâ İlhan şiirinde hem Leylâ Erbil öyküsünde, olağandışı bir anlatı yaratmak amacı güderler. Dolayısıyla metinlerini hayatın rutin akışına aykırı görüntü ve imgelerle zenginleştirmek, onların bilinçli tercihidir. Bu tarz bir tercihin, sanatta; yeni, alışılğılagelenden farklı yöntem ve araçlarla sağlanabileceğini çok iyi bilen İlhan ve Erbil, alıntılarında gerçeküstücü bir yaklaşım sergilerler. Farklı türde iki edebî metnin, bu çalışmada birlikte ele alınma nedenleri, bahsi geçen yaklaşımdır. Çünkü gerçeküstücülük, her iki metinde de gerilim unsurunun canlı tutulmasını sağlar. Yine her iki metnin de ben anlatıcı tarafından hikâye edilmesi ve ayrıca ben anlatıcının metindeki şahıs kadrolarından ayırık bir unsur gibi düşünülerek öncelenmeleri, metinlerin birleştikleri bir başka noktadır.

4 Bahsi geçen belge ve alıntı Abdürrahim Cabir Vada'nın, *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi* başlıklı kitabındandır. Vada, eserinde Boğaziçi'nin tarihsel gelişimini, İstanbul'un gezinti yerlerini vs. anlatır. Erbil'in hem kendisi hem vapuru, metin içinde sık sık bu konulara değinirken Vada'nın eserinden esinlenmiş gibidirler. Vada, Abdürrahim Cabir. (2004). *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi*. (Hızl. Ali Şükrü Çoruh). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

Vapur, her iki metinde de simge durumundadır. İlhan ve Erbil bu simgeyi; ezen-ezilen, halk-iktidar, güçlü- zayıf arasındaki ilişkilerin trajik boyutlarını ortaya koymak için kullanırlar. Fakat Erbil öykü türünün daha geniş anlatım olanaklarına sahip olmasından dolayı, vapuruna da söz konusu ilişkileri yorumlama hakkı tanır. İlhan'da ise vapur, daima mağdur edilen, ezilendir. Erbil'in vapuruna tanıdığı bu hak, vapurun yaşamı ve sistemi sorgulayabilme özerkliği hissetmesine kadar varır. Hatta vapur, kıyılara yığılan halkın sistemi değiştirebilecek güce sahip olduğunu düşünerek seyircilerini etkilemeye çalışır. Bu amaç için uğraşırken, deniz üzerinde kaldığı uzun yıllar boyunca gördüğü, yaşadığı ve biriktirdiği ne varsa kusan vapur, bilinçaltının emrindeki bir nevroz gibidir. Öyküde onun bu tavırlarını benimseyen ve etkilenen kahramanın, küçük bir kız çocuğu olması ise manidardır. Bu çocuk vapuru seyredirken, beklerken, ona alkış tutarken ve kaçıışından sonra onun için sorular sorarken, büyüklerden beklenmeyen bir olgunlukla şahsi trajedisinin toplumsal trajedilerimizle olan ilişkisini ortaya koyar.

Tüm bu nedenler ve çalışmada tahlil edilen farklı tutumlar; *Cinayet Saati*'nin de *Vapur*'un da yüzeysel yapının altındaki derin yapısına dikkat edilmesi gereken metinler olduğunu ortaya koyar.

KAYNAKÇA

- Aktulum, Kubilay. (2004). *Parçalılık Metinlerarasılık*. Ankara: Öteki Yayınevi.
- Altuğ, Fatih. (2013). Leylâ Erbil'in "Vapur'unun Minör Hareketleri". „, bir tuhaf kuştur, gölgesi zihin,, (Hzl. Kaya Tokmakçıoğlu). İstanbul: Aylak Adam Yayınları. s. 205-230.
- Ayverdi, Sâmîha (2015). *İbrâhim Efendi Konağı*. İstanbul: Kubbealtı Yayınları.
- Bezirci, Asım..(2003). *1950 Sonrasında Hikâyecilerimiz*.İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Cebeci, Oğuz. (2004). *Psikanalitik Edebiyat Kuramı*. İstanbul: İthaki Yayınları.
- Çelik, Yakup. (2007). *Şubat Yolcusu*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dirlikyapan, Jale Özata. (2017). *Kabuğunu Kıran Hikâye*. İstanbul: Metis Eleştiri.
- Ecevit, Yıldız. (2006). *Türk Romanında Postmodernist Açılımlar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Erbil, Leylâ. (2010). *Zihin Kuşları*. İstanbul : Türkiye İ ş Bankası Kültür Yayınları.
- Erbil, Leylâ. (2019). *Gecede*. İstanbul: Türkiye İ ş Bankası Kültür Yayınları.
- Fordham, Frieda. (2015). *Jung Psikolojisinin Ana Hatları*. (Çev. Aslan Yalçınar). İstanbul: Say Yayınları.
- İlhan, Attilâ. (2018). *Sisler Bulvarı*. İstanbul: Türkiye İ ş Bankası Kültür Yayınları.
- Kale, Özlem (2015). "Edebiyatta Bilinç Akışı Tekniğine Başvurulma Sebepleri Üzerine Bazı Dikkatler". *NWSA Humanities C. 10, S. 2, s. 88-93*.
- Karaca, Alâattin. (2005). *İkinci Yeni Poetikası*. Ankara: Hece Yayınları.
- Moran, Berna. (2002). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Opperman, Serpil (2006). *Postmodern Tarih Kuramı Tarih Yazımı, Yeni Tarihselcilik ve Roman*. Ankara: Phoenix Yayınları.
- Schneider, Michel. (2016). *Okumak ve Anlamak* (Çev. Nazlı Ceyhan Sümter). İstanbul: Kolektif Kitap.
- Şahin, Elmas. (2015). *Leylâ Erbil Kitabı*. İstanbul: Yitik Ülke Yayınları.
- Vada, Abdürrahim Cabir. (2004). *Boğaziçi Konuşuyor ve Kanlıca Tarihçesi*. (Hzl. Ali Şükrü Çoruh). İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Vangölü, Yeliz Biber. (2016). "Geçmişten Günümüze Gerçeküstücülük". *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. C. 20, S. 3, s. 871-88*.

MEMORIA'NIN TARİHE BAKIŞI

“ ”

Berna SİZGEN¹

¹ Doç Dr., Aydın Adnan Menderes Üniv., İnsan ve Toplum Bilimleri Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. berna.akyuz@adu.edu.tr

Giriş

Şebnem İşigüzel son romanı *Memoria* ile oldukça uzun bir döneme ayna tutar. Yazarın 933 sayfalık bu romanı hacim açısından olduğu kadar anlattığı, yansıttığı tarihin uzunluğuyla da dikkat çeker. Söz konusu tarih İkinci Abdülhamid döneminden 2015 Türkiye'sine dek uzanır.

Romanın adının anlamı yine romanda açıklanır. “Hafıza. Bellek. Hatıralar. Hatırlananlar. Kafanın içine gömdüklerin. Hem senin hem toplumun.” (s.807) Açıklamada da dikkat çekildiği üzere, roman hem bireysel hem de toplumsal hafızayı yansıtmak üzere kurgulanmıştır. Bireysel eksende, adını bir türlü öğrenemediğimiz anlatıcının Dedesinin çocukluğundan başlayıp da kendisinin yetişkin bir genç kadın haline geldiği zaman dilimine tanıklık ederiz. Toplumsal eksende ise, Dede başkalarının anılarını, yazdıklarını aktararak bu zaman dilimini çok daha gerilere kadar götürür.

Romanın toplumsal hafızayı da yansıtmaya arzusunda olduğu düşünce-miz yalnızca yansıtılan zaman diliminin genişliğinden kaynaklanmaz. Son halifenin sürgün edilmesinden Dersim olaylarına, Milli Mücadele’de İstanbul’dan Anadolu’ya gizlice silah gönderilmesinden Gezi Parkı olaylarına dek bu uzun tarihin önemli dönemeçlerinin hemen hepsi romanda kendisine yer bulmuştur.

Romanın ilk bölümü Karılar Tekkesi adını taşır ve Karılar Tekkesi’nin son kadınefendisi olan Münire Kadın’ın ağzından yazılmış bir mektuptan alıntılanmış satırların epigraf olarak kullanılmasıyla açılır. Mektupta “Cânım Efendimiz, Gazi Mustafa Kemal’imiz, Saygıdeğer Mustafa Kemal Paşa Hazretleri... Kıymetli Efendimiz” gibi ifadelerle Mustafa Kemal’e hitap edilmiştir. Ayrıca alıntılanan satırların 1925 yılında yazılmış ve Şebnem İşigüzel tarafından Osmanlı Türkçesinden aktarılmış olduğu bilgisine yer verilir. Mektup, Karılar Tekkesi’nin kapatılmaması için yazılmış bir rica niteliğindedir.

İlk epigrafın hemen ardından yine Karılar Tekkesi’nin sakinlerinden oldukları belirtilerek “Amerikalı gezgin Mary Darnton”dan ve “Şair Kadın”dan alıntılar ikinci epigraf olarak karşımıza çıkar. Mary Darnton’un yazdıklarının 1910; Şair Kadın’ın yazdıklarının ise 1925 tarihli oldukları da ek bilgi olarak verilir. Şair Kadın’ın şiirinde de Karılar Tekkesi’nin kapatılması kararı “kurunun içinde yaş da yananın” şeklinde değerlendirilir ve bununla ilgili olarak yazılan Latin alfabeli mektupçuğun Sarı Paşa’ya verilememiş olduğu belirtilir. Ayrıca bu şiirin “Harf İnkılabı öncesinde Latin alfabesiyle yazılmış” olduğu da ek bir bilgi olarak verilir. Mary’dan alıntılanan satırlar ise İstanbul’un kötülüğünü cehennemle ve güzelliğini de cennetle kıyaslamaktadır.

Bu epigraflarla roman henüz başlamamışken bile okurun dikkatinin çekilmesi sağlanmış olur. Bir tekkede bir kadınefendinin varlığı, Mustafa

Kemal'e yönelik saygı dolu ifadeler, aynı tekkede şair bir kadının yanı sıra Amerikalı bir gezgin kadının varlığı ve harf inkılabı öncesinde Latin harfleriyle yazılmış bir mektubun varlığı söz konusu dikkati doğuran ayrıntılardır. Ayrıca, Osmanlı Türkçesinden aktarımın bizzat Şebnem İşigüzel tarafından yapıldığı bilgisi de önemlidir. Zira, bu bilgi gerçekte varlığını bildiğimiz Karılar Tekkesi'nin sakinleri ya da romana yansıyacak hikâyesiyle ilgili güçlü bir gerçeklik iddiasını da içermektedir. Karılar Tekkesi'nin -resmî kayıtlardaki adıyla- Hatuniye Dergâhı'nın varlığı ve bulunduğu yer, bahçesinde Münire adlı bir kadının mezar taşı olduğu tarihî kaynaklarca doğrulanmış bir bilgidir.¹ Bununla birlikte Sarı Paşa'ya yazılan Latin harfli mektubun varlığı ve İşigüzel tarafından aktarımının yapıldığı bilgisi kurgusal ayrıntılar olup üst kurmaca unsurunu akla getirir. Ancak bu noktada İşigüzel'in başka bazı romanlarında da okur için bu tür küçük oyunlara başvurmuş bir yazar olduğu belirtilmelidir.

Dede, Muazzez Hanım ve Dedenin adını öğrenemediğimiz torunu romanın baş kişileridir. Bununla birlikte Dedenin ve Muazzez Hanımın hikâyelerinin kesişim noktası, adını öğrenemediğimiz torundur. Romanın anlatıcısı da olan bu torun merkez kişi olmanın yanı sıra hikâyeler arasındaki köprü işlevi de taşır. Bu işlev romandaki tarihin sürekliliğinin sağlanması açısından da önemlidir. Ailesi Balkan Savaşı yıllarında İstanbul'a göçen, kendisi 1915'te İstanbul'da dünyaya gelen ve 1920 yılında Karılar Tekkesi'ne bırakılmış olan Dede'nin geçmiş zamanı anlatması/aktarması tamamlandıktan sonra torunu bir süre kendi yaşamını anlatır. Onun anlattığı da geçmiş zamandır ancak o geçmiş "yakın geçmiş" niteliğindedir. Yakın geçmişten sonra Muazzez Hanım adeta sahneye çıkarcasına kendi hikâyesini ve dolayısıyla da geçmişi anlatmaya başlar. Muazzez Hanımın anlattığı geçmiş ile Dedenin anlattığı geçmiş pek çok noktada kesişir. Torun için bu kesişme noktaları, hikâyeyi bir de farklı bir anlatıcıdan dinlemek gibidir. Farklı bir anlatıcı ise, hikâye edileni başka bir perspektiften görme imkânı sunduğu gibi yaşlı, yoksul, mezarlığa sığınmış bir Dedenin tanıklık edemeyeceği olayların da aktarımına imkân verir. Benzer durum zaman zaman Dede ile anlatıcı torunun anlattıkları için de geçerli olur. Dede'nin ve ailenin geri kalanının ölümüne yol açan olay, lodosun estiği bir günde sobadan yayılan gaz zehirlenmesidir. Dede'nin aktarımında, o sobayı sonucu bilerek yakmak torunun kendi isteği ve iradesiyle gerçekleştirdiği bir eylemdir. Aynı olay ilerleyen bölümlerde anlatıcı torunun aktarımıyla verilirken sobayı yakmak aklını verenin Dede olduğu dile getirilir. (s.279) Bu noktada, sözü edilen durumun metne oyunsuluk kattığı da belirtilmelidir.

Roman, "Muazzez Hanım öldü" cümlesiyle başlar. Anlatıcı bu ölümle ilgili olarak Savcılıkta ifade vermektedir. Anlatıcının yirmi bir yaşında

1 "Hatuniye Tekkesi", İstanbul Ansiklopedisi. <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/29588>. (erişim tarihi 25.09.2025).

olduğunu, Nişantaşı'nda bir apartmanın kapıcısı olduğunu, lise birinci sınıftan terk olduğunu, kocasının şehit düşmüş olduğunu, abisinin "sırta kadem bastığını" ve memleketine gidip dönmeyen/gelemeyen Fırat'ı sormak isteyip de sormadığını öğreniriz. Tüm bunlar anlatıcının "şimdi"sini oluşturan bütünün parçaları olarak ilerleyen sayfalarda tekrar karşımıza çıkacak bilgilerdir. Tüm bu bilgilerin yanı sıra anlatıcının, kocasının şehadeti ile ilgili olarak "vatan sağ olsun" diyemediğini, "vatan diye bir yeri gözümün önüne getiremiyordum. Belki bayrak. Belki toprak. Ama onlar için de ölünmez." (s.15) şeklindeki düşünceleriyle genel geçer olduğunu söyleyebileceğimiz bir vatan algısının uzağında olduğunu görürüz. Zira, romanın hemen tamamında anlatıcının bu tür genel geçer algılardan daha farklı bir bakış açısına sahip olduğu görülecektir. Ayrıca, romanın ilk cümlesinin bir bakıma son cümle olarak düşünülebileceği de belirtilmelidir. Muazzez Hanımın ölümü romanın sonunu, anlatıcının hikâyesinin bitişini sağlayacak son olaylar silsilesinin de başlangıcını oluşturur. "Ne de olsa gelecek, geçmişin içinde saklıydı, insanın başına gelecek her şey tastamam şimdide cereyan ediyordu." (s. 353)

Memoria, kötülerin, kötülüklerin sıklıkla yer bulduğu bir romandır. Muazzez Hanım gibi kötülük timsali sayılabilecek kişilerin yanı sıra kötülük yapmak mecburiyetinde kalanların da hikâyelerini barındırır. "Biz iyi kalabilmek için kötülük yapıyoruz derdi Dedem. Mecbur bırakıldığımızdan. İyiliği müdafaa edebilmek amacıyla, bu uğurda kötülük etme mecburiyetinde bırakılıyoruz. Yani bizim kötülüğümüz göreceli." (s.186) Dede'nin sözünü ettiği görece kötülük, romanın tematik dokusunda önemli yer tutar. Yaşam, hemen tüm roman kişilerini istemedikleri ya da düşünmedikleri kötülükleri yapmak durumunda bırakır. Muazzez Hanım, kötülüğü düşünce yoksunluğu olarak tanımlarken katıldığı bir toplantıda işittiği "Düşünce daima derine inmeyi, sebepleri anlamayı ister ama kötülükle karşılaştığında orada hiçbir şey bulamamanın yıkımını yaşar. Kötülüğün sıradanlığı budur." cümlelerini yineler. (s.690) Söz konusu cümleler Hannah Arendt'e ait olup romandaki çok sayıda metinler arası öğeden biridir.² Kendi gaddarlığının farkında olan ve bunu dillendirmekten kaçınmayan Muazzez bu gaddarlığın bir bedeli olduğunu farkındadır: "Öyle gaddar olup çıkmıştım ki bir saatten sonra ödediğim bedellerin farkına varamadım. Senin anlayacağın, kolay kolay gaddar olunmuyor. Bunun bedelini ödüyorsun esasında." (s.742) Onun ödediği en büyük bedel yalnız kalmak olur. Romanın pek çok meseleyle ilgili olarak takındığı "suçlanan/kötülenen/yanlışlanan/karşı tarafa da söz hakkı tanımak" yaklaşımı "kötülük" kavramı ekseninde de sergilenir.

Anlatıcı karakter ilk sayfalardan itibaren üstlendiği rolün, okurun varlığının farkındadır. "Bakın, ne güzel konuşuyorum." (s.16) gibi ifadelerle metne yansıyan bu farkındalık zaman zaman direkt olarak okura seslenmeye

2 Acar Keskin, S. M. (2019). "Düşünme Kötülüğü Alt Edebilir mi? Hannah Arendt'te Düşünme Üzerine." *Beytulhikme An International Journal Of Philosophy*, 9 (1), 103-119.

dek varacaktır. “Sanki dünyayı buraya saklıyordum. İçime. İşte şimdi hepsini sizin için hatırlıyorum.” (s.441) Anlatıcının Dedesi ise hikâyesini, anılarını “önce feminist, sonra tarihçi” (s.27) olan ve Karılar Tekkesi ile ilgili bir tez hazırlamaya çalışan İtalyan Sara için anlatmaya başlamıştır. Sara için önce konuşarak, sonra da ses kaydı vererek ve anlattırarak, yazdırarak anlattığı hikâyede muhatabının gittikçe artacağının farkında gibidir: “Onları bugünkü aklımla yeniden konuşturuyorum. Yarı cahil bir adam size onların söylediklerinin lakırtısını ediyor. Farkındasınız, değil mi?” (s.236) Hatta, bu farkındalık zaman zaman bir otosansüre neden olur: “İttihat Terakki’nin Talat’ının mahvettiği Anadolu’nun, “mahvettiği” yerine şöyle okkalı bir şey söylemek isterdim ya şimdi yakışık almaz, aranızda kimler var kimler yok bilemiyorum çünkü. Dost da okur, düşman da.” (s.253)

Romanın Karılar Tekkesi adını taşıyan ilk bölümü Dede’nin hem kendi kendine hem de torununa sorduğu “Meğer ben Karılar Tekkesi’ne niçin bırakılmışım, biliyor musun?” sorusuyla sona erer. Soru sorulmuş ancak yanıtı sonraki bölümlere bırakılmıştır. Kurgunun sürükleyiciliği, okurdaki merakın devamlılığı açısından işlevsel olan bu tutum roman boyunca yinelenir. Ancak, bu yinelemenin yalnızca roman kurgusu ekseninde olmadığı, Dede’nin, Muazzez’in ve anlatıcı torunun da benzer tutumda olduğu belirtilmelidir. Her üçü de anlattıkları ile ilgili olarak “kronolojik takibi bozmamak, konuyu dağıtmamak” gibi gerekçelerle bazı hikâyeleri duyurur ama anlatmayı ertelerler. Kanaatimizce bu tutum, her birinin de yazar Şebnem İşigüzel gibi baştan sona bütünlüklü bir hikâye anlatma arzusuyla ilgilidir. Romanın kahramanları da en az roman yazarı kadar ustalıklı birer hikâye anlatıcısıdır.

Sara için anlatılmaya başlayan hikâye bir anlamda ona rağmen de anlatılmaktadır. Bir tarihçi gözüyle ve yazacağı tezde işine yaraması kaygısıyla Dede’nin anlattıklarının çoğunu gereksiz bulan Sara tüm ikazlarına rağmen onu ayrıntılara inmekten ya da tüm hikâyeyi eksiksiz anlatma çabasından alıkoyamaz. Dede bir hikâyeyi doğru anlamak için onu en başından itibaren bilmek gerektiğini yineleyip durur. Kanaatimizce bu durum, İşigüzel’in kendi romanı, romanının hacmi için bir gerekçe sunması olarak da değerlendirilebilir. Zira, roman hem anlatıcının hikâyesini hem de günümüz Türkiye’sinin hikâyesini mümkün olduğunca başından yola çıkarak anlatmaktadır.

Anlatıcı yukarıda alıntılanan sözlerini “İçimden hep böyle güzel güzel konuşurum. Dışarıya susarım ama. Dışarıya sessizimdir.” (s.16) şeklinde sürdürür. Muazzez Hanım da benzer bir açıklama yapar: “İçimden diyordum. Ben her şeyi içimden dedim. Mühim şeyleri eyleme dökerim.” (s.707) Bu, tüm roman boyunca anlatıcının, Dedenin hatta Muazzez Hanımın sözlerinin yanı sıra iç seslerini de çok sık okumamızın nedenini açıklar. Dede de benzer bir açıklamadan geri durmaz: “Tekke geleneğinde haiz olan ve hepimize sirayet eden iki şey vardı: içinden konuşmak ve bazı şeylerin içine doğması. Bende de gelişti bu ve torunumda da var. Ne faydasını gördüysek, tövbe.” (s.

232) Dede'nin ve Muazzez Hanımın anlatımıyla ilerleyen kısımlarda yer yer anlatıcının kim olduğuna dair bir karmaşa görülür. Romanın anlatıcısı konumundaki torun, "Zamanla dedemin hayat hikâyesinin mihmandarı olmuştum. İç sesinin yancısı. Muazzez Hanım'la da öyleydi." diyerek bu karmaşayı gerekçelendirmiş olur. (s.40) Bu karmaşa zaman zaman anlatıcının bile hatıra ile gerçeği ayırt edememesine yol açar. "Seslerimiz birbirine karışıyordu. Dedem mi anlatıyor, zihnimde oturmuş, hatırlatıyor mu belli değildi artık. Bitki köklerinin kuşattığı ölü bedenler gibi. Hem zaten pencereleri boşu boşuna örttükleri, akşama kalmadan anlaşılabilecekmiş. Hem zaten pencereleri boşu boşuna örttüğümüz, akşama kalmadan anlaşılabilecekti. Hani ölü, hani kök? Hani hatıra, hani gerçek?" (s.114) Ancak bu durum anlatıcı torunla sınırlı değildir. Dede de zaman zaman Münire Kadınlaşır: "Görüyor musun Münire Kadın oldum, anlatıyorum. Sonunda seslerimiz birbirine karıştı. Onun söylediklerini, kendi söylediklerim gibi naklediyorum." (s.269) Ayrıca, ilerleyen sayfalarda Dede'nin "içinden konuşmak" davranışını torununa önemli bir hayat dersi olarak öğütlediği ve anlatıcı torunun da pek çok durumda bu öğüdü tutmuş olduğu için varlığını sürdürebildiği ifade edilir.

Romanın geçmiş zamana bu denli odaklanması türlü gerekçelerle açıklanır. Anlatıcının "Bizden öncekilerin hikâyesi bizim de hikâyemiz sayılmaz mı? Dedemin hayatı, benim hayatım." sözleri bu gerekçelerden biridir. (s.36) Dede de, "Geçmiş içimde ikinci bir kalp gibi atıyor çünkü. Durduramıyorum. Hem yarını hem geçmişini vardır, bugünü yoktur kimsenin. (...) Kim becerebilmiş cambaz gibi anda, ayakta kalmayı?" diyerek kendi gerekçesini açıklar. (s.39) Benzer açıklamalar pek çok kez karşımıza çıkar; bununla birlikte "geçmişin şimdi'yi şekillendirmesi" olarak ifade edilebilecek bu yaklaşım kişisel yaşamlarla sınırlı değildir. Günümüz Türkiye'sinin de benzer bir yaklaşımla; geçmişin şekillendirdiği, oluşturduğu bir ülke olarak ele alındığı belirtilmelidir.

Romanın anılardan beslenmesi yalnızca geçmişin şimdiyi şekillendirmesi ile ilgili değildir. Roman kişilerinin kendi hikâyelerini, anılarını, geçmişlerini anlatma arzuları güçlüdür. Onlar anlatmayı adeta varoluşsal bir eylem olarak gerçekleştirirler. "İnsan, dünyaya bir hiç olarak başlar. Bir hiç olarak gitmek istemediğinden yaşadıklarını anlatır. Yoksa kimse bilmez. O zaman geldiğiniz gibi gitmiş olursunuz. Bir hiç olarak. Hiçin, piçten farkı yoktur. Birisi babasız, diğeri hikâyesiz." (s.105) Özellikle Dede için hatırlamak ölüme direnmek anlamını taşır: "İnsan hafızası tek başına bir neferdir. Hayattan geriye bir tek o kalır. Ölüme direnir. Hatırlayarak direnir. Sizden sonra hatıranız ve hafızanız kalır bedeniniz gibi ama ölüdür nihayetinde. Birisinin ona hayat vermesi gerekir. Torunuma ikinci bir hayat gibi kendi hayatımı anlatmam bu yüzden." (s.118) Muazzez Hanım da tıpkı Dede gibi, tüm yaşam öyküsünü romanın anlatıcısı olan genç kadına anlatır. Onun bitmek bilmeyen anlatma eylemi adeta bir 'günah çıkarma'dır. "Bu dünyada her şeyi

söyleyip gidersen günahların bu dünyada kalırmış. İtiraf edersen öte tarafa yargılanmazmışsın.” (s.715) Dede’nin kendi anlatma eylemi için sunduğu gerekçe, İşigüzel’in geçmişi anlatma eylemi için de geçerli olduğu ileri sürülebilecek bir gerekçedir. Zira, ülkenin/toplumun geçmişini hatırlamak/hatırlatmak da geçmiş acıların unutulmaya direnmesi gibidir.

Geçmişe yönelik ilginin bir diğer nedeni de tarihin bize öğretildiği gibi olmamasıdır. Tekkenin camlarını kapladıkları 15 Eylül 1922 tarihli New York Times gazetesinden “The Turks burned Smyrna” ifadesini anımsayan Dede “Yunanlıları oradan denize döktük, diye biliyordum. Gâvur yanlış yazmış, diyordum. Türkler kendi şehrini niye yakmış olabilirdi ki?” gibi sorgulamalara girişir. Torunu ise yalnızca sorgulamakla kalmaz: “Dedemin şu söylediklerini iyi ki okulda anlatmadım, diye düşünüyordum. Okuldan atmakla kalmaz, tuvalete tıkıp becerirlerdi beni.” (s.105) Roman bize öğretildiği gibi olmayan pek çok tarihi olay barındırmaktadır. Bu durum, tarihin bilimselliğini sorgulanabilir kılmakta ve bu bağlamda büyük anlatıların sorgulanabilirliği ekseninde postmodern bir tavra bürünmektedir. Söz konusu olaylardan biri II. Abdülhamid ile ilgilidir. Romanda, II. Abdülhamid’in sürgüne gitmeden önce benzeriyle yer değiştirdiği ve sonrasında da kendi halinde bir marangoz olarak uzun yıllar daha yaşamış olduğu anlatılır. Bir başka tarihî boyutlu yanlış ise Eyüp Sultan ve Fatih Sultan Mehmet’in mezarlarına ilişkindir. Her iki ismin de kendi vasiyetleri gereği, türbelerinde ve bilinen mezarlarında değil de “üzerinden atlılar geçen”, gösteriştan uzak, sade mezarlara gömülü oldukları, hatta Eyüp Sultan’ındır diye gösterilen mezarın gerçekte Yahudi bir büyücüye ait olduğu Dede tarafından Münire’nin hatıra defterine dayandırılarak dillendirilir. Bu ilginç iddia çelişik bir durumu da göz önüne serer: “insanlar İstanbul’un fethini banka kartı şifrelerine koyuyorlar oysa ecdatlarının mezarının gerçek yerini bilmiyorlar ha ha ha! Neden? Önem dediğiniz şeyi siz atfedersiniz de ondan. Her şey bir gösteriden ibarettir de ondan.” (s.147) Dede’nin de dikkat çektiği üzere, bu tür gösteriler için, tarih oldukça elverişli malzemeler sunmaktadır. İtalyan bir tarihçi olan Sara’nın bilimsel perspektifi ve amacı doğrultusunda, Dede’nin anlattıklarının çoğunu gereksiz bulması Dede’yi oldukça öfkelenendir. Dede “Sara, çıkarı ne ise onu öğrenmek isterdi. Tarih tarih tarih. Sıçmışım tarihine! İnsan olmadan tarih olur mu? Tabiat olmadan tarih olur mu?” şeklindeki sözleriyle insanı, onun hikâyesini barındırmayan tarihe olumsuz bir yaklaşım sergiler. (s.192) Dede’nin, Atatürk ile ilgili bir anımsayışın ardından yaptığı değerlendirmeler de benzer doğrultudadır: “Tarihi bütün çıplaklığıyla öğrenirseniz herkesten, her şeyden nefret edersiniz. Yalanlarla zehirlenmek en iyisi. Tarih nedir, bilir misiniz? Kötüyü, elli yıl sonra herkese sevdirmektir. Savaşları zafer olarak göstermektir. Soykırımları haysiyet namına yapılmış saymaktır.” (s.206) Dede, tarihi bir gayya kuyusuna benzetirken “Lakin zerresi öğretilmiyor. Bu yüzden aptal aptal manzumeler okuyoruz.” diyerek öğretilen tarihe güvensizliğini her fırsatta dile getirir. (s.253)

Bir tarihçi olan Sara ise tarihi değil ama Türklerin tarihe yaklaşımını eleştirir: “Eyüp Sultan’ın mezarını bile kazıyıp sıvadılar. Beş yüz yıllık sıvaları kazıdılar, düşünebiliyor musun? Fatih Sultan Mehmet Han’dan kalan. İyi, Ayasofya’yı yıkmıyorlar. Yıkıyorlar. Yıkabilirler. Niye böylesiniz siz? Bomboş bir tarihin peşinde koşup, çocuk gibi masal dinleyip hiç olgunlaşmadan kahramanlarınızı sevmek, asla eleştirmemek ve geçmişin size bıraktıklarına kötü davranmak.” (s.425) Sara’nın sözleri Türk toplumunun tarihe, tarihi kişiliklere yönelik duygusal yaklaşımını eleştirir niteliktedir.

Romanın tümüne egemen olduğunu düşündüğümüz “görünenin ardına bakmak, bilineni sorgulamak” tavrının bir örneği de mezarlıklarla ilgilidir. Karılar Tekkesi’nin konumu nedeniyle Eyüp Mezarlığında yaşadıkları söylenebilecek olan Dede ve anlatıcı konumundaki torunu “ölüler ülkesi”ni alışlagelmişten farklı algılar ve anlatırlar. Dede, oradaki hayvanları sayar: “Sincaplar, tilkiler, sözünü ettiğim çakal ve ayışığı altında gümüşe dönen yılanlar, çıyanlar, Gülhane’deki metruk hayvanat bahçesinden kaçıp yolunu kaybeden alageyik, deve, kırk gün burda bizimle kalmayı, mezarlığa saklanmayı başaran zürafa, Sütlüce’de kurulan sirkin kaçak aslanı, kaplanı ve hatta yavru filleri, ayı oynatıcısının korkak boz ayısı, maymunlar, kediler, kutup ayısı büyüklüğündeki İstanbul köpeklerinin atası sayılan yaşlı köpekler, ki birisi halen bizimleydi. Sonra sadece burada görebileceğiniz mahlukat, böcekler, kaplumbağalar, ayyaş sofrasında yahni olmaktan son anda kurtulmuş tavşanlar, Alibeyköy’deki mezbahadan kaçan eşekler, Fatih’teki at pazarından ipini koparıp gelenler.” (s.56) Mezarlığın bunca hayvanı barındırması yalnızca “ölüler ülkesi” olmadığının kanıtı niteliğindedir. Tekke sakinleri de üzerinde oturup “ayın doğuşunu seyretmek”, hatta uyumak için mezarları kullanmaktan kaçınmazlar. Mezarlık bitkileri, meyveleriyle de hem ölülerinden haberler veren hem de canlıları besleyen bir yerdir: “Dutlar, çilekler, böğürtlenler, kestaneler, muşmulalar, cennet elmaları, narlar, İstanbul’un en çapkın kadınının göğüslerinin arasından biten mezarlığın biricik hıyar tarlası, kırk koca gömenin başucunda biten, tövbe, dallarını meyvesini yedirmek istercesine ölünün üzerine eğdiren, yine mezarlığın nadidelerinden muz. Canerikleri, kantocunun mezarını saran anjelik eriği, verem olup bir gecede ciğerlerini kusan genç kızın ayakucundaki yabani kızcılık” (s.56) Her insanın ölümlü olduğu gerçeği, ölümü tüm insanları eşitleyen bir olgu gibi algılamaya yol açsa da mezarlık bu eşitliğin adeta bozulduğu yerdir: “Dünya gibi bir şeydir burası. İyi kötü, zengin yoksul, pis temiz, bakımlı bakımsız, güzel çirkin yerleri vardır.” (s.56) Tekkenin mezarlık kıyısındaki ışıkları anlatıcı ve ailesinin evi konumundadır. Bu nedenle, Sultanbeyli’deki gelinlikçi kapanınca gidecek yeri kalmayan anlatıcı tekrar oraya, mezarlığa sığınmak durumunda kalır. Ona sığınak olan ev ve mezarlık sokak çetelerinin, bağımlıların mekânına dönüşmüş durumdadır. Anlatıcı, yine oraya sığınmak zorunda kalmış olan travesti Cansu ile birlikte

bu çetelerin saldırısına uğrar ve yukarıda sözü edilen iri köpeklerden biri sayesinde kurtulmayı başarır. Mezarlık, anlatıcının doğup büyüdüğü evi, gidecek yeri kalmadığında sığındığı mekândır. Mezarlık, “yıl da bir ya da iki defa çıkan, sonra kaynağına geri dönen” bir ırmakçıya da sahiptir. “Ansızın doğup bir gecede çekildiğine şahitlik eden tekke karıları bunun yolunu kaybetmiş cennet ırmaklarından birisi olduğunu söylerlerdi.” (s.67) Mezarlık tüm bu bileşenleriyle, ölülerinin yanı sıra güzellikleriyle âdeti bir masal diyarıdır. “Dedemin masalı bu mezarlıkmiş anlaşılan. Sonrasında benim masalım olan.” (s.62)

Yukarıda sözü edilen, postmodern tavır ekseninde büyük anlatıların sorgulanabilirliği yaklaşımı yalnızca tarih bilimi ile ilgili olarak sergilenmez. Eğitim ve aile kurumu da aynı perspektifle irdelenir. Dede de onun anlatıcı konumundaki torunu da iyi eğitim almamışlardır. Hatta Dede okula hiç gitmemiştir. Buna karşın her ikisinin de bilgi birikimi, kültürel donanımı vasat eğitim almış herhangi bir bireyinkinden fazladır. “Nihayetinde hiç okula gitmemiş (...) cahil adamın tekiydim. Ama öyle değildi, öyle değildim, öyle değilim! Öyle çok şey duymuş, görmüş ve yaşamıştım ki cahil değildim. (...) Ne cahildim ne âlim. Bilge değildim. Ölümlerle kim bu kadar vakit geçirse sezgileri kuvvetli olur idi. Tekkede büyümüş, eski İstanbul’da yetişmiştim.” (s.188) Dede’nin Ernest Hemingway ile tanışmış, onunla Mary ve Münire’nin sohbetlerine katılmış olması sözünü ettiğimiz durumu örneklemektedir. (s.196) Anlatıcı torunun okul hayatının pek parlak olmamasında da, Dedesinden duyduğu ve yerleşik tarihsel bilginin uzağındaki bazı tarihi gerçekleri dillendirdiği tarih öğretmeninden gördüğü olumsuz yaklaşımın payı vardır. Anlatıcının yaşam öyküsündeki pek çok olumsuzluk ailesi ile ilişkilidir. “Aile denen bataklık, aile denen çirkef, aile denen güya aynı kandan olmalar, kanından canından olmasına bakmaz, işine geleni çıkarları uğruna kurban ederler. Çünkü aile denen batakhaneye istediği gibi bir evlat olmayı başarmış olanı sever.” (s.313) Anlatıcının tespiti yalnızca ekonomik koşullarla açıklanabilir olmadığı gibi yalnızca kendisiyle sınırlı da değildir.

Anlatıcı kullandığı üslup, seçtiği sözcüklerle ilgili olarak da özel bir dikkat içindedir. Bazı ifade kalıpları ya da sözcükleri kullanmasıyla ilgili olarak zaman zaman, Dedesi tarafından Karılar Tekkesi kalıntılarının üzerinde, Mary ile Münire’nin yaşam öykülerini dinleyerek büyütülmüş bir çocuk olduğunu anımsatan açıklamalara, mazeretlere sığınır. “Yine bir başkasının kelimeleriyle konuşuyordum. Benim gibi bir zavallıya, kimsesize yakıştırılabilecek kelimelerle. Dedeminkisi gibi ödünç kelimelerle. Karılar Tekkesi artığı kelimelerle.” (s.409) Anlatıcı torun bu “artık kelimeler”in, eski sözcükler kullanmanın kendisini “terbiye ve iyi talihin kıyısından dönmüş bir düşkün gibi” gösterdiğinin de farkındadır. (s.534) Dede de sözcüklerine dikkat gösteren bir anlatıcıdır: “... gayet sarıh, açık, net biçimde, üç kelimenin de aynı anlama geldiğinin farkındayım ama sevdiğimden sıralayarak söylüyorum.”

(s.138) Dede'nin Yahudi karısının anıları ve anlatıcı torunun Facebook'ta yazdıkları üzerine konuşan Sara ise, "Güzel yazmak, kalbinden geçenleri vermekten başka bir şey değil." diyerek üslup ve sözcük seçiminden çok içtenlik unsurunu öne çıkarır. (s.442)

Dede'nin de anlatıcının da anlatma edimlerini yer yer eğlendirici ya da merak uyandırıcı hamlelerle böldükleri, erteledikleri; ya da anlatılarında boşluklar bıraktıkları görülür. Dede'nin bu tür hamleleri genellikle Sara'yı etkilemek içindir: "Lakin aramızda Fransızca bilen kimdi, unuttum. (...) Kimdi Fransızca bilen? Kimdi? Ah, böyle tatlı numaraları vardı işte. Bu kaydı dinlediğini hayal ettiği Sara'yla cilveleşmeye devam ediyordu böylece." (s.125) Münire Kadın ile Abdülmecit Efendi'nin tanışıklıklarının nedenine dair Piyer Loti ile arkadaşlıktan resim modelliğine, hatta İngiliz ajanlığına dek farklı olasılıkları sıralayan Dede, "Bakıyorum hemen inandınız. Sizi kandırmak da amma kolay." diyerek oynadığı eğlenceli oyunu ifşa eder. (s.256) Dede'nin inanılması güç olaylar ya da hikâyeler anlatırken bölerek sıklıkla söylediği "Buna kim inanır? Kadir İnanır." sözü de aynı amaca hizmet eder. Dede benzer numaraları zaman zaman torununa da yaparken, anlatıcı torun da okura yönelik olarak bu tutumu yer yer sergiler. "Şimdi: Dedem Yahudi'yle anasına kendi hatıralarında ne olduğunu anlatacak, iyi dinleyin. Ama önce lafı bir güzel dolandıracak, hazırlıklı olun. Başlıyoruz! Kemerleri bağlayın." (s.187) Hatta anlatıcı zaman zaman hikâyenin sonunu başta söylediğini itiraf ederek okuru neyi merak edeceğini konusunda yönlendirir: "Günün birinde, perişan vaziyette, bu Bebek Evi'ne sığınacaktım. Sonunu söyledim, hadi oraya nasıl geldiğimi merak edin." (s.617) Bu noktada farazi bir parantez açarak Kadir İnanır adının bunca sık geçmesinde belki de yine Dede'nin ağzından dökülen "İmzalı fotoğraf verirken fakirin eline para sıkıştırıp gururunu kırmayan tek artistti." açıklamasının etkili olduğu belirtilmelidir. (s.193) Dede, "Evet, bizimkilerin Halife Hazretleri'yle münasebetlerinin saray eczanesi yoluyla kurulmuş olduğunu açık ettim. Oysa muallakta bırakmak niyetindeydim. Bazı şeylerin muallakta kalması iyidir. Beceremedim ama denedim. Kafaların karışması, bulanması iyidir. Sular bulanmayınca durulmaz, diye bir atasözü vardır." şeklindeki sözleriyle aynı tutumu yineler. (s.260)

Romanda kişilerin anımsayışlarına sıklıkla teatral bir boyut da eklen-diği göze çarpar. Özellikle Muazzez Hanımın anılarını anlatırken anlattığı şeye uygun yüz ve beden hareketleri yaptığı anlatıcının sıkça vurguladığı bir durumdur. "Bilmem, söylememe gerek var mı? Muazzez hanım, faytonun bir köşesinde oturur gibi küçülmüş, numaradan ezilip büzülüyordu. Elleri kucağında, mahcup, ürkek, çirkin parmaklarını yoğuruyordu. Faytonun sallanışını, ritmini bile, yattığı yerde taklit edebiliyordu." (s.788) Muazzez Hanımın, anlattıklarının gerçekliğini arttırmak için başvurduğunu söyleyebileceğimiz bu tutumu geçmişi tekrar yaşama arzusuyla da ilgilidir. Zira roman boyunca pek çok kez hatırlamanın yeniden yaşamak olduğu ifade edilmiştir.

Romanda, özellikle Dede'nin anlattıklarının gerçek olup olmadığına dair kuşku uyandırılır. Bu kuşku hem metnin kurgusal düzleminde hem de tarihi gerçeklere yapılan atıflarda görülür. Dede, Sultan Abdülaziz'in hal olunmasını Şehzade Abdülmecit'in ağzından aktarırken kendisini kaynak göstermek durumunda hisseder: "Karılar Tekkesi Vak'a Defterlerinde hatıratına rastladım da ondan. (...) Karılar Tekkesi Kadınefendisi Münire Kadın tarafından şu anlatacaklarım ve kendilerinin ağzından nakledeceklerim kayda geçilmiş. (...) Son Halife Abdülmecit Efendinin Karılar Tekkesinde ele geçen üzümü ye bağını sorma hatıratında hal böyleyken böyle." Birkaç satır sonra ise bu kaynaklardan kuşkuya düşer: "Şu aktardığım satırlarda bir tuhaflık var elbette. Hiçbir hanedanlık mensubu tekke kapısına gelip böyle dökülmez. Kanımca bu satırların iki kaynağı olabilir: İlki, hakikaten Halife Hazretlerine ait günlüklerdir. İkincisi, bizimkilerin bir başkasından duyduklarıdır." (s.250) Romanın bütününe sinmiş olan tarihe, tarih biliminin ortaya koyduğu gerçeklere, kaynaklara "içinden konuşmak zorunda kalmışların" perspektifinden yaklaşma tavrından kaynaklanan bu ikircik kurgusal düzlem için de geçerlidir. Torununun babaannesi olan Yahudi ile onun annesini öldürdüğünü düşündürten Dede'nin bu konuda yalan söylemiş olduğu, anlatıcı torunun çok sonra öğreneceği bir bilgidir. Anlatıcı torun da zaman zaman gerçek ile gerçekdışı arasında salınır. Dedesinin ölümünün kırkinci gününde mezarlık komşusu Gülistan ile tüm mezarlığı dolaşmış, sohbet etmiş, mezar başında dua okumuş olmalarına rağmen Gülistan'ın o tarihte çoktan ölmüş olduğunu öğrenir. (s.407) Dede'nin anlattığı hikâye kurgusal düzlemin önemli bir parçasını oluştururken ilerleyen sayfalarda Sara, Dede'yi "su katılmamış bir yalancı" olarak niteleyecek Münire Kadın ve Mary'nin mezarlarının boş olduğunu, Dede'nin anlattığı yerde ölmediklerini belirtecektir. (s.651) Anlatıcı torunda herhangi bir şaşkınlık uyandırmayan bu bilgi, "Dedem tastamam doğruyu anlatsa acaba ne anlatırdı?" sorusunu sordurtur. Zira, kanaatimizce romanın bütününe sinmiş yaklaşımlardan biri, doğru/gerçek olmanın ya da bunu iddia etmenin anlamsızlığı ve kolaylıkla çürütülebilirliğidir.

Kadın'ın toplum ve özellikle de erkekler tarafından mesele edinilmişliği güzellik yarışmalarıyla da açığa çıkar. Katıldığı güzellik yarışmasını kazandığını öğrenen Kraliçenin mutluluktan, heyecandan döktüğü gözyaşları; o yaşlarla makyajı bozulan gözleri epeyce tenkit edilir. "Bulanık suyun dibindeki mücevher değil, efendim. Gülhane Hayvanat Bahçesi'ndeki rakunları göreniniz var mı? İşte tıpkı onlar gibi. Duygularına hâkim olamayan güzellik kraliçemiz buna benzemekte ve hanımlarımıza topluluk içinde duygularına hâkim olmaları hususunda büyük bir ders teşkil etmektedir." (s.159) Bir gazete yazısından alıntılanan bu satırlar bozulmuş göz makyajını bile kadının toplum içinde nasıl davranması gerektiğiyle ilişkilendirerek sözünü ettiğimiz "mesele etmişliği" açığa vurur. Belki de bu küçük "mesele etmişlik" büyümekte ve çok daha hazin sonuçlara yol açmaktadır: "Mezarlık, erkeklerin öldürdüğü kadınlarla doluydu. Kimsesizler mezarlığı gibi, namus cinayetine

kurban giden ya da erkekler tarafından öldürülen kadınlar mezarlığı da olmalıydı. Mezarlıkta çok olan şeyler gruplanır ve bir adı olur çünkü.” (s.182) Kadın’ın yalnızca toplum ya da erkekler için mesele olmadığı ise “Yahudilerin, ölen analarının arkasından okudukları o yas duasının bir yerindeki, Tanrı’ya dünyaya kadın olarak gelmediği için şükranlarını sunduğu bölüm” gibi ayrıntılarla duyurulur. (s.323) Tüm yaşadıklarına rağmen seslerini yükseltmeyen ya da yeteneklerini kocalarının gölgesinde gizleyen kadınlar ise Münire’ye göre, yine erkekler tarafından mankafalılaştırılmış kadınlardır: “Erkekler mankafalaştırıyorlardı karılarını. Kötü davrandıkları kadınlarının, kalpleri gibi kafaları da taşılıyordu. Biz tekkede erkeksiz kala kala unutmuştuk ezilmek, horlanmak, aptala çevrilmek nedir?” (s.492) Nişantaşı’nın köklü ailelerinden olan, üniversitede Alman Dili ve Edebiyatı okumuş, çeviri yaparak para kazanabilen, kültürlü, genç ve güzel Yalnız Anne de kocasının tavırları neticesinde biçare, zavallı, pasif bir birey haline dönüşmüştür. (s.616)

Dedesinin ölümüyle farklı semtlere, yaşam tarzlarına savrulan anlatıcı torunun savrulduğu yerlerde de kadınlar hem sayıca fazla hem de baskın konumdadırlar. İstanbul’un Sultanbeyli ve Nişantaşı gibi birbirinden oldukça farklı semtlerine yolu düşen anlatıcı torun oralardaki kadınları da anlama, anlatma imkânı bulur. Sultanbeyli’de bir gelinlikçide çalışırken semtteki çoğu kadının örtülü dolaştığını gözlemler. “Ölenin gittiği bilinmeyende umut olabilirdi. Evliliğin ve gelin olmanın bence umuttan çok, umutsuzlukla, hayal kırıklığıyla ilgisi vardı.” diyen anlatıcı, evliliği kadının umutsuzluğu ya da hayal kırıklığı şeklinde yorumlar. (s.291)

Memoria, ülke tarihine özellikle kadınların gözünden tanıklık etme çabasında olan bir romandır. Belki de bunun nedeni, “tarihte erkeklerden karılara sıra gelmiyor” oluşudur. (s.137) *Memoria*’nın tarihe tanıklık çabası ülke tarihinin belli dönemleri, önemli olayları ya da kişileri üzerine odaklanır. Bu olaylar kronolojik bir çizgide ilerlemekle birlikte, son Halifenin sürgün edilmesi, Karılar Tekkesi, Cumhuriyet’in kuruluşu, Dersim ve 6-7 Eylül olaylarının öne çıktığı görülür.

Osmanlı Devleti’nin Son Yıllarının Memoria’sı

Memoria’nın Osmanlı Devleti ve yönetimi ile ilgili ilk hikâyesi “Kızıl Sakallı Ulu Hakan” Abdülhamit’e ilişkindir. Tekkede, 1909 yılında Selanik’e sürgüne gönderilen Abdülhamit’in Yeşilköy Tren İstasyonu’nda bir benzeri ile yer değiştirdiği, bu sırada korkudan altını ıslattığı, trenden indikten sonra bir süre Karılar Tekkesi’nde saklandığı, “ardından ömrünün sonuna kadar Yorgo adında Rum marangoz olarak yaşayacağı bir Boğaz Köyü’ndeki gizli saklı hayatına yolculandığı” rivayet olunmaktadır. Rivayetin devamında, “Karılar Tekkesi’ne sığınan gözdesini görmek için bir kere” kendi halinde bir marangoz olarak Tekke’ye gittiği, oradaki kadınlara ahşap oyuncaklar yapmayı öğrettiği ve “ailesi sultanın emrini verdiği katliamda (Adana Katliamı) ölmüş, öldürülmüş, kaybolmuş” bir kadın tarafından şahdamarına bir kes-

ki dayandığı ifade edilir. (s.38) Sultan Abdülhamit, Ermeni kadının öfkeyle mobilyalarını tahrip etmesi üzerine gözyaşı döker. Kadının tepkisi “Ben de karınları deşilen erkek kardeşlerimi görünce böyle perişan olmuştum. Şimdi anladın?” diye sormak olur. Bir yanıt içermese de olayı yorumlayan Dede’dir: “Abdülhamit eşya kadar, insanın da canı olduğunu anlasa, bu fenalığı yapmazdı.” (s.226) Dede’nin anlattığı bu hikâyenin ilk kısmı anlatıcı torun tarafından lise birinci sınıftaki tarih dersinde anlatıldığında, karşılaştığı tepki tarih öğretmeninden tokat yemek olur. (s.38) Yazarın bu rivayetin gerçekliğine dair bir iddiası satırlara yansımaz. Bununla birlikte hikâye, tüm romana sinmiş olan “tarihe farklı, sorgulayıcı bir bakışla yaklaşmak” tutumunun bir örneği olarak değerlendirilebilir.

Karılar Tekkesi’nin bazı ziyaretçileri aracılığıyla Osmanlı Devletinin son dönemlerine dair bazı bilinmeyen hikâyeler/olaylar açığa çıkar. Sultan Abdülaziz’in Latin alfabesine geçmek arzusu bunlardan biridir: “Çünkü bunun dedesi, Osmanlı’nın alfabesini Latince harflere dönüştürmeyi planlayan Sultan Abdülaziz’le çalışmış. Abdülaziz bu işe çok kafa yormuş. Kafa yormuş deyip taht bahtı olmayan bir kadın sultanın, ki Hatice’dir bu, Fransız âşığına yazmak üzere, ki Melling’dir bu, kendi dilini Latin alfabesiyle yazıya uydurma çabasını yok saymak olmaz. Cumhuriyet’in alfabe fikri o kadar da yeni değil, bir kadın sultanın çoktan icat ettiği bir şeymiş sizin anlayacağınız.” (s.124)

İstanbul’a 1909 yılında gelen Mary “sadece bir yıl öncesinde halkı özgürlüklere ve vaatlere boğan bir düşüncenin, ertesi yıl nasıl olup da insanları darağaçlarında sallandırıldığını” merak eder. Mary’nin merakı, İkinci Meşrutiyet’in vaatleri ve gerçekte getirdikleri arasındaki keskin farka ilişkindir. Bu merak üzerine tekke karılarından Şair Kadın “Sokağa yalnız çıkanların çarşafı yırtılıyordu. Hatta yaşlı kadınlar yanınıza yanaşıp size tükürürlerdi. (...) Tramvayda, vapurda erkekler canları isterse hem selamlığı hem haremliği doldururlardı. (...) haremlikte yer bulamayıp sığındığı selamlıktaki erkek topluluğu tarafından dışarı çıkarılıp güvertede saçak altında bekleyen bir tanesinin fiy diye denize uçup gidişini gözlerimle görmüştüm. Kadınların onlarcası her kış böyle ölürdü.” diyerek bir fark beklentisini dillendirir. Ancak, Mary’nin buna dair umudu İkinci Meşrutiyet’ten değil Mustafa Kemal’den kaynaklanır: “Artık kanun var, diyorsunuz ama uygulanmıyor ki. Yine de kadınların özgürce yaşadığını gören, bilen bir erkeğin başa geçmesi güzel. Mustafa Kemal’in yani.” (s.142) İkinci Meşrutiyet’in büyük beklentilerle, sevinçle karşılandığı gerçeği özellikle İkinci Abdülhamid döneminin baskıcı tutumuna işaret etmekle birlikte kadınların sosyal hayattaki sıkışmışlığı daha derin ve eskiye dayalıdır.

Romanda, İkinci Abdülhamid’in baskıcı, sansürcü tutumunu yansıtan farklı örneklerle de yer verilir. “Kelimele bile yasaklanmıştı bu memlekette. Mesela tahtakurusu, Abdülhamit bunun, ‘Tahtın kurusun’ der gibi ağızdan çıktığını ve işitildiğini düşündüğünden, yasaklamış.” (s.418) Cumhuriyet’le

birlikte gerçekleşen inkılaplardan biri de fes yerine şapka takılması olacaktır. İkinci Abdülhamid ise çok daha erken zamanda şapka takılmasının önüne geçmeye çalışmıştır.³ “Abdülhamit, Avrupa ülkelerinde görev yapan elçilik mensuplarının şapka giydiğini öğrenince çok kızmış ve hemen yasaklamış. Yasaklamak, Abdülhamit’in göbek adımıydı. (...) ‘Yasağıma uymayan olursa payitaht gazetelerinde teşhir edilecektir, haberiniz ola’ demiş.” (s.724)

Romanın altıncı bölümü “Sarayda Bir Gece Sarayda Son Gece ya Da Son Halifenin Sürgüne Gidişi” adını taşır. Dede, Sultan Abdülaziz’in ve onun büyük şehzadesi Yusuf İzzet’in intiharlarını anımsattıktan sonra, Abdülmecit Efendi’nin Tekkedeki hatıratından okuduğunu belirterek, Sultan Abdülaziz’in hal’ olunuşunu anlatır. Bu olayı “Aziziler ve Mecidiler arasındaki rekabet” olarak yorumlar. “Aziziler, Abdülmecit Efendi’nin tahttan düşürülen babasıyla başlıyordu. Sonraki yıllar boyunca yarım yamalak da olsa taht bahtına erişecek olanlarsa Mecidiler’di.” (s.251)

Sultan Vahdettin’in tahta çıkışına dek yaşananları kısaca özetleyen Dede, Mustafa Kemal’in veliyaht ilan edilmiş olan Abdülmecit Efendi’yi Anadolu’ya, mücadeleye katılmaya davet ettiğini ancak onun bu daveti reddettiğini anlatır. Şehzadelerin iyi yetişmiş olmalarını, aralarındaki diplomasi ve akılla yürütülen rekabeti “Halide Edib Hanımın ve çevresinin, Cumhuriyet’in bari onların tecrübeleriyle kurulup ilerlemesini istemelerindeki amaç” olarak değerlendirir. (s.254)

Abdülmecit Efendi’nin sanata düşkünlüğü, otomobilleri, sofralarındaki yemeklerin listesi, veliyaht dairesi, siğilleri, halife seçilmesi, kızı Dürrüşehvar Sultan’ın güzelliği, kızını çağdaş dünyaya uyumlu yetiştirmek istemesi gibi pek çok unsur romanda yer alır. Bununla birlikte hilafetin sonlandırılması süreci daha geniş olarak yansıtılır. Halifenin her an sürgüne gönderileceği korkusunu yaşamasına rağmen kıymetli hanedanlık mücevherlerini saray dışına çıkarma teklifini kabul etmediği, hilafetin kaldırılması ve sürgün kararı kendisine bildirildikten sonra “maiyetini sarayın kıymetli hiçbir eşyasının alınmayacağı hususunda uyarıp durduğu”, “içinde giyim kuşamdan, kitaplardan başka bir şeyin olmadığı sandık ve bohçalarla” yola çıktıkları, “başmabeyincinin odasında sabah namazını kıldı”ktan sonra taht odasına giderek “secdeye varır gibi taht oturağını öpüp, yüz sürdüğü” anlatılır. (s.270) O geceye bizzat tanıklık eden Münire Kadın yaşananları hatıralarında naklettiği gibi “Benim şahsi kanaatim, Abdülmecit Efendi her şeyi hale yola koyabilirdi. Lakin Ankara ve Cumhuriyet ona doğru adım atmadı.” şeklinde yorumlarda da bulunur. Dede tüm bunları anlatmasının nedenini “Osmanlı’nın sonunu bilmeyen, Cumhuriyet’in başını nasıl bilebilir?” (s.252) sorusuyla açıklar.

3 İmrag, K. (2023). Osmanlı’da başlığın yeri: II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki şapka yasağı uygulamaları. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 25 (4), 1716-1733.

Yaşamlarının büyük kısmını Osmanlı idaresi altında geçirmiş kişiler ve özellikle de Münire Kadın Cumhuriyet'in ilanını kaçınılmaz bir sonuç olarak görmekte birlikte Osmanlı Devleti'nin çöküşünün hüznünü de yoğun olarak yaşarlar. Ancak anlatıcı torunun gözünde Osmanlı Devleti ile Hitler arasında fark yoktur: "Osmanlı, Hitler, ötekinin yerine göz dikenler, hepsi aynı yöneme başvurmuş olabilirlerdi. Korkut, kaçır, kes, acıt." (s.413)

Karılar Tekkesi

Anlatıcı, Dedesi, babası, annesi, ağabeyi yaşamlarının büyük kısmını "herkesin ölmeye geldiği", "şehrin sonu" (s.21) olan Eyüp Mezarlığında geçirmişlerdir. Doksan beş yaşında vefat eden Dede henüz bir çocukken Haliç'te Eyüp Mezarlığı kıyısındaki Karılar Tekkesi'ne bırakılmış ve tekke kapatılınca dek orada yaşamış; sonrasında da yine tekke kalıntıları üzerinde, tekkenin ışıklarını ev niyetine kullanarak oğlu ve torunlarıyla orada kalmıştır.

"Görünürde bütün gün çilehanesinde uyuyan bir erkeğe emanet" olan Tekke, gerçekte Münire Kadınefendi tarafından yönetilmektedir. Dede'nin iddiasına göre, kitabesinde pek çok derde şifa dağıttığı yazılıdır. Hatta, öldü deneni dirilttikleri rivayet edilince Tekke karılarından bazıları cadılıkla itham edilip Haliç'ten denize atılmıştır. (s.26) İtalyan tarihçi Sara'nın "kadınların kaldığı bir Bizans Manastırının üzerinde yükselmiş" olduğunu belirttiği Tekke Eyüp Mezarlığı'nın hemen yanı başında olup, mezarlığın altından geçen bir gizli geçitle, sakini olan kadınların çalıştıkları taş odacıklara bağlanmaktadır.

Tekkede, şeyhin, kadınefendinin marifetine, becerisine uygun işlerle meşgul olunmaktadır. Münire ve Mary'nin tıp bilimine, şifalı otlara merakına karşılık "Münire Kadın'dan önce(ki) Özbek asıllı kadınefendinin" marifeti halı kilim dokutmak olduğundan onun zamanında bu işlerle meşgul olmuş ve o zamanlardan kalma "tekke artığı, güve yeniği" bir halı Dede'nin ve ailesinin evine kapı görevi üstlenmiştir. (s.79)

Kadınların yaşamlarının, hikâyelerinin şekillenmesinde erkeklerin oldukça büyük bir paya sahip olduğu gerçeği romanın tamamında sergilenir. Bu durum henüz ilk sayfalarda Karılar Tekkesi sakinlerinin orada bulunuş nedenleri ile başlar. "Buraya, erkeklerin öldürmekten beter ettiği kadınlar sığınmış. Kiminin bir uzvu eksik olurmuş. Eksik uzuvlar çoğunlukla kulak, parmak, göz ve burunmuş. Çoğu yedikleri dayaktan, gördükleri işkenceden sağmış. Bir tanesinin ev içinde gördüğü zulümden dili tutulmuş. Aklını yitiren bile varmış." (s.21) ilerleyen sayfalarda tekke sakinlerinden bazılarının hikâyelerine özel olarak yer verildiğinde de durum değişmez. Baltalı Hano namıyla bilinen kadının eline bir balta alıp yaklaşık yirmi erkeği öldürmesinin nedeni de sevgilisi olan adamın oğlunu bir iç oğlan olarak kullanması, onu taciz etmesi olacaktır.⁴ Ancak sözünü ettiğimiz erkek payı yalnızca gidecek

4 "Baltalı Hano", https://tr.wikipedia.org/wiki/Baltalı%C4%B1_Hano. (erişim tarihi 25.09.2025)

yeri olmayan ve nispeten daha aciz kadınlarla sınırlı değildir. Bu bağlamda, tüm tekkelerle birlikte Karılar Tekkesi'nin de kapatılması kararını vererek, onca kadının ortada kalmasına sebep olan, Mary ile Münire'nin neredeyse varlık sebeplerini ellerinden almış olan Mustafa Kemal de bu durumu örneklendirmiş olur. Dede ise neredeyse tüm yaşam öyküsünü torununa adeta miras bırakarak, onun karakterini inşa eden kişi olarak anlatıcının yaşam öyküsünü şekillendiren ana etmenlerden biridir.

Karılar Tekkesi Milli Mücadele'de Anadolu'ya gizlice silah gönderilmesini sağlamış İstanbul tekkelerinden biridir ve bu yönüyle de "Cumhuriyet'e Ankara balolarında dans eden karılardan çok yardımı dokunmuş" olmasına rağmen savaştan sonra kapatılmış, "kurunun yanında yaş da yanmıştır." (s.32) Münire Kadın'ın, Dede'nin ve diğerlerinin kapatılma kararını bu şekilde değerlendirmeleri "Geçmişte savaşınıza bugün ise inkılaplarınıza destek olmaktır amacımız. Kurtuluş Savaşı'nıza silah mermi taşıdık. Cumhuriyet'i-miz için Latin alfabesini dizdik, çözdük, yazdık. Bildiklerinizden değiliz." sözlerinde saklıdır. (s.33) Sözü edilen "bildiklerinizden olmama" durumu Dede tarafından sofuluk bağlamında dillendirilir: "tekke karıları da sofı değillerdi. Âcizlerdi. Gidecek yerleri yoktu, sığınmışlardı. Hele kadınefendiler. Sofuluk, topuklarının kiri olamayacak kadar bile yoktu bünyelerinde." (s.52) Hatta Tekke sakinlerinin "deniz suyuyla abdest alınabilen, namaz kılarken konuşulabilen, kendine has bir dini vardı.(r)" (s.129) Sözü edilen "kendine has din"e rağmen, Gülhane Parkından ayrılmakta olan Mustafa Kemal'in karşılaştığı ve çarşafını açmasını istediği kadın olmamalarını "Allah korudu bizi" diye düşünerek değerlendirirler. (s.144) Hatta, ezanın ilk kez Türkçe okunduğunu duyan Münire Kadın'a inme iner, "Ezan okundukça tavana diktği gözlerinden billur yaşlar akar" ve üç gün içinde hayatını kaybeder. (s.149)

Karılar Tekkesi'nin Cumhuriyet'in ilanını önce fazla umursamadığı görölür: "Cumhuriyet ilan edilmiş, dediler. O da ne? Yeni bir gazoz markası mı, diye sorduydu karılardan biri." Yansıtılan bu umursamaz tavır, Cumhuriyet'in halka yeterince tanıtılmadan, anlatılmadan ilan edildiğini ve dolayısıyla da "halk eliyle" ya da "halk tarafından" şeklinde bir nitelik taşımadığı imasını da içermektedir. Tekke sakinlerinin Cumhuriyet'in ilanını önceleri fazla umursamamalarında Tekke'nin İstanbul'da bulunmasının payı büyüktür: "Cumhuriyet'i ilan edenler boklarını şehrin altına saklayamayan bir Anadolu kasabasında, Ankara oluyordu bu kasaba, oysa bizler imparatorluktan kalan hayalet şehir İstanbul'daydık." (s.52) Ancak, bu umursamayış yerini kısa sürede kapatılacak olmanın tedirginliğine bırakacaktır.

Anlatıcının gerçek kimliğini ve hikâyesini yıllar sonra öğreneceği Mary, bir botanik kitabı da yazmış olan Amerikalı bir gezgindir. Mary'nin botanik bilgisi "kimi mezarların üzerinde özel bitkiler, şifalı otlar, nadide çiçekler" yetiştirmekte yararlı olacaktır. Ancak Mary ve Münire bu bilgidan istenmeyen gebeliklerde kürtaj yaptırmak ya da çocuk düşürttürmek için de yararlanırlar.

“İstanbul’un ilk matbaa makinelerinden biri”ne sahip olan Tekke (s.58), “her karının en iyi bildiği işe koşulduğu; bulgurla pirinç pilavını pişirenlerin bile farklı olduğu” bir yerdir. (s.61) Kapatılma kararından sonra gelirini yitiren ve bu nedenle de aç kalma tehlikesi yaşanan Tekkede “piçini düşürmekte geç kalanlara ölü bebek doğurtma servisi vermek gibi”, büyü yapmak ya da büyü bozmak gibi taleplerin de kabul edildiği dönemler de yaşanır. Artık “tekinsiz, gayrıresmî” bir yer haline dönen Tekke’nin sakinleri korunmak amacıyla, pişen aşlarını İstanbul’un başıboş köpekleriyle paylaştıklarından kapı önünde bir düzine köpekle yaşamaya başlarlar ve bu durum tekkenin bir dönem Köpekler Tekkesi olarak anılmasına yol açar. (s.117)

Tekkede bazı hastalara, yaralılara şifa verilmeye de çalışılmıştır. Hatta, Dede’nin oraya bırakılmış olması da bununla ilgilidir. Zengin bir Paşa’nın hasta oğlunu tedavi etmek isteyen Mary ile Münire tedavilerini önce çocuk Dede’nin üzerinde uygularlar. Dede, zengin çocuğun hastalığı ile ilgili olarak bir anlamda denek olarak kullanılmıştır. (s.75) Bu gerçeği sonradan öğrenen Dede, intikam almak düşüncesine kapılmayıp onun yerine Tekkede “fikir, fıkıh, felsefe terennüm ettiklerini” belirtir. (s.77)

Baltalı Hano adlı kadın kabadayı da sevgilisinin hamam oğlu olarak kullandığı, eziyet ettiği oğlunu tedavi için “karıdan kötülük gelmez” diye Karılar Tekkesi’ne getirir. Tüm çabalara rağmen çocuğun ölümü üzerine, Tekke’ye gönderdiği para ile pişirilip dağıtılacak yemeğin hiçbir erkeğe verilmemesini ister. Oğlunun ölümünün ardından baltasıyla başka pek çok insanı da öldüren Baltalı Hano, üzerinde ölmez otu yetişen tek mezarda gömülüdür. “Pek çok kadına, gence, zulme uğramış çocuğa, hayalleri yıkılanlara, onuru çiğnenenlere hayrı dokunduğundan, Mary bu otu onun mezarının üstünde yetiştirerek Baltalı’nın ruhunu onurlandırmak istemiş olabilirdi. Adalet hep erkeğe ve güçlüye verilir, unutma bunu. Baltalı bunu geri almak için vardı.” (s.65) Karılar Tekkesi, kendi adaletini yaratmak zorunda kalmış kadınların da yüceltildiği yerdir.

Pek çok kadının hayatına değmiş olmasına, onlara yuva olmuş olmasına karşın tekkenin ve hatta kadınefendisinin “kadın” meselesine yaklaşımı yeterli derinlikte değildir. Münire Kadın’ın Tekke karılarına yönelik olarak “Biz de sizi aklınız fikriniz var diye yanımızda getirdik. Meğer göstermelik çayır kızlarıymışsınız.” sözü eleştirel bir yaklaşımla irdelenir: “Bu yakıştırma İstanbul’un giyinip süslenip gezen kızları için yapılar olmuştur. Kadın dediğin kaderine boyun eğiyordu işte. Kendisine hayatı zindan edenlerin dili, dili oluyordu ve bu tuzağa bütün çayır kızları önünde sonunda düşüyordu. ‘Çayır kızları’ derken? Kadını küçümseyenlerin dili dimağı bulaşıcı hastalık gibi.” (s.86) Çalışmamızın başında da belirttiğimiz üzere, romanın kadın’ı mesele edinmişliği aşîkârdır. Bununla birlikte, alıntıladığımız irdeleme romanda yer yer tespit edilebilecek anlatıcının kim olduğuna/ sözün kime ait olduğuna ilişkin karmaşanın da bir örneğidir. Söz konusu karmaşa Dede’nin torunu

olan anlatıcıya “Benim anlattığımı, kendin anlatıyor gibi anlat” demesi, onun da Sara’nın gönderdiği ses kayıt cihazına anlatmaya başlaması ile sürer. (s.92)

Tekke kadınları, tekkelerinin kapatılması olasılığının farkına varıp bunun önüne geçmek isterler. Bunu sağlayabilmek için de Mustafa Kemal’e ulaşarak kendilerinin diğer Tekkeler gibi olmadığını anlatmaya karar verirler. Bu kararlar birlikte Mustafa Kemal’e hitaben Latin alfabesi, Fransızca ve İngilizce mektuplar yazarlar; ancak mektupları Paşa’ya ulaştıramazlar. Hatta Münire Çankaya Köşkü’nde Mustafa Kemal ile görüşmeyi de başarır. Sonuç olarak başarıya ulaşmayan bu girişimler Münire ve Mary’nin mücadeleci kişiliklerini de ortaya koyar. Ancak, bu durum yalnızca onların kişilik özellikleriyle açıklanabilir değildir. Tekkedeki kadınlardan güç ve ilham alarak bu tavrı sergilemiş oldukları göz ardı edilmemelidir. Münire, mektupları vermek için Mustafa Kemal’i görmeye çalışacakları gün “tekke karısı için, hele onun gibi kadınefendi payesindeki birisi için, asil ama uygunsuz bir tarz” olan leylak rengi bir çarşaf giyinme kararını Latife Hanım’ın gazetelerdeki “dar pantolonun üzerine giydiği binici çizmeli... peçesiz yüzü” görüntülerine bakarak verir. (s.89) Bu karar da yine Karılar Tekkesi’nin çağrı takip etmeye, ona uymaya çalışın tutumunun bir yansımasıdır.

Münire tekkedeki kadınların akıbeti endişesiyle engel olmaya çalışsa da, kapatılma kararını zaman zaman olağan karşılar. Kuzey Afrika’yı ele geçiren Osmanlı’nın oradan getirdikleri arasında maymunlar da olduğunu ve kısa zamanda İstanbul’da maymunların çok sevilip sayılarının çok arttığını ancak daha sonra, onlardan rahatsız olan bir molla’nın dönemin sultanını etkilemesiyle tüm maymunların asılarak öldürüldüğünü anlatır. “Bu yüzden Mustafa Kemal tekkemizi kapatırsa hiç şaşmam çünkü din âlimlerine güvenmemekte haksız sayılmayabilir. İstanbul’un bütün maymunlarını astıran, onun Cumhuriyet’ini de yıkıp yakabilir. (...) Bu topraklarda dindarlık payandasına yaslanıp iktidar olanlar, güzel, iyi, medeni, kadına ve çocuğa pek tabii gelen hiçbir şeyi istemezler. Hep gece olsun ve gün doğmasın, derler.” (s.216) Münire’nin çelişkileri yalnızca kişisel ölçekte değerlendirilmemelidir. O, toplumun pek çok kesiminin yaşadığı kararsızlığı, bocalamayı yansıtan bir roman kişisidir.

Karılar Tekkesi’nin kapatılması, nereye gideceğini bilemeyen kadınların ortada kalması sonucuna yol açar. “İstanbul’un uçkuru çözüklere soluğu tekke civarında aldılar... nara atıp etrafımızı saranların fırlattığı taşlar, ne cam bırakmıştı ne çerçeve. Mary, çiftesiyle epey herif kaçırmıştı ama nafiye. İnzibat kapımıza dayanmıştı bu sefer de.” Yaşananlar, kadınlardan birinin “Kadın olmak perişanlık” sözünü doğrular niteliktedir. (s.96)

Tekkenin, sakinleri için taşıdığı kıymet büyüktür. “Sarayın ışıkları iyi günlerinde tekkemizinki kadar güzel ışıkmaktaydı. Herkes büyümüş gibi aval aval bunu seyrediyordu. Biz büyümek yerine hüzünlenmiştik. Bir zamanlar bundan çok daha güzel, ruhlara ferah feza, fani bedenimize cennet olan biriciğimiz, Hindistan’ın Tac Mahal’ından enfes, nefis, bizim karanlık

mikrop yuvası Topkapı Sarayı yanına yanaşamaz, tekkemiz var idi ve bundan çok daha güzeldi. Abartmıyorum. Orada mutluyduk. Mutlu olduğunuz yer güzeldir, nerede mutluyusanız gönlünüzün sarayları orada kuruludur.” (s.127) Dede’nin ve kadınların tekkeyi Tac Mahal’den, Topkapı Sarayından daha güzel bulmaları mekânın fiziksel yapısından bağımsız olarak, sakinlerine yaşattığı mutluluktan kaynaklanır. Romanın bütününe egemen olan, tarihin kişisel alımlayışlar ekseninde bilinenden çok farklı olabileceği düşüncesi mekân unsuru için de geçerli olur.

Mustafa Kemal Atatürk ve Cumhuriyet

Romanda Mustafa Kemal’e özel bir yer verildiğini söylemek mümkündür. Özellikle Karılar Tekkesi’nin kapatılması etrafında ortaya çıkan bu durum, tüm roman boyunca Cumhuriyet ve onun getirdiklerinin, değerlerinin sorgulayıcı bir yaklaşımla ele alınması ile devam eder. Dede’nin ölümüne kadar olan süreçte bizzat Mustafa Kemal öne çıkar.

Mustafa Kemal halk nezdinde “yedi evliya kuvvetindeki sultanın kandilini söndürmüş” olan Zâtışahaneleri’dir. Kendisini görebilmek için Tekke karıları eşliğinde Dolmabahçe’ye gitmiş olan Dede, “ölümsüz olduğunu düşünenler vardı. Ermiş olduğunu söyleyenler. Kazılan mezardan gerisin geriye çıktığına inananlar.” diyerek halkın Mustafa Kemal’i nasıl algıladığını yansıtır. (s.86) Bir kahraman mitine dönüştüğü ifade edilebilecek bu algı Mustafa Kemal’e yönelik his karmaşasını da doğurur: “Herkes onu delicesine severken, yasaklarından mustarip olanlar derin bir suçluluk içindeydiler. Onu yaşatmalı mı, öldürmeli mi, bilemiyorlardı. Acı veren de, idam eden de, yasaklayan da, sürgüne gönderen de aynı sevilen miydi, bilmiyorlardı.” (s.123)

Radyolarda bile alaturka musikinin yasaklı olduğu yıllarda halkın bu durum için ürettiği gerekçeler Mustafa Kemal’in yaşam öyküsüne dayandırılır: “Gittiği mahalle mektebinde eşek sudan gelinceye kadar dövmeselermiş dinden imandan böyle nefret etmeyecekmiş. Sonrasında gittiği Şemsi Paşa Okulu’nda kendisine adam gibi davranırlarmış Batı’yı örnek almayacakmış. Hay, Kuran öğreteceğim diye yola çıkıp el kadar çocukları paralayan yobazlar! Şu adamın bize çatışının sebebi sizsiniz, hatta bizzat biz kendimiziz.” (s.128)

“Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretleri”nin güne öğleden sonra başladığı, genellikle iştahsız uyandığı, sofrada fazla çeşit sevmediği, ciğer tava yemediği, onun yemediği yemeği misafire vermenin de yasak olduğu, kahvaltı niyetine sade Türk kahvesi içtikten sonra öğle yemeği niyetine bir dilim fırancala ekmekle bir bardak ayran tükettiği de ona dair ihmal edilmeyen özelliklerdendir. (s.130)

Münire Kadın Mustafa Kemal ile yüz yüze görüşmüş olup bu görüşmeye anılarında ayrıntılı olarak yer vermiştir. Münire, kendisini “İttihat Terakki’den Hüseyin Bey’in zevcesi” ve “Babanız da sarayda memurmuş” diyerek karşılayan Atatürk’e karşısında “kendisini baba ve koca müsveddesinden ayrı

inşa etmeyi başarmış bir kadın olarak durduğunu” söylemek istemiş, ancak söyleyememiştir. Münire ve tekkedekiler Atatürk’ün “varlığından ve kadını evinden dışarı çıkaran anlayışından hoşnut” olmakla birlikte bu amaç için pek çok kadının verdiği mücadelenin Atatürk ve Cumhuriyet tarafından görmezden gelindiğini düşünmektedirler. (s.473)

Münire Kadın aracılığıyla, Mustafa Kemal’in Cumhuriyet yönetimi şeklindeki asıl isteğini, buna bağlı olarak hilafeti sonlandırmak, tekkeleri kapatmak gibi niyetlerini henüz yolun başındayken anlatmamış olmasına eleştirel bir yaklaşım sergilenir. Milli Mücadele’ye silahların Anadolu’ya gizlice ulaştırılmasını sağlayarak yardım eden tekke ve dergâhların varlığı tarihî kaynaklarda da yer almış bir bilgidir. Romanda Karılar Tekkesi de bu işi yapan tekkeler arasındadır. Bu durum Münire Kadın tarafından kendisine hatırlatıldığında Mustafa Kemal, laik Cumhuriyet fikrini ifşa etseydi yine de yardım edip etmeyeceklerini sorar. Münire’nin yanıtı kesin olarak olumsuzdur. (s.480) Münire, Kemalettin Kamu’nun Çankaya şiirinde yer alan ve kendisine abartılı övgüler düzen dizeleri okuduğunda Atatürk’ün “çekelim kulaklarını, yazmasın bir daha” dediğini yazmıştır. (s.479) Bu olay, Atatürk’ün de abartılı övgülerden hoşnutsuz olduğunu gösterir. Sabiha Sertel’in “Ben İnsan Değil Miyim?” yazısı kendisine hatırlatıldığında⁵ Atatürk “Yüzyıllardır kadının sözünü senet kabul etmeyen egemenlerin, benim kanunlarımı hızlıca uygulamaları konusunda sıkıntı olacaktır. Ancak o hanımefendi bugün gitse aynı şeyle karşılaşmayacaktır. Onun şahitliği yerine yanında çalışan hademenin şahitliği sırf erkektir diye kabul görmeyecektir.” diyerek kadın hakları ile ilgili sorunların farkında ve bunları çözmek kararlılığında olduğunu aktarır. (s.482) Atatürk, Münire’nin Tekke’nin kapatılmaması talebini ise “Gidin, başka yerde kurun karılar meclisini ama adına tekke demeyin... Cadılık etmeden bilimle iştigal edin. Büyü yapmayın. Çalıkuşu gibi bir eser yazın, siz de adını İstanbul Kızı koyun, piyes tertip edin, musikiyle uğraşın, Batı dillerini öğretin, felsefeden konuşun ama ölü yıkamayın” diyerek reddeder. (s.488) Kadınlara seçilme hakkı tanındığında bir mektupla Münire’ye mebusluk teklif eden de yine Atatürk olur, ancak mektup Münire’nin eline geçmez.

Tekke’ye sıkça gelen ve adı verilmeyen Misafir de Mustafa Kemal ile ilgili olarak özel bilgiler aktarmıştır. Atatürk’ün Latife Hanım’ın ezbere okuduğu Faust’u dinlediği, yatağının üzerinde bir Siirt battaniyesi ve arkasında ise “Poseidon’un Atlas’a kaçan Amphitrite’yi kovalaması”nı resmeden ve Sovyet elçisinin hediye ettiği goblen bir örtü asılı olduğu, Selanik’te iken gittiği Mevlevihane’de hu çekmiş olmayı “çocukça bir eğlenceyi aktarır gibi söylemiş” olduğu Misafir’in anlattıkları arasındadır. (s.486)

5 KÂNOĞLU, Dr. Meltem Erinçmen, “Türk Kadın Hareketi’nin Resimli Ay Dergisi’ndeki Yansımasına İki Örnek: Ben İnsan Değil miyim? ve Dulluğa Veda”. (...) Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi. 53-65.

Henüz Atatürk'ün sağlığında dinde bazı reform hareketlerinin düşünüldüğünü anlatan Dede, Türkçe ezanın yanı sıra camiye ayakkabı ile girmek ve camilerde hafif müzik dinletisi yapılması önerilerinden ve Atatürk'ün bunları felsefecilerle, teologlarla, imamlarla konuşup değerlendirdikten sonra Türkçe ezan dışındakileri reddettiğinden söz eder. “Hiç kuşkusuz Atatürk Batılı olmasaydı bu uç fikirler aksi türlü cereyan edecekti. Aksi türlü derken, dinin, hayatı ele geçirmesi anlamında. Çünkü herkes yolun başında ondan bunu bekliyordu: İslam âleminin Prens Sabahaddin'i olmasını.” (s.188) Dede'nin sözünü ettiği beklenti Türk Yunan savaşını yazmak üzere 1922'de gazeteci olarak İstanbul'a gelmiş ve hatta cephede de bulunmuş olan Ernest Hemingway tarafından da dillendirilir: “Mustafa Kemal, siz Müslümanların yeni Salahaddin'i olmayacak. Söylemiştim. İslam dünyasına Hristiyanlığa karşı savaşında önderlik edip Doğu'da cihadı yaymayacak.” (s.198) Bir tekke-de yetişmiş olan Dede ve yine oradaki bir sohbete katılmış olan Hemingway kuşkusuz Tekke'nin duyarlılık noktalarından da beslenen bir beklentiden söz ederken bu beklentinin gerçekleşmemesinin yol açtığı olumsuz duyguları da ima ederler.

Münire Kadın, İstanbullu Mary ve Misafir sıklıkla Mustafa Kemal ve Cumhuriyet rejimi üzerine konuşurlar. Münire Kadın'ın iyi eğitim almış, entelektüel bir kadın olması; Misafir'in Darülfünun hocası ve Dolmabahçe'deki akşam sofralarına katılmış bir kişi olması ve Mary'nin de dünyanın öteki ucuna uzanan hikâyesi onların değerlendirmelerini kıymetlendirir. Bununla birlikte düşüncelerinde tutarsızlık görülür. Zira, gizlice kendilerini dinleyenlerin olabileceğini bildiklerinden, bundan korktuklarından “gönüllü bir fikrî kaos yaratıyorlardı ki onları gammazlayan ne diyeceğini bilemesin.” (s.236) Bu korkunun yeni rejim ya da Mustafa Kemal'e ilişkin olarak işaret ettiği algı, Mustafa Kemal'le ağız dalaşına girdiği söylenen Trabzon Mebusu Ali Şükrü'nün “Paşa'yı öldüreceğinden korkulup korumaların başı tarafından boğazlandı” (s.236) şeklinde ifade edilen akıbetiyle de pekiştirilir. Mustafa Kemal'le ilgili olarak dillendirilen “tek adam” imajı Dede tarafından da kabul edilmekle birlikte, kaçınılmaz ve devrin gerekliliği olarak değerlendirilir. (s.143)

Mustafa Kemal'le ilgili olarak anlatılanlar arasında kurşuna dizilme cezasını idama dönüştürdüğü bilgisi de yer alır: “Baltalı, son kurşuna dizilenlerdendi. Çünkü Mustafa Kemal bu işlerin, idamların yani, ivedilikle idam dememden anlaşılabacağı üzere, asılarak yapılmasını emretmişti. Dervişler, baniler, şeyhler, postnişinler, efendiler, kadılar, pirler, pirhanlar teker teker alaşağı edilmişti.” (s. 116) Alıntılanan satırlar Mustafa Kemal ile ilgili olarak olumlu bir imaj çizmez. Bu durum başka örneklerle sürdürülür. Salih Zeki'nin “Kurtuluş Savaşı sırasında yazdığı şiirlerinde Apollon, Athene ve Akhilleus'tan söz ettiği için Yunan casusu diye tutuklanması” ancak onun yakın arkadaşı olan ve tahsilini Almanya'da yapmış olan Misafir'in Darülfünun'da hoca olması

“birini tutup ötekini tutuklayanın Batıcı olması, cümlemize özgürlük tanındığı anlamına gelmiyordu.” şeklinde yorumlanır. (s.120)

Mustafa Kemal’in özel yaşamı da ilgi çekmekle beraber dedikodulara yol açacak kadar hüsrana doludur: “Latife, kırk deve yükü çeyizle gittiği Ankara’dan gözünde mücevher gibi yaşlarla dönmüş baba evine. Paşa’yı seven bütün kadınlar hüsrana uğruyordu, ne tuhaf. Fikriye intihar etmişti. Evlatlığı olan o kız da öyle. Tedavi için gittiği Avrupa’dan dönüşte trenden kendisini göle atmış, diyorlardı.” (s.121) Dedikodular bile Mustafa Kemal’den yola çıkıp genelleyci değerlendirmelere dönüşür: “Latife Hanım’ın İzmir’den Ankara’ya gönderilen kırk deve yükü tutan çeyizi gibi. Boşandıktan sonra çeyiz gerisin geriye gönderilmemiş, orası ayrı. Birileri el koymayı seviyordu. Bunu Osmanlı’nın sonundan öğrenmişti.” (s.173) Geri gönderilmeyen çeyiz Osmanlı’dan Cumhuriyet’e sirayet eden “el koyma” davranışının bir örneği şeklinde yorumlanır. Mustafa Kemal’in özel yaşamına ilişkin olarak değinilen bir başka olay da Sabiha Sultan’la evlenmek istemiş olmasıdır. Sabiha Sultan’ın ve ailesinin kabul etmediği bu girişim Karılar tekkesinin kapatılmasına engel olabilmek ekseninde anımsanmıştır. Tekkeyi tekke olmaktan çıkarıp himayesini de Sabiha Sultan’a vermeyi düşünen Münire ve Mary “insan sevdiğini unutmaz. Mustafa Kemal de unutmamıştır. Onun himaye ettiği bir şeye de dokunamaz. Nitekim, herkes gitmiş, Sabiha Sultan ve çekirdek ailesi kalmış idi.” şeklindeki değerlendirmeleriyle Mustafa Kemal’in duygusal zayıflıklar da göstermiş olduğunu ima ederler. (s.267)

Mustafa Kemal Atatürk farklı gözlerden, bakış açılarından tahlil edilmeye de çalışılmıştır. Münire Kadın ile aynı gün Çankaya’da Atatürk ile görüşen ve Ankara’nın imarında çalışacak olan Yahudi mimar “Karakterinde zayıf hor görme eğiliminin doğru olduğunu düşündüm. Aynı zamanda kendi iktidarını başkalarının zararına kullanmamak üzere sınırlarına saygı duyduğunu hissettim” diyerek Atatürk’ün kişilik yapısına dair gözlemlerini aktarır. (s.470) Sözlerinin devamında da Gazi’nin, Hitler’in *Kavgam* kitabını okumuş ve Hitler’i kurşun asker olarak nitelendirmiş olduğunu, delice düşünceleri ve dili karşısında midesinin bulandığını söylediğini ifade eder. Halide Edib’in Atatürk için yazdıklarından alıntılar, Falih Rıfkı’nın onun için “Umumi kültürü sınırlı bir Osmanlı subayı idi. Dinler, kavrar, yapardı.” deyişi de yine Atatürk’ü farklı bakış açılarından görmeye, anlamaya hizmet eder. (s.480)

Söz konusu farklı gözlerden, bakış açılarından biri de Mary’ye aittir. Mustafa Kemal’e vals öğretmek için Çankaya Köşkü’ne giden Mary, onu yakından gözlemlemiştir. Mustafa Kemal’in camgöz olmadığı, bedeninin çevikliği, “annesinin yıkadığı çocuk gibi yumuşacık bir sabun kokusu” yaydığı, Mary’nin hikâyesini haritadan takip ederek dinlediği, çölü anlatmak için “Bir rüyanın içinden geçip gitmek gibiydi” dediği, kişisel özgürlüklerin kutsal olduğunu söylediği Mary’nin hatıralarını okuyan anlatıcının aktarımıyla verilir. (s.643) Mary hatıralarında Ankara ve Çankaya Köşkü’ne dair

gözlemlerine ve İstanbul'a dönüş yolculuğunda yeni meclisin vekillerinden olan bir Bey ve eşi ile sohbetine de yer verir. "Cumhuriyet yordu bizi" diye söze başlayan Vekil Bey, "Avrupa görmüş çocukluğumuzda başına şapka iliştilmiş insanlar olarak, gökten inme modernlik bizi yordu, şu halkın derbederliğine şaşmamak lazım gelir" şeklinde sürdürdüğü sözlerini "Her şeyin tek bir adamın arzu ve isteğine göre biçimlenmesi ne kadar iyi bir şey değil mi? O nasıl isterse öyle olması ne iyi. Yoksa imparatorluk ne istiyor, bilemiyorduk. Bari bunu biliyoruz. Yaşasın Cumhuriyet!" cümleleriyle tamamlar. (s.648) Bir milletvekilinin bile böyle cümleler kurması, modernliğin "gökten inme" olduğunu düşünmesi, Atatürk'e ilişkin algıyı ve gerçekleştirilen inkılabın halk tarafından benimsenmesinin ne denli güç olduğunu açıkça ortaya koyar.

Osmanlı devrinin ileri gelen ailelerinden olan Arnavut asıllı Prenses Belkise, kuzenlerinin hanedana gelin gitmişliği nedeniyle sarayla da içli dışlıdır. Atatürk'ün Dolmabahçe Sarayı'nda düzenlediği ilk davete konuk listesinde olmasına rağmen katılmak istememiş, ancak kocasının gitmezse kendisini boşayacağı tehdidi üzerine katılmaya ikna olmuştur. Davette, Atatürk ve beraberindekiler zeybek oynarlarken Arnavut prenses baygınlık geçirir. Ayılmakla bayılmak arası sözleri şunlardır: "Ah, bu canım saray! Bir zamanlar burada padişahlara arz-ı ubûdiyet edilirken şimdi horonlar tepiliyor, zeybek oynanıyor. Ah, bu güzelim salonda ne seçkin, filhakika asil davetlere tanık olmuştuk biz. Böyle mi olacaktı? Buna mı revaydı bu seçkin salon?" Sözleriyle Mustafa Kemal'i çok kızdırdığı hatta ertesi gün evden aldırılıp İstiklal Mahkemesi'ne gönderileceği düşünülürken Atatürk, kadının cesaretinden etkilenir, "bir dalkavuk olmayışını, karakterli, zeki bir kadın olarak eleştiride bulunmuş olmasını takdirle karşılamış." (s.672) Atatürk'ün aristokrat bir aileden gelmeyişi, burjuva kökenli olmayışına dayanan bu eleştiriler Falih Rıfkı Atay'ın "Umumi kültürü sınırlı bir Osmanlı subayı idi." sözlerinde de kendini duyurur. Bu noktada yine farazi bir parantez açarak, Belkise'nin öfkesinin altında yatan nedenlerden birinin de kocasının almayı kabul ettiği 'İşigüzel' soyadı olduğunu belirtmek gerekir. Roman yazarının da Arnavut kökenli oluşu, İşigüzel soyadını taşıması ve aile büyükleri arasında Belkis adlı bir kadının varlığı seçilen soyadını romandaki oyunsuluk unsurlarından birine dönüştürür.⁶

Atatürk'ün ani ev ziyaretleri de yine Belkise ve ailesi sayesinde metne yansır. "Ev gezmeyi, dolaşmayı, nasıl düzenlenmiş bakmayı, yeni inşa edilmiş şeyleri seyretmeyi severdi. (...) İzmir Palas'ı gezmiş. Bunlar için 'Cumhuriyet konutları' dermiş ve pek ehemmiyet vermiş bu yapılara. Çünkü bu yapılar cemiyet hayatını da değiştirmektedir. Cumhuriyet'in yapmak istediği şey zaten buymuş." Bu sözlerin devamında, Atatürk'ün ziyaret edeceği aileler için Türk ve Müslüman olmaları kıstasını aradığı belirtilir. (s.676) Atatürk'ün

6 Arman, Ayşe. (röp.) "Kızlar İstediklerini Öpebilmeli", Hürriyet.com.tr, Ekim 19, 2013. (erişim tarihi 25.09.2025)

yenileşmeyi yaşamın her alanını içeren bir bütün olarak algıladığını gösteren pek çok ayrıntıdan biri de bu ziyaretlerdir. Atatürk'ün özellikle başkent Ankara'nın inşası sürecinde mimariye fazlasıyla önem verdiği bilinmektedir. Atatürk, ziyaret ettiği Arnavut konağında ailenin kızı Tevhide'nin kitaplığından Proust'un kitaplarını aldırır. Ayrıca görüp beğendiği eşyalar da kendisine hediye edilmiştir.

Atatürk'ün erkeklerin fes yerine şapka takması arzusu da romanda yine bu ailenin alaycı yorumları eşliğinde yer bulur. Birdenbire tüm erkeklerin şapka edinmek telaşına düşmeleri, nasıl takılacağı bilinmediğinden verilen komik görüntüler anlatılırken “onun (Atatürk) traktör üstünde çektiği ilk şapkalı fotoğrafına gülüyorlardı. Sonra diyorlardı ki, ‘Aslında fes mi, kalpak mı olsun konusunda kararsız kalmış. Derken, kendi hayatından, başından geçen bir olaydan ilham almış ve ‘Şapka olsun’ demiş.” (s.725). Tıpkı şapka gibi, Boğaz vapurunda Ravel'in Bolero'sunun çalınması, ezanın Türkçe okunması da ailenin “Batılılaşıyoruz işte, fena mı?” şeklindeki alaycı yorumlarına yol açar. Bu ailenin Mustafa Kemal ile ilgili eleştirilerinin nedenini özetleyen cümle ise “Batı, kimse böyle istediği için değil, hürriyete sahip olduğu için böyle oldu, Batı oldu.” cümlesidir. (s.726) Cümledeki içkin anlam ise tüm yeniliklerin, Batılılaşma çabasının Mustafa Kemal'in istekleri olarak değerlendirilmiştir.

Arnavut ailenin konağında Mustafa Kemal ve yakın çalışma arkadaşları ile Cumhuriyet hakkında pek çok sohbet gerçekleşir. Mustafa Kemal Atatürk'ün aylık gelirinin bin yedi yüz altmış beş reşat altını olduğu; buna mukabil makamının tüm giderlerinin maaşından ödendiği; Kral Edward'ın ziyareti sırasında Ertuğrul Yatı'nın kir pasının Kralın üstüne dökülmesi üzerine itibardan tasarruf etmemek için Savarona Yatı'nın alındığı; İstiklal Mahkemeleri; yüz ellilikler listesi bu sohbetlerde dile getirilen konular arasındadır. (s.731)

Aynı konakta Atatürk'ten sonrası da konuşulur: “Sonraki adam o (İnnü) olacaktır, diye düşünmekteyim. (...) Ortada başka kim kaldı? Karabekir ile Orbay, İzmir Suikasti davasıyla silindiler, Ali Fethi deseniz, Şeyh Sait İsyanı'yla gitti. Çakmak, milletvekili değil. Celal'se partililer tarafından sevilmiyor. Onu bir tek İstanbullu zenginler seviyor. Ne kaldı geriye?” (s.731) Bu sözlerde de Atatürk'ün yakın çalışma arkadaşlarının pek çoğunun olumsuzluklar içinde sunulması Atatürk'e ilişkin olumsuz bir algıya hizmet etmektedir. Bir ruh çağırma seansında Atatürk'ün ruhunu çağırın Tevhide, ona ölümüyle ilgili sorduğu sorular karşısında İngilizler tarafından zehirlenmiş olduğu yanıtını alacaktır. (s.741)

2010 yılı Türkiye'sinde, İstanbul'da, Sultanbeyli gibi muhafazakâr bir semtte, “cenazeye çiçek isteyenlerin Atatürk'e put muamelesi yapanlar” olduğu belirtilirken Mustafa Kemal Atatürk için “Müslüman'a mı çalışmış? Gâvurluğa çalışmış.” sözleri sarf edilir. Sözlerin sahibi çiçekçi “Oh olsun. Biz de cenazelerine çiçek isteyenlerin hepsini kazıkıyoruz.” diyerek çiçek üzerinden bile bir ayrışma gözetir. (s.342) Bu durum, Atatürk'ün tekkeler,

hilafet makamı ve din eksenli kararlarının toplumun bir kesimi tarafından hâlâ olumsuz algılandığını ortaya koyar. Buna karşın Nişantaşı gibi daha modern ve burjuva kesimin yoğun olduğu semtlerde Atatürk sevgisi yoğundur. Nişantaşı'nın en eski ailelerinden birine mensup olan Yalnız Anne, Maçka Parkındaki Türk büyüklerinin büstlerini görünce “Şuna bak, rezillik. Güya Çin’e kafa tutan bir avuç çadır beyini, serseriye, Türk büyüğü yapıp çıkmışlar. Tarih bu kadar yanlış öğretilir. Hem Atatürkçüğümüz nerede?” diye sorar. (s.596) İki semt arasında yaşam tarzı, kadınların giyim kuşamı, kadınların sokağa çıkma biçimi, gece vakti, mağaza vitrinleri gibi pek çok unsur için geçerli olan farklılık Atatürk’ü alımlayış açısından da geçerlidir. Hatta, belki de diğer tüm farklılıklara yol açan unsur bu alımlayıştır.

Atatürk’ü babası olarak gördüğünü ifade eden Muazzez, ona duyulan sevgiye dair tahliller de yapar: “Salakların, kıt akıllıların Atatürk’ü sevmesi yasaklanmalı. Çünkü onlar kutsalları gibi tapıyorlar bu büyük adama. (...) Oysa Atatürkçüğüm olgun bir sevgiyle takdir edilmek, günahlarıyla sevaplarıyla anlaşılacak isterdi. Bıraksan şöyle deyip ağlaşacaklar: Gelsin, bizi kurtarsın! Sen kendi kendini kurtarsan nasıl olur acaba? 1980 Darbesi’nde Atatürk dünyaya yeniden geldi ama darbeciler Mussolini’den beter, neredeyse hilkat garibesi getirdiler dünyaya. Peygamber ilan ettiler canımın içini.” (s.728) Muazzez’in sözünü ettiği yaklaşım Atatürk sevgisi kisvesiyle Atatürk’e yapılan kötülüğü ihtiva etmektedir.

Arnavutların konağında Atatürk’e dair bir başka sohbette Hitler’in “Onun birinci talebesi Mussolini, ikinci talebesi benim” dediği aktararak dolaylı yoldan “diktatör” imasında bulunulur. Ancak, Atatürk’ün kendisine sunulan Nazizm raporunu okuyunca “Kim bu zorbalar? Kendilerini ne hakla milletin iradesinin üstünde sanıyorlar? Bu kuvveti nereden alıyorlar?” şeklinde sorular sorduğu; hatta, parti ideolojisi olarak kendisine önerilen Kemalizm için “Bunu hakaret addederim” dediği ifade edilir. Batılı bir gazetede yer alan “Mustafa Kemal’i diğer Führer’lerden ayıran, hikâyenin mutlu sonla bitmesiydi. Savaşa Osmanlı olarak girdi, Türk olarak çıktı.” satırları anımsanır. (s.757) Ayrıca, *Küçük Prens* romanında sözü edilen “Türk diktatör”ün Atatürk olduğu da yine bu ailenin dillendirdiği bir durumdur. (s.678) Romanda Atatürk’e dair net biçimde “diktatör” nitelemesi yapılmamakla birlikte, özellikle bu aile aracılığıyla söz konusu nitelemeye meydan verebilecek uygulamaları daima anımsanır, anımsatılır.

Atatürk’ün “uygar bir insan gibi masasında çiçek görmek istediği” Münire Kadın aracılığıyla anlatıcıya dek ulaşmış bir bilgidir. Hatta, Münire Kadın “Mustafa Kemal, adını verdiği çiftliğini ve ormanını, içten içe, babasının haydutlar tarafından yakılıp yıkılan ormanının anısına kurmuş. Boy atan, büyüyen her şeyi çok severmiş. Onda analık duygusu gibi bir şey varmış” şeklindeki sözleriyle, genel tutumunun aksine, Atatürk’ün kişiliğine dair olumlu bir tespite bulunur. (s.849)

Romanda önemli tarihi kişiliklerden biri olarak Halide Edib de geniş yer bulur. Münire Kadın'ın Amerikan Koleji'nden sınıf arkadaşı olarak sunulan Halide Edib, *New York Times*'daki ifadeyle "Türk Jeanne d'Arc"ıdır. Tekkenin kapatılması kararı karşısında Halide Edib'den de yardım uman Münire olumsuz bir tavırla karşılaşır. "Halide, buna 'Ben 31 Mart Vak'asında Mısır'a kaçarken sen buraya mı kapandın?' diye sorup gururunu kırmış." (s.110) 31 Mart Vak'asında rol oynayan şeriatçıların kara listesinde olduğu için Özbekler Tekkesi'nin yardımıyla Mısır'a kaçan Halide Edib, nasihat verircesine bir edayla Münire'ye başı sıkışırsa gidebileceği başka adresler önerir. Sonraki günlerde onun hakkında idam kararı çıkmış olduğunu duyan Münire'nin ise "eli ayağı titreyecektir." (s.113) Halide Edib'in Milli Mücadele'yi desteklediği ancak ilerleyen yıllarda Mustafa Kemal Atatürk ile fikir ayrılığı yaşadığı bilinmektedir. Romanda, Atatürk'e yönelik olarak planlanan 14 Haziran 1926 tarihli suikast girişimi de yer bulurken bu olayın Halide Edib'le ilişkilendirilmesinin nedeninin bizzat Atatürk olduğu ifade edilir. "Mustafa Kemal ecnebi bir gazeteye (...) suikastçılar arasında, bir dönem siyasi danışmanlığını yapan bir kadın olduğunu söylemiş. Bunun üzerine yurtdışında olan Halide Edib sürgün yaşamaya mecbur kalmış." (s.122) Halide Edib'in anılarında Mustafa Kemal ile ilgili yazdıklarından alıntılara da yer verilmekle birlikte o anıları okuyan Mary'nin "Bu kadını yaşatmazlar" yorumunda bulunduğu belirtilir. (s.135) Dede, Halide Edib'in Sultanahmet mitinginde yaptığı konuşmayı, "Cumhuriyet'e giden yol"un başlangıcı olarak değerlendirirken, Cumhuriyet'in kuruluşunda şehzadelerin, sarayın tecrübelerinden yararlanılmasını istemesini makul bulur. (s.254)

Memoria'nın anımsadığı kişilerden biri de Piyer Loti'dir. "Ben Tekkeye bırakılmazdan evvel buralardan geçip gitmiş, Eyüp Sultan'ı, mezarlığı çok sevmiş bir Fransız varmış. Kadın değil. Buralara hava almaya gelir, yukarıdaki çayırılıkta delikanlılarla güreş tutarmış. Muhitimizde ev tutmuş. Osmanlı paşalarının karılarıyla düşer kalkar olmuş. Boğa gibiymiş. (...) işte bu tepecik onun adıyla anılır olmuş." (s.126) Münire Kadın'ın gizli saklısı arasında "anadan üryan bir fotoğrafı" bulunan Piyer Loti çapkınlığıyla anılırken ondan öğrenilen Fransızca ile Tekkenin kapatılmaması için Mustafa Kemal'e bir de Fransızca mektup yazabilmek mümkün olur. İsmet İnönü, Enver ve Talat Paşalar da Atatürk etrafında adı geçen tarihi kişilikler olarak yer bulurlar. İsmet Paşa'nın Kütahya Savaşı'nda birlikleri yanlış yere mevzilettiği; Enver Paşa'nın "Sarıkamış'ta orduyu perişan edip İstanbul balolarına yetiştirdiği" ve Talat Paşa'nın da "Anadolu'nun kadim halkı Ermenileri, Hitler'in Yahudileri sırf Yahudi oldukları için yok etmesine ilham verecek biçimde ortadan kaldırdığı" ifade edilir. (s.208)

Cumhuriyet ise daha derinlikli olarak tartışılır. Amerika için "1776'da kurulmadı. 1619 yılında Afrika'dan getirilen kölelerle kuruldu. Bugün köle olanlarla. Evet, biz İngilizlere karşı bir savaşın sonucu bağımsız olduk. Ama

bu kadarını söyleyenler bir şeyin üstünü örtüyorlar. Bizim bağımsızlık savaşımız köleliği korumak için de verilmişti.” (s.239) diyen Mary, benzer bir yanlışlığın Cumhuriyet için de söz konusu olduğunu belirtir. “Herkes bir başkasını yurdundan ediyor, ötekini tanımıyor.” Misafir ise bunu daha açıkça ifade eder: “Kurtuluş ve kuruluş hikâyemiz, aynı zamanda bu ülkenin Hıristiyanlarının yok edilmesinin tarihi. İlerideki nesiller onların uğradığı bu eşitsizliği görebilecek mi acaba? Allah vere, onları işbirlikçi olmakla suçlayacaklar. (...) Aleviler, Kürtler, Çerkesler eşit haklara sahip olmak dışında bir talepte bulunmadılar.” (s.240) Münire Kadın ise bir yandan tüm bunları kabul ederken öte yandan da bu tavrın gerekli olduğunu, “Cumhuriyet tek kimlik altında kurulmazsa, bu topraklarda isyandan başımızı alamayız.” (s.241) diyerek belirtir. Misafir’in tartışmanın devamındaki öngörülerini önemlidir: “Kaçan Vahdettin’in ve Halife’nin iyi yetişmiş birer insan, gerçek bir entelektüel olduğunu söyleyenin suratına tükürecekler. Ermeni kim, Yahudi kim, Rum kim, Süryani kim? Diğerlerini saymıyorum bile. Yok olmayacaklar ama Türkler onlara ‘Siz de kimsiniz?’ diyecekler. Nereden çıktınız? Pardon, buraya nereden geldiniz? Cumhuriyet her şeyi gökten zembille indirdiği için böyle olacak bu! Kalan Türkler de Cumhuriyet’in kıymetlilerinin tiksindiği, aşağıladığı, kendisinden saymadığı köylüler olacak. Cahil cühelayla kalacağız.” (s.241) Münire de “Cumhuriyet’in sessiz bırakılan hakikatleri yeterince konuşulmazsa gün gelecek toplumu zehirleyecek” şeklindeki öngörüsüyle Misafir’den farklı düşünmediğini belirtmiş olur. (s.550) Dikkatli okur, Misafir’in öngörülerinin aslında Muazzez’in yaşam öyküsünün bir özeti olarak yorumlanabileceğini gözden kaçırmayacaktır. Misafir’in bir kaygısı da romanın yazılış sebebi bağlamında açıklayıcı mahiyettedir. “Ya onların hikâyeleri unutturulursa? Benim gibi, doğup büyüdükları topraklarda yaşadıkları acılar yok sayılırsa?” (s.240) Memoria, bir anlamda onların hikâyelerinin unutturulmasına bir karşı çıkıştır. Yukarıda da değindiğimiz üzere, onlar aynı zamanda “içinden konuşmak” durumunda kalmış olanlar, öz kimliklerini gizlemek, varlıklarını unutturmak gereği duymuş olanlardır. İlerleyen sayfalarda yer alacak Dersimli, Rum Madam ve Mösyö, Fırat bunlar arasındadır.

Dede’nin kendisiyle Cumhuriyet arasında bulduğu benzerlik ilgi çekicidir: “Hepsi olup çıkmıştım işte. Tekke artığı, imparatorluğun kuyruk acısı, mezarlık serserisi, âlim, ulema, Cumhuriyet çocuğu, İstanbul piçi. Kimsesiz olmak böyle bir şeydir. Bu ülke de, Cumhuriyet de kimsesizdir. Kimsesiz olduğu için her şey vardır içinde. Karmakarışık içi.” (s.175) Dede’nin sözünü ettiği karmakarışık hal toplumsal yapının çok bileşenli oluşu ile ilgiliyken; kimsesizlik ise köksüzlük olarak düşünülebilir.

2010 yılı Türkiye’inde Sultanbeyli’de açtığı korsan kitap tezgâhında dinî kitaplara ya da test kitaplarına gittikçe daha çok yer vermek durumunda kalan Korsan, bu durumu Cumhuriyet’e gizli saklı ihanet etmek, Cumhuriyet’in arafında kalmak olarak düşünür. Ancak Sultanbeyli’de yaşamaya devam ede-

bilmek için de bu yolu izlemesi gerektiğinin, hatta belki sonraki adım olarak yeşil parkasını çıkarmaya ikna olacağıının farkındadır. (s.375) Bu farkındalık, Cumhuriyet'in yaklaşık yüz yıl sonra bile din olgusuyla çatışan bir yapı olarak algılandığını ve bu algının belli semtlerde daha güçlü olduğunu ortaya koyar.

Muazzez Hanım'ın Cumhuriyet ile ilgili tespitleri ise daha farklı bir boyut taşır. Cennet Apartmanının inşaatı 29 Ekim 1923 günü tamamlandığından adının Cumhuriyet konması şeklinde bir beklenti oluşmuşken apartmanın ilk sahibi olan Rum çift ad olarak Memoria'yı seçmiştir. Muazzez, Rum çiftin Cumhuriyet adını seçmemiş olmasını şöyle yorumlar: "Cumhuriyet onları adam yerine koydu mu, onlar apartmanlarının adını Cumhuriyet koyacak? Bekle ki koysunlar. Cumhuriyet'in sahiplenmediği bir tebaa bu isimi apartmanına niye versin kızım? Sen olsan verir misin? Cumhuriyet'i Türkler Türkler için kurdu. Hani bunun Ermeni'si, Rum'u? Nerede Yahudi'si? Kürt'ü, Alevi'yi söylemiyorum bile. Onlar dış kapının dış mandalı." Sözlerinin devamında da Rumların bu hınçla Atatürk'ün evini bombalamış olduklarını ifade eder. (s.602) Muazzez'in, benzerlerini sıkça tekrar edeceği bu sözler çok uluslu bir imparatorluk yapısından ulus devlet modeline geçişte yaşanmış olan sorunlara işaret ederken Cumhuriyet'in bu sorunları görmezden geldiğini, yok saydığını ima etmektedir. Muazzez'in yaşam öyküsü cinayetten gaspa dek pek çok kötülük barındırsa da onun kendi yaşam öyküsünü tamamen tersine çevirmesine imkân sağlayan, Osmanlı Devleti yerine kurulan Cumhuriyet'tir. Söz konusu yok sayısı mesele edinmeyişiinde bu durum da oldukça etkilidir.

Arnavut Prenses Belkise ise, Atatürk'e ve Cumhuriyet'e oldukça mesafeli yaklaşır. Cumhuriyet'in özellikle kadınlara kazandırdıklarının farkındadır. "Avukatlık, doktorluk, belediye azalığı bir Avrupalıdan daha kolay veriliyor biz kadınlara, doğru. Lakin bu Cumhuriyet, kadınlığı bir türlü veremiyor biz kadınlara." (s.690) Belkise'nin sözünü ettiği "kadınlık" muğlak bir anlam içermekle birlikte, başka bazı davranışlarından yola çıkarak Osmanlı dönemiyle özdeşleştirdiği söylenebilecek olan daha nahif, nazenin bir kadın tipolojisinden söz ettiği düşünülebilir. Sürdüğü müreffeh yaşam koşullarının, aristokrat bir aileden gelmesinin de etkisiyle getirdiği bu eleştiri, dönem koşulları göz önüne alındığında biraz yersiz durmaktadır.

Dersim ve 6-7 Eylül olaylarından söz edilirken de Cumhuriyet'e eleştirel bir yaklaşım sergilenir. Belkise'nin kızı Tevhide, Dersimli genç kıza "Bizim Cumhuriyet'imiz senin aileni tarumar etti" (s.716) derken Nişantaşlı bir hanımefendi, ailesinin, köyünün Cumhuriyet tarafından bombalandığını söyleyen Dersimli'ye "Cumhuriyet hiç bombalar mı? Cumhuriyet fener alayı yapar. Cumhuriyet balo yapar. Cumhuriyet marş söyler. Cumhuriyet trene biner. Cumhuriyet kadınla erkeği yan yana getirir. Temiz insanlar Cumhuriyet'e tabidir" sözleriyle yanıt verir. Söz konusu yanıtta ironi dikkat çekicidir. Muazzez bu ironiye Belkise'nin ailesini de ekler: "Dersimli gibi Cumhuriyet'e kuyruk acıları vardı." (s.692)

Arnavut ailenin konağındaki sohbetlerde Cumhuriyet'in kitlesel kıyımlara baş vurmadan kurulduğu belirtilirken "Mussolini'nin tavsiye ettiği devlet ideali, Paşa'nın yakın mesai arkadaşları tarafından Kemalizm olarak benimsenmedi mi?" sorusu sorulur. Ancak, "Cumhuriyet'in hiçbir zaman Nazi veya komünizm muadili olmadığı; yalnızca tek partili ve otoriter bir rejim olduğu ve koskoca bir imparatorluğun ardından böyle olması icap ettiği" de dile getirilir. Ailenin asi genç kızı Tevhide yapılan inkılapların "memleketin yozlaşmış aslına rücu etmek" olduğunu söyleyerek bunun sonucunda milliyetçiliğin vücut bulacağını iddia eder: "Zaten bulmadı mı? Memleket içindeki azınlıklardan nefret etmek, kendini diğer uluslardan, milletlerden üstün görmek bunun tezahürü değil midir? Milliyetçilik uzun vadede bu milleti kangren edecektir." (s.734) Tevhide'nin sözünü ettiği milliyetçilik, yeni kurulan ulus devletin azınlıklara tutumuna ilişkindir. Romanın bütününde de bu tutumun eleştirildiği belirtilmelidir.

Tevhide, 1920'li yıllarda arttığı gözlemlenen genç Müslüman kadınların intiharlarını "asri hayatın zevkinin kurbanı olmak" şeklinde değerlendiren anlayışı "toplulukları tekrar dinin afyonuna teslim etmek, bilhassa kadınları yeniden eve kapatmak" amacına bağlar. Bu düşünceye itiraz olarak dillendirilen "Tekke ve zaviyeler kapandı artık. Gelmez o günler geri" sözlerine ise "Kapandılar da ne oldu? Yeraltına indiler" diye yanıt verir. Henüz Atatürk'ün sağlığında bile, Şah onuruna hazırlanan Binbir Gece Masalları gösterisinde havuzda yüzen huriler, güzel sesli hafızlar gibi alaturkalıklar görülmeye başladığına dikkat çekerek bunu "Kökün neredeyse gölgen oraya düşer" diyerek açıklar. (s.739) Tevhide'nin tüm bu tespitleri Cumhuriyet'in kazanımları olarak değerlendirilebilecek yeniliklerin toplum tarafından özümsememiş olduğuna ve buna bağlı olarak da yeterince sağlam temellere dayanmadıklarına işaret eder.

Yaşamındaki köklü değişikliğin Cumhuriyet'le mümkün olabildiğini düşünen Muazzez, Cumhuriyet'le özdeşleştirilen bazı uygulamaların yanlış bilinirliğine de dikkat çeker: "vaktiyle örtünen, inançtan değil, yoksulluktan örtünürdü. Dışarı çıkarken giyecek mantosu, pardösüsü, entarisi olmayan, çarşafı geçirirdi üstüne. Ayrıca bilir misin ki Cumhuriyet değil, Osmanlı'nın sonu çarşafa tepki göstermiştir? İstanbul polisinin eline makas tutturulmuş, nerede çarşafı kadın görse eteğini, pelerinini boydan boya kesmesi emredilmiş. Yani Osmanlı polisinin revolveri gibi, bir de makası varmış." (s.817)

Lüküs Hayat operetinin sözlerinin Nazım Hikmet'e ait olduğunu ve "Cumhuriyet'in getirdikleriyle dalga geçtiğini" dillendiren de yine Tevhide ve aktaran da yine Muazzez'dir. "Memleketteki Batılılaşma sevdasıyla alay etmişler kendilerince. İşte bunu anlatırmış *Lüküs Hayat*. Bizim gibi hizmetçileri ve Cumhuriyet'in zenginlerini, Atatürkçüğüm öyle istiyor diye Batılı oluverenleri, evlerini, yurdunu öyle döşeyenleri. Ama iyi ki de öyle olmuş, dar kafalı bağnazların gelenek adı altında dayatmalarındansa, Batı'yı

şiar edinmişiz kendimize” (s.793) Bu tespitler de yine, Tevhide ve onun içinden geldiği sosyo ekonomik tabakanın Cumhuriyet’e ilişkin ikircikli tutumunu yansıtmaktadır. Ayrıca, söz konusu operetin özellikle Muazzez tarafından sıklıkla anımsandığı ve kendi öyküsü bağlamında bir leitmotiv olarak değerlendirilebileceği de belirtilmelidir.

Dersim Olayları

Memoria’nın Muazzez Hanım sayesinde baktığı, gördüğü, anlattığı bir diğer acı da Dersim olaylarıdır. Muazzez’in tek arkadaşı olduğu söylenebilecek Dersimli, söz konusu olayların canlı tanığıdır. Dersimli’nin asıl adı Xece’dir. Okuma yazma bilmediği gibi, “dayak yemeye, itilip kakılmaya” alışmıştır. Hatta, Sarı Çiçek ilahisinin sonunda Yunus yerine kendi adını söylediği için Muazzez ve onun annesinden de dayak yemiştir. Muazzez’in uzun yıllar boyunca taktığı peruk Dersimli’nin saçlarından yapılmıştır. Dersimli, ablası dışında tüm ailesini olaylarda yitirmiştir. Kendisi de İstanbul’da oldukça zor koşullardan sonra bir yaşam kurmaya başlamış ancak genç yaşta faili meçhul bir cinayete kurban gitmiştir.

İstanbul’un eski ve ünlü jinekologlarından birinden söz eden Muazzez Hanım, “Cumhuriyet’in önde gelenlerinin ‘üremesin bunlar zinhar’ dediklerinin soyunu kuruttu”ğunu dile getirir. Bunun nasıl yapıldığı sorusunu ise “Dersim’de bombalananlar var ya. Onlardan arta kalan genç kızların, kadınların rahimlerini almış. Sekiz aylık gebelere ölü doğum yaptırmış. Adam bildiğin kasapmış.” şeklinde yanıtlar. (s.611) Muazzez Hanımın sözleri Dersim olaylarının neredeyse bir soykırım boyutuna ulaştığı iddiasını barındırmaktadır.

Geldiği yerin fısıltıyla söylenen adıyla anılan Dersimli, bombalandıklarını hatta keçilerinin bile vurulduğunu anlatır: “Bizim aşımız olduğundan. Bizim canımız, yağımız, yağurdumuz, peynirimiz, sütümüz, etimiz olduğundan, keçilerimizi bile vurdular.” Sebep olarak ise “başka olduğum için” diyen Dersimli sözlerini “Dağların arasında öylece yaşayıp gidiyorduk. Kimseye bir zararımız yok idi.” şeklinde sürdürür. (s.692) “Geldiği yeri unutamayıp, geceleri uyanıp, böğüre böğüre ağladığından ve yola gelmediğinden, gözden çıkarılmış”, Teneke Mahallesi’nde bir mandıraya bırakılmıştır. Muazzez “Oysa Atatürkçüğüm, isyancıların evlatlarının terbiye edilmesini ama heba edilmemesini buyurmuş. Ne kadar iyi bir insan. Lakin bunlar iyilikten ne anlar? Ne bilir Cumhuriyet’in faziletlerini?” yorumuyla Dersimli’nin acısını anlamaktan ne denli uzak olduğunu ortaya koyar.

Dersimli’nin memleketindekiler Kürtçe konuşmak için isyan etmişler, askerlerce öldürülmüşlerdir. “İşte bu kız kurtulmuş, bu kadar basit. Zaten Cumhuriyet, çocuklara kıyabilir mi? (...) Toplamış bu yetimleri, öksüzleri, dağıtmış askerlere. Subaylar güzel çocukları seçip seçip almışlar. Kalanlar bir trene doldurulmuşlar. (...) Her istasyonda en güzelden en çirkine bir çocuk bırakılmış. Durulan istasyonun, kasabanın, şehrin eşrafından, öncelikli ola-

rak devlet görevlilerinden bu çocukları sahiplenmeleri istenmiş. (...) Cumhuriyet, evlatlarının sokaklarda perişan olmasını istememiş olmalı ki bunu nereye kaçarsa kaçsın bulup bir aileye emanet etmişler.” (s.696) Muazzez, Dersimli’nin farklı ailelere emanet edilmesini “terbiye etmek, medenileştirmek, evladı olarak görmek istemek” diye yorumlarken Dersimli, “Biz Cumhuriyet’in üvey çocuklarıyız”, “Sizin Cumhuriyet’iniz bombaladı beni.” gibi cümleler kurar.

Dersim’in bombalanmasında görev yapan isimlerden biri de Sabiha Gökçen’dir. Muazzez, Sabiha Gökçen’in ağzından dinler Dersim olaylarını. Sabiha Gökçen olayları “aldatılmış zavallı bir grup(un) çıkar düşüncesiyle silahlanarak anlamsız birtakım hareketlere tevssül etmesi” olarak değerlendirir. “Canlı ne görürseniz ateş edin!” emri aldıklarını belirterek sözlerini “Asilerin gıdası olan keçileri dahi ateşe tutuyorduk. Hayatta kalanlar açlıktan ölsün diye keçiler bile bombalandı.” şeklinde sürdürür. Hatta, “Eğer ola ki uçağı arıza yapıp düşerse ya da bu paraşütünü takıp atlamak mecburiyetinde kalırsa isyancıların eline sağ geçmeyip kendini vursun diye, Atatürkçüğümüz ona kendi silahını vermiş.” (s.699) Muazzez, Sabiha Gökçen’in anlattıklarını büyük bir takdirle dinlerken Sacide Hanım farklı bir yaklaşım sergiler: “Yazık, kendisi de bir Ermeni yetimiymiş. Başkalarını yetim, öksüz bırakacak bu vazifeyi nasıl edinmiş?” Muazzez’in bu soruya yanıtı da yine “Cumhuriyet sayesinde” olur.

Sabiha Gökçen’in Ermeni asıllı oluşu bir başka cinayetin de romana eklemelenmesine vesile olur: “hanımefendinin Ermeni yetimi olduğunu söyleyen ve gazetesinde bunu yazan Ermeni gazeteci, yedi sekiz yıl önce iki sokak üstümüzde vuruldu.” (s.701) Muazzez’in sözünü ettiği gazeteci Hırant Dink’tir.⁷ Muazzez ilerleyen sayfalarda Abdi İpekçi’nin de adını anacak ancak, “ötekinin adını vermek biraz sıkır” diyerek Hırant Dink’in adını anmaktan dahi kaçınacaktır. (s.706)

Belkise’nin Nişantaşı’ndaki konağına süt götüren, zaman zaman ağır işler için yardıma çağrılan genç Muazzez, Dersimli’nin o konakta işe alınmasına istemeden de olsa vesile olur. Kendisinin hep istediği işin Dersimli’ye verilmesi, ona şefkatle yaklaşılması Muazzez’in öfke ve kıskançlık duymasına neden olur. “Ben bu hayvanların, Cumhuriyet’imize karşı nasıl diklendiğini de anlayabiliyordum. Biz Cumhuriyet’i kendimiz için kurduk. Sizin için mi kurduk? Sen de dahil olmak istiyorsan benim gibi olacaksın. Boşuna mı dedik, ‘Vatandaş Türkçe konuş.’ ‘Kürtçe konuş’ mu dedik? Benim Cumhuriyet’imde yaşamak istiyorsan evvela Türk olmayı kabul edeceksin. Türk olacaksın!” (s.707) Roman kişileri arasında Cumhuriyet’i sahiplenme refleksini en güçlü biçimde gösteren kişi Muazzez’dir. Ancak, Muazzez’in sahiplenmesi, Cumhuriyet’in ilkelerini ya da inkılapları benimsemek, içselleştirmek gibi durumlardan kaynaklanmayıp kendi günahına bir kılıf arama çabası olarak değerlendirilebilir.

⁷ Hrant Dink, “Sabiha Hatun’un Sırrı”, Agos Gazetesi, 19.01.2017. (Erişim Tarihi 25.09.2025)

Muazzez'in süt götürdüğü bir başka köklü aile de Harmanlılar'dır. Dersimli'nin ablası o konakta çalışmaktadır. Aile, genç kıza Gökçen adını vermiştir. Bu durum Muazzez'i bile şaşırtır: "... hangisine şaşıracağımı bilememiştim. (...) evine aldığı öteki Dersimliye bunların kökünü kurutmak için gönderilen evlatlığın adını vermesine mi?" (s.713) Dersimli'nin ve ablasının hikâyelerini anlatarak onların kuyusunu kazmak isteyen Muazzez, ailenin bu hikâyeden haberdar olmasına ve buna rağmen onlara olumsuz bir tavır takınmamalarına da şaşıır. Kendisini şaşırtan bu durumun gerekçelerinden birini de dillendirir: "Meğer babası, İstiklal Mahkemelerinin meşhur yargıçlarından birisiymiş. Koskoca milleti yargılayan, asan, imparatorluk artıklarını sallandıran bir adamın kızı kimden korkardı ki?" (s.713)

Muazzez, Arnavut ailenin ve Harmanlı konağındakilerin Dersimli'ye olumlu tavırlarını değiştiremeyeceğini anlayınca Dersimli'yi onlara karşı kışkırtmaya çalışır. Ancak Dersimli'den beklediği karşılığı alamaz: "Bir daha olmasın, diyeceğiz ve geleceğimizi daha iyi bir yere taşıyacağız, Muazzez. Bekleyeceğiz ki acımızı tanısinlar ve gün gelsin bizden özür dilesinler." (s.720)

Muazzez, Dersimli'yi kışkırtmak için Arnavutların konağında işittiği bazı sözleri de ona aktarır: "Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak Paşa sizin oraların gelişmesini engelliyormuş. Ağrı Dağı'nda Kürt Devleti kurulacağını sanıyormuş. Doğuya ne tren yolu döşetiyor ne fabrika kurduruyor ne okul açtırıyormuş. Bu sayede bölge halkını cezalandırıyor, fakir, yoksul, eğitimsiz kalmalarını, devlet görevlerine gelememelerini amaçlıyormuş. Bu, uzun sürecek bir işmiş." Dersimli bu sözler üzerine de Muazzez'in beklediği tepkiyi vermeyip Kürt Devleti kurulacağını sanılması ile ilgili olarak "Hâlâ mı?" diye sorar. (s.723) Bu sözlerden yola çıkılarak romanda Dersim olayları ile Kürt meselesinin iç içe ele alındığını söylemek mümkündür.

6-7 Eylül Olayları

Anlatıcı torunun yolunun Cennet Apartmanı ve Muazzez Hanım'la keşmesi ile birlikte 6-7 Eylül olayları da *Memoria*'nın bileşenlerinden biri olur. Çünkü Muazzez Hanım bu olaylar sonucunda "yanında hizmetçilik yaptığı Rum ailenin apartmanına el koymuş." (s.608) El koyduktan sonraki ilk Cumhuriyet Bayramında da apartmana İstanbul'daki en büyük bayrağı bulup asırmıştır. (s.660)

Muazzez'in apartmana el koyması elbette ki öncelikle yoksulluktan zenginliğe geçme, sınıf atlama arzusundan kaynaklanır. Ancak, hem özel yaşamında muhatap olduğu azınlık ailelerinin hem de toplumsal yapıdaki azınlık bileşenlerinin zenginliğine, mutluluğuna duyduğu hınc da bu arzuyu pekiştirmiştir: "Bu imparatorluk artıklarından kurtulmamız gerekiyordu ve kurtulduk. Yeter bunca zaman zengin ve mutlu oldukları.(...) Ayrıcalıklı olma sırası bize gelmişti." (s.666) Muazzez'in sözünü ettiği zenginlik ve mutluluk, Osmanlı Devleti'nde gayrimüslim tebaanın genellikle ticaretle uğraşması

ve bundan kaynaklanan zenginliği ile askerlik gibi belli görevlerden muaf tutulmuş olmalarına dek uzanmaktadır. Cennet Apartmanının ilk sahibi olan Rum ailenin Prenses Belkise ile sohbetleri esnasında Atatürk için “Bize de gelecekti lakin öldü gitti” dediklerini işten Muazzez “Böyle söyleyip gülüşmüş gâvur kaltaklar. Demek burayı halen Türk yurdu olarak kabul etmiyorlardı. İşte böyle böyle bilendim ben.” diyerek azınlıklara “bilenmiş olduğunu” açıkça dile getirir. (s.681)

Muazzez, ilk kocasının dayısı olan Polis Şefi ile birlikte “Rumlara yönelik başlayan büyük saldırıda, İstanbul pogromunda” tüm ayrıntıları önceden planlayarak hareket eder. Polis Şefi, Rum Mösyö’yü, eşini ve torununu korumak için kendi canını feda etmesi gerektiğine ikna ederek onun kendisini asmasını sağlar. “Ucunda Mösyö’nün sallandığı okkalı perde ipi, balkoncunun demirlerine sürtünürken hiçbir zangocun çıkaramayacağı, hiçbir çanın çalamayacağı lanetli bir sesi fısıldadı perişan şehre.” (s.765) Mösyö’ye koruyacağına dair söz verdiği Rum Madam ve torununu ise Muazzez’le birlikte bir tuğla fabrikasına götürür ve orada öldürür. Muazzez, her olasılığa karşı temkinli olmak adına Madam’ın çantasında taşıdığı silahın mermilerini bile çıkartıp saklamıştır.

Olayların Devlet tarafından planlandığı da yine Polis Şefi tarafından dile getirilen bir iddiadır: “Nerede ne var, biliyormuş kalabalık. Elleriyle koymuş gibi bulmuşlardı Rumları. Çoğu İstanbul dışından gelenler, hatta memleketlim. Neredeyse hepsi bir gece evvelinden İstanbul’a getirilmiş. Polis Şefinin duyduğu buydu işte. İstanbul’a, kamyonların arkasında birer hayvan gibi getirilen bu kalabalığın ertesi gün ne bok yiyeceğini adı gibi biliyordu. Polis Şefi, devlet eliyle bunlara verilmiş vazifeden haberdardı: ‘Rumlara yönelik bir Kristal Gece planlamış yüce devletimiz.’” (s.783)

6-7 Eylül olaylarını annesinin hatıralarından dinlemiş olan Yalnız Anne, “Amerika gibi keşfetmedik biz bu ülkeyi. Yeni bir tarih yazılmadı yani. Bir şeylerin üstüne geldi her gelen. Birileri geldi, birileri gitti senin anlayacağın. Vandallığa karşıyım ama Cumhuriyet mesela, gerekeni yaptı, diye düşünüyorum.” diyerek yaşananları hem “vandallık” hem de “gereklilik” olarak nitelendirir. Çelişki, muhtemel ki, yaşananlarla ilgili olarak yer aldığı taraftan kaynaklanmaktadır.

Apartmana el koyduktan sonra bazı milli bayramlarda ya da özel günlerde onu dev bir bayrakla donatan Muazzez, kendisine yönelik olarak söylenen “Masum insanları öldürmenin utancını kapatacak büyüklükte bir bayrak yoktur.” sözünü iştir. Sözü söyleyen ve “müstehzi sırtarak” dinleyenler ise “Betiler, Shapiro’lar, Cebeliler, Harmanlılar, İşigüzeller, Nişantaşı’nın mürekkep yalamışları, hanedanlığın verdiği sadakayla zengin olanlar, minareyi çalıp kılıfını benden evvel hazır edenler. Cumhuriyet’in zengin ettikleri, özü benden daha köylü olan, medeniyeti başa iştirilmiş şapka sanan, kendinden

aşağısını yok sayanlar”dır. (s.689) Söylenenleri duymazdan gelen Muazzez, Cumhuriyet’i bir anlamda devranın dönmesi, sıranın kendisine geçmesi olarak da yorumlamıştır. Yaşadıklarının hanedanlığın verdiklerinin el değiştirmesi, mürekkep yalamışların tahakkümünün bozulması şeklinde değerlendirildiği için de apartmana el koyması ve buna bağlı olarak yaptıklarını bir utanç vesilesi saymamaktadır.

Muazzez’in günahını bilenler ise bunu ifşa etmekten vazgeçmezler. Arnavut Prensesi Belkise’nin kızı Tevhide Cennet Apartmanı’nın kapısına “Bu apartmanın asıl adı Memoria olup Rumlardan gasp edilmiştir” yazısını ve Muazzez’in çirkin bir vesikalık fotoğrafında alnının ortasına “Hırsız” yazılı bir pankart asar. Muazzez’in bu olaya yanıtı Tevhide’yi komünist diye ihbar etmek, inim inim inletilmesini sağlamak olur. (s.702) Gasp ettiği apartman, kocasının dayısı olan Polis şefiyle suç ortaklığı da içeren ilişkisi ve ülkenin genel siyasi ortamı Muazzez’in yaptıklarını örtmeye yetmişken “komünist” olmak suçların en büyüğü gibi algılanmıştır.

Tevhide’nin ailesi “Ermenilerin zenginliklerine kondular, mallarını dağıttılar. Peki istifade edebildiler mi? Bıraksaydık, onlar işletseydiler. Onlar bu topraklarda yaşarken Anadolu daha müreffeh değil miydi?” sözleriyle 6-7 Eylül olaylarını desteklememiş olduklarını yansıtır. (s.747) Bu yaklaşım, olayların ülke ekonomisi üzerinde de olumsuz bir etki yarattığını ortaya koymaktadır.

Rum Mösyö’yü intihar etmesi için ikna ettikten sonra Madam ve torununu da korumak için kaçırdıklarına inandırıp öldüren Polis Şefi ve Muazzez, Nişantaşı’na dönerken “Tanrı onları Türk yarattığı için şükrederler” ve Onuncu Yıl Marşı’nın plağını çalarak şehre girerler. (s.794) Marştaki Türklük vurgusu, sözlerin verilmesiyle de belirginleştirilirken söz konusu sahneye eşlik etmesi bu vurgu ile ilgili bir ironiye yol açmaktadır.

6-7 Eylül gecesi yaşananlar tüm İstanbul’da gözle görülür, rüzgârla can yakar bir boyuttur: “Beyoğlu’nun un ufak olmuş vitrin camları, aynaları, pencereleri, kristal bir yağmuru başlatacaklardı şehirde. İstanbul’un her esintisi günlerce yüzünüzü, gözünüzü, açıkta kalan teninizi çecek, acıtacaktı. Bu eylül esintisi, kristal kırıntıları beraberinde taşıyacaktı. (...) Kalanlar gidecekti. Korkanlar kaçacaktı. İstenmeyen, burada kalamazdı. Mallarında gözümüz vardı. Her şeylerini bırakıp gideceklerdi. ‘Çok özleyeceğim İstanbul seni’ diyenler vardı. Gözyaşlarına mendil yetişmiyordu ve eller sallanıyordu geride kalanlara.” (s.794)

Taksim Gezi Parkı merdivenlerinin, Ermeni mezarlığının mezar taşlarından oluştuğu Dede’nin torununa aktardığı bir bilgidir. Anlatıcı torun da “silik, soluk bir haç işaretiyle, başka türlü bir alfabe” şeklindeki bu taşları Filipinli çocuk bakıcısı Maria’ya gösterir. Maria “Türkler, kendi mezarlarına bu yapılsa, taşları ayakaltına dizilse çok kızar” dediğinde anlatıcı “Türkler, kendisine yapılmasını istemediği her şeyi başkalarına yapıyordu.” şeklinde yanıt

verir. (s.860) Anlatıcının genelleyici tutumu öznel bir yorum da içermekte ve bu durum romanın hemen tümünde görülmektedir.

Kürt Meselesi

Romanda anlatıcının sevgilisi Fırat aracılığıyla Kürt meselesi günümüze dek taşınır. Cizreli bir taksi şoförü olan Fırat, memleketine gitmiş ve bir daha dönmemiştir. Sevgilisi olan anlatıcının uzun süre sonra ona dair aldığı ilk haber ise ölmüş olduğu bilgisidir. Fırat'ın gidip de gelmeyişi konuğu eşcinsel sevgililer Alper ve Taner Cizre'den söz ederken "orada karışık şeyler oluyor. Giren çıkamıyor. Evinden çıkan vuruyorlarmış. Vurulan, sokak ortasında kalıyormuş. İnsanlar ölümlerini bile sokaktan alamıyorlarmış." bilgisini verirler. Anlatıcının "Fırat terörist değildi" şeklindeki itirazını ise "Ama Kürt'tü." diyerek geçersiz, anlamsız bir itiraz konumuna düşürürler. Sözlerinin devamında anneleri Sacide Hanımın tüm bunları kimin yaptığı sorusuna ise "devlet" yanıtını verirler. "Ben istiyorum ki benim devletim, diyeceğim devlet, zorbalık etmesin. İnsanı mezhebine göre ayırmasın." (s.326) şeklindeki cümleler devletin Kürt vatandaşlara yönelik tutumuna eleştirel bir yaklaşımı açığa koyar. Romanda bu tutum sıklıkla anımsatılarak eleştirel perspektif sürdürülür. Anlatıcı, gittiği şehrin abluka altında olduğu ve girenin bir daha çıkamayacağı söylenen Fırat'a ulaşabilmek için, jandarma kumandanı bir tanıdığı olduğunu söyleyen kişilere rüşvet vermekten bile kaçınmamıştır. (s.496) Fırat'tan yola çıkarak "Her insanın kaderi doğduğu şehirdir" diye düşünen anlatıcı "Devletler, çocuklarını büyüten anne babalar gibidirler. Saklarlar, yalan söylerler, yalanlarına inandırır ve asla özür dilemezler." sözleriyle eleştirisini yansıtır. (s.330)

Fırat, anlatıcının ifadesiyle terörist değildir. Bununla birlikte, "ısyan eden, en azından kaybedecek bir şeyi olmadığını bilir. Boyun eğse daha fazlasını kaybedeceğini anlar. İsyan ederek insan bunu öğrenir. İsyan öğretir. Cigeriniz kaç paralık, bunu öğretir." gibi cümleler Fırat'ın ve düşüncelerinin Devlet tarafından makul karşılanmayabileceğini ortaya koymaktadır. (s.533)

Anlatıcının kocası Mesut teröristlerle girilen bir çatışmada şehit olur. Bu şehadet, alışlagelmişin dışında bir perspektiften ele alınır. Mesut kahramanca değil korkuyla şehit düşmüş, son telefon konuşmasında bunu açıkça söylemiştir: "Hakkını helal et. Gitmek var, dönmek yok. Geçen sefer altıma sıçtım kordudan. Ne tank ne tüfek, bizi kimse koruyamaz teröristlerden. Korkusu yetiyor insana." (s.345) Mesut'un yaşadığı korku gireceği olası çatışmaya dair alımlayışını da yansıtır niteliktedir. Kanaatimizce, yazarın son derece doğal olan ölüm korkusunu öne çıkarması yaşanan çatışmalara, çatışmanın karşıt taraflarında olma durumuna fazlaca anlam yüklenmesine dönük bir eleştiri niteliğindedir.

Anlatıcı mezun olamasa da bir süre lise eğitimi almıştır. Okulunun müdürünü "renklerini uygunsuz bulduğu için boynuna doladığı şalına el koyan müdür" olarak anımsamaktadır. Aynı okuldan bir arkadaş müdüre

“darbe artığı İslamcı faşist” dediği için okuldan atılmış ve bölücü terör örgütü yandaşlığıyla suçlanmıştır. Anlatıcı bu etiketlemeyi Ortaçağda birilerini ‘cadı’ ilan etmeye benzetir: “Yakılmak yerine, canlı bomba olacağına dair asılsız iddialara kurban ediliyordu.” (s.545) Bu benzetme de, yukarıda sözünü ettiğimiz eleştirel tavrı içermektedir.

Sacide ve Muazzez Hanım’la birlikte mezarlığa gittiğinde bölücü terör örgütü üyesi bir kişinin cenazesine denk gelen anlatıcı, “yüzünün tam ortasında tarafını ele veren bir işaret taşıyan” bıyıklı bir adamla ağız dalaşına girer. Defnedilen kişiden “leş” diye söz eden adam “Ezelden beri devletimizin düşmanı. Bitmediler gitti” diyerek nefretini dışa vurur. Anlatıcı ise bu nefreti anlamadığını söyleyerek “Birisi de bizden Türk olduğumuz için nefret etse, nasıl olurdu acaba?” diye sorar. “Memleketi güçlü kılmak için vatani bölmek isteyenlere karşı savaşmak” gerektiği şeklindeki karşı çıkışa yanıtı ise uzundur: “Memleket görünmez şeylerle güçlü olur! İlla görünür zenginlik gerekmez bunun için. Hak, hukuk, eşitlik, kardeşlik zenginleştirir bir memleketi. Yerin altında uyuyan madenler değil! Bunu nasıl adaletli paylaşacağını bilmektir bir milleti zenginleştiren şey. Ölüler mezarı paylaşıyor, siz burada vatani paylaşamıyorsunuz. Kaldı ki vatani isteyen yok sizden. İnsanca yaşamak, insanca ölmek istiyorlar. Anadillerini konuşmak istiyorlar. Sizin dininiz, sizin diliniz. Yok mu sizden ötesi?” (s.831) Anlatıcının sözleri “Yüce Türk, ulu Türk diye ulumaktan bıkmadınız, değil mi?” diye devam eder. Romanın bütününde egemen olan devlet/siyasi otorite eleştirisi Kürt meselesi ile ilgili olarak da sürdürülür. Ayrıca, 6-7 Eylül olayları ve Kürt meselesinin ağırlıklı olarak, yalnızca etnik köken nedeniyle kendisini diğerlerinden daha üstün ya da daha fazla hak sahibi olarak gören bir anlayışın eleştirilmesi ekseninde ele alındığı söylenebilir.

Sürdüğü taksinin arkasında “Cizreli” yazar Fırat bir trafik kazasına karışır. Taksisine arkadan çarpan bir adam, “esasinda taksinin arkasındaki yazıya çarptığını” söyler ve gerekçesini de “Çünkü orada Kürtler yaşıyor. (...) Kürtler bu ülkeyi bölmek istiyorlar.” şeklinde açıklar. Bunun üzerine taksinin sahibi, taksinin arkasına “Ya sev ya terk et” yazdırmış “ucunda dalgalanan Türk bayrağını da unutmamıştır.” (s.876) Kürtlere yönelik önyargının büyüklüğünü yansıtan bu olay, taksi sahibinin tepkisiyle bir Kürt-Türk karşıtlığı boyutuna ulaştığı gibi eleştirel düşüncelere, yaklaşımlara tahammülsüzlüğü de göz önüne sermektedir. Anlatıcı “Kürtlerin elleri, ayakları, duyguları, sevgileri, tutkuları yok mu? Shakespeare’in Yahudiler için söylediği, her nefret edilenin yerini tutmaz mı?” diye sorar. (s.877) Shakespeare’in *Venedik Taciri* adlı eserine gönderme de içeren bu sorular Kürtler ile Yahudiler arasında bir “acı ortaklığı” bulunduğunu işaret eder. Anlatıcı ile karşılaşmasının ardından Fırat’ın “Bana âşık olursa ve Kürt olduğumu öğrenirse beni sevmekten vazgeçer mi” diye düşünmüş olması da yukarıda sözü edilen önyargının bir yansımasıdır. (s.879)

Fırat anlattığı bir hikâye ile Kürt kökenli vatandaşların yaşadıklarına dair imalarda bulunur: “Bir keresinde toplu mezarın üzerine bir ağaç tohumu düşmüş. (...) Pervasız bir tohumun düştüğü bu çukurun dibinde meğer kayıp sanılanlar gömülüymüş. Ağaç büyüdükçe burada koyun koyuna gömülü olanların kemikleri ağacın gövdesinde, dalında, budağında ve anlatılan o ki bir yaprağın ucunda meyve verir gibi belirivermiş. (...) Bölgede yakınları, sevdiği, evladı, eşi, kardeşi, evinden alınıp dönmeyen, karakola götürülüp çıkmayan kim varsa, ‘Belki burada gömülüdür’ deyip ağacı ziyaret eder olmuş. Devlet bu ağaca gelenleri uzaklaştırmış. Yetmemiş, dipçikle uzaklaştırmış. O da yetmemiş, tutuklamış. Sonunda çareyi ağacı kesmekte bulmuşlar. Kesilen ağacın gövdesinde gökyüzüne bakan göz çukurları, anlatmak istedikleri varmışçasına, kemikten ağız boşlukları durmaktaymış.” (s.899) Hikâye “toplular mezar, karakola götürülüp çıkmayan “gibi ayrıntılarla, yukarıda da değinilen, Devlet’in yaklaşımının eleştirilmesi amacına uygun düşmektedir.

Cennet Apartmanı’nın sakinlerinden olan oyuncunun Mesut’un şehit düşmesi ile ilgili olarak yaptığı yorum “Zavallı Mehmetçikler bir hiç uğruna ölüyorlar. Savaşsa neyin savaşı? Barışsa niye olmuyor? Yani artık kendi içimizde ayırım var mı ki orada bir grup eşkiyaya karşı bu çocuklar kuş gibi vurulup avlanıyor?” olur. (s.905) Ağırlıklı olarak Fırat’ın bakış açısından yaklaşılan meseleye biraz daha farklı bir bakış sergilenmeye çalışılsa da, yapılan değerlendirmenin sığılığı bu çabanın yetersizliğine yol açmıştır.

Gezi Parkı Olayları

Romanın ülke tarihine yönelik uzun soluklu ilgisi, geçmiş zaman kadar bugünü/şimdi’yi de kapsar. Bu bağlamda Gezi Parkı olayları da romanda yer bulur. “2013 yılının Mayıs’ında, İstanbul’da bir şehir isyanı başlamıştı. İsyân Haziran ortasına kadar sürmüştü.” şeklinde duyurulan olaylar farklı alımlayışlarla yansıtılır. Romanın en olumsuz kişilerinden olan Mesut, eylemlere katılanlardan “İstanbul serserileri” diye söz ederken; “iyi niyetli ailesi” ise “Madem insanlar istemiyor, park olarak kalsın işte” diye düşünür. (s.858) “Asilere hak vermekle birlikte, olan bitene yabancı” olduğunu söyleyen anlatıcı gözlemlerini “Devletin yıkmaya çalıştığı kültür merkezi, halkın astığı pankartlarla süslenmişti. Çatısında ve pencerelerinde mutlu, neşeli insanlar vardı” şeklinde aktarır. Sultanbeyli’de tanımış olduğu ve kendisinin pek çok kitap okumasına vesile olan Korsan da eylemlere katılmıştır ve “öyle mutludur ki, fazla konuşamamışlardır.” Sevgilisi Fırat da “ne güzel direnmiştik” diyerek “isyan günlerinde orada” olduğunu söylemiştir. Hatta, “isyanın ona verdiği umudu öyle güzel anlatmıştı ki onu dinlerken gözlerim (anlatıcının gözleri) yaşlarla dolmuştu.” (s.866) Eylemlere katılanlar, onların eylemler sırasındaki umutları, mutlulukları yazarın olaylara bakış açısını da yeterince yansıtır niteliktedir. İşigüzeli’nin tüm romana egemen olan karşı’yı/öteki’ni/muhalefi’i/susuturulmuş’u benimseyen tutumu burada da göze çarpmaktadır.

Memoria'nın ülke coğrafyasına ait olmadığı için odaklanmadığı ancak görmezden de gelmediği bir diğer acı Yahudi soykırımıdır. Dede'nin Nazi zulmünden kaçıp İstanbul'a gelen Yahudi eşi ve onun annesi aracılığıyla bu acı da romanda yer bulur. "... Hitler'in yaktırdığı Yahudilerin küllerini taşıyan bulutların buraya kadar geldiğine ve üzerimize, is, sis bulutu olarak çökmüş olabileceğine inandı. (...) Bu acıya sessiz kalan, onay veren bütün milletlere yetecek kadar var mıydı bu insan küllerinden? (...) Bir deli, Hitler oluyordu bu, koskoca bir memleketi ve hatta dünyayı, güzel Avrupa'yı yok etmişti." (s.190) Nora ve annesi böylesi bir acıdan kaçıp kurtulmayı başarmışlardır. Ayrıca onlar, Dede'nin yanında sürececek bir yaşam öyküsüyle de yetinmemişlerdir. Dede, "yeni kurulacak devletlerinin coğrafyasında çölü vahaya çevirme gayretine düşeceklerini bildiklerinden" kendisinden gizli olarak İsrail'e göç etmek için ekmekleri bozulmadan saklamaya çalıştıklarını, sahipsiz mezar üstlerini bahçe bostan yapıp çiftliği talim ettiklerini, Mecidiyeköy'deki çiftliklere çalışmaya gittiklerini anlatır. (s.199) Planlayarak hareket etmeleri ve bunca çabaları neticesinde İsrail'e göç etmiş, orada büyük bir aile kurmuş, müreffeh koşullara ulaşmışlardır. Nora'nın İsrail'de yeni bir yaşam kurmuş olmasının, Yahudilerin maruz kaldığı acıları unutturamayacağının bir örneği olarak Struma gemisinin hazin akıbeti de romanda yer alır. (s.205)⁸ Kurdukları yeni ailenin ikinci kuşağının, Dede'nin ve dolayısıyla da Nora'nın torunu olan anlatıcıyla bağ kurmak istememesi belki de acı dolu geçmiş hiçbir boyutta anımsamak istemeyişleriyle ilgilidir. "Bu korkuyla yaşamaya çalıştılar. Daha da katılaştılar. (...) Cesaret korkarak öğrenilir. Yahudi ve anası cesaret göstermeyi öğrenmişlerdi. Ancak bunu başkalarına öğretmeye niyetleri yoktu." (s.202)

Sonuç

Memoria bir hafıza-bellek romanıdır. İşigüzel bu romanla dikkatini hem roman kişilerinin hem de Türkiye'nin hafızasının/belleğinin derinlerine yöneltmiştir. Bu yönelimin nedeni, romanda bir hikâyenin anlaşılabilmesi için en başından itibaren bilinmesi gerektiği düşüncesi olarak açıklanır.

Memoria, uzun bir tarihî süreç boyunca genellikle içinden konuşmak, ses çıkarmamak durumunda kalmış kişilerin ya da kesimlerin nihayet çıkarabildikleri ses olmak iddiası taşıdığı düşünülebilecek bir romandır. Bu noktada, romanın kadın anlatıcısı ve kapatılan tekkelerin sakinleri/müritleri, Dersim olaylarında bombalardan kurtulmayı başarabilmiş olanlar akla ilk gelenlerdir.

Romanın ve hatta roman kişilerinin geçmişe, hafızaya bu denli önem vermesinin bir başka nedeni de yine romanda dile getirildiği üzere "hiç"-

8 "Struma Gemisi'nde Hayatını Kaybedenler İstanbul'da Anıldı". <http://www.istanbul.gov.tr/struma-gemisinde-hayatini-kaybedenler-istanbulda-anildi>. (Erişim Tarihi 25.09.2025)

likten kurtulmak arzusudur. Hikâyesi olmayanın hiç olacağını ve hiç'in de piç'ten farklı olmadığını dillendiren Dede anlattığı hikâyeye hiçleşmeye de direnmiş olur. “Hafıza, unutmaya karşı bir kavgaya tutuşarak yaşar. Esasında bu, insanın tepesine inene, iktidar mı demek istiyordu burada acaba, tepesine inene karşı mücadelesidir.” (s. 697) Sözü edilen, kuşkusuz ki yalnızca hatırlayarak, hatırladığını anlatarak girişilen bir mücadeledir ve genellikle “içinden konuşmak” zorunda kalmışlara aittir.

Kişi kadrosu ekseninde 1920'lere kadar dayandırılan hikâye, anılarla çok daha eski zamanlara dek uzanır. Bitiş ise 2015 yılında, anlatıcı genç kadının intiharıyla gerçekleşir. İşbu çalışmanın odaklandığı tarih ise romanda kişilerin ve onların hikâyelerinin bile önüne geçtiği söylenebilecek olan ülke tarihidir. İşigüzel söz konusu tarihi ağırlıklı olarak sorunlu, zor dönemeçlere yoğunlaşarak ele alır. Tekkelerin kapatılması, 6-7 Eylül Olayları bunlar arasında akla ilk gelenlerdir. Bununla birlikte, yukarıda da sözü edilen “hikâyeyi en baştan bilmek gerektiği” düşüncesi yazarın Osmanlı dönemine, Osmanlı'dan Türkiye Cumhuriyeti'ne evrilme sürecine de dikkat göstermesini kaçınılmaz kılar.

İşigüzel'in pek çok romanında “kötü/kötülük” kavramına daha yakından bir bakış yöneltmeye çalıştığı söylenebilir. Bu bağlamda *Memoria* romanının önemli kişilerinin hemen hepsinin başka insanları öldürmüş kişiler oldukları göze çarpar. Amerikalı Mary, Muazzez, anlatıcı genç kadın akla ilk gelenlerdir. Bu cinayetlerin bazıları faillerin kendilerine yeni bir yaşam kurabilmek arzularından ve bunun için de maktulün kimliğine, malına el koymak gerekliliğinden kaynaklanır. Dede, yaptıkları bazı kötülükleri mecbur kalmakla gerekçelendirirken Muazzez ise bir yandan gaddar/kötü olmanın bedelinden söz ederken öte yandan kötülüğün “düşünce yoksunluğu” olduğundan, sıradanlığından dem vurur. Romanda bu bağlamda da kişisel ve toplumsal/siyasal tarihin benzeştiği düşündürülür. Toplumsal/siyasal ölçekte de ülke tarihi birbirinin canına/yerine/malına göz dikmek olarak yorumlanabilecek hikâyeler barındırır.

Memoria, postmodern roman anlayışının bazı özelliklerini de yansıtır. Anlatıcı sesin kime ait olduğuna dair sıkça yaşatılan karmaşa, kişilerin kendi zihinlerinde kendi seslerini, sözlerini başkalarınınkinden ayırt etmekte zorlanmalarına dek uzanır. Anlatıcının direkt olarak okura seslendiği, hatta onu hikâyenin bazı kısımlarına daha dikkat etmeye çağırdığı da görülür. Okur, bazı sahnelerin yanlış/yalan olduğunu romanın ilerleyen sayfalarında öğrenir. Anlatıcı bu yalan/yanlış sahnelerin varlığından gocunmadığı gibi geçmişin ne kadar doğru ya da gerçek aktarılabilceğini sorgular ve sorgulatır. Söz konusu sorgulama tarih bilimi üzerinde yoğunlaşır. Yukarıda da değinildiği üzere, genel geçer tarih bilgisi “içinden konuşanları” görmezden gelen ve bunun neticesinde de taraflı biçimde yazılmış, hatta kurgulanmış bir bilgi yığını olarak sunulur. Postmodern roman anlayışının “büyük anlatıları sorgulama” yaklaşımı ekseninde değerlendirdiğimiz bu tutum, tarih biliminin yanı sıra

aile kurumu, eğitim, toplumsal ahlâk gibi yapılara da yönelir. Oldukça hacimli olan romanın sürükleyiciliği de yer yer oyunsuluk unsurundan yararlanılarak sağlanır. Ayrıca, romanda metinler arası öğelere de azımsanmayacak ölçüde yer verilmiştir.

İkinci Abdülhamid, Halife Abdülmecid, Mustafa Kemal Atatürk gibi gerçek kişilerin yanı sıra kurgusal karakterler ağırlıktadır. Gerçek kişilerin hikâyeleri kurgusal olaylarla aktarılırken yazarın söz konusu kişilere ilişkin gerçek hikâyelerden, anılardan da yararlandığı görülür. Bunun yanı sıra, Baltalı Hano, Bursa'da leyleklerle kartalların savaşı, Osmanlı dönemindeki ilk güzellik yarışmasının iptali gibi tarihin nispeten daha popüler ya da eğlenceli hikâyeleri de romanda yer bulur. Yazar, uzun bir tarihsel süreci hem roman kişileri düzleminde hem de toplumsal ve siyasal düzlemde sıkıcı bir anlatıya dönüşmekten kurtarabilmiştir.

Roman tarihe yönelik ilgisiyle öne çıkmakla birlikte söz konusu tarihin büyük ölçüde İstanbul'da yaşananları içermesi İstanbul'un mekân olarak da önemli bir yer tutmasını sağlar. İsrail, İtalya, Filipinler, Amerika gibi ülkeler, Mardin ve Dersim roman kişilerinin yaşam öyküleri ekseninde romana katılan mekânlardır. Bunlardan Mardin ve Dersim barındırdıkları büyük acılarla öne çıkar. Ancak, *Memoria*'nın büyük kısmı İstanbul'a aittir ve İstanbul'u anlatır. "İstanbul öyle güzeldi ki aklıma geldikçe anasını satayım diyorum, böyle de güzel olunmaz ki!" (s.139) Dede'nin İstanbul ile ilgili tespitleri yalnızca şehrin güzelliğine ilişkin değildir. "İstanbul halkı hakkını yedirmez. Dünyanın arşında göbeği kesilenlere has kibri vardır burada dünyaya gelenlerin. Yemezler, yedirmezler. (...) İstanbul'da hayatta kalanın sırtı dünya âlemde yere gelmez. Burada yaşayabilen, her yerde hayatta kalır." (s.128) Dede ve anlatıcı torunun yaşadıkları, bu tespiti doğrulamaya yetecek niteliktedir. Sözünü ettiğimiz yaşananlar ise İstanbul'un farklı semtlerini romana taşır. Çocukluğunu ve ergenliğini Eyüp Mezarlığında geçirmiş olan anlatıcı oradan önce Sultanbeyli'ye sonra da Nişantaşı'na sivrulür. Bu iki semt birbirlerine neredeyse tamamen zıt olan yaşam şekilleri sunmaktadır. Anlatıcının yaşamı da bu iki semtte birbirinden oldukça farklı biçimlerde akar. Bununla birlikte, yazar farklılığın kişisel ölçekte kalmasına izin vermez. İki semtin sosyoekonomik yapıları, sakinleri, evleri, sokakları, lokantaları, mağazaları, sokaklarda görülen giyim kuşam arasındaki farklılık pek çok örnekle belirginleştirilir.

Romanın kurgusal düzleminde kadın sesi, sözü, bakışı baskındır. Kişi kadrosundaki kadın sayısının fazlalığının yanı sıra Dede'nin kendi sesini, sözünü torunu olan genç kıza emanet etmiş olması da buna yol açan etkenlerdendir. Kadın'ın ülke tarihinin hemen her döneminde ve hemen her koşulda benzer hikâyeler yaşamış ve yaşamakta olduğu ise şu sözlerle duyurulur: "Aslında hepimiz hiç tanımadığımız kadınların yerine geçeriz. Çünkü kadınların hikâyeleri, yaşantıları hava gibi, su gibi dağılır etrafa ve

biz bambaşka kadınlar, onların bir parçası oluruz. İster cahil ister âlim, ister zengin ister yoksul, ister aptal ister akıllı, ister dindar ister orospu. Bir kadının hikâyesi, bütün kadınların hikâyesidir esasında. Gelir, sizi bulur.” (s.103) Sözü edilen hikâye ortaklığı, bir kadın yazarın kadın meselesine, kadın’ı mesele olarak gören zihniyete yaklaşımını da yansıtır niteliktedir. “Çünkü bir kadını dövdüğünüzde ilkin gururu kırılır ve tamir olmaz o gurur. Vücudun bütün kemikleri kaynar, gurur eskisi gibi olmaz. Gönlünüz hep kırık kalır.” Sözü ettiğimiz yaklaşım yalnızca fiziksel şiddete ya da Türkiye coğrafyasına yönelik değildir. Amerika’da da benzer şiddet hikâyelerinin varlığı, kadının kadını “çayır kızı” gibi nitelemelerle hor görmesi bu yaklaşımın yansımalarındandır. Kadınların hikâyelerinin bu denli öne çıkması belki de “Kız kardeşlik edilmezse, şu yeryüzündeki ömrümüz bir kelebeğinkisi gibi kısa olabilirdi” (s.403) cümlesinde beliren kız kardeşlik etme arzusu ile ilgilidir.

Kaynaklar

- Acar Keskin, S. M. (2019). “Düşünme Kötülüğü Alt Edebilir mi? Hannah Arendt’te Düşünme Üzerine.” *Beytulhikme An International Journal Of Philosophy*, 9 (1), 103-119.
- Arman, Ayşe. (Ekim 19, 2013). “Kızlar İstediklerini Öpebilmeli”, (röp.) *Hürriyet.com.tr* (Erişim tarihi 25.09.2025)
- Baltalı Hano, https://tr.wikipedia.org/wiki/Baltalı%C4%B1_Hano. (Erişim tarihi 25.09.2025)
- Hatuniye Tekkesi, İstanbulansiklopedisi. <https://istanbulansiklopedisi.org/handle/rek/29588>. (Erişim 25.09.2025).
- Hrant Dink, “Sabiha Hatun’un Sırrı”, *Agos Gazetesi*, 19.01.2017. (Erişim Tarihi 25.09.2025)
- İmrag, K. (2023). “Osmanlı’da başlığın yeri: II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet dönemlerindeki şapka yasağı uygulamaları”. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25 (4), 1716-1733.
- İşigüzel, Şebnem. (2024) *Memoria*. İstanbul: Everest Yay.
- KÂNOĞLU, Dr. Meltem Erinçmen , “Türk Kadın Hareketi’nin Resimli Ay Dergisi’ndeki Yansımasına İki Örnek: Ben İnsan Değil miyim? ve Dulluğa Veda”. (....) *Türkiye İletişim Araştırmaları Dergisi*. 53-65.
- “Struma Gemisi’nde Hayatını Kaybedenler İstanbul’da Anıldı”. <http://www.istanbul.gov.tr/struma-gemisinde-hayatini-kaybedenler-istanbulda-anildi>. (Erişim Tarihi 25.09.2025)

**DİL-COĞRAFYA BİRLİKTELİĞİNİN
PARÇALANIŞINDAN DOĞAN İÇSEL BİR
YALNIZLIĞIN ÖYKÜSÜ: ESKİCİ**

“ ”

Bilginç EYAN¹

¹ Dr. Öğretim Üyesi, Kafkas Üniversitesi Dede Korkut Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı.

Giriş

Refik Halid Karay, Türk Edebiyatı'nda öykücülük açısından oldukça ön plana çıkan ve özellikle Anadolu insanını realist bir çerçevede başarıyla yansıtan sanatçılardan birisidir. Öykülerini, *Memleket Hikâyeleri* ve *Gurbet Hikâyeleri* isimleri altında iki ayrı kitapta toplamış olan yazar, her iki öykü kitabında da Türk toplumu ve Anadolu insanını her yönüyle ele almış, onların yaşayış biçimlerini, hayata dair sorunlarını ve çevreyle ilişkilerini toplumun değerler dünyası ile perçinleyerek bütüncül bir şekilde başarıyla yansıtmıştır.

Refik Halid Karay, Realist bir hikâyecidir. Anadolu hikâyeciliğinin ilk örneklerini o vermiştir. Bu yönüde realizmin öncüsü Maupassant'ın etkisi de söz konusudur. Bu bağlamda hikâyelerinde kenar çevreyi, Anadolu'yu anlatmıştır. Öykü kişileri de bu çevrelerden seçilmiş, kendi halinde yaşayan, kendi dünyasını şekillendiren, silik ama o oranda kendisi olan kimselerdir. Bu kişiler, yaşadıkları yerle bütünleşmiş ve o yerle anlam kazanmış kişilerdir. Bu bağlamda ilk planda öne çıkan unsur çevredir (Törenek, 2013, s. 161). Söz konusu çevre, mekânsal çerçevede değerlendirildiğinde ise yazarın tutumu, genel hatlarıyla başta Anadolu olmak üzere Türk toplumuna ait coğrafyadan seçilen ve bireyin anlam dünyası ile varlık alanına zemin oluşturan mekânlar üzerinden hareket etmek yönündedir. Mekân unsurunun ayırt edici bir nitelik taşıması bağlamında söz konusu öykü kişilerinin varlığı, çoğu zaman içinde bulundukları mekân ve geniş çerçevede de coğrafya ile daha güçlü bir anlam bütünlüğü kazanmaktadır.

Memleket Hikâyeleri ve *Gurbet Hikâyeleri* olarak isimlendirilmiş her iki öykü kitabında da şaşırtıcı olaylar arasında o mekâna bağlı, o coğrafya ile bütünleşmiş insanlar görülmektedir (Törenek, 2013, s. 162). Bu sayede Refik Hâlid Karay'ın öykülerinin kurgusu açısından yararlandığı önemli bir nokta açığa çıkar. Nitekim yaşadığı coğrafya ile bütünleşen hikâye kişilerini bir anda başka bir coğrafya ile baş başa bırakabilen yazar, onları fizyolojik, psikolojik ve sosyolojik açılardan birçok sorunun ortasına atar ve bu sorunları öyküleri açısından anlatı merkezli birer izleksel kurguya dönüştürür.

Gözlemlerine dayanarak kurguladığı gerçek mekânları betimlemede oldukça başarılı olan Refik Hâlid Karay'ın eserlerinde kullandığı mekânlar genellikle coğrafi mekânlardır. Olay merkezli anlatılarında kurgusal karakterler sürekli olarak hareket halindedir. Bu hareket ise genellikle birbirinden farklı coğrafyalara seyahat etmektir (Ünsal, 2018, s. 135). Kendisini bir anda farklı bir coğrafyanın içerisinde bulan ve kendilik değerlerinin kaynağını oluşturduğu varlık dünyasına anlam katan kendi/öz mekânından uzaklaşmış olan anlatı kişisi, karşılaştığı bu yeni mekânda/coğrafyada ontolojik açıdan birçok psişik problem ile mücadele etmek durumunda kalır. Söz konusu problemler içerisinde ise “yalnızlık” kavramı tematik anlamda en fazla öne çıkan unsurlardan birisidir. Üstelik bu yalnızlık, ontolojik uyumsuzluklar ve varlıksal gerilmelerle alt zemini oluşturulmuş bir yalnızlıktır.

Refik Hâlid Karay öykülerinde sıklıkla gördüğümüz yalnızlık teması, bu çerçevede içinde dilsel, mekânsal, ontolojik vb. birçok yönü bünyesinde barındıran bir tematik unsur olarak düşünülebilir. Yazarın, *Gurbet Hikâyeleri* kitabında yer almakta olan *Eskici* isimli öyküsünde de benzer durumları görmek mümkündür. Kimliksel varlık alanı olan İstanbul'dan uzaklaşarak Arap coğrafyasına gitmek zorunda kalan bir Türk çocuğun yaşamından birtakım kesitlerin anlatıldığı öyküde başkahraman, kendi dilini konuşacak kimsenin olmadığı bir yaşam alanında içten içe bir boşluğa sürüklenmiştir. Bu bağlamda dilsel, mekânsal ve ontolojik çerçevelerde birçok problemin açığa çıktığı öyküde yalnızlık teması; yurtsuzluk, yabancılık, aidiyetsizlik ve dil ile kültürel yoksunluğun doğurmuş olduğu çeşitli deformasyonlar ile birlikte mekânsal çerçevede şekillendirilmiş ve yazar tarafından başarıyla çocuk kahraman Hasan üzerinden okuyucuya sunulmuştur.

Varlık Alanından Koparılaraq Yalnızlaşan Bireyin “Sessiz Çılgılığı”

İnsan varlığının, ontolojik çerçevede içinde bulunduğu/yaşamını sürdürdüğü çevre ile bütünleşik bir yapıya sahip olması aidiyet hissi beslenen alanların önemini belirgin bir şekilde arttırmaktadır. “Nicholai Hartman, insanın çevreyi dünyalaştırma çabasını, insanlaşmanın en temel göstergesi olarak kabul eder” (Korkmaz, 2015, s. 320). Bu bağlamda bireyin yaşadığı çevreyi çoğu zaman kendilik değerlerini yasladığı ontolojik varlık alanı olarak da kabul etmek mümkündür. Özellikle edebi eserlerdeki kurgu bireylerin tahlillerinde de sıklıkla başvuru insan-çevre özdeşliği, anlatı kişilerinin ontolojik duyumsamalarını da şekillendiren ve çoğu zaman anlatının izleğini yönlendiren önemli bir faktördür. Nitekim içinde bulunduğu çevrenin ya da mekânın özelliklerine göre varlığını ve değerler dünyasını şekillendiren birey, eserlerde buna dayalı olarak yansıtılırken bazen de yazar tarafından ontolojik varlık alanı olarak kabul edilebilecek çevreden koparılaraq içine düştüğü yeni yaşam alanı karşısında vermiş olduğu tepkiler çerçevesinde anlatının izleksel kurgusunu şekillendiren bir hâl alır.

Refik Halid Karay'ın *Eskici* öyküsünde başkarakter olan Hasan ismindeki çocuk, bir anlamda ontolojik varlık alanı olan kendi çevresinden uzaklaşarak, tanımadığı yabancı bir çevrede yaşamaya mahkûm olmuştur. Bu noktada yeni çevresi ile arasında bir adaptasyon problemi oluşan Hasan, başta ana dili “Türkçe” olmak üzere kendi varlık alanındaki hiçbir unsuru bu yeni çevresinde bulamaz. Böylelikle Hasan, ontik bir uyumsuzluk ve yalnızlık sorunu ile karşı karşıya kalır. Verdiği tepki ise sadece susmak edimi/edimsizliğidir. Hasan'ın bu durum karşısında sergilemiş olduğu bu susmak eylemi ise en temelde kendisi için sessiz bir çılgılığa dönüşecektir. Refik Hâlid Karay, hikâyede bu mekânsal uzaklaşmayı da, Hasan'ın tepkisel suskunluğunu da aşama aşama okuyucuya sunar:

Hasan vapurda eğlendi; gırıl gırıl işleyen vinçlere, üstleri yazılı cankurtaran simitlerine, kurutulacak çamaşırlar gibi iplere asılı sandallara, vardiya değiştirilirken çalınan kampanaya bakarak

çok eğlendi. Beş yaşında idi; peltek, şirin konuşmalarıyla da güverte yolcularını epeyce eğlendirmişti. Fakat vapur, şuraya buraya uğrayıp bir sürü yolcu bıraktıktan sonra sıcak memleketlere yaklaşınca kendisini bir durgunluk aldı: Kalanlar, bilmediği bir dilden konuşuyorlardı (Karay, 2020, s. 12).

Hasan, vapura ilk bindiği anda, oldukça neşeli ve mutlu bir görüntü çizmektedir. Çünkü vapura ilk bindiği bu zaman diliminde henüz tam olarak ontolojik varlık alanından uzaklaşmamış ve kendilik değerlerini kazandığı çevreyi bütünüyle terk etmemiştir. Fakat vapur uzaklaşarak “sıcak memleketlere yaklaşınca”, yani kendi varlık alanını oluşturan çevreden uzaklaştıkça durum tersine dönerek Hasan’ı durgunlaştırır.

İnsanın çocukluktan yetişkinliğe kadar değişik ve başka çevrelerde bulunup, buralardan etkilendiği bir gerçektir. Çocukluk dönemindeki; ilk ve en yakın çevre aile, sosyal sınıf, içinde bağlı bulunulan biyolojik koşullar gibi etkenler insanın yaşantısını etkileyen temel faktörlerdir (Fromm, 1991, s. 95, 96). Henüz küçük bir çocuk olan Hasan, çevresinden ayrıldığında bütün bu faktörlerden uzaklaşmıştır. Dolayısıyla benliği, artık kopuk ve yıpratıcı bir vaziyetin içindedir.

İlk zamanlar ayrılığın acısını hissetmeyen, hatta vapurda kendisine eğlenecek bir şeyler dahi bulan Hasan, ana dilini (Türkçe) konuşan yolcuların da vapurdan inmesiyle birlikte giderek suskunlaşıp içine kapanır. Vapur yolculuğu bitip trene bindirildikten sonra ise artık etrafta Türkçe konuşan hiç kimseyi bulamaz. Hasan da artık sadece susmayı tercih eder (Çağın, 2004, s. 70). Hasan’ın bu suskunluğu, kendi çevresini ve çevresine ait her bir şeyi yitirmeye başlaması karşısında vermiş olduğu ilk tepkidir. Bu tepki, pasif bir direniştir ve dışarıya karşı eylemsizliktir. Aynı zamanda yalnızlığa bulaşmış birey için psikik bir geri çekilmedir. Yalnızlaşmaya başlayan birçok bireyin gösterebileceği en somut tepkilerden biridir fakat bu pasif ve eylemsiz tepki, dış dünyaya karşı hikâye boyunca sürmüş olsa da, Hasan’ın kendi iç dünyasında oldukça yıkıcı ve büyük bir etki gösterir. Nitekim dış dünyaya karşı gösterilen bu suskunluk hâli, hikâyenin devamında gittikçe büyüyerek Hasan’ın iç dünyasında sessiz fakat derin bir çılgılığa dönüşür:

Hasan durgun, tıkanık; susuyor, susuyordu. Böyle haftalarca sustu. Anlamaya başladığı Arapçayı, küçücük kafasında beliren bir inatla konuşmayarak sustu. Daha büyük bir tehlikeden korkarak deniz altında nefes almamaya çalışan bir adam gibi tıkanıldığını duyuyordu, yine susuyordu (Karay, 2020, s. 14).

Pasajda Hasan’ın Türkçe konuşabileceği eskici adam ile karşılaşınca kadar göstermiş olduğu susma tepkisinin ve içsel buhranın en üst seviyeye çıktığı bölümlerden biri gözlemlenmektedir. Hasan’ın bu suskunluğunun ve içsel buhranının temelini oluşturan başat etkenlerden biri şüphesiz ki varlık

alanından uzaklaşan bireyin duyumsamış olduğu yalnızlık problemidir. Nitekim Hasan'ın suskunluğu bir yandan kendi dilini konuşan kimsenin olmamasıyken diğer taraftan da içine düştüğü çevre karşısında ontolojik bir problem ve uyumsuzluk yaşamasıdır.

İnsan, kendi doğası gereği bir ailenin, bir toplumun ya da topluluğun parçasıdır. Bu nedenle yalnız yaşama durumu doğaya aykırı bir davranış biçimidir. Benjamin Mijuskovic'e göre; insan sosyal ve politiktir. Bu da insanı diğer insanlarla iletişim halinde olmak durumunda kılan bir canlı yapar. Bu birliktelik ve sosyal ilişkilerin gerçekleşmediği durumlarda insan eksiktir, hatta daha az insandır. Nitekim insanı tanımlayan temel olgulardan biri, onun diğer insanlarla olan ilişkileri ve bu ilişkilerin niteliğidir (Ayyıldız, 2017, s. 172). Hasan, yeni çevresinin dilini öğrenmeyi kabul etmeyerek susmaktadır. Bu durum onun temelde dilsel bir problem ile birlikte yalnızlık sıkıntısı çektiğinin de göstergesidir. Çünkü çevreyle veya diğer insanlarla iletişimi sağlayacak en önemli etken olan dil ortaklığı yok olmuştur. Genel anlamda ise her iki unsurun da temelde başkarakterin öz yaşam ve varlık alanından uzaklaşma sonucu meydana geldiği görülmektedir. Bu çerçevede söz konusu uzaklaşma bireyi temelde yalnızlaştırmış ve çeşitli uyumsuzlukların içerisine doğru itmiştir. Anlatı kişinin vermiş olduğu tepkiler ise susmak ve suskunluğun büyümesi ile içsel anlamda sessiz ama birey üzerinde etkili olan acı bir eylem(sızlık) hâline dönüşmüştür. Bu bağlamda Hasan'ın ruhundaki gerilimin ana kaynağı, aidiyet bağlarının bulunduğu çevreden uzaklaşma ve başta konuştuğu dil olmak üzere değerler dünyasını şekillendiren unsurları kaybetmesi ile yorumlanabilir. Böylelikle anlatıdaki başkahramanın tavrını ve tepkisini, yalnızlık kaynaklı ontolojik bir problem çerçevesinde değerlendirmek mümkün olur. Bu durum da hikâyedeki yalnızlık temasını şekillendiren temel unsurlardan biri olarak düşünülebilir.

Değişen Coğrafya Karşısında Yurtsuzluk ve Aidiyetsizlik Hissiyatı

Coğrafya, sadece dağları, tepeleri, nehirleri ifade etmeyip, her türlü mekândan dem vuran, insanın yerleştiği, hatta yerleşmediği, sadece geçtiği, iz bıraktığı her türlü mekân olan çok geniş bir kavramdır. Coğrafya giderek toplumsallaşmakta ve insanileşmektedir. İnsanın her yerde izi olmasından dolayı coğrafya giderek daha belirgin bir biçimde insan bilimlerine dâhil olmaktadır. Coğrafya demek; mekânı ciddiye almaktır, önemsemektir (Della-Loğlu, 2012, s. 144). Coğrafya bir anlamda varlıksal açıdan kişinin, evrende ya da dünyada “edin”meye çalıştığı yerdir.

Kişioğlunun kendine bir yer edinme çabası, onun insanlaşma-sının en önemli etkinliğidir. Hayvan daima çevreye tutuklu kalırken, insan çevreden kendine bir dünya kurar ve orada kendini yaşar. Bu durum, bir bakıma insanın ontolojik anlamdaki kendilik sınırlarını keşfetme ve ‘dünyadaki yer’ini belirleme etkin-

liğidir. Dünyadaki yerimiz, varoluş kesinliğimizin “burada”lık boyutunu oluşturur (Korkmaz, 2015, s. 176).

Birey “burada-lık” olgusuna sahip olamazsa aidiyetsizlik ve yurtsuzluğa doğru sürüklenir. Bu da edebi anlatılara varoluşsal bir problem olarak yansır. “Varoluşçu felsefede, dünyaya atılan yani kendi iradesi dışında var olan insanın, henüz özünün belli olmadığı anlayışı söz konusudur” (Durmuş, 2018, 288). Özünü keşfedemeyen bireyin maruz kaldığı belirsizlik, özneyi aynı zamanda bir anlamsızlığın içine de sürükler. “Anlamsızlığa düşen uyanık zihin çaresizlik içinde yaşamını anlamlandıracak idealler oluşturamaz: sonunda mekanik, monoton, yabancı ve geleceğe inancını yitirmiş bir şekilde yaşamını sürdürür. Uyanık zihin için anlam ya aşırı uçlardadır ya da edilgenliktedir, ama hangisi olursa olsun, sonuç yalıtılma, ayırksanma, yalnızlaşma ve yabancılaşmadır” (Aşkaroğlu, 2016, s. 7). Söz konusu sorunlar en nihayetinde kültürel aidiyet kodlarını taşıyan toplumundan ve coğrafyasından koparılmış öznenin değerler dünyasını deformasyona uğratmaktadır. En temel deforme araçlarının ise yurtsuzluk ve aidiyetsizlik gibi egzistansiyalist söylem unsuru olan aidiyetsizlik ve yurtsuzluk kavramları olduğu söylenebilir.

Refik Halid Karay’ın, *Eskici* hikâyesinde de yurtsuzluk ve aidiyetsizlik kavramlarını hem başkarakter olan küçük çocuk Hasan hem de hikâyedeki bir diğer Türk karakter olan yaşlı eskici üzerinden yansıttığı görülmektedir. Her iki karakter de kendi yaşamları bağlamında değişen coğrafyalarıyla alakalı olarak geldikleri noktada yurtsuzluk probleminden dolayı varlıksal sıkıntı çekmektedir. Söz konusu durum öyküde öncelikle Hasan üzerinden okuyucuya yansıtılır:

Anlamaya başladığı Arapçayı, küçücük kafasında beliren bir inatla konuşmayarak sustu. Daha büyük bir tehlikeden korkarak deniz altında nefes almamaya çalışan bir adam gibi tıkanırdığını duyuyordu, gene susuyordu. Hep sustu.

Şimdi onun da kuşaklı entarisi, ceketi, takkesi, kırmızı merkupları vardı. Saçlarının ortası, el ayası kadar sıfır makine ile kesilmiş, alınına perçemler uzatılmıştı. Deri gibi sert, yayvan tandır ekmeğine alışmıştı; yer sofrasında bunu hem kaşık çatal yerine dürümleyerek kullanmayı beceriyordu (Karay, 2020, s. 14).

Görülebileceği üzere bulunulan çevreye, mekâna ve ortama karşı bir uyumsuzluk ve adaptasyon probleminin olduğu açıktır. Nitekim Hasan’ın suskunluk tercihinin arkasında dilsel ya da bedensel bir yetersizlik değil “değerli bir inat” vardır. Ek olarak onun nefesini daraltan bu yaşam alanı, Hasan’ın tasavvurunda kapalı, dar ve labirentleşen bir alana dönüşmüştür. Ve o, adapte olmaya çalışmak yerine yalnızca susarak, benliğini muhafaza etmeye çalışmakta ve bir noktada eylemsizlik kararı ile bunun mücadelesini verme çabası içerisine girmektedir. Bu durum yukarıdaki alıntının ikinci paragra-

fında daha somut bir hâl almaktadır. Hasan'ın etrafındaki objeler, tamamen öteki bir yaşam alanının işaretlerini taşırlar. Hasan, birtakım davranışlar ile bu yeni coğrafyadaki insanlar gibi davranmaya başlayarak istem dışı tepkiler veriyor olsa da bunların hiçbiri onun suskunluğunu bozmak için yeterli değildir. Bu durum doğrudan bir uyuşmazlık ve dolayısıyla adaptasyon sorunu biçiminde yorumlanabilir. Dil uyuşmazlığı, kahramanın içsel dünyasındaki anlam bütünlüğünün deforme etmiştir.

Anlamı etkileyen önemli unsurlardan birisi de, zaman ve mekân boyutunun söz konusu olduğu “bağlam”dır. Aynı iletişim veya davranış, farklı bağlamlarda farklı anlamlar üretir. Bir olay, durum veya mesajı algılayışta oluşturulan zihinsel çerçeveler, deneyimler için içsel bağlam olarak işlev görürler. Herhangi bir durumu “sorun” çerçevesinden algılamak, bu durumun sorun cephesine dikkatleri odaklar (Dilts, 2009, s. 90) Hasan'ın değişen coğrafya/mekân karşısında göstermiş olduğu bu uyumsuzluğun temelinde de farklı ve sorunlu anlam üretimi söz konusudur. Ardından gelen başkaldırısı, yurtsuzluk ve aidiyetsizlik kavramlarının izdüşümüdür. Nitekim kendi özünü tamamlayabildiği coğrafyasından koparılarak bambaşka bir coğrafyanın içinde kendini bulan bireyin yurtsuzluk temelli başkaldırısının yansımalarını Hasan üzerinden okuyabilmek oldukça mümkün görünmektedir.

Öyküdeki yurtsuzluk ve aidiyetsizlik kavramlarının yansıtıldığı bir başka karakter olarak da yaşlı eskiciden bahsedilebilir. Üstelik eskicinin yaşamış olduğu bu problem daha üst bir boyuta ulaşarak kişinin benliğini sarsan bir yapıya bürünmüştür. Tıpkı Hasan gibi kendi coğrafyasından, bütünleştiği yaşam ve varlık alanından uzaklaşarak başka bir coğrafyaya gelmek zorunda kalan bu yaşlı adamda da Hasan ile benzer problemlerin varlığı görülmektedir. Bu çerçevede “burada”lık boyutundan mahrum kalan bireyin yurtsuzluk problemi yazar tarafından tekrar kullanılarak fazlaştırılmış ve daha belirgin bir biçimde somutlaştırılmıştır:

Eskici hem çalışıyor, hem de, ara sıra “Ha! Ya? Öyle mi?” gibi dinlediğini bildiren sözlerle onu söyletiyordu; artık erişmeyeceği yurdunun bir deresini, bir rüzgârını, bir türküsünü dinliyormuş gibi hem zevkli, hem yaslı dinliyordu; geçmiş günleri, kaybettiği yerleri düşünerek benliği sarsıla sarsıla dinliyordu. Daha çok dinlemek için de elini ağır tutuyordu (Karay, 2020, s. 15).

Eskici adam, Hasan'ı adeta “benliği sarsıla sarsıla” dinlemekte ve onu daha çok dinleyebilmek için yaptığı işi bilinçli bir şekilde geciktirmeye çalışmaktadır. Bu durumun arkasındaki etken ise eskici adamın da tıpkı Hasan gibi Türkçe konuşacak kimseye rastlamamış olması ve Hasan'ın konuştuğu sırada kendi coğrafyasını, yurdunun doğal güzelliklerini hatırlaması şeklinde belirtilmektedir. Alıntıda da açıkça vurgulanan “yurt” ifadesi ile temelde bir yurtsuzluk probleminin varlığının sezdirilmeye çalışıldığı düşünülebilir. Bu çerçevede

söz konusu yurtsuzluk kavramı, her iki karakter için de aidiyetsizlik olgusu ile bütünleşerek bir yalnızlık problemini doğurmuştur. Gerek Hasan, gerek eskici adam, değişen coğrafyaları neticesinde yurtsuzlaşmış, yabancılaşmış ve yalnızlaşmışlardır. Bu durum ise temelde yine onların ruhunda mekânsal ve dilsel yönler başta olmak üzere ontolojik bir problem olarak açığa çıkmaktadır.

“Dil ve Kültür” ile “Birey” Arasındaki Kopukluğun Varlık Bilincinde Oluşturduğu Deformasyon

Dil ve varlık ilişkisi, temelde insan üzerinde ontolojik açıdan tamamlayıcı bir alt zemindir. Hem bireysel hem de kolektif açılardan ontolojik bütünlüğün en başat tamamlayıcılarından biri olan dil, bir bakıma varlığın temelidir de denilebilir.

Heidegger’e göre dil, yalnızca salt bir iletişim aracı ve fikirleri ifade etmeye yarayan tali bir aygıt değildir. Dil, insan yaşamının hareket ettiği boyutun bizzat kendisidir ve dünyayı oluşturan şeydir. Sadece dil olan yerde, insana özgü anlamda “dünya” bulunur. Dilin, insanların katıldığı ve ancak ona katılmakla insan olabildikleri kendine ait bir fonksiyonu bulunmaktadır. Dil, her zaman özmeden önce var olur, özne tam da dil alanı içinde gelişir (Eagleton, 2017, s. 84). Heidegger’in yapmış olduğu “Dil varlığın evidir” tanımı oldukça önemlidir. Düşünür, bu tanımla insanın varoluşunun, duygu ve düşüncelerinin dil ile görünür kılındığını belirtmektedir. Böylece dil; insana ait ve onunla ilişkili her şeyin, bir duygu, estetik ve ete kemiğe büründüğü, dolayısıyla da zorunlu bir parçası olmuştur. Heidegger’in ifadesinden çıkarılabilecek bir diğer mana da dilin kendisini açması, varlığını görünür kılması ve varlık olgusu üzerinden olduğu gibi varlığın kendisini ortaya koymasının da dil üzerinden gerçekleşmiş olduğudur. Dil varlığa, varlık da dile mesken olmuştur (Torun, 2019, s. 100, 101). Dil-varlık ilişkisinin en önemli görüngü alanlarından birini oluşturan edebi eserlerde der bu ilişkiye sıklıkla rastlamak mümkündür.

Türk Edebiyatı’nda da Refik Hâlid Karay’ın *Eskici* öyküsü, bu ilişkiyi yansıtan en önemli ve ilk akla gelen edebi eserlerden birisidir. Çocuk kahraman Hasan’ın yaşamış olduğu dramatik durumun temelinde dil-varlık ilişkisi çerçevesinde ortaya çıkan problemler görülmektedir. Nitekim Hasan’ın ruhunda görülen en belirgin problem olan ve öyküde en sık vurgulanan unsur ana dilini konuşabileceği kimsenin olmayışıdır. “Anlam ötekine dil olarak yansır. Sosyolojide toplumsallık denen şey dilin olmadığı bir zeminde mümkün değildir. Bu geniş anlamda dil toplumsallığın koşuludur” (Dellaloğlu, 2012, s. 43). Hasan, dilinin olmadığı bu yerde toplumsallığın uzağında kalarak yalnız kalmış bir çocuk kişiye dönüşmüştür. İçinde bulunduğu toplum ve coğrafya Hasan için ötekidir. Bu açıdan dilsel, dolayısıyla da kültürel yönden bir kopukluk yaşayan bireyin varlık dünyasında bir deformasyon oluşmuş ve bu durum da çocuk başkışı Hasan üzerinden okuyucuya belirgin bir şekilde yazar tarafından yansıtılmıştır. Bu bakımdan özellikle hikâyede Türkçe ko-

nuşan iki insan olan Hasan ile yaşlı eskici adam arasında ki diyalog oldukça fazla önem taşımaktadır:

Bir aralık nerede ve kimlerle olduğunu keyfinden unuttu, dalgınlığından ana diliyle sordu:

-Çiviler ağzına batmaz mı senin?

Eskici başını hayretle işinden kaldırdı. Uzun uzun Hasan'ın yüzüne baktı (Karay, 2020, s. 15).

Anlatıma bakıldığında ana dil vurgusu daha somut bir şekilde açığa çıkmaktadır. Hasan, ilk olarak uzun bir zaman sonra keyifli olduğu ilk anda ana dili ile konuşması eylemini sergilemesiyle görülür. Bu kahraman tarafından bilinçsizce verilmiş bir tepkidir ve bu bilinçsizlik hâli kimliğin ve varlığın temelinde bulunan değerler dünyasının bilinçaltında varlık bulan izdüşümlerini yansıtmaktadır. Oluşan durum ise bilinçsizlik hâlinin, bilişsel bir çerçeveyi açığa çıkarmasıdır. “Herhangi bir deneyim veya olayı çevreleyen, bilişsel bağlamlar da diyebileceğimiz çerçeveler oluşturdukları alan doğrultusunda o deneyim veya olaya karşı yorum ve tepki biçimini de önemli ölçüde etkileyebilmektedirler” (Dilts, 2009, s. 37). Uzun zamandır derin bir mutsuzluk ve sıkıntı dolayısıyla da anlamsızlık boşluğu içine sürüklenmiş olan Hasan'ın keyifli ve neşeli olduğu ilk zaman diliminde kendi ana dili ile sormuş olduğu bu soru aslında varlığa/öze doğru gerçekleşen bir geri dönüştür. İlâveten bu durum, dilsel ve kültürel kopukluk ile vücut bulmuş varlıksal deformasyona karşı geliştirilen bir sağaltım unsurudur. Hasan'ın yaşadığı olayları çevreleyen bu bilişsel çerçeve ana dil ile imgelemiş ve Hasan'ın mutluluğu bu imgenin kaynağı olarak kullanılmıştır. O anda ana dili olan Türkçe konuşulmasa kahraman tekrar içsel karanlığa ve aşırı mutsuzluğa geri dönecektir. Fakat karşı tarafın da Türkçe konuşması üzerine bu mutluluk hâli daha üst bir seviyeye yükselerek dil-varlık bütünlüğünü göstermek adına iyice pekişmekte ve somutlaşmaktadır. Aynı dilin konuşulması ile birlikte “anlam”, artık yabancılıktan sıyrılmış, tanıdıklığa geçmiştir:

Asıl konuşan Hasan'dı, altı aydan beri susan Hasan... Durmadan, dinlenmeden, nefes almadan, yanakları sevincinden pembe pembe, dudakları taze, gevrek, billur sesiyle bir teviye konuşuyordu. Aklına ne gelirse söylüyordu (Karay, 2020, s. 15).

Aylardan beri kendi öz değerlerinden ve ontolojik varlık bütünlüğünden uzak kalarak ruhsal bir deformasyona uğrayan küçük Hasan, susma eylemini terk ederek bir anda aralıksız konuşmaya ve tekrardan vapura bindiği ilk neşeli ve hareketli görüntüsüne geri dönmeye başlamaktadır. Bu durum ana dilini konuşmaya başlayınca bireyin, kendi varlığına tekrar kavuşması ve ontolojik problemlerinden uzaklaşmasının imgesel ve estetik edilmiş bir yansımasıdır. Yalnızlık durumu, geçici bir süreliğine de olsa kırılmıştır. Dolayısıyla bu noktada dil-varlık ilişkisinin tamamlayıcı özelliği belirgin bir şekilde yansıtılmıştır.

Wittgenstein, dilin önemini “Dilimin sınırları dünyamın sınırlarıdır” sözüyle vurgulamıştır. Burada dil ile dünya arasındaki ilişki belirginleşmektedir. Dil, sanki dünyanın önüne geçmektedir. Dil, belki de dünyanın koşuludur. Dolayısıyla bir insanın anlam ufku belirlenir o insanın ana dilidir (Dellaloğlu, 2012, s. 43). Ana dilini konuşunca Hasan’ın da Eskici’nin de anlam ufku yeniden açılmış ve her ikisinin de dünyasının sınırları aynı ölçüde genişlemiştir. Nitekim uzun zaman süresince ontolojik bir uyumsuzluk içinde olan birey henüz bir çocuk dahi olsa, ana dilini konuşmaya başlar başlamaz kendi özüne dönmüş ve bu noktada ana dilini ontolojik deformasyonlara karşı bir sağaltım unsuru olarak kullanmıştır. Bu doğrultuda Hasan ve eskici adam üzerinden başka bir coğrafyada yaşanan ve yansıtılan bu diyalog, hem bireysel hem de toplumsal ölçekte, dil - varlık ilişkisinin bütüncül yapısını sezdiren önemli ve güçlü bir anlatım hâlini almaktadır. Dil, her iki kahraman için de hem yalnızlığı giderici, hem de kişiyi özüne/kendisine kavuşturan bir unsur olarak yansıtılır.

Sonuç

Yalnızlık teması, edebi eserlerde sıklıkla ontolojik bir problem çerçevesinde yazarlar tarafından kullanılan bir unsurdur. Refik Hâlid Karay’ın *Eskici* öyküsünde de aynı çerçevede kullanılan bir yalnızlık temasından bahsedilebilir. Yazar, bu noktada söz konusu yalnızlığı; kültürel, dilsel ve mekânsal faktörler ile bütünleştirerek ontolojik anlamda önemli çatışmalar ile örülü zengin bir anlatı kurgulamıştır.

Refik Hâlid Karay, *Eskici* öyküsünde; Hikâyenin henüz çocuk olan başkahramanı üzerinden değişen coğrafya ve buna dayalı olarak varlık alanından kopuş ile birlikte gelen yurtsuzluk ve aidiyetsizlik kavramlarına karşı verilen tepkiler ile yalnızlaşmış bireyin dramını göstermektedir. Bunu yaparken de toplumsal ve bireysel açılardan varlığın temelini inşa eden başat etkenlerden biri olan “ana dil” üzerinden hareket etmiş ve “dil-varlık” ilişkisinin kimlik-sel çerçevede taşımış olduğu büyük önemden faydalanmıştır.

Hasan’ın dramı, ana dili ve ana yurdu başta olmak üzere varlık değerleri deformasyona uğramış olan bireyin karmaşıklaşan anlam, ruh ve değerler dünyasına ışık tutmaktadır. Hasan’ın içine düştüğü yalnızlık durumunu oluşturan başat unsur, dil ve coğrafya arasındaki ilişkinin kopukluğu ve bu birlikteliğin işlevselliğini yitirmesidir. Dil-coğrafya birlikteliğinin parçalanması, Hasan’ın ruhunda da parçalanmalara sebebiyet vererek, varlığı deformasyona uğramış yalnız bir birey ortaya çıkarmıştır. Bu çerçevede yalnızlık temasının etrafında birçok simgesel değer barındıran *Eskici* adlı hikâye, yalnızlaşmış ve ontolojik değer yitimine uğramış bireyin/bireylerin trajik durumunu yansıtan önemli eserlerden birisidir.

Kaynakça

- Aşkaroglu, V. (2016). *Trajik ve Modern Triolojik Bir Çözümleme Oğuz Atay-Joseph Conrad-Yusuf Atılgan*, Ankara: Kültür Ajans Yayınları.
- Ayyıldız, B. (2017). Carlo Cassola'nın Yalnızlığı ve Il Taglio Del Bosko. *Folklor/Edebiyat*, 92, 167-179.
- Çağın, Ş. (2004). Refik Halid Karay'ın "Eskici" Hikâyesi Üzerine Bir İnceleme. *Türklük Bilimi Araştırmaları*, 18, 69 – 81.
- Dellaloğlu, B. F. (2012). *Benjaminia: Dil, Tarih ve Coğrafya*, İstanbul: Ayrıntı Yayınevi.
- Dilts, R. (2009). *Dil İllüzyonları – Kelimelerin Büyüsüyle Mutluluğa Ulaşmak* (V. Çubukçu, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Durmuş, G. (2018). Orhan Duru'nun İlk İki Öykü Kitabında Birey ve Toplum. *Türk Ulusallararası Dil Edebiyat Ve Halk Bilimi Araştırmaları Dergisi*, 1(12), 283-299.
- Eagleton, T. (2017). *Edebiyat Kuramı* (T. Birkan, çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Fromm, E. (1991). *Freud Düşüncesinin Büyüklüğü ve Sınırları* (A. Arıtan, çev.). İstanbul: Arıtan Yayınevi.
- Karay, R. H. (2020). *Gurbet Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılap Kitapevi
- Korkmaz, R. (2015). *Yazınsal Okumalar*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Torun, T. (2019). Varlık ve Dil, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. III, (2), 95–104.
- Törenek, M. (2013). Bir Dil Ustası Refik Halid Karay –Üslubuna Dair Bazı Dikkatler – . *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 51, 159–173.
- Ünsal, K. (2018). Refik Halit Karay'ın Coğrafya Betimlemelerinde Anlatım Teknikleri. *Sosyal Araştırmalar ve Davranış Bilimleri Dergisi*, 4 (6), 133–145.

TARİHSEL ROMAN ÖRNEĞİ OLAN KALENDERİYE ÜZERİNE BİR İNCELEME

“ ”

Afet DOĞAN¹

¹ Sorumlu Yazar, Artvin Çoruh Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk dili ve Edebiyatı Bölümü, Merkez / Artvin afetdogan@artvin.edu.tr
Bu çalışma “Türk Edebiyatında Tarihi Roman (2000 ve sonrası)” adlı doktora tezinden türetilmiştir.

GİRİŞ:

Tarih ile edebiyat arasında çok eski dönemlerden beri devam eden bağ, giderek güçlenmiş ve tarihi roman, roman türünün en önemli kollarından birini oluşturmuştur. Roman ve tarih kavramları arasındaki ilişki çok eskilere dayanmakla birlikte 19. yüzyılda sistemli bir şekilde ilerlemiştir. “*Roman ve tarihin zıt kutuplarda yer almaması, her ikisinin de insan ve onun yaşamına dair tahliller içermesi, aralarındaki ilişkiyi zorunlu kılmaktadır. Ayrıca her ikisinin de anlatım vasıtası dildir ve her ikisi de zaman ve mekân mefhumlarının gözetmek durumundadır.*” (Durmuş, 2017, s.44) Tarihin aslında nesnellikten uzak olması, tarih yazıcılığının yorumdan bağımsız olamaması nedeniyle tarih, edebiyatla bir bağ kurmuştur. Milletlerin şanlı geçmişini kaleme alma ve bir şuur uyandırma isteği ise tarihi romanların doğuşundaki en önemli etkidir. 17. ve 18. yy’da tarih konulu romanlar mevcut olsa da ilk tarihi roman örneği İskoçya’da çıkan bir ayaklanmayı anlatan Walter Scott’ın 1814’te kaleme aldığı *Waverley* romanıdır. Türk edebiyatında ise Ahmet Mithat Efendi’nin *Yeniçeriler* (1871) adlı eseri, ilk tarihi roman denemesi olarak karşımıza çıkar. Namık Kemal’in *Cezmi* (1880) romanı ise tarihi romanın ilk örneği kabul edilir.

1. Tarihi Roman Nedir?

Tarihi roman, tarihin anlaşılması ve ona hayat vermesi açısından edebiyatın önemli kollarından birini oluşturur. Ele alınan dönemin ayrıntılarıyla romanda yer alması ile geçmiş tüm ruhuyla adeta canlanır ve tarih biliminde eksik olan insan unsuru ile o dönemin yaşayışı romanlara konu edilir. Tarihi romanlar, birçok disiplinden faydalanarak, olayları farklı açılardan analiz etmeyi sağlamak gibi bir işleve sahiptir. “*Edebiyat ve tarih ilişkisi bağlamında incelenen ve konusunu yaşamış önemli tarihi olaylardan alan kurmaca yapıtlar, esinlendiği olayları sıradizimsel bir çerçevede sunmak ile birlikte yaşanan bu önemli olayın toplumsal etkilerini; sosyokültürel, sosyoekonomik ve psikolojik boyutları üzerinden yansıtır.*” (Eyan, 2025, s. 371)

Tarihi roman tanımlamaları çeşitlilik gösterse de yaşanan dönemin tarihilik boyutunu yansıtan romanların politik romana ve devir romanına daha yakın olduğu, yazarın yaşadığı dönemi sonradan kaleme aldığı romanların tarihsel roman olduğu ortak sayılabilecek bir görüştür. Bir eserin tarihi roman olabilmesi için üzerinden uzun bir dönem geçmesi, birkaç nesil öncesini anlatması gerektiği ve olgunlaşması beklenmektedir. (Argunşah, 2017, s. 531)

Adlandırmalarda öne çıkan terimler “tarihi roman”, “tarihsel roman”, “tarihe dayanmış roman”, “devir romanı”, “belgesel tarihi roman”, “politik roman”-dır. Postmodern tarihi romanlar ise “tarihsel fanteziler” olarak da adlandırılabilmiştir. (Türkeş, 1998, s. 17) Birçok tanımlama ön plana çıkmasına rağmen en rağbet gören tabirin “tarihi roman” olduğu tespit edilmiştir.

Kurgu ve gerçeklik dengesi, tarihi romanların oluşumunda önemli bir etkidir. Kurgunun öne çıkarıldığı eserlerde tarihsel gerçekliklerin saptırılması

ve okuyucuların bu görüşlerle tarih bilgisi edinmesi tehlikesi ortaya çıkmaktadır. Gerçekliğin öne çıkarıldığı eserlerde ise edebi öğelerin arka plana atıldığı, estetikten yoksun eserler ortaya çıkabilmektedir. Bu bir nevi yeni bir tarihi metin oluşturma çabasıdır. Bunun bir paradoks olduğu, tarihi romanlarda kurgu ve gerçekliğin belli bir dengede ilerlemesi gerektiği yazarların ortak görüşüdür. (Gögebakan, 2004).

Tarihi romanın ortaya çıkışındaki en büyük etmenin milliyetçilik olduğu düşünüldüğünde milli ve ideolojik boyut da ön plana çıkmaktadır. Yazar, romanını oluştururken her ne kadar belgelerden yararlanmış olsa da geçmiş kendi süzgecinden geçirerek kaleme almakta ve okuyucuyu yönlendirmeyi amaçlandırmaktadır. Kimi romanlarda ideolojik boyut ön plana çıkarken kimi romanlarda ise arka planda kalmaktadır. Postmodern yazarlar, tarihi kendi görüşleri doğrultusunda yeniden kurgulamış olsalar dahi doğrudan mesaj verme kaygıları yoktur.

Tarihi romanlar genel anlamda tarihi şahsiyetler etrafında şekillendirilmemiş, kurgu karakterler ön plana alınmıştır. Postmodern tarzdaki eserlerde ise gerçek tarihi şahsiyetler kurgulanarak olay örgüsüne dâhil edilmiştir. Romanlarda gerçek ve kurgu kişiler belli bir dengede ilerlemektedir. Belgesel tarihi romanlarda ise kurmaca arka planda kalmaktadır. Bunun yanı sıra özellikle Marksist ve Türk-İslam görüşlerini okuyucuya sunmak isteyen eserlerde “tip” kavramı ön plana çıkarılmıştır. (Gögebakan, 2004, s. 46-48)

Son dönemlerde tarihe ve tarihi romana talebin arttığını da söylemek mümkündür. Bu ilginin en önemli sebebinin okuyucunun küreselleşen dünyada kimliklerinin farkına varma isteğidir. (Gürsel, 2000, s. 20)

Diğer bir neden de nesnel tarihe duyulan tepkidir. Tarihi şahsiyetlerin yazarın bakış açısına göre yeniden kurgulanması ve dokunulmazlıklarının kaldırılması fikri, okuyucunun ilgisini çekmiştir.

Postmodernizmle ortaya çıkan Yeni Tarihselcilik kuramı ise tarihin bir bilim dalı olarak belgelere dayanan kısmını ötelemiş ve yorumu ön plana çıkarmıştır. Bu görüşe göre yazarın tarihsel bilgi vermek gibi bir kaygısı yoktur. Yazar, kendi bakış açısına göre tarihi yeniden kurgular ve anlatım biçimlerini ön plana çıkarır. Amaç, tarihteki boşlukların ve ihmal edilmiş insan unsurunun kurgulanmasıdır.

Kısacası tarihi roman, ilk dönemlerde milli şuuru uyandırmak, tarih bilinci aşlamak ve kimlik inşa sürecine katkıda bulunmak için kaleme alınmış, toplumsal bir anlayış benimsenmiştir. Tarihin bireyler üzerindeki yansımalarını ele alan modernizmle estetik kaygılar ön plana çıkmış, postmodernizmle ise tarih, sorgulanabilir ve değiştirilebilir bir konuma getirilmiştir. Tarihe merakı körükleyen ve büyük bir araştırma süreci gerektirmeyen popüler tarihi romanlar ise her dönemde ilgi görmüştür.

2. *Kalenderiye*:

Dergi, gazete yazıları, makale ve denemelerin yanı sıra senaryolarıyla televizyon dünyasında da yer alan Gürsel Korat, son dönemlerde romanlarıyla öne çıkmayı tercih etmiştir. Kapadokya temalı Çiftaslan serisi; zaman, inanç ve var oluşa dair önemli çıkarımlar barındırmakta, dilin özgün kullanımıyla klasik kurgulu tarihi romanlardan sıyrılmaktadır. Serinin ilk kitabı *Zaman Yeli* (1994), ikinci kitabı *Güvercine Ağıt* (1999) ve üçüncü kitabı *Kalenderiye* (2008)'dir. Yakın tarihi ele alan romanlar da yazmış olan Gürsel Korat, 2010 yılında yayımlanan *Rüya Körü* romanıyla Anadolu'ya tekrar dönüş yapmıştır. Yazar, *Kalenderiye* romanıyla 2009'da Notre Dame de Simon Ödülü'ne, *Unutkan Ayna* romanıyla 2017 yılında Orhan Kemal Roman Armağanı'na layık görülmüştür. Yeni Tarihselci bir anlayışla ele alınabilecek *Kalenderiye* (Korat, 2020) romanında, Kalender Çelebi isyanına, Anadolu'ya ve üç ayrı zamanda, üç ayrı insanın ortak trajedisine odaklanılmıştır.

2.1. Özet ve Kurgu:

Kalenderiye, 185 sayfa olmasına rağmen yoğun anlatıma sahip bir eserdir. Roman, üç bölümden, her bölüm ise üç günden oluşmuş ve üç farklı hayat hikâyesi konu edilmiştir. Birinci bölüm, 1324 tarihinde Taranto'da geçmekte, ikinci bölüm, 1527'de Kayseri'de, üçüncü bölüm ise belirsiz bir zaman diliminde belirsiz bir mekânda geçmektedir. İlk bölümde, Hristo'nun babasını bulma serüveni ve yaşlı bir keşiş olan babası Mazzone'ye odaklanılır. Mazzone, oğluna annesinin ve kardeşinin bir fahişe olduğu gerçeğini tüm çıplaklığıyla anlatır. Mazzone, yaşadıklarını kaleme aldığı defteri oğluna teslim eder ve Hristo talihsiz kaderiyle baş başa kalır. İkinci bölüm, Osmanlı devlet görevlisi Bahri Efendi'nin Kayseri'ye gelmesiyle başlar. Halk vergilerden mustariptir; ayrıca Osmanlı Devleti, romana göre tüm Kalenderleri ve Kızılbaşları kılıçtan geçirmiştir. Şahkulu İsyanına da değinen romanda, tedirgin ve şikâyetçi bir halk yansıtılmıştır. Kalenderler yeni bir isyan hazırlığına girmiş, Mahzun Yusuf önderliğinde Bahri Efendi'yi ve hanımlarını kaçırmıştır. Bu esaret sürecinde Yusuf ile Bahri Efendi iyi dost olup birbirlerini tamamlamaya başlamışlardır. Her ikisinde de bulunan Mazzone'nin defteri, onları ortak bir paydada buluşturmuştur. Bunun yanı sıra Bahri Efendi'nin halayığı Perizad, Yusuf'a âşık olmuş, yemini bozamayan dervişten karşılık alamayınca intihar etmiş ve bölüm sona ermiştir. Üçüncü bölüm ise kahramanların akıbetleri hakkında bilgi verildiği bölümdür. Yusuf'un müritlerinden Sergüloğlu, anlatıcı konumundadır ve kendine özgü ağız özellikleriyle ve sohbet havasında olayları çözüme kavuşturur.

Olaylar aktarılmadan önce kısa bir özet ve bilgilendirme okuyucuyla paylaşılır. Bu kısa parçalar dönemin yazın özelliklerine uygun kaleme alınmıştır. "*Molla Emin'in evinde taziye gelen kadınlar arasında yaşanan*

olayların ne olduğudur” (Korat, 2020, s. 102), “*Sabahın erken vaktinde uyanan Bahri Efendi için günün nasıl da başladığı gibi erkenden sona erdiği*dir” (Korat, 2020, s. 113) gibi kullanımlara sıkça rastlamak mümkündür.

Postmodern özellikler taşıyan romanda dikkat çekici en önemli unsur dilin kullanımıdır. Kurgunun önemli parçalarından olan deyişler, şiirler ve tekerlemeler özgündür, alıntıya yer verilmemiştir. Üçüncü bölümün tamamı, uydurma bir şive ile kaleme alınmış, deyimlere ve özgün kullanımlara yer verilmiştir. Yazar, bir İtalyan’ın Orta Anadolu’da nasıl bir dil kullanacağına da kafa yormuş ve yine özgün bir üslup oluşturmuştur: “*Sarougia pir rouhou tesleim eiledi (...) Amma faida yochudu tengriden*” (Korat, 2020, s. 56). Yazılar okuyucu tarafından çözümlenebilmekte; fakat zaman zaman akışı duraklatmakta ve zorlayıcı olmaktadır.

Üçüncü bölümde anlatıcı, dinleyenlerle sohbet ediyormuşçasına, meddahvari bir anlatımla olayları aktarmıştır. “*Bundan soğnasını da ağnadıp gedeceğim. Eğer sorarsanız bu destan bitdi mi deyi, bitdi. Gedeceğim, duramam. Beni Burhan-ı Veli Ürgüp’de bekler*” (Korat, 2020, s. 172). Bu ve benzer kullanımlarla olayların akışı kesilmiş ve dinleyici ile diyaloga girilmiştir. Postmodernizmin önemli özelliklerinden olan Halk edebiyatının unsurlarından faydalanma, özellikle bu bölümde karşımıza çıkmış, özgün deyimler, tekerlemeler ve atasözlerine yer verilmiştir.

İslam Ansiklopedisi’nde “*Eski dini inançlarını ve geleneklerini kendilerine has bir İslami anlayışla birleştirip sürdüren Türkmenler’in bazı batını-Şii anlayışları benimsemesiyle ortaya çıkan terim*” (TDV, 2002, s. 546) olarak tanımlanan Kızılbaşlık, Osmanlı Devleti’ni konu eden tarihi romanların birçoğunda ele alınmıştır. *Kalenderiye* romanında da Kızılbaşlık ana başlıklardan biridir. Romanın ikinci bölümü, Şahkulu İsyanını bastırmak için yapılan Kızılbaş katliamının sonrasındaki dönemleri konu etmiştir. Bahri Efendi, neredeyse her görevliye “*Tümünü mü kestiniz Kızılbaşların?*” (Korat, 2020, s. 71) sorusunu yönelterek eleştirisini açıkça dile getirmekle kalmamış, şiddetin boyutunu da anlatmaya çalışmıştır. Kıyım, roman kurgusuna göre devlet emriyle gerçekleştirilmiş olsa da Bahri Efendi gibi durumdan rahatsız olan mevki sahibi kişiler vardır. İmren Bali, Molla Emin ve Bahri Efendi’nin de yer aldığı bir toplantıda yaşlı bir şeyhin tespitleri önemlidir. Kızılbaşların öldürüldüğü dönemleri “*Kızıl tavşan avı*” olarak nitelemiş ve bu kıyımın birçok Müslüman’ın canını acıttığını söylemiştir. “*Her Şah diyeni asmak doğru mudur? Bu sözcüğü Mevlevilere bile yasakladınız. ‘Kızılbaş tutkunlarını kapuya bildiresüz’ diye ferman yazmak kolay, hatta ‘nedir bu medreselerin hali’ diye sormak da kolay; ama size kolay gelen her soru bize zor gelir*” (Korat, 2020, s. 94).

Romanda Kızılbaşlık, Melamilik ve Kalenderilikle benzer şekilde anlatılmış ve aralarındaki bağ vurgulanmıştır.

Bir tasavvuf terimi olan Melamilik, “Allah tarafından sevilme, Allah’ı sevmek, O’nun yolunda nefisle mücadele etmek ve bu mücadele sırasında kendisini kınayanların kınamasından korkmamak” (TDV, 2004, s. 25) olarak tanımlanmıştır. “Dünyayı ve dünyevi değerleri umursamayan, içinde yaşadıkları toplumun, toplumsal düzenin inanç ve geleneklerine karşı çıkan, bunu kılık kıyafet, tutum ve davranışlarıyla gündelik hayatlarına da yansıtan sufilere” (TDV, 2001, s. 249) ise kalender adı verilmiştir. Kalenderiler, melamet sahibi kişiler olarak sunulmuş, her iki inanç sistemi kaynaştırılmıştır. Roman kahramanlarından Mazzone’nin anlatımıyla boyunlarında hayvan kemiklerinden kolyeler, kafalarında boynuzlu bir şapkası olan, eski hırkalar giyen ve boyunlarına kuzu postu saran Kalenderilerin fiziki özellikleri verilmiştir. “Ay takvimine göre yollarda dolaştıkları ve göklere bakarak zamanı okudukları için onlara ‘zamanı söyleyen’ denir. Bu dervişler gök cisimleri gibi döne döne dans eder ve bu dansın kendilerini aklın geldiği katmana götürdüğünü söylerler.” (Korat, 2020, s. 48) cümleleriyle de inanç sistemleri hakkında bilgi verilmiştir. 1200’lü yıllarda Mazzone Kapadokya’daki Kalenderiler hakkında bilgiler vermiş ve anlatısını olağanüstü detaylarla bezemiştir. Calendaria (Kalenderiye) şehrini tasvir ederken, altında binlerce insanın yaşadığını ve çoğunun Kalenderiler olduğunu ortaya koymuştur.

Kalenderilerin, esrar kabağı gezdirerek ve afyon sakızı dağıtarak, deyişler eşliğinde semah çıktıkları ayinler hakkında detaylı bilgiler paylaşılmıştır. İnanç sistemleri ise Bahri Efendi ile Pir Yusuf’un diyaloglarında ortaya konmuştur. Kalenderiler, insanın Allah’ın bir sureti olduğunu ve insanda olan her hissin ve dürtünün Allah’ta da var olduğunu düşünmektedirler. Yusuf, şu cümlelerle Kalenderiliği özetlemiştir:

*“Ali ölmedi, hem de doğmadı, her şey şimdi didiğimiz sonu yok
şeyde saklı. Ali benim, Ali sensin. Ben Allah’ım, Allah sensin.*

*Öküze de taparım, yıldıza da. Buzağı da Allah’tandır, gavak da. Ot
da benim, dana da. Her şey Allah’ta bütün olur, her şey onun bir
suretidir. İşbu perdeye düşen suretimiz gimi, hepimiz Allah’ın felek
nam bir resim âlemindeki suretiyik”* (Korat, 2020, s. 147).

Kitapta, Melamilik ile Kalenderilik bir arada verilmiştir. Giyim, kuşam ve inanç sistemleri benzerdir. Mevlevi dergâhında namaz vaktinde Melami dervişlerinin hücreye çekildikleri ve “Şems-i Tebrizi’nin vasiyetidir” (Korat, 2020: 135) diye namaz kılmadıkları da okuyucuyla paylaşılan detaylardır.

Kalenderiliği anlatan romanda, pirlarin deyişlerine sıkça yer verilerek biçimsel açıdan nazım ile nesir iç içe kullanılmıştır. Romandaki deyiş ve nefeslerin tümü yazara aittir ve özgündür. Yazar bir röportajında: “Kurmaca benim tarafımdan inşa edilir, benim kurmadığım bir şeyi yapıtıma alamam” (Çopur, 2014, s. 121) diyerek eserlerinin özgün dil yapısını ortaya koyar.

*“Dağlardurur dağdan uca, ucaların beli menem
Menim pirim ol Saruca, ol nefestir yeli menem*

*Gâh suretim cism-i hakdur, gâh Şiraz'ın gülü menem
Gâh gün ortası gâhi gice, yıldızların falı menem*

*Hak Ali'dir benim sözüüm sırr-ı ezel veli menem
Çeng ü tef söyler nice ariflerin dili menem*

*Ol asayı tutar İsa, asa tutan eli menem
Uca yoktur haktan uca ucların yolu menem”* (Korat, 2020, s. 117).

Romanda fantastik ve destani öğelere sıkça yer verilmiş, basit tabiat olayları dahi halk inanışlarıyla aktarılmıştır. Anlatıcı Sergüloğlu, yağmur ve şimşegi şu şekilde anlatmıştır:

*“Allah yüzümüze bakmışıdı, yolda bizi dutamayan, belde iliğimi-
zi ıslatamayan Kırkellez yağmuru handaykene esaslı indi. İbrahim
yağariken İlyas'ın mızrağı bulutların arasından çıkıp cazur cuzur
iderek, gümbür gümbür çınayarak yirlere saplanıyordu. Göğden
gelen ateşli kırbaçlar ejderlerin guyruğunu cızılatıyor, Ezrayil'in
her mızrak vuruşunda ejderlerin garından patılayan osduruklar
aklımızı başımızdan alıyordu”* (Korat, 2020, s. 141-142).

Seriye ismini veren çifaslan motifine, serinin diğer kitaplarında olduğu gibi bu kitapta da yer verilmiş, Mazzone'nin fantastik anlatımıyla ve Kalenderilerin ayınlerine dair ayrıntılarla okuyucuya sunulmuştur:

*“Ellerindeki kırbaçla sırtlarını döven, göğüslerine bıçakla yaralar
açan Cavlaki dervişleri yarı baygın gibiydiler. Esrarın etkisiyle
kendinden geçmiş adamlar çılgınlık atarak titriyor, bazıları biçim
değiştiriyor ve acayip hayvanlara benziyorlardı (...) Dervişlerden
biri dağ kedisine afyon yutturdu, çok geçmeden hayvanın gövdesi
çatırdadı, ikiye ayrıldı ve iki gövdeli bir aslana benzedi. Bir başka-
sı avuç avuç toprak yedi, gözbebeklerini yok etti; öbürü şarap içti,
gövdesinden kan fışkırttı”* (Korat, 2020, s. 48).

Romanda hiçbir gerçeklik unsuru olmamasına rağmen mektuplara yer verilerek gerçeklik hissi uyandırılmasının yanı sıra bölümler arası geçişler de kolaylaşmıştır. İlk bölümün kahramanı olan Hristo'nun isyan dolu mektubu, üçüncü bölümde ortaya çıkar ve insan hikâyelerindeki kader ortaklığı ve zaman kavramının önemsizleşmesi gibi konular tartışmaya açılır.

Kurguyu oluşturan diğer önemli öge çatışma ve aşk unsurudur. Öncelikli çatışma, Tanrı inancı ile ilgilidir. Mahzun Yusuf ile Bahri Efendi'nin Tanrı'yı

algılama biçimleri uzun bir şekilde ele alınmış ve sorgulanmıştır. Katı İslam kurallarıyla değil, Mevlevilik ile hayatı algılamaya çalışan Bahri Efendi, Yusuf'un "insan Tanrı'nın suretidir" görüşünü benimsemeye başlamış, Yusuf sayesinde kendini tamamlama sürecinde aşama kaydetmiştir.

Yusuf ile kadınlar arasındaki din tartışmaları da çatışmaya örnek gösterilebilir. ılımlı bir görünümde olan Yusuf ile katı sofu Nurusefa'nın diyalogları Kalenderîlerin inanç tarzını ortaya koyması bakımından da örnektir. Kadınların Pir Yusuf'a itiraz etmeleri üzerine "*Dur, gine de bir diğneşip ağnaşak.*" diyen Yusuf'a, Nurusefa "*Niyeyimmiş, gavır olmak için mi?*" diye itiraz edince "*Allah'ın gaderi yok da, anın bir tikesi olan bizlerin niyçün gaderi var?*" cümleleriyle itiraz eder. Nurusefa, "*Sen edepsiz bir kâfirsın!*" sözünün üzerine Yusuf düşüncelerini açıklar:

*"Ey avrat, benim bir sözüm var, bana başkasın emsal gösterme (...)
Bak ben şunu dirim: Amentü billahi, melaiketihi ve kütübihi ve ra-
sulihî vel yevmilahiri... "Meleklerle, kitaba, ahir zaman peygambe-
rine inandım." Temam amma şuna bak bir: bil kaderi hayrihi ve
şerrihi minallahi teala... "Dur da bir düşünmek dimeyecek miyik?"
Kötülüğün Allah'tan olduğunu söyleyenlerin yanında yürümek
niye?"* (Korat, 2020, s. 176).

Molla Emin'in eşi Nurusefa ile Bahri Efendi'nin eşi Sare arasında da bir çatışma söz konusudur. İki kadın birbirini çekememekte, eşya, giyim, ev gibi tipik kadınsı kıskançlıklar yaşamaktadır. Ayrıca Sare ile halayık Perizad arasında da bir çekişme söz konusudur. Bahri Efendi Sare'ye değil, Perizad'a âşıktır; fakat kadın Bahri Efendi'yi sevmemektedir ve Yusuf olay örgüsüne dâhil olunca ona âşık olur. Sare, kocasını kıskandırmak için Yusuf ile Perizad'ın yakınlaşmasını isteyerek kocasından intikam almaya çalışmıştır.

Önemli öğelerden biri olan aşk, umutsuzluk ve kavuşamama ile birlikte sunulmuştur. Nefsini terbiye amacıyla kadınlarla birliktelik yaşayamayan Pir Yusuf, Perizad'ı reddetmek zorunda kalmıştır. Perizad bu acıya dayanamayarak intihar etmiş ve bunun üzerine Bahri Efendi de Yusuf'a karşı tüm hissiyatını kaybetmiştir. Anlatıcı Sergüloğlu ve Bahri Efendi'nin de Perizad'a karşı hissettikleri ayrıntıyla vermiştir. Sergüloğlu karakterinde bir değişim olmamış, pirine saygısından aşkını gizli tutmuştur. Bahri Efendi ise Yusuf sayesinde bir dönüşüm yaşamış, âşık olduğu kadından vazgeçmeyi göze almıştır. Hristo'nun Anna'ya olan, Mazzzone'nin ise Katerina'ya olan aşkı da olay örgüsü açısından önemli kırılma noktalarındandır.

Kurguda önemli yer tutan diğer bir unsur da Bahri Efendi ve Mahzun Yusuf'ta bulunan Mazzzone'nin kaleme aldığı kitaptır. Saruca Abdal'dan, Haydar adlı isyancıdan ve Kalenderi dervişlerinin yaşamlarından bahseden kitap ile Çiftaslan Serisi'nin diğer romanlarıyla bağlantı kurulmuş, postmodern romanların özelliklerini taşıyan çok katmanlı bir metin ortaya konmuştur.

Romanda dikkat çekici bir başka nokta, gerçeklik ile kurgu arasındaki ilişkidir. Yazar, tarihsel gerçeklikleri alt zeminde kullanarak yeni bir kurgulamaya tabii tutmuş, edebiyat ve dil unsurlarını ön plana çıkarmıştır. Yazar, tarihi romanların belgesel niteliğinde olayların sıralandığı bir tür olmadığını, öncelikle roman olduğunun altını çizmiştir. *Kalenderiye* romanı da kurgunun ön plana alındığı, edebiyattan taviz verilmeyen, Yeni Tarihselcilik Kuramına uygun bir şekilde kaleme alınmıştır.

1980’li yıllara kadar gerçek olayların gerçek kişilerle anlatımını, bir tez etrafında gerçekleştiren tarihi romanlar, postmodernizmin de etkisiyle başkalaşmış; tarihin bireyler üzerindeki etkilerini ve dışta kalan hikâyeleri anlatmaya odaklanmıştır. Gürsel Korat da böyle bir eğilimle eserlerini kaleme almıştır. Yazar, tarihi anlatmanın tarihçilerin işi olduğunu, edebiyatçıların ise kurgulamayı ön plana çıkarması gerektiğini savunmuştur. Bir röportajında: “*Tarihi gerçekleri açıklama romancının işi değildir (...) Sanatı sanat ölçüleri içinde yapmak gereğini düşünür, politik aidiyeti, milli bağlılıkları, dinsel yüceltmeleri ve bilgi süreçlerini romandan dışarı sürerim.*” (Çopur, 2014, s. 121-122) diyerek tarihi gerçeklikler ve kişilerden ziyade, daha önce odaklanılmamış, kadrajın dışında kalmış dönem ve mekânları kaleme almıştır. Yazarın gerçekleri yansıtmaya veya taraf tutma gibi bir iddiası yoktur, siyaset dışı bir üslupla geçmişi yenisinden kurgulamayı amaçlamıştır. Dönem insanların günümüze değin devam eden sorunlarını merkeze alıp mistik bir anlatım benimsemiştir. Bu nedenle *Kalenderiye* romanını, “tarihe dayanan roman” olarak değerlendirmek uygun olacaktır.

2.2. Zaman:

Zaman, hem tematik hem yapısal unsurların başında gelmektedir; nitekim romanda ele alınan *Kalenderiler*, zamanı hesaplayan kişiler olarak tanıtılmıştır. Zamanın ortaklığı, birey ve toplumlar üzerindeki etkileri ve yer yer silleşmesi vurgulanmıştır. Roman, üç bölümden ve üç farklı zaman diliminde geçmektedir. Birinci bölüm, Temmuz 1324’te, ikinci bölüm ise Nisan 1527’de geçmektedir. Son bölümde zaman ve mekân belirtilmemiştir.

İlk iki bölüm, üç günlük zaman dilimlerini ele almış, kısa zaman dilimlerinde yoğun bir anlatım ön plana çıkmıştır. Üçüncü bölümde anlatıcı, geçmişe dönüşlerle kahramanların akıbetleri hakkında bilgi vermiştir. Romanın sonunda 7 Temmuz 1860 tarihi de verilerek *Kalender Yusuf*’un hikâyesini anlatan *Risale-i Mahzun Yusuf*’un bu tarihte tamamlandığı söylenmiştir. 1300’lerde Mazzone’nin anlatmaya başladığı *Kalenderiler*, yazıla yazıla 1860’lara kadar gelmiş, zamanın geçişkenliği ve önemsizliği anlatılmaya çalışılmıştır.

2.3. Mekân:

Kayserili olan Gürsel Korat, Kapadokya’ya özel bir ilgi duymuş, mekânla güçlü bağlar kurmuştur. Yazar: “*Ben Kapadokya’ya herhangi bir yere baktığım gibi bakmıyorum. İstanbul’u severim. Beni büyükler zaman zaman, Ankara’ya*

da bakarım ama Kapadokya'ya baktığımda bambaşka bir şey hissederim, bütün renkleri tek tek algılarım, kokusu, dokusu bambaşka görünür.” (Çopur, 2014, s. 122) cümlelerini kurarak mekânın önemini belirtmiş, eserlerinin büyük bir kısmında ve *Kalenderiye*'de de ana mekân olarak kullanmıştır. Kayseri ve Kayseri Kalesi'nin anlatımına yazar, şu cümlelerle başlamıştır: “Şehirlerin de yaraları vardır; bunlar zaman içinde kabuk bağlar. Kayseri'nin yarası, doğudaki kale surlarından bellidir: Yüksek ve kalın duvarlar, şehrin en çok buradan vurulduğuna ve en çok buradan yaralandığına işaret eder” (Korat, 2020, s. 67). Yazar, bu cümlelerle şehrin çok badireler atlattığını ve yıprandığını anlatmaya çalışmıştır. Kethüda İmren Bali, Bahri Efendi ve Molla Emin kalede tartışmışlar ve bu tartışmanın sonunda Molla Emin, kellesini kaybetmiştir. Molla Emin ve Bahri Efendi'ye tahsis edilen evler de önemli mekânlar arasındadır. Kadınların kendi aralarında çekişmelerine ve kıskançlıklarının açığa çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Mazzone'nin günlüklerinde yer alan Tuz Gölü ve çevresi de romanda anlatılan yerler arasındadır. Yusuf'un kılık değiştirerek üç farklı karaktere bürünmesiyle Kayseri, Hacıbektaş ve Ürgüp arasında dolaşması da romana dâhil edilmiş; fakat ayrıntılı bir tasvir söz konusu olmamıştır.

Yazar, *Kalenderilerin* mekânı olarak *Kalenderiye* (Calendaria) adında kurgu bir mekânı da ön plana çıkarmış, yine Mazzone'nin yazılarıyla okuyuculara sunmuştur:

“Calendaria

Kappadokia şehirlerinin en temel özelliği görünmez oluşudur. Üzerinden yürüyüp gidilen tepenin altında binlerce insan yaşıyor olabilir, bazı şehirler bir kule gibi yer üstüne fırlamıştır ve buralarda bir ağaç kurdunun tahtaya yaptığını, insanlar taşlara yapmıştır: Kocaman kayalar belli bir düzen içinde oyulmuş ve içlerinden birbirine bağlanarak Babil Kulesi gibi yükselmiştir” (Korat, 2020, s. 118).

Mekânın masalsı ve mistik yapısı ön plana çıkarılmış, olağanüstü hikâyelerle donatılmıştır.

Birinci bölümün ana mekânı, Taranto, Lindo Hanı ve Hristo'nun babasını bulduğu San Angelo Manastırı'dır. Manastır, algısal olarak kapalı bir mekân konumundadır ve kasvet doludur. Hristo, burayı hasır yatak ve taş duvarları ile bir zindana benzetmiş, mekan karakterin psikolojik yapısıyla özdeş olarak yansıtılmıştır.

Romanda genel anlamda algısal mekânlar kullanılmamış, birkaç kullanım dışında karakterlerin ruh dünyasıyla bağdaştırılmamıştır. Klasik romanlarda olduğu gibi detaylı tasvirlerle de yer verilmemiş, mekânlar mistik anlatımlarla ön plana çıkarılmıştır.

2.4. Bakış Açısı-Anlatıcı:

Romanda, postmodern anlatıların çoğunda olduğu gibi çoklu bakış açısı kullanılmıştır. İlk iki bölümün genelinde hâkim bakış ön plandayken üçüncü bölümün tamamını Yusuf'un müritlerinden Sergüloğlu, kendi ağız özellikleriyle aktarmış, "ben" anlatıcı kullanılmıştır. Sergüloğlu, meddah tarzıyla karışındakilerle konuşuyormuşçasına kahramanları ve olayların nasıl nihayete erdiğini anlatır.

Yazar, tarafsız olmaya büyük özen göstermiş, Kalenderîlerin isyanını ve Osmanlıları anlatırken siyasi polemiklerden uzak kalmaya gayret göstererek kurguyu ön plana çıkarmıştır. Osmanlı Devleti'ni temsil eden Bahri Efendi ile Derviş Yusuf'un anlatımlarında bu durum açıkça görülmektedir. Bahri Efendi gayet ılımlı bir karakter olarak kurgulanmış, Yusuf'la eksikliklerini gidermiş ve bir bütünlük sağlanmıştır. Okuyucu, Bahri Efendi ile Osmanlı'ya karşı olumsuz bir bakış açısı geliştirmez; hatta karakteri Yusuf'tan daha sempatik bile bulabilir. Yazar da karakterlerini kurgularken böyle düşünülmesini istemiş ve bir röportajında başkarakterleri arasındaki dengeyi nasıl kurduğunu izah etmiştir: *"Ezilenleri temsil eden Yusuf haklı ve mağrur olabilirdi; ezenlerin temsilcisi Bahri ise pısrık, 'ama.. ama' diyerek Osmanlı'yı savunan bir beceriksiz haline düşürülebilirdi (...) Ne Yusuf, ne de Bahri Efendi haklıdır, onlardan birini seçemez yazar"* (Çopur, 2014, s. 124).

2.5. Kişiler:

Romanda şahıs kadrosu, diğer tarihi romanlara göre oldukça dardır. Tarihi gerçeklikler, kurgu karakterlerle ele alınmış, önemli siyasi simalardan sadece bahsedilmiş, ön plana çıkarılmamıştır. Her bölümde farklı bir başkahraman olmasına rağmen, ana karakter Bahri Efendi olarak belirlenebilir. Kalender Yusuf, onun tamamlayıcısı ve gelişim sürecine katkı sağlayıcısıdır. Romanda güçlü ve renkli kadın karakterler de dikkat çekicidir. Çekişmeleri ve çatışmaları romanda aksiyonu sağlayan öğelerdir ve bu kişilerle kadın hakları ve sorunlarıyla ilgili birtakım çıkarımlar yapılmıştır. Genel anlamda ayrıntılı fiziki tasvirler yer almazken iç düşünceler ve çelişkiler detaylı bir şekilde kaleme alınmıştır.

Tahrir Emîni Bahri Efendi, koca cüsseli bir adam olmasına ve Osmanlı Devleti'ni temsil eden en yetkili kişilerden biri olmasına rağmen, ılımlı bir portre çizilmiştir. Mevlevîliğe yakın bir duruşu vardır. Devşirme olması bu ılımlığının sebeplerinden biri sayılabilir.

Henüz on dört yaşındayken Edirne Sarayı'na acemioğlan olarak seçilmiş, ailesinden yirmi altı yaşında haber alabilmiş; fakat dedesi Kırıko, annesi ve babası ölmüştür. Bahri Efendi, dedesi dışında bu vefatlardan çok etkilenmemiştir; zira saray onun yeni evi ve yuvası olmuş, kısa sürede ortamı benimsemiştir. Böylece, Bahri Efendi ile devşirme sistemine de dikkat çekilmiştir.

Çok yüksek bir mevkide olmasına rağmen, ev hayatı oldukça sorunludur. Eşi Sar'e'ye karşı bir sevgi hissetmemekte, âşık olduğu halayığı Perizad ise Bahri Efendi'ye bir muhabbet beslememektedir. Bahri Efendi'nin, çelişkileri ve çıkmazı şu cümlelerle ifade edilmiştir:

“Boş ol bre kaltak” deyip onu dağlara doğru yarı çıplak koşturmayı, arkasından (...) gülmeyi ve pişmanlıktan geberse de onu eve almamayı düşledi. Ona öyle bir şeyi asla yapamayacağını bilmenin ezikliğiyle durdu, ne çok seviyorum ben bu kadını dedi, Ya Rab beni sevmeyeni sevmekten ar etmem ama hiç değilse onun yüreğine de benim için biraz şefkat koysaydın” (Korat, 2020, s. 107).

Kalenderi dervişi Yusuf, katı Osmanlı görevlisi portresi çizmeyen Bahri Efendi'yi, öldürmekten vazgeçip keşiş cübbesi giydiren hanımlarıyla birlikte kaçırmıştır. Bu esaret sürecinde Yusuf ile Bahri Efendi birbirlerini yakından tanımış; inanç, zaman ve hayata dair derin sohbetler yapmışlardır. Yusuf, Bahri Efendi'yi tamamlayan, kendisini bulmasına yardım eden kişi konumundadır. *“Kulluk psikolojisinden âlemin yaratılma sebebi olma idrakine Mahzun Yusuf sayesinde varan”* (Çopur, 2014, s. 41) Bahri Efendi, gözünden çok sevdiği kadını, Yusuf'a bırakmaya razı olduğunu dahi söyler. Bu, Bahri Efendi'nin dönüşümünü tamamladığının göstergesidir. Yusuf, çok sevse de kadınlara yeminli olduğunu söyleyerek Perizad'ı reddeder. Perizad bunun üzerine intihar edince Bahri Efendi, gelişim sürecini tamamlamayarak ve tüm edinimlerini bir kalemde silerek Yusuf'a düşmanlığını açıkça ilan etmiş ve inandıklarının aksine davrandığı için tüm saygısını yitirmiştir:

“Ben hayatta tapdığım, en sevdiğim avratdan vazgeçtim, sırf seni sevdiğim içinidi bu, senin içün değil. Halbuysa sen anı sevdiğin halde, bir yığın zırvalığı daha çok sevdiğin içün böbürlendin. Meğerki insan Allah'dır, sen Allah'a yüz çevirdin. “Beni gurtar Allahım, benim de bir nefsim var” diyene büyüklendin. Yörü git Allahsız herif. Git de bol handa söylenmiş ol sözü ayıtıp divaneliğe var. “Büyük günafım bilirim” deyu deyu gezmez isen ne ruhun durulur, ne vicdanın soğur. Sen bundan kelli dünya ahret düşmanımsın” (Korat, 2020, s. 182-183).

Romanın ikinci kişisi konumundaki **Kalenderi Piri Mahzun Yusuf**, Bahri Efendi'nin tamamlayıcısı konumundadır. Bahri Efendi'yi gördüğü andan itibaren içindeki iyiliği hissetmiş, bu nedenle öldürmeyip kaçırmış ve sohbetleri ilerledikçe birbirlerini kalben anlamışlardır. Aşka saygı duyan ve dönüşümünün son noktasına gelen Bahri Efendi, Yusuf'un, âşık olduğu kadınla beraber olmasını istemiştir. İnançları gereği kadınlara yaklaşmayan Yusuf, Perizad'ı kalben sevdiği halde reddetmiş, genç kadının ölümüne neden olmuştur. Birbirlerini kalben anlayan ve yol arkadaşı olan Bahri Efendi, Yusuf'u ve savunduklarını reddetmiş, genç derviş yalnızlığıyla baş başa kalmıştır.

Yusuf'un aynı zamanda sıkça biçim değiştirdiği ve birçok surette görüldüğünün de altı çizilmiştir. Kayseri'de Simantikos Yosif olarak, Hacıbektaş'ta Mahzun Yusuf Pir olarak, Ürgüp'te ise Ezeli Kamer olarak hayatını sürdürmektedir. Yusuf'un birçok surette görünmesinin nedeni olarak Osmanlı Devleti'nin Kızılbaşlara olumsuz tavrı gösterilmiştir. Şahkulu İsyanından sonra Kalenderiler, hırka, heybe ve postuyla gezemediği için kılıktan kılığa gezmek zorunda kalmışlardır.

İlk bölümün kahramanları Mazzone ve Hristo, hayatlarında birçok talihsizlik yaşamış baba-oğuldur. **Hristo**, hiç tanımadığı babasını bulmak için yollara düşmüş, bu macerada Anna adındaki fahişeye aşık olmuştur. Anna'yı elde edememenin acısıyla baş etmek zorunda kalan Hristo, yirmi yedi yıl kendisine babalık etmemiş olan Mazzone'yi bir manastırda bulur. Babasının anlattığı gerçeklerle bir defa daha sarsılır. Annesinin Giri'te fahişelik yaptığını ve kız kardeşinin Lindo Hanı'nda fahişelik yapan Anna olduğunu öğrenir. Hayatının tamamen değişeceğini ve asla eskisi gibi olamayacağını anlayan Hristo duygularını şu cümlelerle ifade etmiştir: "*Ailemden iki kişinin fahişeliğini bir yolculukta öğrendim. Bu fahişelerden birine tutuldum. Babamı da aynı yolculukta ermiş olarak buldum. Çok tuhaf ama belirsiz kalan benim. Ben neyim şimdi? Ben neyim?*" (Korat, 2020, s. 61). Bir belirsizlikle baş başa kalan Hristo'nun akıbetine üçüncü bölümde dönüş yapılır ve Hristo'nun mektubuna yer verilir. Hristo isyan dolu mektubunda, babasının rüya gördüğü hana gelerek inzivaya çekildiğini anlatır ve şu cümlelerle mektubuna son verir: "*Allahım, güzel Allahım. Çok yalınızım. Çok yalınızım*" (Korat, 2020, s. 152).

"*Seksenine merdiven dayamış, dişsiz, kel kafalı, yaşlı bir adam*" (Korat, 2020, s. 24) olarak tasvir edilen **Mazzone**, hayatında yaşadığı şanssızlıklar nedeniyle kendini manastıra kapatmıştır. O da oğluyla benzer bir şekilde fahişe Katterina'ya aşık olmuş, reddedince yine fahişe olan Areti ile birlikte olmuş ve bu birliktelikten Hristo doğmuştur. Tüm parasını bağışlayıp Kapadokya yakınlarında konaklamış, Kalenderi dervişleriyle tanışmış ve sonunda San Angelo Manastırı'nda inzivaya çekilmiştir. Mazzone, oğlu ile hayatının özetini böcek metaforuyla ortaya koymuştur: "*Bir yemeği pişirirken içine böcek düşse, yürürken bir karınca ezsen, kim bilir kaç hayvanın kaderini değiştirmişsindir. Bu da böyle bir şey. Tanrı da bizim hayatımızı pişirirken, içine böcek düşürdü*" (Korat, 2020, s. 40). Mazzone ve Hristo'nun günlükleri ve mektupları, romanın ikinci bölümünde ortaya konarak dönemler arasında bağlantı kurulmuştur.

Romanda çok farklı ve güçlü kurgu kadın karakterler de dikkat çeker. Bu kişilerin başında **Perizad** gelmektedir. Bahri Efendi'nin halayığı olan Perizad, hiçbir zaman Bahri Efendi'yi sevmemiş, isteklerine kulak verilmediği için kadın yaratıldığına isyan etmiştir. Pir Yusuf'a gördüğü andan itibaren âşık olan genç kadın, Yusuf'un kadınlara yasaklı olmasından ötürü birliktelikleri mümkün olamamıştır. Perizad buna dayanamayarak intihar etmiş ve Pir, yaşananlara dayanamayarak atına atlayıp oradan uzaklaşmıştır.

Sare, Bahri Efendi'nin eşidir. Kocasına muhabbet beslese de Bahri Efendi Perizad'a âşıktır ve Sare, Perizad'ın sevgisizliği ile kocasından intikam almaktadır. Molla Emin'in eşi **Nurusefa** ise sevgisiz, sert bir kadın portresi çizer. Eşinden nefret etmektedir. Nurusefa romanda eşcinsellikle ilişkilendirilerek anlatılmış, kadınlara olan cinsel zaafı ortaya konmuştur.

Sergüloğlu ise üçüncü bölümün anlatıcısı konumundadır. Pir Yusuf'un müritlerinden olan Sergüloğlu, her bilgiyi zihninde tutmasıyla ünlüdür ve kahramanların akıbetlerine dair bilgiler de onun anlatımıyla okuyucuya sunulur. Perizad'a âşık olması ve sevgisini kalbine gömmesi de Sergüloğlu ile ilgili detaylardandır. Sergüloğlu, Bahri Efendi'nin aksine gelişim ve değişim göstermeyen düz bir karakterdir.

Romanda kahramanlar, kurgu olmasına rağmen tarihi gerçek kişilere de değinilmiş, Sultan Beyazıt ve Sadrazam Pargalı İbrahim Paşa, Kızılbaşlara karşı olumsuz tavırları ile romanda yer almıştır. Olaylar Kalenderilerin gözünden anlatıldığından her iki şahsiyete de olumsuz bir bakış söz konusudur.

Olay örgüsünde daha az yer alan veya sadece bahsi geçen kişiler ise şunlardır: Hristo'nun annesi Areti, âşık olduğu fahişe Anna, Agostino, Matteo; Mazzone'nin aşkı Katerina, Peder Nicola; Molla Emin, kızı Şebsefa; Kızılbaşların katlinin önde gelen kişilerinden Kayseri Sancak Beyi Behram Paşa; Kızılbaş örgütlenmesinde gizlice yardımları olan İmren Bali, Kadı Mehmed Cüda; Adil Çelebi; Subaşı Canip Ağa; Süklün Beyi Musa; Şakrak Burhan Çelebi; Kalenderlerin Piri Kalender Çelebi ve Haydarilerin Piri Saruca Abdal.

SONUÇ:

Kalenderiye, Gürsel Korat tarafından kaleme alınmış, Kalender Çelebi İsyanı, Anadolu ve üç ayrı döneme odaklanmış, modern ve postmodern öğelerin yoğun olarak kullanıldığı bir eserdir. Tarihi anlatmanın tarihçilerin işi olduğunu söyleyen yazar, eserinde de nesnel tarihin kadrajının dışında kalan insan hikâyelerine ve mistisizme odaklanmıştır. Gerçeklikten ziyade kurgu ön plana çıkarılmış, dilin özgün kullanımı ile roman, diğer tarihi romanlar arasından sıyrılmayı başarmıştır. Kızılbaşlık, Melamilik ve Kalenderilik ile Osmanlı Devleti tarafsız sayılabilecek bir anlatımla kaleme alınmış, siyaset dışı bir üslup benimsenmiştir. Bu yönüyle de son dönem tarihi romanlar arasında farklı bir konuma sahip olmuştur. Tarihi gerçeklikler yeniden kurgulanarak "tarihe dayanan roman" örneği ortaya konmuştur.

Kaynakça

- Argunşah, H. (2016). *Tarih ve Roman*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Argunşah, H. (2017). Tarihi Romanın Yükselişi. *Hece (Türk Romanı Özel Sayısı)*, 1 (3. Basım)(65-66-67), 527-540.
- Çopur, G. (2014). *Gürsel Korat'ın Romanlarında Yapı ve İzlek* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ardahan Üniversitesi, Ardahan.
- Durmuş, G. (2017). 1960-1980 Dönemi Türk Romanında Tarihsel Algı ve Türk Tarihi-nin Önemli Aşamaları. Bursa: Ekin Yayınları.
- Eyan, B. (2025). Tarihi Vakadan Edebi Kurguya: Kabakçı Mustafa İsyanı'nın Tiyatro Uyarlaması Olarak "III. Selim Kılıç ve Ney" Piyesi. *Turkish Studies*, 369-385.
- Gögebakan, T. (2004). *Tarihsel Roman Üzerine*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Gürsel, N. (2000). Tarihi Roman İçin Ne Dediler (Röportaj) Ayşegül Yıldız. *Yağmur*, s. 20.
- Korat, G. (2020). *Kalenderiye*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- TDV. (1994). *İslam Ansiklopedisi CİLT 10*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- TDV. (2001). *İslam Ansiklopedisi CİLT 24*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- TDV. (2002). *İslam Ansiklopedisi CİLT 25*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- TDV. (2004). *İslam Ansiklopedisi CİLT 29*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Türkeş, A. Ö. (1998). Tarihi Roman Roman Gibi Tarih. *Virgöl*, 16-19.

EDEBİYATIN GEREKLİLİĞİ

“=====”

Handan GÜRBÜZ YENİ¹

¹ Dr. Handan GÜRBÜZ YENİ, Bir kuruma bağlı değil, handan_gurbuz24@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-3343-4828

GİRİŞ

Edebiyat, edeb kökünden gelir. Edeb; erdem, terbiye, görgü, incelik, zarafet, akıllılık gibi birden çok anlamı içinde barındırır (Karataş, 2018: 95). Edebin taşıdığı anlam dünyası dolayısıyla edebli kişinin manevi zenginliğe sahip olduğu söylenebilir. Edebiyat, edeb gibi kavramlar ile edip arasındaki ilişki dikkate değerdir. Edibin akla gelen ilk anlamları aydın, düşünür veya yazardır. Bununla birlikte edep sahibi, terbiyeli, nazık, doğru yoldan şaşmayan kişi edib olarak ifade edilir.

Türkçe Sözlük'te edebiyatın mecazi anlamı dışında iki anlamından söz edilir. "1. Olay, düşünce, duygu ve hayallerin dil aracılığıyla sözlü veya yazılı olarak biçimlendirilmesi sanatı. 2. Bir bilim kolunun türlü konuları üzerine yazılmış yazı ve eserlerin hepsi" (*Türkçe Sözlük*, 2009: 600). Edebiyatın taşıdığı anlam elbette bunlarla sınırlı değildir. Edebiyatın tanımını yapan hemen her sanatçı edebiyatın ne olduğu konusunda görüşlerini de ortaya koyar.

Namık Kemal, "Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmildir"de "Sözün ahval-i vicdaniyeyi tahvilde olan tesir-i belîğine mebni bir büyük faydası dahi milletin hüsn-i terbiyetine hizmetidir ki, hakikat-i hâlde lafzen edebiyatın me'hâz-ı iştikâkı edeb ise, mânen edebın masdar-ı intişarı edebiyattır denilebilir" (Enginün ve Kerman, 2011: 128-129). diyerek hem sözün milletin terbiyesine hizmet etmedeki rolüne hem de edep ve edebiyat arasındaki bağa dikkat çeker. Bu yönüyle sanatçı, edebiyatı ahlakla ilişkilendirir. Yine Recaizade Mahmut Ekrem edebiyatın tanımını yaparken edebî eserlerin ahlaka, geleneklere uygun olması gerektiğini ifade eder: "Edebiyat bir halkın ahlâk ve âdatını.. Efkâr ve hissiyâtını.. her türlü ahval ve etvar ve muamelât ve mahsusatını ekseriya yalancı bir lisan ile doğruca olarak tarif ve tasvir eden külliyyatı âsârdır" (Recaizade Mahmut Ekrem, 2014: 123).

Edebiyatın ne olduğu konusunda görüşlerini belirtenler arasında Kaya Bilgegil, Sadık Kemal Tural, Ali Nihat Tarlan, İsmail Çetişli, Hasan Boynukara da yer alır. Edebiyat hakkındaki her tanım bir öncekini destekleyen ya da ekşiğini tamamlamaya çalışan özelliكتedir; fakat edebiyat "açık dokulu" (Moran, 2011: 303) dur. Bu yüzden tek bir tanım onun tüm işlevlerini gösterecek mahiyette değildir. Şimdiye kadar yazılan bütün eserler incelse de edebiyatın tanımı gelecekte oluşturulacak eserler açısından eksik kalabilir. Bu çalışmada edebiyatın gerekliliği yazarlar ve eserlerden hareketle ortaya konacak, böylece edebiyatla ilgili yapılacak tanımlara ya da yorumlara katkı sağlanacaktır.

Edebiyatın Gerekliliği

Edebiyat, "sanatçı tarafından dış dünyadan seçip ayıklanan gerçeğin yeniden inşa edilmesi"ne olanak sağlar. Bu durum gerçeklik ile edebi gerçeklik arasında farka işaret eder. Gerçeklik "Gerçek olan, var olan şeylerin tümü" (*Türkçe Sözlük*, 2009: 750) anlamına gelir. Edebî gerçeklik ise gerçekte var olan

şeylerin kişide meydana getirdiği duygu, düşünce, his ve tasarımlardan hareketle değişmesidir. Gerçeğin kurgu içinde bambaşka bir hâle dönüşmesidir. Orhan Okay dış dünyadaki gerçeğin eserlerde nasıl dönüştüğüne şöyle dikkat çeker: “Edebiyat hiçbir maddi malzemeye, alete, mekâna bağlı olmayan, tamamıyla zihnî bir sanattır. (...) Edebiyat maddi dünya intibalarından şuur, şuur altı, mistik ve metafizik boyutlara kadar insani olan her şeyi apaçık veya alegorik-sembolik şekilde ifadeye muktedirdir” (Okay, 1994: 395). Gerçeğin eserlerde dönüşümü edebiyatın renkliliğini, zenginliğini gösterir. Üstelik yazara, olaya ya da duruma geniş perspektiften bakma kudretini verir.

Edebiyat, kişinin çatışmalarını sona erdiren “**rahatlatıcı**” bir işleve sahiptir. Bu işlev yazar ve okur açısından farklı şekilde değerlendirilebilir. Yazarın canını sıkan, onu uzun uzun düşündüren hatta duygusal çatışmalara sürükleyen olaylar, yazma eğiliminin oluşmasında etkindir. “Benimkisi mecburiyetten. Gerçekten öyle. Yazmasam, yaşam çok sıkıcı, çok tekdüze, insan ilişkilerindeki samimiyetsizlik ve bencillik çok can yakıcı, ölümlü olmayı bilmek feci korkutucu” (Gökhan, 2014: 84) diyen Buket Uzuner onu çatışmaya iten nedenlerle yüzleşince kendini yazmaktan alıkoyamaz ve kabuğuna çekilerek yazmaya sığınır. Yine “Türkiye’nin Kafka”sı olarak nitelendirilen Hasan Ali Toptaş için edebiyat bir sığınaktır. O, icra memuru olmasının kendinde oluşturduğu buhranlı günlerden yazarak kurtulur. Bu durum sanatçıların yaşamlarından ya da çevrelerinden etkilenerek kendilerinde oluşan sıkıntılı zamanlardan eserleri aracılığıyla uzaklaştığını gösterir.

Edebiyatın rahatlatıcı işlevi okurun ait olmak istediği, özlemle beklediği hayata dâhil gibi hissedebildiğinde ortaya çıkar. Okurun roman kişilerinden biriyle özdeşlik kurarak yaşadığı andan kısa süreliğine de olsa uzaklaşma eğilimi onu mutlu eder. Öte yandan ulaşılmak istenen hayatın dışında kurban, öteki sınıfına dâhil edilen kişileri anlatan romanlar da okurda rahatlama hissi meydana getirebilir. Hatta okurun tutum ve davranışlarında değişikliklere sebep olabilir. Bazı okurlar, kendiyle özdeşleşen karakterlerle karşılaştığında yalnız olmadığını hissedebilir. Eser sonunda kurban sınıfından kurtulan karakterleri gördüklerinde onlar da kendi kaderini değiştirmek için harekete geçebilir.

Edebiyat her ne kadar kişinin çatışmalarını sona erdiren yararlı bir işleve sahip olsa da bazen eserler, okuyucuyu olumsuz şekilde etkiler. Bu durum eserin tanınmasında etkili olan muhtevanın hatta üslubun da önüne geçebilir. Örneğin; *Genç Werther’in Acıları* adlı eserde Werther adlı genç, aşkına karşılık bulamadığı için intihar eder. Eserin yazıldığı dönemde bazı okurlar, Werther ile kendilerini özdeşleştirir. Yaşadıkları sıkıntılardan kurtulmak için intihar ederler. Werther sendromu olarak tanımlanan bu durum hem eserin daha çok tanınmasında rol oynar hem de edebiyatın okuyucu üzerinde etkisini ortaya koyar. Bu duruma örnek gösterilebilecek bir başka eser Kerime Nadir’in *Günah Bende Mi?* adlı romanıdır. Romanın yayımlandığı günlerde Doğan Hızlan’ın aktardığına göre gazetede şöyle bir yazı yayımlanır:

“Dün Marmara açıklarında boş bir sandal bulunmuştur. Sahibi bilinmeyen bu sandalda son sayfası açık duran *Günah Bende Mi?* adındaki roman dikkati çekmiştir. Anormal ruh bunalımlarını işleyen, bir intiharla biten bu roman, şüpheli durumla ilgili görülmektedir.” (Hızlan, 2001: 381).

Kerime Nadir’in *Günah Bende Mi?* adlı eseri çok çabuk tükenen, okuyucuda estetik haz uyandıramayan romanlar arasındadır. Bu yönüyle eser, muhtevasının farklı ya da güzel olması açısından değil, yayımlandığı günlerde gazete haberine konu edilmesinden dolayı bugün anılmaktadır. Bu romanda sorunlarıyla baş edemeyen, çareyi intiharda bulan kişinin, okur üzerinde ne denli etki yarattığı büyük bir muamma olsa da gazete haberinde belirtildiği üzere boş bir sandalda bu romanın bulunuşu okurun intihar edip etmediği sorusunu akla getirir.

Edebiyatın toplum üzerinde olumsuz etkisi sadece intihar hadisesiyle sınırlı değildir. Olumsuz bir karakterle kendini özdeşleştiren bir okur, onun gibi düşünmeye, giyinmeye, hareket etmeye, tutum ve davranış sergilemeye devam edebilir. Çünkü kendince haklı gerekçelerle bağlandığı karakter, kişide yalnız olmadığı hissini meydana getirerek kişiyi rahatlatır. Neticede okurun yaşamı, altüst olacak şekilde tamamen değişebilir.

Edebiyat **“hayatın gidişatına müdahale, var olana karşı bir isyandır.”** Sanatçı, onu rahatsız eden durum veya olaylara karşı tepkisiz kalamadığından eser kaleme alır. Sanatçının yaşadığı sancılı süreç söylemek istediklerini doğrudan veya dolaylı şekilde ifade ettiği eser aracılığıyla kısa süreliğine ortadan kalkar. Peyami Safa, sanatçıyı isyana götüren süreç hakkında şunları söyler: “Hangi memleketin, hangi sınıf için yazılmış, hangi çeşit romanına bakarsanız bakınız, orada ya içtimai adaletsizliğe ya aileye, ya devlet baskısına, ya kanunların aczine, ya görenek ve geleneğe, ya iktisadî veya ahlaki düzene karşı, meydana veya saklı bir başkaldırma göreceksiniz” (Safa, 1990: 194). Meseleleri dert edinmeyi düstur haline getiren bir sanatçı, isyan ettiği durumlar veya olaylar değişmeden yazmayı bırakmayacaktır. Üstelik yazma eğilimi gibi isyanı da devam edecektir.

Hayatın gidişatına müdahale eden eserlere verilebilecek örnekler arasında Samipaşazade Sezaî’nin “İki Yüz Elli Kuruşa Bir Asır” adlı hikâyesi yer alır. Yazar eserine Tunuslu Mahmut Paşa’nın Çamlıca’daki korusunun güzelliğini tasvir ederek başlar. Bu uzun tasvirden sonra anlatıcı kısa süreliğine korudan ayrılır. Yeniden koruya geldikten sonra burayı tanınmaz bir hâlde bulur. Ağaçlar kesilmiş, korunun güzelliği yok olmuştur. Korunun bu durumda olmasının nedeni Tunuslu Mahmut Paşa’nın varislerinin iki yüz elli kuruşa bir asırlık ağaçları satmasıdır. Samipaşazade Sezaî, çevreci duyarlılığının etkisiyle tabiatın tahrip edilmesine, ağaçların kesilmesine, canlıların yok edilmesine karşı çıkmak için eserini kaleme alır. Bu durum Samipaşazade Sezaî’nin gördüğü manzara karşısında sessiz kalamadığını; eseri aracılığıyla doğanın tahrip edilmesine başkaldırdığını gösterir.

Edebiyat “**uyarıcıdır**”; sanatçı gözlemlediği ya da yaşadığı değişik ruh hâllerinin etkisiyle bir sonuca vardığı durumları, okuyucunun da bilmesi için yazılı veya sözlü şekilde ifade eder. Bu durum okuyucunun bilinçlenmesini sağladığı gibi yaşam şeklini de değiştirmesinde etkindir. Ahmet Hikmet Müftüoğlu *Çağlayanlar*’da yer alan “Yarayı Kanatan”da özünden, değerlerinden kopan insanlara Dr. Pertev ve Zaif Efendi arasındaki tezatlıktan hareketle dikkat çeker. Dr. Pertev, Batı’nın getirilerini iyi, kötü ayırımı yapmadan kabul eden, kültürünü eleştiren kişidir; Musikisini sevmez, dansını Avrupa dansına benzemediği için eleştirir, vatanını, sanatını, insanını beğenmez. Hikâyede Zaif Efendi ‘Cananınızı bırakıp da, ellerin peşine dolaşmayın’ cümlesiyle asıl gerçekliği okuyucuya verir. Batı eldir; canan ise vatandır. Yazar, Dr. Pertev ve Zaif Efendi arasında geçen konuşmalarla kişiyi değerlerinden ve vatanından uzaklaştıran meseleler hakkında uyarır.

Edebiyat bir “**arayıştır, hep yolda olmaktır**”. Bu arayışın çeşitli sebeplerinin olduğu görülür. Necip Fazıl’a göre bu arayış mutlak hakikate yöneliktir ve bu çift yönlü arayış şiirsel anlamın oluşmasında ölçüttür (Necip Fazıl, 2008: 473). Mutlak hakikati arayan sanatçı çetin yollardan geçecek yolun sonuna vardığını düşündüğünde yeniden hakikate ulaşabilmek için harekete geçecektir. Yahya Kemal için ise bu arayış önce kendini bulma daha sonra ise saf şiire ve mükemmele ulaşma isteğidir. O, çıktığı yolda uzun süren çalışmalarıyla fikri ve ruhi bunalımlarıyla ölümüne kadar eserlerini kitap hâline getir(e)meşiyle gerekli bedelleri öder. Kimi sanatçı için ise arayışın, yolda olmanın sebebi tanınır olma isteğidir. Nitekim sebep ne olursa olsun sanatçının arayışı son bulmayacaktır. Bu da onu yeni eserler yazmaya sevk edecektir.

Edebiyat, “**kişiyi aydınlatır**”. Aydınlanma anı, kişinin daha önceki duygularından, düşüncelerinden, yaşantısından sıyrılarak uyanma, farkında oluş hâlidir. Dünyayı, varlıkları daha öncekinden farklı görüş anıdır. Aydınlanma zihinle kavranacak bir olgu değildir. Üstelik aydınlanma, geçmiş ve gelecek arasında kesin sınırlar koyar ve sadece o an’a hapsolmayı sağlar. Zihin, böylece kontrol altında tutulur. Aydınlanma kişide “**arınma**” meydana getirir, kusurların fark edilmesini sağlar. Her gün yapılan davranışlar kanıksandığında yanlışla doğru birbirinden ayıramaz hâle gelir. Sanatçı, eserinde çatışma unsuru oluşturacak bir kurgu meydana getirir. Okuyucuyu kırılma noktası oluşturacak cümlelerle sarsar ve kirlerinden arınır. Bu yönüyle edebiyat -istisnai durumlar dışında- “**iyinin, güzelin, doğrunun ifadesidir**”. Sanatçılar, kişilerin duygu ve düşünce dünyalarındaki hastalıkların tedavi edilmesinde önemli bir rol üstlenirler. Bunu eserlerini meydana getirirken bilinçli veya bilinçsiz şekilde yaparlar. Moliere’in *Cimri*’sindeki Harpagon cimri insanların durumuna örnektir. Onun yaşama amacı paradır. Bu yüzden Harpagon için namus, iyilik, ahlak gibi erdemlerin paranın yanında anlamı yoktur. Moliere’in eserinde yer alan bu cimri tipi gerçekten cimri olanların, hâl ve hareketlerini dışardan gözlemleyebilmelerini sağlar. Daha önce kendi beninin farkına varamayan

okuyucu, bir ayna görevi üstlenen eser aracılığıyla muhasebe yapmaya başlayarak hastalıklı yanlarından kurtulabilir.

Emile Zola'nın *Meyhane'si* yazarın tabiriyle bir ahlak kitabıdır. *Meyhane'de* Zola, bir işçi ailesinin düşüşünü tasvir eder. İçkinin ve aylıklığın sonu; ikiyüzlülüğe, aile bağlarının kopmasına, fuhşa ve ölüme varır. Emile Zola mey-hane gerçeğine eserinde yer vererek okuyucuyu karşılaşılabileceği hazin sona karşı uyarıp onu kötülüklerden arındırmayı amaçlar.

Edebiyat “**telkin eder.**” Telkin etmek, bir duyguyu ya da düşünceyi kabul ettirmek anlamına gelir. Telkin doğrudan ve dolaylı olarak iki şekilde gerçekleşir. İlkinde üsluba çok fazla dikkat edilmeden verilmek istenen mesaja ağırlık verilir. Böylece söylenmek istenen şeyler açıkça dile getirilir. Doğrudan telkinde amaç, kişinin kendi fikirleri ve zevkleri doğrultusunda karşıdaki kişiyi harekete geçirmesidir. İkincisinde ise duygu ve düşünceler dolaylı şekilde ifade edilir. Çoğu yazar, eserinde doğrudan telkinde bulunmaktan kaçınır. Bu düsturda hareket eden yazarların eserinde şöyle olunmalı, bunlar yapılmalı gibi ifadeler yer almaz. Onlar; hisleriyle, fikirleriyle, yaşadıklarıyla veya gördükleriyle örülmüş kurgularıyla vermek istedikleri mesajları okuyucuya sezdirirler. Necip Fazıl, sanatın telkin edici işlevine “İlmin usulünde tebliğ şiirin usulünde de telkin vardır. Şiirde tebliğ kaba davulculuk; telkin ise sihirli kemancılık” (Necip Fazıl, 2008: 475) sözüyle dikkat çeker.

Edebiyat “**çağa tanıklık ediş**”tir. Sanatçı, yaşadığı toplumdan kendini soyutlayamaz. Siyasi, sosyal ve kültürel olaylar onu derinden etkiler; yaşanan olayların bıraktığı izler, eserlerine yansır. Halide Edip Adivar milli mücadele yıllarında düzenlenen mitinglerde konuşmalar yapmıştır. Bununla birlikte vatani işgalden kurtarabilmek için milletini birlik ve beraberliğe davet eden yazılarını gazete ve dergilerde yayınlamıştır. Üstelik öncü kadınlardan biri olarak Batı Cephesi'nde onbaşı rütbesiyle görev alıp vatanına ve milletine hizmet etmiştir. Vatanın ve milletin durumuna şahitlik eden, işgalden kurtulması için çaba gösteren Halide Edip eserlerinde de vatanından, milletinden, maddi ve manevi değerlerinden söz etmiştir. Örneğin; Halide Edip Adivar, *Ateşten Gömlek* adlı eserinde Kurtuluş Savaşı yıllarını Peyami ve Ayşe aracılığıyla konu almıştır. Çağa tanıklık eden yazarlar arasında Şevket Süreyya Aydemir, Halide Nusret Zorlutuna, Refik Halit Karay, Yakup Kadri Karaosmanoğlu, Samim Kocagöz, Kemal Tahir gibi sanatçıları da zikretmek gerekir. Ayrıca birçok sanatçı; gördükleri, duydukları ve yaşadıkları olay ve durumlardan hareketle anı, mektup, günlük, roman, şiir türünde eser kaleme almış, geçmişin bugüne taşınmasında etkili olmuştur.

Edebiyat “**zamana hükmetmek**”tir. Eserlerde geriye dönüş tekniklerinin kullanılması, aynı zamanda yaşayamayacak olan kişilerin olayların içinde yer almaları, gelecekte neler yaşanabileceğine dair kurgunun işlenmesi hayatın akışına ters düşer. Bu yönüyle kurgusal zaman, gerçek zamanın dışında yazarın

insiyatifinde olan zaman zaman kurguya göre şekillenen zaman zaman da kurguyu güçlendiren önemli bir araçtır.

Tahsin Yücel'in 17 Şubat 2073 sabahı başlayan *Gökdelen*'i kurgusal zamana verilecek örneklerdendir. Yazar, Avukat Can Tezcan'ın müvekkili Temel Diker'in yasal sorunlarını çözmeye çalışır. Temel Diker, adıyla özdeşleşen bir kişidir. İstanbul'un çehresini gökdelenler inşa ettirerek ya da diktirerek New York'a benzetmek için uğraşır. Bir yanda sefalet içindeki kişiler, diğer yanda da sadece kendini düşünen benciller. Yazar, çürümenin ne denli ileri boyuta gideceğini 2006 yılından 2073 yılına uzanarak dile getirmiştir.

Eserlerde sıklıkla andan uzaklaşarak geçmişe yönelik bilgilerin verildiği görülür. Bu durum geriye dönüş tekniği olarak ifade edilir. Geriye dönüş tekniği yazarın kurgusunda bıraktığı boşlukları tamamlamak, kurguyu güçlendirmek, verilen bilgilerle ya da tanıtılan kişilerle yaşanacak şeyleri sezdirmek amacıyla kullanılır. Ahmet Ümit'in *Kırlangıç Çılgılığı* adlı eserinde 'çözücü geriye dönüş tekniği'yle karşılaşılır. Ortaya atılan problemleri durum romanının sonuna doğru çözülür. *Kırlangıç Çılgılığı*'nda önce işlenen cinayetler, bunun üzerine yapılan araştırmalar, öldürülen kişilerin ortak öldürülme şekilleri verilir, daha sonra okuyucu katilin kim olduğunu öğrenir.

Peyami Safa'nın *Fatih-Harbiye*'sinde 'yapıcı geriye dönüş tekniği'yle karşılaşılır. Romanın ilerleyen bölümlerinde Şinasi ile Neriman'ın arasının neden bozuk olduğu yazar tarafından 6 ay öncesine gidilerek verilir:

"Tam altı ay evvel, bir ilkbahar günü idi. Darülelhan'ın alafranga kısmında keman dersi almaya gelen Macit'i, arkadaşları Neriman'a tanıttılar. Macit bir aydan fazla bu derslere devam etmemiş ve mektebi bırakıp gitmişti; fakat bu müddet Neriman'la Macit arasındaki münasebetin hususileşmesine kâfi geldi. Beyoğlu'nda, arada bir gizlice buluşuyorlardı. Altı aydan beri Neriman birkaç defalar Macit'in randevusuna gitti ve bütün bunları Şinasi'den gizledi" (Safa, 2000: 55).

Peyami Safa, Neriman'la Macit'in tanışmalarını geriye dönüş tekniğiyle vererek Neriman'ın hâl ve hareketlerindeki değişimin sebebi hakkında okuyucuyu bilgilendirir.

Figür merkezli "bütüncül geriye dönüş tekniği" Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat* adlı eserinde Saliha Hanım'ın yaptığı ideal evliliğin hikâyesi bizzat kendisi tarafından aktarılır. O, bu evliliği dadiyla yaptığı sohbet sırasında kesintisizce anlatır, dikkatleri uzak geçmişe yönlendirir.

Edebiyat "**merak duygusu**"nu harekete geçirir. Polisiye, macera, fantastik roman türleri okuyucuyu meraklandırmak, sorgulatmak üzerine inşa edilir. Okuyucu özellikle polisiye romanlar okurken işlenen bir cinayetin ardında katilin kim olduğunu ve olayın neden gerçekleştiğini düşünür ve romanın sayfalarını çıkarımının doğru olup olmadığını öğrenmek için çevirir. Ahmet

Ümit'in *Kırlangıç Çılgılığı*'nda her yıl 12 çocuk istismarcısının öldürülüşü, gözlerinin kırmızı bezle kapatılışı, onların öldürülürken hareket etmelerini engelleyen ilacın dozunda verilisinin ardında 12 yaşında üvey babası tarafından tecavüze uğrayan kişi vardır. Katil, olayı araştıran savcıdır. Yazar, geriye dönüş tekniğiyle adım adım okuyucuyu katilin kim olduğu sorusunun cevabına verir, heyecanı doruk noktasına getirir.

Daniel Defoe'in kaleme aldığı *Robinson Crusoe* adlı macera romanında okuyucu romanın başından sonuna dek adada tek başına bırakılan kahramanın hayatta kalıp kalmayacağını ve yaşarsa adadan nasıl kurtulacağını merak eder. Yine J.R.R. Tolkien'in *Yüzüklerin Efendisi* adlı fantastik romanında okuyucu, Frodo'ya emanet edilen yüzüğün yerine ulaşip ulaşmayacağı konusunda heyecana kapılır. Roman boyunca iyi-kötü arasında yaşanan çatışma okuyucunun merak duygusunun artmasında etkilidir.

Edebiyat, “**estetik haz**” duygusunu oluşturur. Estetik hazzın oluşması hem sanatçıya hem de okuyucuya bağlıdır. Sanatçı duygu, düşünce ve hayallerinden yola çıkarak eserini, “okuyucuda bir izlenim bırakmak, bir anlayış, bir duyuş uyandırmak kısacası onda estetik yaşantı adı verilen bir hâlin ortaya çıkmasını sağlamak amacıyla düzenler” (Aktaş, 2009: 198). O, böylece okuyucuya eserini yazarken hissettiklerini, düşündüklerini sezdirmek ister.

Okuyucunun edebî metinden estetik haz duyabilmesi çeşitli koşullara bağlıdır. Öncelikle okur, edebi metinden fayda sağlamayı amaçlamamalıdır. Aksi hâlde okur, beklediği şeyleri eserde bulamayacaktır. Çünkü edebî metinlerin oluşturulmasının en büyük gayesi yazarın iyiye, güzele ulaşma isteğidir. Daha sonra okur, eserde sanatçı tarafından bilinçli şekilde bırakılan boşlukları fark edip tamamlayabilmek için çabalamalıdır.

Yazar, eserini sonlandırmak yerine âdeta yarım bırakarak okuru bıraktığı boşlukları tamamlamaya davet eder. “Yaratıcılık ancak okumada tamamlanabildiğine, sanatçı başladığı işi tamamlama görevini bir başkasına bırakmak zorunda olduğuna, yapıtı için kendisinin çok önemli olduğunu yalnızca okurun bilinciyle kavrayabildiğine göre, her edebi yapıt bir çağrıdır” (Sartre, 2017: 50). Yazarın, bu çağrısı çoğu okuyucu tarafından karşılık bulur. Böylece okur, eserin akışında kendine yer bulur. Olaylar hakkında düşünür, duygulanır, heyecanlanır. Bitmemişliğin etrafında dönüp durur, birtakım çıkarımlardan yola çıkarak eserin tamamlanmasına katkı sağlamaya çalışır. Ne yapılırsa yapılsın eserdeki boşluklar tam anlamıyla tamamlanamaz, böylece eser her okunduğunda okura yeni anlamlar sunar. Tüm bu çaba neticesinde okur; iyi, güzel bir eserin onda oluşturduğu etkiyle estetik bir haz duyar.

Edebiyat, “**alışkanlığın kırılmasında etkilidir**”. Cahit Sıtkı Tarancı'nın Otuz Beş Yaş şiiri hemen herkesin günlük hayatta defalarca aklına gelen ölüm olgusunun farklı şekilde algılanmasına, hissedilmesine yol açar:

“Bir namazlık saltanatın olacak

Taht misali o musalla taşında” (Tarancı, 2025: 227)

Okuyucu dizelerin etkisiyle karşılaştığı ölüm hadisesine, cenaze namazı kılınışına alışkanlığının ötesinde yaklaşır. Şiir, kendine özgü dili sayesinde alışkanlığımızı kırar.

Nobel ödüllü yazar José Saramago, *Ölüm Bir Varmış Bir Yokmuş* adlı romanında insanların alışık olduğu ölüm konusunu farklı şekilde ele alır. Ölümün olmadığı ve olmayacağı bir dünyanın portresini çizen yazar, okuyucunun alışkanlığını kırarak hayatımızdaki sıradan olgulara daha farklı bakmayı sağlar.

Edebiyat, “**sanatçının kendini aşması**”nı sağlar. Ortaya konulan her eser bir öncekini beslediği gibi öncekinden daha üstün olabilir. Sanatçının eserlerinden biri ya da birkaçı diğerlerinden daha fazla okura ulaşabilir. Hatta bu eserlerden bazıları diğerlerinden daha çok tanınabilir. Bunda yazarın tanınırlığı, eserin muhtevası, taşıdığı estetik değer, okuyucuda meydana getireceği estetik haz ve eser eleştirisi etkilidir. Neticede ortaya çıkan eserler, sanatçı-okur-eleştirmen ilişkisinden hareketle sanatçının kendini yenilemesinde, tekrara düşmekten kaçınmasında, üslubunun olgunlaşmasında ve insana, çevreye bakışında önemli rol oynar.

Sanatçının kendini aşma isteğinde eserlerini yayınlama sürecinde yaşadıkları da etkilidir. Eserlerini yayınlama sürecinde sıkıntı yaşayan sanatçılardan biri Hasan Ali Toptaş’tır. İlk eserlerini kendi parasıyla bastıran yazar, bazı öykü ve romanlarıyla ödül aldıktan sonra da eserlerini yayınlamakta zorlanır. O zamanki durumunu: “Böyle mi olması gerekiyordu diye sorduğumda, şimdi, evet, Hasan Ali Toptaş söz konusuysa böyle olması gerekiyordu diye cevap veriyorum kendi kendime. Bütün bunları yaşarken hırslanıyor insan, yayınevlerinin kapısından çevrildikçe, verdiği dosya koltuğunun altına sıkıştırıldıkça eve kapanıp kalemine daha sıkı sarılıyor” (Gökhan, 2014: 199) diyerek ifade eden sanatçı, eser üretmek kadar onu yayınlama sürecinde yaşanan sancılı sürecin bir öncekinden daha güzel eser yazmak için kişiyi hırslandırdığını gösterir.

Edebiyat **sanatçının hem ölümsüz olmak hem de ölümsüz kılmak için başvurduğu sanat dallarındandır**. Sanatçı eseri aracılığıyla ölümsüzleşir, ölümün ardından geçen zaman onun değerini günden güne artırır. Bazen de sanatçının kıymeti ölümünden sonra anlaşılır. Edgar Allan Poe bu duruma verilebilecek örneklerdendir. Poe 40 yıllık yaşamı boyunca sadece Kuzgun adlı şiiriyle dikkatleri az da olsa üzerine çekmiş, yine de beklediği ilgiyi tam anlamıyla görememiştir. “Ama bugün tüm dünyadaki insanlar herhangi bir Amerikan yazarından çok Edgar Allan Poe’nun şiirlerini, öykülerini okuyor. Poe Amerika’nın dış dünyada tanınan bir numaralı, hatta Marx Twain’i bile gölgede bırakan edebiyatçısıdır” (Engel, 2011: 79).

Sanatçı gibi eserlerdeki kişilerin, zamanın, mekânın ve olayların da ölümsüzleştiği görülür. Bu durum sanatçının zamana hükmetme kudreti olarak ifade edilebilir. Zamana hükmeden sanatçı, geçen zamana inat özgünlüğünden bir şey kaybetmez, okundukça daha fazla anlaşılmaya başlar. Yahya Kemal, Ahmet Hamdi Tanpınar, Mehmet Akif Ersoy, Halide Edip Adıvar, Tarık Buğra gibi sanatçılar hem ölümsüz olan hem de eserleriyle kişileri, zamanı, mekânı ve olayları, manevi değerleri ölümsüz kılan sanatçılar arasındadır.

Edebiyat **“dili işleyip zenginleştirir”**. Sanatçı; gördüklerini, duyduklarını, yaşadıklarını, hayallerini ve özlemlerini dil aracılığıyla aktarır. Bu sebeple edebî eserde dilin doğru ve düzgün şekilde kullanımı son derece önemlidir. Yazarların dili, Türkçeden uzak olmamalıdır. Onların eserlerinde yabancılık hissedildiği sürece Türkçenin izini tam manasıyla taşımayan adeta çeviri eser tadında yapıtlar ortaya çıkacaktır. Yazar, eserinde dili ne kadar titiz şekilde kullanırsa okuyucunun eserde verilmek istenen mesajı fark etmesi kolaylaşır. Dilin doğru ve düzgün şekilde kullanımının etkisiyle anlaşılan eserler, okuyucuda estetik haz meydana getirir.

Dil ile kültürel aktarım arasında sıkı bir bağ vardır. Çünkü “dile, dildeki “ifade şekilleri”ne bakınca bir milletin çağlar boyunca yaşadığı bütün duygu, düşünce ve hayallerinin akislerini buluruz. Bu manada dil, bir milletin hayatının aynasıdır ve Gökalp’ın çok iyi gördüğü gibi “milli kültür”ün temelidir” (Kaplan, 2003: 176-177).

Öte yandan edebiyatın dil ile ilişkisi bununla sınırlı değildir. Çünkü edebiyat sadece dili kullanmakla yetinmez dilin işlenmesine, zenginleşmesine de katkı sağlar. Bir dilde kullanılan benzetmeler, ikilemeler, mecaz anlamlar, yan anlamlar, dilin zenginliğine verilebilecek önemli göstergelerdir. Hiç şüphesiz Ahmet Haşim “Ağır ağır çıkacaksın bu merdivenlerden” (Ahmet Haşim, 2020: 145) derken hayatı bir merdivene benzeterek dilin zenginliklerinden birini ortaya koymuştur.

Edebiyat **“hem güzel sanatlardan faydalanır hem de onların zenginleşmesini sağlar”**. Edebiyat birçok sanat dalından faydalanırken diğer sanat dalları da edebiyattan hiç şüphesiz etkilenmiştir. Edebiyat-resim, edebiyat-müzik arasındaki münasebet önemli meselelerdendir. Edebiyatla resim arasında ilişkiden en basit şekilde söz edilmek istenirse eserde kelimelerin zihinde canlandırıldığı görüntüler bize bu ilişkiyi örnekler. Sanatçı resim sanatından iki şekilde yararlanır: İlki çeşitli duygulanmalarını görsel sanatın verdiği imkânla incelikte dile getirmek. İkincisi ise bir tablodan etkilenerek eser kaleme almak. Türk edebiyatında -istisnai eserler hariç- Servet-i Fünun döneminden itibaren görülen pitoresk şiir, tablo altı şiir örnekleri sanatçıların resim sanatına gösterdiği ilgiden kaynaklanır. Onlar, bu ilgi neticesinde eserlerine resme has nitelikler taşır. Kelimelerin renklerle görüntülerle olan birlikteliği eserlere estetik bir boyut kazandırır.

Edebiyatın müzikle ilişkisi edebiyatın iki önemli tabakadan oluşmasıyla izah edilebilir. Edebiyat eseri, ses ve anlam tabakalarından meydana gelir. Her iki tabakanın bütüncül şekilde görülmesiyle eser, kendini okuyucuya açmaya başlar ve nihayetinde beklenen estetik duygu gerçekleşir. Konu itibarıyla edebî eserlerdeki anlam tabakası bir kenara bırakılıp ses tabakasına bakıldığında bu tabaka, kelimelerin ya da harflerin birlikteliğinden doğan ses uyumunu yani ahengi aklı getirir. İşte edebiyatla müzik arasındaki ilişki de hem edebiyatın hem de müziğin ses tabakasına ihtiyaç duymasından kaynaklanır. Şiirde ses tabakası ses benzerlikleri, ritim ve ahenk unsurlarıyla açıklanır.

Kimi zaman müzik, edebî esere ilham kaynağı olurken kimi zaman da edebî eser, bestelenerek ölümsüzleştirilir. İlkine daha çok romanlardaki karakterlerin müziğe ve müzik aletlerine olan ilgileriyle eser isimlerindeki müzik çağrışımları; ikincisine ise Nazım Hikmet Ran'ın Ceviz Ağacı, Yahya Kemal Beyatlı'nın Sessiz Gemi, Abdurrahim Koç'un Mihriban adlı şiirlerinin bestelenmesi örnek gösterilebilir.

SONUÇ

Bugüne kadar edebiyatın gerekliliği konusunda çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Ortaya koyulan her eser bir yandan edebiyatın önemini ortaya koyarken bir yandan da yeni çalışmaların önünü açmıştır.

Edebiyat, insanı konu alan önemli bir sanat dalıdır. Kişiyi iyiye, doğruya, güzele sevk eder. Onun alışkanlıklarını kırar ve aydınlanmasını sağlar. Üstelik kişide estetik duygular da oluşturur. Bu yönüyle edebiyat, insan ve toplum üzerinde kalıcı etkiler meydana getirir. Sanatçılar, edebiyatın bu kalıcı etkisinden faydalanmak için gerçeği kurgu dünyasına adapte ederler. Çoğu kez yanlış tutum ve davranışlara, düşüncelere ve planlara yönelik itirazlarını yüksek sesle dile getirirler. Gerçeğin kurgu dünyasına dâhil edilerek verilmesi insanın ve toplumun değişmesinde, harekete geçmesinde etkilidir.

Edebiyatın insanda ve toplumda meydana getirdiği değişim gibi yazara olan etkisi de bahsedilmesi gereken önemli meselelerdendir. Yazar; edebiyata tanınmak, ölümsüz olmak/ölümsüz kılmak, kendini aşmak, gördüklerini, duyduklarını, yaşadıklarını, düşüncelerini, itirazlarını eseri aracılığıyla ifade etmek için başvurur. Sanatçının yazma amacı ne olursa olsun yazma süreci onda rahatlatma hissi meydana getirir. Bir nevi edebiyat, yazarın gerçek dünyadan kaçıp kurgu dünyasına sığındığı yerdir.

Neticede edebiyat hem yazar hem de okuyucu için vazgeçilmez bir sanat dalıdır. Yazar ve okur aracılığıyla kendini her daim zenginleştiren, yenileyen, diğer sanat dallarıyla da bağ kuran bir sanat dalının işlevinin ve gerekliliğinin ne olduğu konusunda yapılacak her çalışma geçmişe ve bugüne ışık tutmanın ötesine geçmeyecektir. Çünkü edebiyat değişime ve değiştirmeye açık olan yönü sayesinde gelecekte yeni işlevler kazanacaktır. Bu yüzden edebiyat hakkında yapılacak çalışmalara her geçen gün yenisi de eklenecektir.

KAYNAKÇA

- Ahmet Haşım, (2020). *Ahmet Haşım Bütün Şiirleri*, Kırmızı Kedi Yayınları, İstanbul.
- Aktaş, Şerif, (2009). Edebi Metin ve Özellikleri, A.Ü. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, (Prof. Dr. Hüseyin Ayan Özel Sayısı), 15(39), 2009, 187-200.
- Engel, Elliot, (2011). *Oscar Nasıl Wilde Oldu?*, Sel Yayıncılık, İstanbul.
- Enginün, İ., & Kerman, Z., (2011). *Yeni Türk Edebiyatı Metinleri 3 Nesir 1 (1860-1923)*, Namık Kemal, Lisan-ı Osmanî'nin Edebiyatı Hakkında Bazı Mülâhazâtı Şâmil-dir, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Gökhan, Halil, (2014). *Nasıl Yazıyorlar?*, Kafekültür Yayıncılık, İstanbul.
- Hızlan, Doğan, (2001). *Düzyazı Ayracı (Kitaplar Kitabı II)*, YKY, İstanbul.
- Kaplan, Mehmet, (2003). *Kültür ve Dil*, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Karataş, Turan, (2018). *Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- Moran, Berna, (2011). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Necip Fazıl, (2008). "Poetika", *Çile*, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul.
- Okay, Orhan, (1994). "Edebiyat", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 10, 395-397, <https://islamansiklopedisi.org.tr/edebiyat>
- Recaizade Mahmut Ekrem, (2014). *Recaizade Mahmut Ekrem'in Bütün Eserleri 2*, haz. Hakan Sazyek-Tolga Bayındır-Esra Sazyek-Doğan Evecen, Umuttepe Yayınları.
- Safa, Peyami, (2000). *Fatih-Harbiye*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Safa, Peyami, (1990). *Objektif 2: Sanat, Edebiyat, Tenkit*, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Sartre, Jean-Paul, (2017). *Edebiyat Nedir?*, çev. Orçun Türkay, Can Sanat Yayınları, İstanbul.
- Tarancı, Cahit Sıtkı, (2025). *Otuz Beş Yaş Bütün Şiirleri*, der. Asım Bezirci, Can Yayınları, İstanbul.
- Türkçe Sözlük*, (2009). haz. Şükrü Halûk Akalın vd., TDK Yayınları, Ankara.